

МЕДІЄВІСТИКА ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ НАУКИ І КУЛЬТУРИ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

ПРОСЕМІНАРІЙ

Медієвістика.
Історія Церкви, науки і культури

Випуск 7

*До ювілею професора
Василія Іринарховича Уляновського*

Київ 2008

Сьомий випуск Просемінарію присвячений 50-літтю від дня народження Василія Іринарховича Ульяновського — доктора історичних наук, професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівника наукового семінару для студентів та аспірантів. Збірник містить статті учасників Просемінарію, присвячені проблемам історії українського середньовіччя і ранньомодерної доби, історії Церкви, джерелознавства, окремим питанням освіти і культури.

Науковий керівник Просемінарію:

доктор історичних наук, професор *Василій Ульяновський*

Редакційна колегія:

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії НАН України, *Г.В. Боряк*

доктор історичних наук, професор, директор Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, *А.А. Дубровіна*

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, *В.В. Кравченко*

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавнього Сходу та середніх віків Київського національного університету імені Тараса Шевченка, *О.П. Крижанівський*

доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені І.Я. Франка, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, *В.А. Потульницький*

Літературний редактор:

Антоніна Кізлова

Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 8 від 22 травня 2008 року).

ьомий випуск “Просемінарію” винятковий: він присвячений ювілею доктора історичних наук, професора Василя Іринарховича Ульяновського – відомого вченого, історіографа, джерелознавця, а головне – нашого Вчителя!

Наукова творчість Василя Іринарховича протягом багатьох років тісно пов'язана з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка, Інститутом української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Національним Києво-Печерським історико-культурним заповідником, де ювіляр викладає численні курси, досліджує проблеми історії східноєвропейського пізнього Середньовіччя, історії Церкви, біографістики та історіографії, керує підготовкою курсових, дипломних, кандидатських та докторських робіт своїх учнів. Але з-поміж цих напрямів роботи є й особливий. У 1996 р. на кафедрі давньої та нової історії України Київського університету професором Ульяновським було започатковано Просемінарію – наукове зібрання студентів, аспірантів і науковців, котрі досліджують широкий спектр проблем середньовічної та нової історії, джерелознавства й історіографії. За результатами роботи Просемінарію вийшло шість збірників наукових статей. Цей випуск продовжує традицію публікації доповідей, виголошених учасниками семінару.

Особливістю сьомого випуску є поєднання статей учасників Просемінарію різних поколінь. Підготовку такого видання з нагоди ювілею керівника наукового семінару ініціювали учні ювіляра. Упорядкування збірника автори статей уперше проводили самостійно, так би мовити, у “вільному плаванні”. Наша глибока повага та вдячність були орієнтирами й помічниками у творенні цієї книги.

Вже сьогодні Василій Іринархович Ульяновський має науковий доробок, для більшості недосяжний і в столітній ювілей. Проте він, як і завше, сповнений творчих сил і наукових планів. Тож, бажаючи міцного здоров'я та наснаги для їхньої реалізації, присвячуємо Вчителеві цей скромний дарунок на знак щирої вдячності за школу майстерності, яку нам пощастило пройти! Многая благая літа!

Учасники Просемінарію

**НѢСТЬ ОУЧЕНИК НАД ОУЧИТЕЛА СВОЕГО:
СОВЕРШЕНЪ ЖЕ ВСАКЪ БУДЕТЬ ТАКОЖЕ (и) ОУЧИТЕЛЬ ЕГО**

Лк. 6:40

ЗМІСТ

Бібліографія праць В.І. Ульяновського за 1981–2008 рр.9

Медієвістика

Віктор Вахонєєв

Грецька колонізація Європейського Боспору:
спроба нового прочитання43

Дмитро Гордієнко

Візантійський фактор зближення Русі і Германії
за княгині Ольги та Оттона I65

Михайло Довбищенко

Шляхетська родина Єловицьких у громадському
та релігійному житті Волині середини XVI –
першої половини XVII ст.79

Юрій Щербак

Релігійність новгородського підсудка Федора Євлашевського
у світлі його мемуарів початку XVII ст.95

Олена Бабакова

Ostrogiae Ducum Primum Catholicus – фундаторська
діяльність та релігійність князя Януша Острозького
після конверсії на римо-католицитво105

Дмитро Рибаків

“Временник Івана Тимофієва”: етапи створення
та принципи “авторської лабораторії”131

Історія Церкви

Юлія Русакова

Неавтентичні документи Києво-Печерського монастиря:
виникнення і поземельний аспект побутування у кінці XVI –
середині XVII ст.167

<i>Оксана Задорожна</i> До питання про поховання протестантів на теренах Київщини й Волині XVII ст.	187
<i>Наталя Сінкевич</i> Культи святих домініканської традиції в монастирях ордену на Волині (XVII – початок XIX ст.)	207
<i>Оксана Прокоп'юк</i> Канцелярські службовці в місцевих органах єпархіального управління: колективний портрет	231
<i>Максим Яременко</i> Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії) ..	269
<i>Антоніна Кізлова</i> Віддзеркалення очікувань богомольців у їхніх дарах до святинь Києва (кінець XVIII – кінець XIX ст.)	299
<i>Андрій Стародуб</i> Чернече ім'я як “дзеркало” життєвого досвіду та “сакральна метафора” (на прикладі архієпископа Парфенія (Левицького)	308
<i>Ганна Калініч</i> Православне духовенство міста Києва наприкінці XIX – на початку XX ст.: зміни у соціально-професійній структурі ...	326
Ad fontes	
<i>Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко</i> Найдавніші графіти Софії Київської та її датування	365
<i>Олексій Сокирко</i> “Хрестоцільувальні” книги Війська Запорозького останньої чверті XVII ст.: структура, склад, інформаційний потенціал ..	400
<i>Богдан Біляшівський</i> Слобідські полки та українці навколишніх губерній за ревізією 1719–1727 рр.	411
<i>Ірина Марголина</i> Новые данные о Киево-Кирилловской церкви	444

Наука, культура*Мар'яна Нікітенко*

Успенський собор Києво-Печерської лаври в контексті ієротопічного бачення454

Катерина Кобченко

Участь вчених-істориків Університету Святого Володимира в організації вищої жіночої освіти488

Євген Жарков

Перша єгипетська подорож Адріана Прахова 1881–1882 рр.: реконструкція-ігінерарій у світлі записок, листів та спогадів501

Андрій Чуткий

Започаткування традиції вивчення історії Галицько-Волинської держави в стінах Університету Св. Володимира: невідомі перші дослідження551

Перелік доповідей, виголошених на засіданнях

Просемінарію (1996–2008 рр.)562

Інформація про авторів573

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ В.І. УЛЬЯНОВСЬКОГО ЗА 1981–2008 рр.

I. Монографії

1. Из истории политической борьбы в Русском государстве в начале XVII века. Депонировано в ИНИОН СССР от 22 декабря 1983 г. № 14897 48 с. (Библиографическое описание в указателе: Новая советская литература по общественным наукам. История. Археология. Этнография. 1984. № 5. С. 118).

2. М.С. Грушевський і Асадетіа. Ідея та змагання, діяльність. К., 1993. 320 с. (співавтори: П.С. Сохань, С.М. Кіржаєв).

Зміст: 1. М.С. Грушевський і Асадетіа: Ідея та змагання. 2. Концепція, основні напрямки та діяльність історичних установ М.С. Грушевського. 3. Додатки.

3. Российские Самозванцы: Лжедмитрий I. К.: Лыбидь, 1993. 296 с.

Содержание: Самозванец глазами современников, писателей, историков (вместо введения). 1. Боярская Дума Лжедмитрия I. 2. Положение дворянства при Самозванце. 3. Крестьяне и холопы в политике нового правительства. 4. Лжедмитрий I в истории России (вместо заключения).

4. Россия в начале Смуты: очерки социально-политической истории и источниковедения. К.: Научно-методический кабинет высшего образования МНО Украины, 1993. Ч. 1. 368 с.

Содержание: Герой и антигерой российской истории в начале Смуты (вместо введения). 1. Литературная и книгописная деятельность Григория Отрепьева. 2. Лжедмитрий I и Украина. 3. Правительство Лжедмитрия I: состав, основные группировки и направления деятельности. 4. Симеон Бекбулатович в политической борьбе конца XVI – начала XVII в. 5. Православная церковь и Лжедмитрий I. 6. Патриарх Игнатий: страницы биографии.

5. Россия в начале Смуты: очерки социально-политической истории и источниковедения. К.: Научно-методический кабинет высшего образования МНО Украины, 1993. Ч. 2. 202 с.

* Бібліографія подана автором. Її складено на підставі публікацій, наявних в особистій бібліотеці автора. На жаль, до неї не увійшли деякі зарубіжні публікації, видання яких залишилося недоступним для автора, а також кілька “загублених” публікацій в українських періодичних виданнях і збірниках. Практично не враховано рецензії на книги та окремі видання автора. Бібліографія подається за такою схемою: монографії, брошури та окремі видання, статті, публікації, упорядкування, рецензії, редагування. Внутрішня структура кожної рубрики побудована за хронологічним принципом.

Содержание: 1. Россия и Швеция в борьбе за Балтику. 2. Речь Посполитая во внешнеполитических планах Лжедмитрия I. 3. "Допросные речи" Федора Садилова. 4. "Список сената" Лжедмитрия I. 5. Челобитные Лжедмитрия I как новый источник по истории его царствования. 6. Новый памятник казанского летописания. 7. Летописец Кирилло-Белозерского монастыря 1604–1617 гг. 8. Тайна боярского письма.

6. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1: Середина XV — кінець XVI століття. К.: Либідь, 1994. 256 с.

Зміст: Вступ. 1. Розділ Київської і Московської митрополії: причини, перебіг, наслідки. 2. Київські митрополити 1458–1596 рр.: короткі біографії та огляд релігійно-церковної діяльності. 3. Київська митрополія. Межі, склад та коротка історія українських єпархій у 1458–1596 рр. 4. Державно-правове становище Церкви та українське канонічне право середини XV — кінця XVI ст. 5. Маєтності та економічні засади функціонування Церкви.

7. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 2: Середина XV — кінець XVI століття. К.: Либідь, 1994. 256 с.

Зміст: 1. Духовна діяльність християнських Церков. 2. Поширення католицтва та історія Римської Церкви на українських землях у XIV–XVI ст. 3. Початки протестантизму в Україні: антикатолицька Реформація та православні ересі. 4. Додатки.

Рец.: Тимошенко Л. Навчальний посібник з історії Української Церкви // Патріархат. Нью-Йорк, 1997. Рік. XXX. С. 9–11.

8. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. К., 1997. 218 с. (спів-автор — В. Короткий).

Зміст: 1. Володимир Антонович в оцінці сучасників та біографів: образ і міф. 2. Біографія В.В. Антоновича через призму самоаналізу та офіціозу. 3. Політичне кредо: ідеї, теорія, дії. 4. Головні риси та напрями наукової діяльності. 5. Сівач перлів многоцінних: викладацька та просвітницька праця. 6. В колі родини та друзів. 7. Кризь простір і час: доля наукової спадщини. 8. Додатки: Вступна лекція у Київському університеті; листування; план видання творів 1929 р.; бібліографія праць В.В. Антоновича.

9. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К.: Либідь, 1997. 200 с.

Зміст: Вступ: загальний огляд історіографії теми; головні комплекси й групи джерел та їхні особливості. 1. Політичні підвалини церковного життя. 2. Державна політика. 3. Внутрішньоцерковне життя. Додаток.

10. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К.: Либідь, 1997. 320 с.

Зміст: 1. Вступні зауваги: релігія та Церква в оцінці державних діячів. 2. Державна політика. 3. Внутрішньоцерковне життя. Підсумки.

11. "Русское дело в Северо-Западном крае" через призму історії магнатських архівів Сапег та Радзивілів у XIX ст. К., 1998. 104 с.

12. Митрополит Київський Спиридон: образ крізь епоху, епоха крізь образ. К., 2004. 376 с.

Зміст: Історичні координати: замість вступу. 1. Задокументовані діяння Спиридона. 2. Пошуки протекторів і покровителів. 3. “Изложение о православней истинне нашей вере”. 4. “Слово на шествие Святаго Духа”. 5. “Довга осінь” номінального митрополита. 6. Смерть митрополита: продовження пошуку.

13. Київська обитель Святого Кирила. К.: Либідь, 2005. 352 с. (співавтор – І.Є. Марголіна).

Зміст: 1. Оповита таїною: мандрівка у світ легенд та загадок Кирилівської церкви. 2. Шлях до відновлення: пошуки церковної старовини і “явлення” давніх фресок. 3. Рання історія Кирилівської обители: час і обставини спорудження церкви, поява монастиря, загадка особи засновника. 4. Незвичайна храмова посвята: звідки з’явився Святий Кирил? 5. Церква-фортеця на околиці: про що “розповідає” архітектура Кирилівського храму. 6. Небо на землі: “сакральний спів” давніх церковних розписів. 7. Монаша обитель: Свято-Троїцький Кирилівський монастир у XVI–XVII ст. 8. Час розквіту і смерті: монастир у XVIII ст. 9. Здобутки і втрати: співжиття давнього і нового. 10. Додаток: Кирилівський некрополь.

Рец.: Павленко Ю.В. // Праці центру пам’яткознавства. Вип. 11. К., 2007. С. 301–315.

14. Смутное время. М.: Европа, 2006. 456 с.

Содержание: Введение. 1. “Да мимо идет мене чаша сия” (МФ. 26:39) как мотив религиозно-церковной деятельности Бориса Годунова 1604–1605 гг. 2. Смерть Годунова и изложение Иова: ниспровержение “ложного” “царства” и “священства”. 3. “Прямые” и “кривые” из духовного чина: анатомия мифов. 4. Первые “дела” Самозванца в Москве: идея восстановления “священного закона” и “порядка”. 5. Три контекста “священства” и “царства” в сочинениях протопопа Терентия. 6. “Покоршесь (ему) вси митрополиты, архиепископы и епископы, архимандриты и игумены и весь первоначальствующий священный чин”. 7. “Священство” и венчание Марины Мнишек в интерпретациях современников, оценках идеологов и публицистов Смуты. 8. Духовник Самозванца архимандрит Исая: миссия молчания. 9. “Сакральные тексты” Григория Отрепьева. 10. “Сакральный мир” Лжедмитрия I и Самозванцу в сакральном/антисакральном мире русского православия. 11. Канонизация царевича Дмитрия: запрет на самозванство.

15. Двічі професор. Степан Голубев в академічному та університетському контекстах. К., 2007. 360 с.

Зміст: “Призма” для Голубева: образи вченого і людини очима сучасників, самого героя та його біографів. 1. Степан Голубев: кар’єра вченого у світлі публічного і приватного життя. 2. Степан Голубев: завзяття науковця з присмаком “вічної війни”. 3. Додаток: Голубев Т. Історія Києво-Выдубицького Свято-Михайловського монастиря. Список основних праць С.Т. Голубева.

16. Останній ректор Університету Св. Володимира: Євген Васильович Спекторський. К., 2007. 311 с. (співавтори: В.А. Короткий, О.С. Скиба).

Зміст: Вступ. 1. Голоси з дитинства й юності. 2. Студентські роки у Варшаві. 3. Професорський стипендіат. 4. Варшавський університет: 1903–1914 роки. 5. Київ: Університет Святого Володимира 1914–1919 років. 6. Еміграція: Югославія, Чехія, США. Список праць Є.В. Спекторського.

17. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 1: Спроба реконструкції кириличної збірки. К., 2008. 192 с. (співавтор – О. Кошіль).

II. Брошури та окремі видання

18. Критика богословской идеализации древней истории Русской православной церкви. Кировоград: Знание, 1984. 38 с. (соавтор – В. Касьяненко).

Содержание: 1. Введение. 2. Учреждение патриаршества на Руси: богословская идеализация и историческая действительность. 3. Деятельность первых русских патриархов в эпоху “Смуты”: факты и вымыслы. 4. Заключение.

19. Модернізм і консерватизм руського православ'я. К.: Знання, 1986. 18 с. (співавтор – О.В. Шуба).

20. Социальная и внутривосточная борьба в Русском государстве на первом этапе крестьянской войны (1603–1606 гг.). Автореферат ... кандидата исторических наук. Л., 1986. 18 с.

21. Мир Андрея Рублева. Методические рекомендации. Ч. 1. К., 1989. 60+V с.

Содержание: 1. Колокол средневековья. 2. Рублев известный и неизвестный. 3. Путь к мастерству. 4. Благовещенский собор: восхождение Рублева. 5. Успенский собор во Владимире: к вершинам мастерства. 6. Приложения.

22. Мир Андрея Рублева. Методические рекомендации. Ч. 2. К., 1989. 64 с.

Содержание: 1. Очарование Звенигородского чина. 2. Троица: апофеоз Рублева. 3. Лебединая песня: Спасо-Андроников монастырь. 4. “Поминайте мою любовь...” (смерть и бессмертие). 5. Путь к Рублеву.

23. Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии. К., 1989. 146 с.

24. Релігія і духовна спадщина минулого. К., 1989. 48 с.

Зміст: 1. Культура, мистецтво, релігія: спільне і відмінне. 2. Джерела культури і мистецтва Давньої Русі. 3. Початки писемності, давньоруська книжність і Церква. 4. Розквіт давньоруської культури і православ'я.

25. Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов. К., 1990. 132 с.

26. Державні відзнаки України: проект М. Битинського. К., 1991. 12 с.

27. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археографії. К., 1992. 217 с.

28. Таємниця герцогині Феррарі: Невідома російська спадкоємиця французьких Бурбонів. К.: Знання, 1993. 40 с.

Зміст: 1. Шлях до таємниці. 2. Росія в долі Людовіка XVIII. 3. Марія Анненкова. 4. Герцогиня Феррарі в Італії та Росії. 5. Пошуки та зустрічі А.В. Половцова.

29. Росія на початку Смути XVII століття: нова концепція. Доповідь за циклом монографій, подана на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К., 1995, 51 с.

Зміст: Вступ. 1. Історіографія проблеми. 2. Нове в джерелознавстві. 3. Нова концепція історії Росії на початку Смути: 1) Проблема цивілізаційного синтезу на рівні "індивідуального часу" головного героя Смути, 2) Проблема ролі носіїв західної цивілізаційної моделі в Росії, 3) Проблема збереження традиції, 4) Проблема "відкритості" релігійно-церковної сфери та утисків православ'я, 5) Концепція "першого монарха" та супутні їй теорії, 6) Сфери цивілізаційного синтезу та причини краху ідеї. Підсумок.

30. Історія України з найдавніших часів до середини XVII ст. Авторська програма-конспект курсу. Ч. 1. К., 1997. 64 с. (Додаток до газети "Історія України". 1997. № 25–28 (41–44)).

Зміст: Вступ. Передісторична доба в українських землях. Давня історія України.

31. Історія України з найдавніших часів до середини XVII ст. Авторська програма-конспект курсу. Ч. 2. К., 1997. 64 с. (Додаток до газети "Історія України". 1997. № 29–32 (45–48)).

Зміст: Київська Русь. Галицько-Волинська держава. "Великий ісход" монголо-татарських орд на Захід і українські землі.

III. Статті

32. Загадка середньовічного Бишева // Ленінська зоря. (Макарів). 1981. 8 вересня. № 106 (6482). С. 3.

33. Легенда про бишівську оборону // Ленінська зоря. (Макарів). 1981. 24 листопада. № 139 (6515). С. 4.

34. Мостище — яблуко розбрату // Ленінська зоря. (Макарів). 1981. 31 жовтня. № 129 (6505). С. 4.

35. Святой царевич Дмитрий и парадоксы историографии // Наука и религия (М.). 1981. № 6. С. 42–43.

36. Слово про вчительку // Ленінська зоря. (Макарів). 1981. 13 жовтня. № 121 (6497). С. 2.

37. Спогади іноземців // Ленінська зоря. (Макарів). 1981. 14 листопада. № 135 (6611). С. 4.

38. Сива давнина Новосілок // Ленінська зоря. (Макарів). 1982. 4 лютого. № 15 (6346). С. 4.

39. Земледельческое производство и положение крестьян Европейского Севера в период голода начала XVII века // Земледельческое производство и сельскохозяйственный опыт на Европейском Севере (дооктябрьский период). Вологда, 1985. С. 83–98.

40. На початку “Смути”: Церква в період царювання Лжедмитрія // Людина і світ (К.). 1985. № 12. С. 44–47.

41. Джерела культури Давньоруської держави // Радянська школа (К.). 1987. № 12. С. 57–62 (співавтор – О. Козуля).

42. “...І знехотя рукопоклон Росії патріарха” // Людина і світ (К.). 1987. № 6. С. 39–42.

43. Изобразительное искусство Древней Руси в атеистическом воспитании // Методические рекомендации по использованию произведений древнерусского изобразительного искусства в атеистической пропаганде. Ч. 1. К., 1987. С. 1–12.

44. Использование данных медицины в изучении политической борьбы в Русском государстве конца XVI – начала XVII в. // Тезисы докладов и сообщений научного совещания “Комплексные методы в исторических исследованиях”. М., 1987. С. 188–190.

45. Канон и индивидуальное творчество художника // Методические рекомендации по использованию произведений древнерусского изобразительного искусства в атеистической пропаганде. Ч. 1. К., 1987. С. 22–40.

46. Место изобразительного искусства в православном культе (“богословие в красках”) // Методические рекомендации по использованию произведений древнерусского изобразительного искусства в атеистической пропаганде. Ч. 1. К., 1987. С. 12–21.

47. Новознайдени пам’ятки періоду визвольної війни 1648–1654 рр. // Архіви України. 1987. № 2. С. 56 (співавтор – М.В. Ніколаєв).

48. Отношение советского государства к памятникам старины // Методические рекомендации по использованию произведений древнерусского изобразительного искусства в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1987. С. 31–45.

49. Русская икона // Методические рекомендации по использованию произведений древнерусского изобразительного искусства в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1987. С. 1–31.

50. Артемий Лукьянович Ведель // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1988. С. 20–22.

51. Дмитрий Степанович Бортнянский // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1988. С. 22–26.

52. Духовная музыка в творчестве отечественных композиторов-классиков // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1988. С. 2–11.

53. Духовная музыка на переломе эпох и стилей // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1988. С. 11–15.

54. Краєзнавча діяльність братства ім. князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині. Луцьк, 1988. Т. 2. С. 210–213.

55. Корпус покажчиків архівних матеріалів з історії середніх віків на Україні // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. К., 1988. С. 208–210.

56. Максим Созонтович Березовский // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1988. С. 15–20.

57. Музыкальная летопись Отечества ... // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 1. К., 1988. С. 12–39.

58. Музыкальное наследие прошлого и современность // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 1. К., 1988. С. 3–12.

59. Не забуваймо про джерела // Україна (К). 1988. № 21. С. 6–7 (співавтор – О. Козуля).

60. Русские композиторы-классики и церковь // Методические рекомендации по использованию отечественного музыкального наследия в атеистической пропаганде. Ч. 2. К., 1988. С. 26–66.

61. Внутренняя политика правительства Лжедмитрия I в оценке дворянской и буржуазной историографии // Историографический сборник. Саратов, 1989. Вып. 14. С. 118–133.

62. Воїстину народний: художник Іван Їжакевич // Україна (К). 1989. № 2. С. 12–13.

63. “...І знехотя рукопоклад Росії патріарха” // Патріярхат. Нью-Йорк, 1989. № 1 (217). С. 18–21.

64. История архива Мнишков // Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии. К., 1989. С. 8–20.

65. Київський літописець першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. 1989. № 2. С. 107–114 (співавтор – Н. Яковенко).

66. Краткая справка о наиболее известных представителях рода Мнишков // Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии. К., 1989. С. 127–143.

67. Літературна та перекладацька діяльність кн. А.М. Курбського на Волині: проблеми і напрямки вивчення // Минуле і сучасне Волині. Луцьк, 1989. С. 215–219.

68. Пам’ятати про джерела // Україна (К.). 1989. № 21. С. 6–7 (співавтор – О.В. Шуба).

69. Перечень фамильных портретов Мнишков // Мнишки. Указатель архивных материалов и библиографии. К., 1989. С. 144–147.

70. Рукописні пам’ятки в краєзнавчих музеях України // IV Республіканська конференція з історичного краєзнавства. К., 1989.

71. Слава і болі Острога // Людина і світ (К.). 1989. № 4. С. 40–49 (співавтор – Т. Віденко).

72. Становление исторической науки на Украине: М.А. Максимович или М.А. Маркевич // Духовная культура древнего населения Украины. К., 1989. С. 31–33.

73. Унікальные старопечатные книги и документы из Лубенского музея Е.Н. Скаржинской // Охрана и исследование археологии Полтавщины. Полтава, 1989. С. 111–114.

74. Челобитные протопопа Терентия как исторический и литературно-публицистический источник // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. К., 1989. С. 275–277.

75. Т. Шевченко та М. Маркевич (штрихи до літературно-мистецького оточення Кобзаря) // Т.Г. Шевченко і загальнолюдські ідеали. Одеса, 1989. Ч. 1. С. 53–54 (співавтор – М. Железняк).

76. Александр Гиршберг – историк Смуги // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. К., 1990. С. 11–12.

77. Аскольда чи Володимир? // Трибуна лектора (К.). 1990. № 5. С. 45.

78. Вещи, принадлежавшие Лжедмитрию I // Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов. К., 1990. С. 127.

79. Дослідник Запоріжжя. Я.П. Новицький “Острів Хортиця на Дніпрі” // Трибуна (К.). 1990. № 10. С. 22–23.

80. Исторические песни XVII века // Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов. К., 1990. С. 128.

81. Канонизация Андрея Рублева // Анализ вопросов, заданных в ходе проведения атеистических мероприятий. К., 1990. С. 1–6.

82. Лжедмитрий I и Украина: краткая историко-биографическая справка // Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов. К., 1990. С. 6–35.

83. Лжедмитрий I на Україні // Наука і суспільство (К.). 1990. № 5. С. 24–31, 66.

84. Обстоятельства канонизации царевича Дмитрия // Анализ вопросов, заданных в ходе проведения атеистических мероприятий. К., 1990. С. 9–13.

85. “Опыт новейшей истории России” Г.Ф. Миллера в поврежденных изданиях Академии наук 1761 г. // Книга в России: век Просвещения. Л., 1990. С. 20–21.

86. Портреты и другие изображения Лжедмитрия I // Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников и материалов. К., 1990. С. 122–126.

87. Постріли у Києво-Печерській лаврі: маловідомі факти про вбивство митрополита Володимира // Трибуна. 1990. № 7. С. 41–43.

88. Рукописна книга на Україні: проблеми та перспективи вивчення // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Львів, 1990. С. 112–114.

89. Русско-шведские отношения в начале XVII века и борьба за Балтику // Скандинавский сборник. Таллин, 1990. Вып. 33. С. 60–75.

90. Синтез малярства і поезії в народному мистецтві України // Мистецтво та народна творчість кінця ХХ ст. К., 1990. С. 15–19.

91. Тайна боярского письма // Актуальные вопросы исторической науки. К., 1990. С. 29–37.

92. Чернігово-Сіверщина у долі і політиці Лжедмитрія I // Минуле Сосниці та її околиць. Чернігів, 1990. С. 53–55.

93. 400-летие патриаршества в России // Анализ вопросов, заданных в ходе проведения атеистических мероприятий. К., 1990. С. 6–9.

94. Чи можна Українську католицьку церкву вважати національною церквою України? // Історія України в запитаннях і відповідях. К., 1990. Вип. 2. С. 8–11.

95. Археографічний доробок у творчій спадщині В.Б. Антоновича // Історія України: дослідження та інтерпретації. К.: Інститут історії України НАН України, 1991. С. 41–44 (співавтор – О. Василюк).
96. Вадим Львович Модзалевський // Пам'ятки України. 1991. № 5. С. 8–10.
97. Дело пана маршалка Йозефа Вандалина из Великих Кончиц Мнишка и тайные документы Лжедмитрия I // Советское славяноведение. М., 1991. № 3. С. 80–87.
98. К идее Патриаршества в восточной миссии униатской церкви в первой половине XVII в. (Московский Патриарх Игнатий в Вильно) // Наш радавод. Гродно, 1991. Кн. 3. Ч. 2. С. 231–238.
99. Киевские эпизоды из биографии Лжедмитрия I // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. К., 1991. С. 69–83.
100. Лжедмитрій I і Україна (політичні аспекти) // Україна і Польща в період феодалізму. К.: Наукова думка, 1991. С. 73–85.
101. Модзалевський В. Галерея політичних смертників XVII–XVIII ст. // Пам'ятки України. К., 1991. № 5.
102. Монастирі на Україні: комплексна програма вивчення // V Всеукраїнська конференція “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”. К.; Кам'янець-Подільський, 1991. С. 335–337.
103. Національна Церква України: РПЦ? УКЦ? УАПЦ? // Трибуна. К., 1991. № 11. С. 36–38, № 12. С. 37–39.
104. Невиданий 25-й том і покажчик “Чтений в Историческом обществе Нестора-Летописца” // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1991. Т. 222. С. 370–374.
105. Незнаний том “Архива Юго-Западной России” // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1991. Т. 222. С. 360–369.
106. Особисті матеріали Д.І. Яворницького у відділі рукописів ЦНБ АН УРСР // Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина... Д.І. Яворницького. Дніпропетровськ, 1991. С. 15–19 (співавтор – С. Кіржаєв).
107. Патриарх Игнатий в Греции, России и Речи Посполитой // Славяне и их соседи: католицизм и православие в средние века. М., 1991. С. 53–58.
108. Переяславська рада без шат апологетики, або переяславська легенда // Трибуна. К., 1991. № 3. С. 28–30, № 5. С. 20–22, № 8. С. 19–21.

109. Повернення із забуття (доля архіву та листів Я.П. Новицького) // Наука і суспільство. К.;Запоріжжя, 1991. № 12. С. 60–66.

110. Рукописні книги як джерело з історії визвольної війни середини XVII ст. // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. К., 1991. С. 139–140.

111. Сімеон Бекбулатович у політичній боротьбі кінця XVI – початку XVII ст. // Питання історії СРСР. Харків, 1991. Вип. 36. С. 123–131.

112. Смерть митрополита: проблеми справжні і вигадані // Трибуна. К., 1991. № 9. С. 31–33, № 10. С. 30–32.

113. Архівна та рукописна україніка в архівах, музеях та рукописних відділах бібліотек України, Росії, інших республік зарубіжжя (перший варіант програми) // Архівна та рукописна україніка. Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми “Архівна та рукописна україніка”. К., 17 жовтня 1991 року. К., 1992. С. 8–15.

114. Архівна та рукописна україніка. Програма виявлення, обліку, опису архівних документів і рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // Архівна та рукописна україніка. Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми “Архівна та рукописна україніка”. К., 17 жовтня 1991 року. К., 1992. С. 1–62 (співавтори: Л.А. Дубровіна, К.Є. Новохацький).

115. Асоціація національних Академій: Про долю однієї ідеї М.С. Грушевського // Вісник Академії наук України. К., 1992. № 2. С. 72–76.

116. В.О. Біднов // Український історичний журнал. К., 1992. № 10/11. С. 80–94.

117. Виступи в обговоренні проекту програми “Архівна та рукописна україніка” // Архівна та рукописна україніка. Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми “Архівна та рукописна україніка”. К., 17 жовтня 1991 року. К., 1992. С. 16–19, 21, 24, 28, 36, 42, 43–47.

118. До концепції науково-дослідної та видавничої діяльності науково-інформаційного відділу // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. К., 1992. С. 47–53.

119. Єпископ Павло Доброхотов (короткий біографічний нарис) // Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-

довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археографії. К., 1992. С. 6–23.

120. Колекція Павла Доброхотова (історична розвідка) // Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археографії. К., 1992. С. 24–41.

121. Література про життя і діяльність єпископа Павла Доброхотова // Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археографії. К., 1992. С. 42–46.

122. Листи Я.П. Новицького до Д.І. Яворницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. К.: Наукова думка, 1992. Вип. 1. С. 352–382 (співавтор – С. Абросимова).

123. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Курс лекцій. К.: Либідь, 1992. Т. 1. С. V–LVI.

124. Наукові праці та друковані промови єпископа Павла Доброхотова // Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археографії. К., 1992. С. 47–48.

125. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській Лаврі // Український історичний журнал. 1992. № 2. С. 112–121.

126. Причини і наслідки Берестейської унії // Пам'ятки України. 1992. № 2/3. С. 12–13, 110–111.

127. Проекти Українського соціологічного інституту М.С. Грушевського // Філософська і соціологічна думка. К., 1992. № 7. С. 109–115 (є також російська версія журналу).

128. Східні зорі академіка Д.І. Яворницького // Всесвіт. К., 1992. № 3/4. С. 168–170, 181 (співавтор – С. Кіржаєв).

129. “Уніатика” в колекції єпископа Павла Доброхотова // Наш радавод. Гродно, 1992. Кн. 4. Ч. 1. С. 198–202.

130. Автори “Української культури”: Дмитро Антонович, Василь Біднов, Дмитро Дорошенко, Олександр Лотоцький, Симон Наріжний, Степан Сірополко, Володимир Січинський, Дмитро Чижевський, Андрій Яковлук // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К.: Либідь, 1993. С. 505–587.

131. Відоме і невідоме з біографії та діяльності кн. К.І. Острозького // Матеріали I–III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990–1992 рр.). Остріг, 1993. Ч. 2. С. 61–69.

132. “Здається всьому б допоміг...” (Маловідомі листи Миколи Аркаса) // Архіви України. К., 1993. № 1/3. С. 45–54.

133. Між історією і політикою: Дмитро Дорошенко // Рідна школа. К., 1993. № 1. С. 24–25.

134. Микола Аркас-Молодший за листами до Кауфмана // Старожитності. 1993. № 7/8 (43/44). С. 3–5, № 9/10 (45/46). С. 10–11, № 11/12 (47/48). С. 10–11, № 13/14 (49/50). С. 10–12.

135. Микола Аркас-Молодший: обриси постаті (за листами до Л. Кауфмана) // Микола Аркас. З родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р. Миколаїв, 1993. С. 3–30.

136. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. К., 1993. С. V–LIV.

137. Нащадок запорожців: козацькі старожитності в долі та творчості Я. Новицького // Запорожці. До історії козацької культури. К.: Мистецтво, 1993. С. 380–389.

138. Незнана рання праця М.С. Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1993. Вип. 2. С. 263–267.

139. Олександр Лотоцький: дорога до храму // Білоусенко О. Старий Заповіт. Біблійна історія. К.: Либідь, 1993. С. 3–12.

140. Основні праці Н.Д. Полонської-Василенко // Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. К., 1993. С. 600–606.

141. Основные труды Руслана Григорьевича Скрынникова // Россия от Ивана Грозного до Петра Великого. Сборник трудов, посвященных 35-летию научной и педагогической деятельности проф. Р.Г. Скрынникова. СПб.;К., 1993. С. 5–14.

142. Православная Церковь и Ажедмитрий I // Архив русской истории: Научный исторический журнал. М., 1993. Вып. 3. С. 29–62.

143. Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник “Україна і Схід” // Україна в минулому. К.;Львів, 1993. Вип. 4. С. 76–89 (співавтор – С. Кіржаєв).

144. Проблема синтезу української та польської історіографії кінця XVI – початку XVII ст. (Перший український переклад “Хроніки” Стрийковського) // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Польсько-українські студії. Т. 1. К.: Либідь, 1993. С. 107–113.

145. Речь Посполитая во внешнеполитических планах Ажедмитрия I // Россия от Ивана Грозного до Петра Великого. Сборник

трудоу, посвященних 35-лєтїю науочної та педагогїческой дєятельности проф. Р.Г. Скрынникова. СПб.;К., 1993. С. 78–93.

146. “Українська культура”: розвиток ідеї та історії книги // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К.: Либідь, 1993. С. 498–504.

147. Українська наукова і культурницька еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. К.: Либідь, 1993. С. 477–498.

148. Українська справа в житті Миколи Аркаса // Бібліотечка українознавства для вчителя. Вип. 1. Миколаїв, 1993. С. 5–14.

149. Український переклад Хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII століття // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1993. Вип. 1. С. 6–12 (співавтор – Н. Яковенко).

150. Церква в Українській Гетьманській Державі. Попередні нотатки та документи // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського. К., 1993. С. 285–302 (співавтор – Б. Андрусишин).

151. Шануючи пам’ять (До історії збірника “Сыну Украины”) / післямова // Синові України. Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича. К., 1993. С. 114–122 (співавтор – С. Кіржаєв).

152. Біобібліографічні довідки // З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К.: Заповіт, 1994. Кн. 1. С. 394–450 (співавтор – В. Короткий).

153. До біографії князя К.І. Острозького // Середньовічна Україна. К.: Наукова думка, 1994. Вип. 1. С. 46–61.

154. “З історії релігійної думки на Україні” // Грушевський М.С. Духовна Україна. Збірка творів. К.: Либідь, 1994. С. 545–549.

155. Збирач дорогоцінного каміння (унікальна праця отця Исидора Патрила) // Старожитності. 1994. № 7/8 (66/67). С. 7–8.

156. Історик права і громадський діяч (А. Яковлів) // Київська старовина. 1994. № 5. С. 8–10.

157. Крізь терни до зірок. 160-літній поступ Київського університету // З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К.: Заповіт, 1994. Кн. 1. С. 5–24 (співавтор – В. Короткий).

158. Лєтописець Кирилло-Бєлозерского монастыря 1604–1617 гг. // Книжные центры Древней Руси. XVII век. Разные ас-

пекты исследования / Ред. Р.П. Дмитриевой, Д.С. Лихачева. СПб., 1994. С. 113–139.

159. Міністерство ісповідань Василя Зінківського (До переоцінки діяльності в світлі нових архівних матеріалів) // Історія релігій в Україні. Тези повідомлень IV круглого столу. К.; Львів, 1994. С. 185–187.

160. Михайло Грушевський і Academia (ідея, змагання, діяльність) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції. Львів, 1994. С. 385–402 (співавтор – С. Кіржаєв).

161. Незавершені та маловідомі праці М.А. Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. К., 1994. Вип. 2. С. 42–62.

162. Острожская и Дерманская библиотеки в судьбе Лжедмитрия I // Книга. Исследования и материалы. М., 1994. Т. 69. С. 163–170.

163. Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. К., 1994. С. 419–497.

164. Релігійні погляди та історико-церковні розправи проф. В.Б. Антоновича (попередні нотатки) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали. К., 1994. С. 33–69.

165. Релігія та церква в житті й творчості Михайла Грушевського // Грушевський М.С. Духовна Україна. Збірка творів. К.: Либідь, 1994. С. 521–544 (співавтор – І. Гирич).

166. Українська справа Миколи Аркаса і В'ячеслав Липинський (Штрихи до проблеми ролі перших і других осіб в розвитку національної думки) // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (В'ячеслав Липинський. Студії. Т. 1). К.; Філадельфія, 1994. С. 161–170.

167. Бібліографія вибраних праць з українського народного мистецтва та побуту // Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці. К.: Либідь, 1995. С. 278–280.

168. Бібліографія основних праць Вадима Щербаківського // Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці. К.: Либідь, 1995. С. 274–278.

169. “В пустелі мені з'явився біс”, або про темну мантію Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. 1995. № 1/2. С. 178–190 (є також російський варіант журналу).

170. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці. К.: Либідь, 1995. С. 5–101.

171. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І. Острозького // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. Львів, 1995. С. 24–31.

172. Київ у житті Володимира Антоновича // *Образ епохи. Культурне середовище Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст.* К., 1995. С. 180–183.

173. Коментарі // Антонович В.Б. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К.: Либідь, 1995. С. 744–772.

174. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису // Полонська-Василенко Наталя. *Історія України. Курс лекцій*. К.: Либідь, 1995. Вид. 3. Т. 1. С. V–LXXXVIII.

175. Опонування доповіді Вікторіо Пері “Берестейська унія у римському баченні” // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*. Львів, 1995. С. 34.

176. Опонування доповіді Михайла Дмитрієва “Концепція унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця ХVІ ст.” // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*. Львів, 1995. С. 89–96.

177. Опонування доповіді Бориса Гудзяка “Київська ієрархія, Берестейські синоди і укладання Берестейської унії” // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*. Львів, 1995. С. 131–132.

178. Опонування доповіді матері Софії Сенік “Два митрополити – Потій і Рутський” // *Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління*. Львів, 1995. С. 164–170.

179. Основні праці Н.Д. Полонської-Василенко // Полонська-Василенко Наталя. *Історія України. Курс лекцій*. К.: Либідь, 1995. Вид. 3. Т. 2. С. 600–606.

180. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // Антонович В.Б. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. К.: Либідь, 1995. С. 5–76.

181. Список печатных трудов профессора Р.Г. Скрынникова // *Средневековая Русь. Сборник научных статей к 65-летию со дня рождения профессора Р.Г. Скрынникова*. СПб., 1995. С. 166–174 (соавтор – С.В. Лобачев).

182. Українська ідея Миколи Аркаса (попередні нотатки з епістолярії) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць*. Львів, 1995. Вип. 2. С. 111–129.

183. В.Л. Модзалевський та родина Скоропадських // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. К., 1996. С. 22–30.

184. Вишгородська святиня // Київська старовина. К., 1996. № 2/3. С. 74–77.

185. Історик права і громадський діяч (А. Яковлів) // Історичний календар '97. К., 1996. С. 375–376.

186. Микола Аркас, “Історія України-Русі” і Михайло Грушевський // Історія, історіографія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе). К., 1996. С. 161–220.

187. Московський Патріарх Ігнатій – у лоні уніатської церкви // Записки Чину св. Василя Великого (Analecta Ordinis s. Basilii Magni). Romae, 1996. T. XV (XXI). Вип. 1/4. С. 301–338.

188. Невідома перша історична праця В.Б. Антоновича // Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали. К., 1996. С. 72–81.

189. Опонування доповіді Тетяни Опаріної “Сприйняття унії в Росії XVII ст.” // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, 1996. С. 175–183.

190. Опонування доповіді Сергія Плохія “Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини” // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, 1996. С. 33–44.

191. Опонування доповіді Герхарда Подскальського “Берестейська унія з перспективи Вселенського (Царгородського) патріархату в XVII столітті” // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, 1996. С. 75–83.

192. Опонування доповіді Терези Хинчевської-Геннель “Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору” // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII столітті. Матеріали Других “Берестейських читань”. Львів, 1996. С. 121–128.

193. Провідник до першоджерел церковної історії // Архіви України. К., 1996. № 4/6. С. 126–131.

194. Релігія і Церква в житті та творчості Д.І. Яворницького // Марра Мунді. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; К.; Нью-Йорк, 1996. С. 757–781.

195. Історик Церкви Василь Біднов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1997. С. 444–461.

196. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П. Василенка: нові матеріали // *Україніса: архівні студії*. К., 1997. Вип. 1. С. 5–54.

197. Повернення образу: Володимир Антонович в сучасній Україні // *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович*. К.: Заповіт, 1997. Т. 1. С. 5–10 (співавтор – В. Короткий).

198. Просемінарій // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. К., 1997. Вип. 1. С. 5–7.

199. “Третя складова” історико-церковної школи Київської Духовної Академії (замість післямови) // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. К., 1997. Вип. 1. С. 134–144.

200. Церковні архіви України: історія, проблеми реконструкції та джерелознавчої класифікації // *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи*. К., 1997. С. 124–129.

201. Академік Микола Петров // *Члени-засновники Національної академії наук України. Збірник нарисів*. К., 1998. С. 92–129.

202. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти // *Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року*. К., 1998. С. 181–187.

203. Іван Власовський: парадигма життя // *Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви*. К., 1998. Т. 1. С. II–XLVIII.

204. Історик Церкви Василь Біднов // *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ, 1997. С. 444–461.

205. Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір “Изложение ѿ Православнѣй истиннѣ нашей вѣрь” // *Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*. К., 1998. Вип. 2. С. 64–179.

206. Книга в житті гетьмана Павла Скоропадського: інтерв’ю з донькою гетьмана Оленою Скоропадською-Отт // *Бібліотечний вісник* (К.). 1998. № 6. С. 39–41.

207. Мотив “пронесения чаши” в религиозно-церковной деятельности Бориса Годунова 1604–1605 гг. // *Средневековое православие от прихода до патриархата. Сборник научных статей*. Волгоград, 1998. Вип. 2. С. 174–211.

208. На засадах національних традицій (Олександр Лотоцький) // *Історичний календар ’99*. К., 1998. С. 298–300.

209. Реалії і миф в життійній легенде об архієпископе Феодосии // *Мир Православия. Сборник научных статей*. Волгоград, 1998. Вип. 2. С. 35–43.

210. “У ньому горів огонь безстороннього пізнання” (Дмитро Чижевський) // Історичний календар '99. К., 1998. С. 99–101.

211. Унікальне явище української культури (Володимир Січинський) // Історичний календар '99. К., 1998. С. 179–181.

212. Чиста серцем людина (Василь Біднов) // Історичний календар '99. К., 1998. С. 20–23.

213. Архівні зацікавлення Павла та Олександри Скоропадських // Архіви України. К., 1999. № 1/6. С. 137–143.

214. Вишгородська святиня // Український богослов: Історичний і теологічний щорічник. К., 1999. Вип. 1. С. 157–160.

215. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти // Студії з архівної справи та документознавства. К., 1999. Т. 5: Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. С. 168–176.

216. Київська митрополія середини XV – кінця XVI ст.: проблеми вибору церковної ідеї // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Ч. 1. Від давніх часів до початку XX ст. Одеса;К.;Львів, 1999. С. 110–117.

217. Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір “Изложение ѿ Православнѣй истиннѣ нашей вѣрѣ” (Ч. III. 3) // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 1999. Вип. 3. С. 80–155.

218. Книга в житті гетьмана Павла Скоропадського (інтерв'ю з донькою гетьмана Оленою Скоропадською-Отт) // Бібліотечний вісник. К., 1999. № 6. С. 39–41.

219. Magna est veritas et praevalerebit // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1999. Вип. 3/4. С. 614–634.

220. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. К., 1999. № 1. С. 117–145, № 2. С. 122–153.

221. Родина хроніка останньої чверті XVI ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1999. Вип. 3/4. С. 406–419 (співавтор – Н.М. Яковенко).

222. А.І. Яковлів // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років XX століття. К., 2000. С. 210–214.

223. Андрієвський Віктор Никанорович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 225.

224. Археографічні пояснення до публікації // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х — 40-х років ХХ століття. К., 2000. С. 42—44 (співавтори: В. Андрейцев, В. Короткий).

225. Асмус Валентин Фердинандович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917—1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 250.

226. Бубнов Микола Михайлович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917—1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 157.

227. В.О. Романовський // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х — 40-х років ХХ століття. К., 2000. С. 200—208.

228. Василенко Микола Прокопович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917—1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 192—193.

229. Військове та флотське духовенство в Україні. Період національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. // *Людина і світ*. К., 2000. № 5. С. 16—21 (співавтор — Б. Андрусишин).

230. Грінченко Борис Дмитрович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917—1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 455.

231. Грушевський Михайло Сергійович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917—1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 86—87.

232. Демобілізація душпастирів: Військове і флотське духовенство в період національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. // *Народна армія*. 2000. 15 квітня. № 70 (2007). С. 4—6 (співавтор — Б. Андрусишин).

233. Довнар-Запольський Митрофан Вікторович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917—1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 178—179.

234. Дорошенко Дмитро Іванович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917—1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 518—519.

235. Духовник Самозванца // *Збірник на пошану Людмили Андриївни Проценко*. К., 2000. С. 112—127.

236. Духовник Самозванця: миссія молчання // Мир Православия. Сборник научных статей. Волгоград, 2000. Вып. 3. С. 87–100.

237. Єфремов Сергій Олександрович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 528–530.

238. Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття. К., 2000. С. 4–41 (співавтори: В. Андрейцев, В. Короткий).

239. Іконников Володимир Степанович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 652–653.

240. Карпінський Олександр Петрович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 323.

241. Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір “Изложение ѿ Православнѣй истиннѣ нашей вѣрѣ” (Ч. IV. 1–2) // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2000. Вип. 4. С. 19–66.

242. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. К., 2000. С. 110–122.

243. Крупницький Борис Дмитрович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 273.

244. Лотоцький Олександр Гнатович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 496.

245. Макроісторія України в мікровимірах Університету св. Володимира (слово від упорядників) // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 7–18 (співавтор – В. Короткий).

246. М.П. Василенко // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття. К., 2000. С. 199–200.

247. Михальчук Кость Петрович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 464–465.

248. Н.Д. Полонська-Василенко // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття. К., 2000. С. 209–210.

249. Науменко Володимир Павлович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 429–430.

250. Перетц Володимир Миколайович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 441–442.

251. Петлюра Симон Васильович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 524–526.

252. Петров (Домонтович) Віктор Платонович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 115–116.

253. Полонська-Василенко Наталя Дмитрівна // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 131–132.

254. Предмети и символи “царства” Самозванца: трон, корона, ризи, монети и медали // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч. 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. Об’єднаний випуск. Збірки наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія. К., 2000. Ч. 1. С. 259–277.

255. Пурієвич Костянтин Адріанович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 671.

256. Рейн Георгій Ермолайович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 307.

257. Релігійно-церковна візія нової України М.С. Грушевського // Київська старовина. К., 2000. № 3. С. 51–68.

258. Розов Володимир Олексійович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 566.

259. Романовський Віктор Олександрович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 278.

260. Смірнов Павло Петрович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 215.

261. Сташевський Євген Дмитрович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 140–141.

262. Стебницький Петро Януарович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 449–450.

263. Струве Петро Бернгардович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 321–322.

264. Тимошенко Степан Прокопович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 293–294.

265. Трагедія в лубенському Мгарському монастирі 1919 року // *Київська старовина*. К., 2000. № 6. С. 102–128.

266. Флоринський Тимофій Дмитрович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 466–467.

267. Фогель Роберт Пилипович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 670.

268. Холодний Микола Григорович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 74.

269. Церковна тематика в науковій спадщині М.С. Грушевського та проблема релігійності вченого // *На межі тисячоліть: християнство як феномен культури*. К., 2000. С. 272–300.

270. Цитович Микола Мартиніанович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 355.

271. Шахматов Олексій Олександрович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. С. 535–536.

272. Аркас Микола Миколайович (I) // *Енциклопедія сучасної України*. К., 2001. Т.: А. С. 647–648.

273. Аркас Микола Миколайович (II) // *Енциклопедія сучасної України*. К., 2001. Т.: А. С. 648.

274. Аркас Микола Миколайович (III) // Енциклопедія сучасної України. К., 2001. Т.: А. С. 648.

275. Асмус Валентин Фердинандович // Енциклопедія сучасної України. К., 2001. Т.: А. С. 749.

276. Архівна Сапегіана XIX ст.: конфіскації, відкриття, використання // Гісторыя. Культуралогія. Мастацтвазнаўства. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў “Беларуская культура у дыялогу цывілізацый”. Мн., 2001. С. 93–124.

277. Біляшівський Микола Федотович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 318–319.

278. Вернадський Володимир Іванович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 415–416.

279. Віктор Петров: осягнення Сквороди // Київська старовина. 2001. № 4. С. 104–109.

280. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 321–322.

281. Гіляров Олексій Микитович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 408–409.

282. Грушевський Олександр Сергійович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 194–195.

283. Гуммерус Герман // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 412.

284. Драй-Хмара Михайло Опанасович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 205–206.

285. Ернст Федір Людвигович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 286–287.

286. Зеньковський Василь Васильович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 373–374.

287. Кость Михальчук та діячі Київської “Старої Громади” через призму “жіночих спогадів” // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. К., 2001. С. 428–449.

288. Крашенінніков Сергій // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 308.

289. Липський Володимир Іполитович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 665–666.

290. Лоський Ігор Костянтинович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 301.

291. Лукьяненко Олександр Митрофанович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 206–207.

292. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // *Versöhnung in Europa*. Примирнення в Європі: український погляд. К., 2001. С. 2–27.

293. Первое “видение” Смуты: призыв к спасению России через покаяние // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни. К., 2001. С. 501–523.

294. Список основных печатных трудов профессора Р.Г. Скрынникова // Россия XV–XVIII столетий. Волгоград, СПб., 2001. С. 17–27 (составители: С.В. Лобачев, Н.Е. Тюменцева).

295. Скоропадський Павло Петрович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 361–362.

296. Шешенко Іван Матвійович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 71–72.

297. Холодний Петро Іванович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 425.

298. Царское венчание Ажедмитрия I: между Западом и Востоком? // Россия XV–XVIII столетий. Волгоград, СПб., 2001. С. 76–92.

299. Черняхівський Євген Григорович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 292.

300. Чи може Православна Церква взяти на себе роль націотворчого ферменту? // Олійник В. Про справжнє та надумане. Думки небайдужих людей. К., 2001. С. 124–131.

301. Шмідт Отто Юлійович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 202.

302. Яснопольський Леонід Миколайович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2001. Кн. 2. С. 642.

303. Історія “предметів” культу як свідчення сакральних і політичних чинників його еволюції: святий царевич Димитрій // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Число 8–9. Частина 1. Збірник наукових праць на пошану ... Ярослава Івановича Дзири. К., 2002. С. 280–300.

304. Крымские “истоки” киевских “жидовствующих” последней трети XV в. и новгородско-московская ересь // Сурож, Сугдея, Соддайя в истории и культуре Руси-Украины. Материалы научной конференции (16–22 сентября 2002 г.). К.; Судак, 2002. С. 263–267.

305. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Проект “Примирение в Европе – задача Церквей в Украине, Беларуси, Польше и Германии”. Взгляд из Украины. Международная межконфессиональная консультация 26–29 апреля 2001 года в Киеве. Материалы. Мн., 2002. С. 40–70.

306. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису // Полонська-Василенко Н. Історія України до середини XVII століття. 4-е вид. Т. 1. К., 2002. С. V–LXXXVIII.

307. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина // Київська старовина. 2002. № 2. С. 143–161.

308. Основні праці Н.Д. Полонської-Василенко // Полонська-Василенко Н. Історія України до середини XVII століття. 4-е вид. Т. 2. К., 2002. С. 600–606.

309. Свадьба Лжедмитрия I и коронация Марины Мнишек: свідетельства и оценки современников // *Nad Wisłą i Dnieprem*. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i terażniejszość – Toruń; Kijów, 2002. № 1. С. 27–61.

310. Справа кафедри історії України в Університеті Св. Володимира: Довнар-Запольський і Грушевський // Трєція міжнародныя Доўнараўскія чытанні. Рэчыца, 14–15 верасня 2001 г. Мн., 2002. С. 27–62.

311. Церковно-археологический Музей при Киевской Духовной Академии: борьба идей – Петров и Дмитриевский // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. Вып. 4. Брянск, 2002. С. 121–146.

312. Чому не було створено “празької історичної школи” М. Грушевського? // Український історик. Нью-Йорк;К.;Львів;Торонто; Париж, 2002. № 1–4 (152–155). С. 209–256.

313. Были и небылицы из жизни киевской интеллигенции и черниговского панства в рассказах современников // Проблемы славяноведения. Сб. научных статей и материалов. Вып. 5. Брянск, 2003. С. 395–418.

314. Василь Біднов // Історіографічні дослідження в Україні. Вып.12: Визначні постаті української історіографії ХІХ–ХХ ст. К., 2003. С. 303–340.

315. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2003. С. 203–273.

316. Историческая записка к 300-летию КДА и ее автор Федор Титов // Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. К., 2003. С. IX–СХХVI.

317. Микола Петров: портрет у часовій перспективі та різних інтер'єрах // Микола Петров. Скрижалі пам'яті. К., 2003. С. 5–67.

318. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. 2003. № 5. С. 3–28.

319. “Сакральний мир” Ажедмитрия І в контексте русской, украинской и польской систем религиозности // Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. К., 2003. С. 371–408.

320. Бібліотека “знань” і технологія праці Володимира Іконнікова // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 11. К., 2004. С. 224–238.

321. Біднов Василь Олексійович // Енциклопедія історії України. Т. 1: А – В. К., 2003. С. 269–270 (співавтор О.В. Ясь).

322. Біднов Василь Олексійович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 2. Б – Біо. К., 2003. С. 746.

323. Бубнов Микола Михайлович // Енциклопедія Сучасної України. Т. 3 Біо – Бя. К., 2004. С. 506.

324. Життя і творчість Наталі Полонської-Василенко: три державницькі контексти // States, societies, cultures East in Honor of Jaroslaw Pelenski. New York, 2004. С. 1107–1151.

325. Захарія та Вінцент Гвізольфі: непомічене відкриття М.В. Довнар-Запольського щодо “єресіарха” “жидовствуючих” XV ст. // Чацвёртыя міжнародныя доўнараўскія чытанні. Ч. 1. Гомель, 2004. С. 101–124.

326. Знаний і незнаний Володимир Іконников // Іконников В. Историчні портрети. К., 2004. С. 6–82.

327. Київські та новгородсько-московські “жидовствуючі” останньої чверті XV – початку XVI ст.: варіанти пошуку єресіарха, ідейного підґрунтя та шляхів ретрансляції ересі // Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość № 2+3. Toruń; Kijów, 2003–2004. S. 28–55.

328. Походження влади та її символів на Русі в інтерпретації “Послання” Спиридона-Сави // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К., 2004. Вип. 4. С. 195–222.

329. Смерть Бориса Годунова: свідательства, противоречия и интерпретации источников // Проблемы славяноведения. Брянск, 2004. Вип. 6. С. 25–60.

330. В.О. Ключевский и В.С. Иконников: К истории одного научного спора // В.О. Ключевский и проблемы российской провинциальной культуры и историографии. Кн. 1. М., 2005. С. 414–441.

331. Київський воєвода в Криму: “змова князів” і трагедія Києва 1482 р. // Судейский сборник. Вип. 2. К.; Судак, 2005. С. 357–373.

332. Равный царю Соломону: Сакральные символы коронации Самозванца // Родина: Российский исторический журнал. 2005. № 11. С. 23–27.

333. Три “лики” Миколи Стороженка: “малоросійство” – “російство” – “українізм” // Стороженко М. З мого життя. К., 2005. С. 5–93.

334. Филарет Романов: между “кривыми” и “прямыми” Смутного времени // Проблемы славяноведения. Вип. 7. Брянск, 2005. С. 22–77.

335. Володимир (Богоявленський) // Енциклопедія сучасної України. Т. 5: Вод – Гн. К., 2006. С. 102–103.

336. Всеукраїнський Православний Церковний Собор // Енциклопедія сучасної України. Т. 5: Вод – Гн. К., 2006. С. 215–216.

337. Митрополит Киевский Спиридон: явные и скрытые повествования о себе в сочинениях 1475–1503 гг. // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинского Дома). СПб., 2006. Т. LVII. С. 209–233.

338. Олександр Тулуб – “наративіст і наратолог” на тлі власних епізодичних спогадів // Проблеми славяноведения. Вып. 8. Брянск, 2006. С. 166–187.

339. Рукавица Нестора-Летописца: церковная святыня или историческая реликвия? // Киевский альбом: Исторический альманах. К., 2006. Вып. 4. С. 27–39.

340. Историческая судьба колокольни киевского Кирилловского монастыря // Софійські читання. К., 2007. С. 324–331 (співатор – І. Марголіна).

341. Кирилівська братія XVIII ст.: проблема діалогу сакрального і профанного // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2007. Вип. 6. С. 317–386.

342. Спиридон – автор “Послания о мономаховом венце” // Троице-Сергиева Лавра в истории, культуре и духовной жизни России. Материалы IV международной конференции 2004 г. М., 2007. С. 83–102.

343. Страсти по Пирогову: может ли портрет привести к “революции”? // Киевский альбом. Исторический альманах. Вып. 5. К., 2007. С. 110–113.

344. “Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа багато міцніша”. Вадим Щербаківський у самоощінках і сприйнятті сучасників // Пам’ятки України. 2007. № 4. Спецвипуск. С. 2–20.

345. Бібліотека київського Михайлівського Золотоверхого монастиря: основні віхи історії на тлі життя обителі (статистико-фактографічний нарис) // Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. Вип. 1: Спроба реконструкції кириличної збірки. К., 2008. С. 5–126.

346. Середньовічна бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря: проблема реконструкції // Науковий збірник, присвячений 900-літтю Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря. К., 2008. С. 294–305.

III. Публікації

347. Київський літопис першої чверті XVII ст. // Український історичний журнал. 1989. № 2. С. 114–120. № 5. С. 103–114 (співпубл. Н. Яковенко).

348. Їжакевич Іван. Мої спогади. Автобіографія // Україна (К.). 1989. № 2. вклейка.

349. Прахов М. “Хочеться бути в доброму товаристві...”. Моє знайомство з народним художником Іваном Сидоровичем Їжакевичем // Україна (К.). 1989. № 2. С. 13.

350. Новицький Я.П. Острів Хортиця на Дніпрі. Його природа, історія і старожитності // Трибуна. 1990. № 10. С. 23–24. № 11. С. 42. № 12. С. 11–15.

351. Модзалевський В.Л. Галерея українських політичних смертників, емігрантів, засланих та в'язнів // Пам'ятки України. 1991. № 5. С. 10–11.

352. Грушевський М.С. Проект “Українського соціологічного інституту” та супровідні матеріали // Філософська і соціологічна думка. 1992. № 7. С. 115–123.

353. Єпископ Павел Доброхотов. Иосафат (монахи василіане, носившие это имя) // Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археології. К., 1992. С. 198–201.

354. Запис ректора Ризької духовної семінарії архімандрита Павла Доброхотова на книзі “Триодь Постная” (Краків, 1491), подарованій МДА // Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археології. К., 1992. С. 202–204.

355. Лист ректора Могилівської духовної семінарії архімандрита Павла Доброхотова до М. Кояловича про освіту і літературні твори св. Йосафата Кунцевича // Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 17. Інститут української археології. К., 1992. С. 205–206.

356. Яворницький Д.І. Магомет // Всесвіт. К., 1992. № 3/4. С. 172–181.

357. Документи з архіву Міністерства ісповідань // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. К., 1993. С. 302–397.

358. Микола Аркас. З родинної хроніки. Поезії. Дума про похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р. Миколаїв, 1993. С. 31–81.

359. М.С. Грушевский. Роспись имущества Н.И. Романова и представляемые ею бытовые данные // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1993. Вип. 2. С. 267–279.

360. Полонська-Василенко Н. Curriculum vitae // Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. Т. 1. К., 1993. С. LV–LVI.

361. Яків Новицький. Острів Хортиця на Дніпрі (його природа, історія та старовина) // Запорозжці. До історії козацької культури. К.: Мистецтво, 1993. С. 337–379.

362. А. Яковлів. Пам'ятник магдебурзького права в Києві // Київська старовина. 1994. № 5. С. 10–12.

363. Петров В.П. Особа Сковороди // Філософська і соціологічна думка. 1995. № 1/2. С. 191–211, № 3/4. С. 169–188, № 5/6. С. 183–234 (є також російський варіант журналу).

364. Щербаківський В. Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці. К.: Либідь, 1995. 288 с.

365. Петров Н.И. Воспоминания старого археолога // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 1997. Вип. 1. С. 93–134 (співпублікатор – І. Карсим).

366. Родинна хроніка Оріховських // Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1999. Вип. 3/4. С. 419–433 (співавтор – Н.М. Яковенко).

367. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х – 40-х років ХХ століття. К., 2000. 214 с. (співпублікатори: В. Андрейцев, В. Короткий).

368. Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. К., 2000. Кн. 1. 703 с. (співупорядник – В. Короткий).

369. Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади. Кн. 2: Університет Св. Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. К., 2001. 704 с. (співупорядник – В.А. Короткий).

370. Петров В.Г. С. Сковорода. Спроба характеристики // Київська старовина. 2001. № 4. С. 109–120.

371. Спогади Таїсії Михальчук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. К., 2001. С. 450–482.

372. Геппенер Н.В. Евангелие-тетр “Киево-Никольского монастыря” // Київська старовина. 2002. № 2. С. 168–170.

373. Геппенер Н.В. Киевская рукопись 1411 года (К вопросу о появлении “младшего” полуустава на Украине) // Київська старовина. 2002. № 2. С. 161–168.

374. Геппенер Н.В. Славянские рукописи XV века в фондах Отдела Рукописей Центральной Научной Библиотеки Академии наук Украинской ССР (Обзор, описание, снимки). Введение // Київська старовина. 2002. № 2. С. 170–175.

375. Полонська-Василенко Н. Історія України до середини XVII століття. Т. 1–2. К., 2002.

376. Микола Петров. Скрижалі пам'яті. Коментарі та додатки. К., 2003. 278 с.

377. Титов Ф. Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. К., 2003. 688 с.

378. Олександр Тулуб. Спомини (1895–1917 рр.) // Проблеми славяноведення. Вип. 8. Брянск, 2006. С. 190–204.

379. Список праць О.О. Тулуба // Проблеми славяноведення. Вип. 8. Брянск, 2006. С. 187–190.

IV. Упорядкування

380. Історія України в документах, матеріалах і спогадах очевидців. К.: видання Міністерства освіти України, 1991. 320 с. (група упорядників).

381. Синови України. Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича. К., 1993. 113 с.

382. Грушевський М.С. Духовна Україна. Збірка творів. К.: Либідь, 1994. 557 с. (співупорядники: О. Дзюба, І. Гирич).

Рец.: Tymoshenko L. // The Ukrainian Quarterly. New York, 1995. Vol. LI. № 2/3. P. 271–272.

383. З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К.: Заповіт, 1994. Кн. 1. 398 с. (співупорядник – В. Короткий).

384. З іменем святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К.: Заповіт, 1994. Кн. 2. 453 с. (співупорядник – В. Короткий).

385. Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. 816 с. (співупорядник – О. Тодійчук).

386. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. К.: Заповіт, 1997. Т. 1. 448 с. (співупорядник – В. Короткий).

387. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. К.: Заповіт, 1997. Т. 2. 448 с. (співупорядник – В. Короткий).

Рец.: Вільний Іван (Бутич І. А.) // ЗНТШ. Т. ССXXXVIII. Львів, 1999. С. 616–618.

388. Микола Петров. Скрижалі пам'яті. К., 2003. 336 с.

389. Іконніков В.С. Історичні портрети. К., 2004. 428 с.

390. Стороженко М. З мого життя. К.: Либідь, 2005. 432 с.

V. Рецензії

391. *Рецензія:* Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. К., 1993. 414 с. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1994. Т. 228. С. 501–515.

VI. Редагування

392. Грецькі актові документи і листи з фондів ЦНБ ім. В.І. Вернадського АН УРСР. Каталог рукописів XVI–XIX ст. / Упор. Є.К. Чернухін. К., 1991. 109 с.

393. Россия от Ивана Грозного до Петра Великого. Сборник трудов, посвященных 35-летию научной и педагогической деятельности проф. Р.Г. Скрынникова. СПб.;К., 1993. 110 с.

394. Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали. К., 1994. 271 с.

395. Історія, історіографія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе). К., 1996. 353 с.

396. Третя Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Доповіді та матеріали. К., 1996. 528 с.

397. Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 1997. Вип. 1. 184 с.

398. *Україніса:* архівні студії. К., 1997. Вип. 1. 282 с.

399. Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 1998. Вип. 2. 240 с.
400. Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 1999. Вип. 3. 266 с.
401. Український археографічний щорічник. Нова серія. К., 1999. Вип. 3/4. 751 с.
402. Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2000. Вип. 4. 245 с.
403. Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5. 274 с.
404. Просемінарій: Медієвістика, історія Церкви, науки та культури. К., 2007. Вип. 6. 462 с.

Віктор Вахонєєв

ГРЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО БОСПОРУ: СПРОБА НОВОГО ПРОЧИТАННЯ

Тема, пов'язана з питаннями Великої грецької колонізації* досить складна і потребує від дослідника ретельного аналізу всіх наявних типів джерел, новітніх підходів та методик дослідження. У цій статті спробуємо не зосередити увагу на окремому питанні колонізаційного процесу, що було характерним для попередньої історіографії, а комплексно дослідити явище колонізації на прикладі окремого регіону: європейського берега Боспору Кімерійського (Керченський півострів). Новизна нашого дослідження полягає в багатофакторному аналізі процесу колонізації європейського Боспору. Застосовуючи комплексний та мікроісторичний підходи спробуємо обґрунтувати специфіку колонізації цього регіону, в ширшому розумінні – переосмислити усталені думки стосовно низки питань Великої грецької колонізації.

Досі дослідники не дійшли єдиної думки щодо питання, з чого власне слід починати вивчення колонізації як історичного явища в цілому і як конкретного його прояву в певному регіоні античного

* В сучасній літературі неодноразово підкреслювалося, що термін “колонізація” стосовно явища, яке нами розглядається, не точний, не відображає адекватно його суті. Найяскравіше це показав ще в 1966 В.В. Лапін. Він зазначав, що цей термін “заимствован из сферы явления римской, а не греческой общественной жизни: римская или латинская колония не идентична греческой аποικία; ей не идентична даже афинская κληροῦχία V в. до н. э.” та пропонував відповідніший термін “μεταβίστασις” (переселення, виселення), хоча й підкреслював, що істотних причин для того, щоб відмовитися від традиційного використання терміну “грецька колонізація” немає. (Див.: Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966. С. 5.) Погоджуючись з цим твердженням, слід визнати, що змінювати цей термін нецільно, оскільки він став традиційним і широко використовується в науковій літературі. В цьому дослідженні ми будемо використовувати термін “колонізація”, у значенні, що адекватно відображає саму суть явища грецької колонізації.

світу. При аналізі причин і рушійних сил грецької колонізації дуже велика кількість спеціалістів звертається до джерел з історії заснування апойкії. Це, зокрема, матеріали археологічних досліджень на місці існування колонії. Часто інтерпретація саме цих даних є базисом для висновків про причини заснування конкретної колонії. На нашу думку, вирішення потребує проблема демографічної ситуації в регіоні, який колонізується, і його екологічних особливостей. Неодноразово виносилося питання про потребу вивчати історичну ситуацію, що склалася в метрополії напередодні та під час колонізації. Зокрема Г.А. Кошеленко та В.Д. Кузнецов дуже влучно зауважили, що “выявление причин и движущих сил такого эпохального явления архаики, каким была греческая колонизация, необходимо начинать с изучения социально-экономических и политических отношений самой Греции”¹. Очевидно, неправильно було б досліджувати колонізацію, не з’ясувавши тієї ситуації, яка склалася в метрополії і змусила частину її мешканців залишити рідне місто. Тоді як далі доцільним буде сказати, куди вирушили емігранти* з цього полісу, щоб заснувати апойкію, в якому географічному й демографічному середовищі і яким чином вони облаштувалися на новому місці, які склалися взаємовідносини з місцевим населенням тощо. Загальний процес колонізації буде розглянуто нами в контексті історичної ситуації у метрополіях боспорських міст напередодні колонізації; демографічної та військово-політичної ситуації в регіоні, що колонізується.

Незважаючи на те, що проблема грецької колонізації Боспору Кіммерійського завжди привертала увагу дослідників, вона ще далеко від остаточного вирішення і досі не стала предметом монографічного дослідження. Не ставлячи за мету дати повний аналіз історіографії, звернемо увагу на найбільш знакові роботи. Однією з таких безумовно є вперше надрукована у 1930 р. стаття академіка С.А. Жебелева, в якій докладно розглядалася історія колонізації

¹ Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992. С. 7.

* Еміграція – явище, внутрішньо притаманне полісу, що формується. Тому її дослідження має вестися з урахуванням характерних рис полісу і його специфічних особливостей. Потреба в першоступеневому вивченні ситуації в метрополії для правильного розуміння причин еміграції не означає, що археологічні матеріали з апойкії не мають важливого значення. Це не так, вони досить важливі, хоча й дуже складні для інтерпретації. Тому потрібна підвищена обережність при будь-яких спробах зробити певні загальні висновки.

греками території Боспору². Автор відзначав, що грецькі мореплавці-торговці відвідували цей регіон задовго до початку колонізації, про що свідчить завезена сюди керамічна продукція, датована кінцем VII ст. до н. е. Грецькі колонії іноді засновувалися там, де в результаті діяльності грецьких торговців виникали факторії. Природно, що новозасновані колонії створювалися не в безлюдних місцях і частина місцевого населення могла вливатися до складу їхнього населення. Найдавнішими грецькими містами на території Боспору Кіммерійського були Пантікапей та Фанагорія, які виникли в 40-вих рр. VI ст. до н. е. В Мілеті, метрополії Пантікапея, причиною виведення колонії стала гостра внутрішня соціальна боротьба, в Теосі, метрополії Фанагорії, – перська навала. Дещо пізніше було засновано також Феодосію, Гермонасу, Кепи.

Показово, що С.А. Жебелев прагнув обґрунтувати свої висновки саме зіставленням даних археології та писемної традиції, яку розумів подвійно: як відносно проникнення греків на Боспор, так і щодо подій, які відбувалися в метрополії (тобто в Малій Азії, насамперед у Мілеті). В подальшому багато вчених тією чи іншою мірою підтримували цю концепцію, розвиваючи окремі її сторони.

У 1947 р. вийшла в світ книга О.О. Іессена³, в якій особлива увага приділялася аналізу негрецького археологічного матеріалу з розкопок античних центрів Північного Причорномор'я. Автор доводив, що грецькі міста засновувалися на території місцевих поселень. Він виступав з ідеєю “двосторонньої” колонізації, стверджуючи, що в створенні грецьких колоній були однаково заінтересовані як греки, так і місцеве населення.

Дещо пізніше з'явилися ще три праці, в яких також спеціально розглядалося це питання. Їхні автори розвивали доволі близькі концепції, хоча й сперечаючись у деталях. Перша, написана Д.П. Каллістовим, містила розділ “Колонізація побережний Боспора”⁴. Автор доводив, що епізодичні заходи грецьких кораблів у райони майбутніх колоній проходили в дуже ранні часи. Це віддзеркалилось у низці міфологічних сюжетів. Пізніше, приблизно в VII ст. до н. е., у зв'язку з розвитком торгівлі почали створюватися торгові факторії, з яких потім народжувались і грецькі міста. Таким чином, грецька колонізація Північного Причорномор'я (зокрема й Боспору) мала переваж-

² Жебелев С.А. Северное Причерноморье. М.:Л., 1953. С. 48–73.

³ Іессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. Л., 1947.

⁴ Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л., 1949. С. 43–80.

но торгівельний характер. Час заснування перших грецьких міст на території Боспору Д.П. Каллістов відносив до середини VI ст. до н. е.

В тому ж 1949 р. публікується й капітальна праця В.Ф. Гайдукевича⁵. Він також вважав, що окремі купці-мореплавці проникали до басейну Чорного моря вже в середині II тис. до н. е. В перші століття I тис. до н. е. основна роль у торгівлі з Північним Причорномор'ям належала карійцям. Починаючи з VII ст. до н. е. слідами карійців рушили і греки. Найдавнішими поселеннями греків були торгівельні факторії та рибопромислові сезонні стоянки. В.Ф. Гайдукевич намагався підкріпити тезу про існування на місці грецьких міст місцевих поселень новим археологічним матеріалом (який, зрештою, виявився хронологічно відірваним від античних шарів).

Нарешті, найзавершенішої форми система поглядів з питання грецької колонізації набула в роботі В.Д. Блаватського⁶. Він розділив історію грецьких колоній на три етапи. Перший – час випадкових відвідувань Чорного моря кораблями егейських центрів, що відобразилося в грецькій міфології. Другий етап характеризується появою перших грецьких торгівельних факторій, які, як правило, створюються на території місцевих догрецьких поселень. На третьому етапі емпорії перетворюються в міста. Для Пантікапея час переходу емпорію в місто – перша половина VI ст. до н. е., для Німфея – близько середини VI ст. до н. е., для Мірмекія – кінець VI ст. до н. е. тощо.

Ця система поглядів на грецьку колонізацію Боспору була поширеною і загально визнаною. Для нас особливо важливі два найголовніші положення цієї концепції: 1) торгівля як перший імпульс колонізації; 2) масове переселення греків як результат насамперед внутрішніх конфліктів в Мілеті близько середини VI ст. до н. е.

Разом з тим, слід зауважити, що на складання системи поглядів тогочасних дослідників на проблему колонізації Боспору вплинула чи, точніше, могла вплинути ціла серія факторів, серед яких варто виділити п'ять основних: 1) незаперечний у той час марксистський постулат про тиск “надлишкового населення” на розвиток виробничих сил суспільства і, як наслідок такого тиску, – “примусову еміграцію” частини населення. Грецька колонізація розумілася марксистами як вид такої “примусової еміграції”; 2) теорія Н. Мар-

⁵ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.;Л., 1949.

⁶ Блаватский В.Д. Архаический Боспор // Материалы и исследования по археологии СССР, № 33. С. 7–44.

ра, одним з наріжних каменів якої на додаток до грецької колонізації було твердження, що греки-колоністи в Північному Причорномор'ї не прийшли на порожні місця, а оселилися в містах, створених на той час місцевим населенням, так званими "кімерами"; 3) панівна в радянській історичній науці гіпотеза Е. Мейера про торгівельний характер грецької колонізації; 4) наукові погляди авторитетного академіка С.А. Жебелева; 5) археологічні матеріали, отримані в дорадянський час і, особливо – відкриті в результаті масштабних досліджень, що розгорнулися на боспорських городищах у 1930-ті рр.

Рішучим противником попередньої історіографічної традиції в 60-х рр. ХХ ст. виступив київський дослідник В.В. Лапін⁷. Він категорично відкидав торгівельні стимули в колонізаційному процесі, постійно підкреслюючи аграрний характер колонізації. Його критика була спрямована на найслабший та найвразливіший пункт панівної раніше концепції: на уявлення про те, що грецьким містам передували торговельні фактори. Археологічно цей погляд зазвичай підкріплювався знахідками ранніх негрецьких речей при дослідженні грецьких міст, і з цього робився висновок про те, що греки-торговці селилися на місцевих поселеннях попереднього часу (кіммерійських чи скіфських). В.В. Лапін аргументовано показав, що всі ці знахідки належать чи до кінця II тис. до н. е., чи до самого початку I тис. до н. е. Тим самим руйнувалася ідея про вселення греків у місцеві населені пункти, і, відповідно, про існування грецьких емпоріїв. В подальшому низка досліджень призвела до загального переконання в тому, що Понтійське узбережжя у тих районах, де засновувалися грецькі апойкії, було незаселеним на момент переселення сюди греків.

Погляд В.В. Лапіна набував усе більше прихильників, хоча основна маса дослідників вказувала на "крайнощі" двох концепцій і намагалася поєднати ідею В.В. Лапіна з гіпотезою "Блаватського-Гайдукевича-Каллістова"⁸. Однак, поки тривала дискусія, поступово накопичувався новий археологічний матеріал, який ставив під сумнів традиційні дати заснування грецьких апойкії на території Боспору. Тим самим руйнувався і другий базис старої концепції – ідеї С.А. Жебелева про зв'язок масової колонізації Боспору з політичною боротьбою в Мілеті у 40-вих рр. VI ст. до н. е.

⁷ Лапін В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (критический очерк отечественных теорий колонизации). К., 1966.

⁸ Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР. М., 1984. С. 9.

Серйозним стимулом до розширення досліджень з проблеми грецької колонізації Північного і Східного Причорномор'я став перший Цхалтубський симпозіум 1977 р. Низка авторів представила цікаві напрацювання, які зрештою було опубліковано з урахуванням навіть тексту дискусій⁹. Найбільша частина збірника присвячена грецькій колонізації Північного та Східного Причорномор'я, причому основна увага приділяється дослідженню колонізації ольвійсько-березанського регіону.

Незабаром Інститут Всесвітньої історії АН СРСР видав двотомник "Античная Греция". Перший том ("Становление и развитие полиса") містив дві цікаві для нас статті. Перша – стаття В.П. Яйленка, присвячена темі архаїчної Греції¹⁰. Автор починає дослідження проблеми безпосередньо з питань грецької колонізації і хоча безпосередньо не зосереджує уваги на Боспорі, все ж доволі розлого характеризує колонізацію Нижнього Побужжя. Слушне зауваження щодо розділення колоній на аграрні та торгівельні: "Это скорее результат ограниченности наших сведений о той или иной колонии, речь может идти об отдельных полисах, в фундаментальной своей сущности всегда остающихся аграрными, но в силу каких-либо благоприятных обстоятельств ставших торгово-ремесленными центрами"¹¹. Розподіл колоній на аграрні та торгівельні – це лише дослідницький прийом, який з накопиченням нових даних усе більше втрачає свою застосовність до того чи іншого конкретного випадку.

Чи не єдина згадка боспорських міст у праці В.П. Яйленка мала, якщо можна так висловитися, революційний сенс. Розглядаючи проблему створення хори новозаснованих алойкія, автор виділяє кілька варіантів розвитку подій залежно від конкретних умов. Перший – найпоширеніший, – коли територія колонії засвоювалася шляхом утворення невеликих сільськогосподарських поселень на хорі. Другий був характерний для Боспору та Кірени, де існувала постійна загроза з боку кочовиків. Саме в таких нестабільних регіонах засвоєння хори проходило через створення невеликих містечок (Тірітака, Мірмекій, Патрей). На жаль, автор більше не повертається до цієї ідеї, але, на нашу думку, теза про утворення невеликих укріп-

⁹ Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979.

¹⁰ Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. С. 128–193.

¹¹ Там же. С. 132.

лених містечок на хорі боспорських полісів має дуже глибокий сенс і в подальшому буде підтримуватися нами повною мірою.

Другу статтю збірника написано московським дослідником Ю.Г. Виноградовим¹². Автор розпочинає з переліку північнопричорноморських колоній, наводячи дати їхнього заснування, базовані на даних писемної традиції, а також – на археологічних матеріалах з розкопок. Ю.Г. Виноградов вважав Пантікапей, Мірмекій і Тірітаку незалежними полісами, а такі малі міста як Кіммерік, Кітей, Акра, Порфмій, Парфеній – виселками боспорських апойкій, передусім Пантікапея. Надалі слід відзначити пропоновану хронологію колонізації Північного Причорномор'я (три етапи), основи якої залишаються незмінними і до сьогодні.

Цікавий аспект роботи стосується наявності архаїчних фортифікаційних споруд на ранніх апойкіях Боспору. Автор відкидав їхнє існування в VI ст., але, як відомо, лише через 10 років таку фортифікаційну споруду буде відкрито на Мірмекії, а згодом – і на Порфмії.

Загалом до теми колонізації зверталися ще з десяток науковців, але вони вже були прибічниками однієї з попередніх концепцій, намагаючись уточнити лише окремі моменти на базі новітніх археологічних досліджень¹³.

Починаючи власне дослідження колонізації європейського Боспору, слід звернутися до історичної реконструкції тих подій, які відбувалися в метрополіях. Оскільки писемні джерела повідомляють, що найбільше колоній у регіоні було виведено за сприяння Мілета, то й розпочнемо з характеристики цієї майбутньої метрополії боспорських міст, побіжно характеризуючи й решту іонійських полісів. Висвітлюючи події, які розгорталися в малоазійських

¹² Виноградов Ю.Г. Полисы в Северном Причерноморье // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. С. 366–420.

¹³ Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства. Ч.1. СПб., 2001; Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. СПб., 2005. С. 211–296; Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // Боспорские исследования. Вып. XII. Симферополь; Керчь, 2006; Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д. Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // Очерки археологии и истории Боспора. М., 1992. С. 6–28; Кузнецов В.Д. Ранние апойкии Северного Причерноморья // КСИИ. № 204. 1991. С. 31–37; Молев Е.А. Политическая история Боспора в VI–IV вв. до н. э. Нижний Новгород, 1997; Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI–IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984. М., 1985. С. 5–187.

метрополіях боспорських міст, будемо спиратися на працю Геродота, де автор приділив достатньо уваги цьому регіонові.

Як відомо, з кінця VIII ст. до н. е. іонійські поліси в Малій Азії почали розширювати свої земельні володіння углиб материка. Зокрема, Мілет розширив свої кордони по річковій долині на 20 чи 30 миль від берега. Така експансія, яку здійснювали й інші поліси Іонії, забезпечила зростання добробуту їхніх громадян. Після встановлення влади Мермнадів (приблизно 675 р. до н. е.) почалися зіткнення Лідії з малоазійськими греками. Як повідомляє Геродот (*Herod. I, 14*), уже засновник династії Гіг “виступив походом на Мілет та Смірну і завоював Колофон”. Наступник Гіга, Ардіс, продовжував цю політику. За словами Геродота, Ардіс “завоював Приєму і пішов війною на Мілет” (*Herod. I, 15*). Зіткнення з Мілетом відбувалися і за наступного царя Мермнадів – Садіатта (*Herod. I, 17*). Його наступник Аліатт завоював Смірну, колонію Колофона, і пішов війною на Клазомени (*Herod. I, 16*). Продовжував він і війну з Мілетом, яку почав його батько. Події цієї війни Геродот описує детальніше. Він повідомляє, зокрема, про методи боротьби лідійського царя з Мілетом (*Herod. I, 17*). Аліатт розорив поля, але залишив будівлі хори неушкодженими. Окрім того, Геродот вказує, що в ході війни з Аліаттом мілетяни двічі зазнали поразки: “на їхній власній землі при Ліменії та в долині Меандра” (*Herod. I, 18*). Він також зазначає, що мілетянам не допомагав у цій війні з Лідією жоден з грецьких полісів, за винятком Хіуса (*Herod. I, 15*).

На жаль, менше подробиць Геродот наводить про взаємовідносини Креза, наступника Аліатта, з грецькими містами. Розповідаючи про початок царювання Креза, він повідомляє, що першим еллінським містом, на яке напав цей цар Лідії, був Ефес (*Herod. I, 26*). Трохи пізніше Геродот вказує, що після цього Крез напав по черзі “на всіх іонян та еолійців” (*Herod. I, 26*), і при цьому зазначає, що цар використовував найрізноманітніші приводи для війни з греками (*Herod. I, 26*). На початку наступного розділу “Батько історії”, ніби підбиваючи підсумки, повідомляє, що “підкоривши азійських еллінів, Крез змусив їх сплачувати данину”, і тут же додає, що після цього цар готувався до захоплення й островів, але згодом відмовився від цього плану (*Herod. I, 27*). Геродот неодноразово висловлює ідею про підкорення всіх грецьких полісів Малої Азії Крезом (*Herod. I, 6, 28*). Слід також відзначити, що у всіх згадках про війни царя Лідії з грецькими містами немає жодної вказівки на Мілет. Таке замовчування не випадкове, особливо якщо врахувати, що в по-

відомленнях про грецько-лідійські війни в попередні часи Мілет завжди називався першим¹⁴. Напевно, в цей час ще діяв договір, укладений між Мілетом і Лідією за правління Аліатта та Фрасибула. Підтвердження цього ми знаходимо в подальших повідомленнях Геродота, який двічі згадує про укладання союзу між Кіром та Мілетом, причому один раз зазначається, що це був договір на тих самих умовах, що і в Мілета з лідійським царем (*Herod. I, 141, 143*). Все сказане дає підстави вважати, що договір між Мілетом та Лідійським царством було укладено ще за Аліатта, а Крез та Кір лише його підтвердили. Також є достатньо доказів на користь того, що цей договір не був рівноправним, а передбачав певну міру залежності Мілета від Лідії. В будь-якому разі, коли Геродот пише про підкорення азійських греків Лідії, він завжди підкреслює всеосяжність цього явища, жодного разу не згадуючи про будь-які винятки.

Окремо слід розглянути питання про причини лідійської агресії. Вочевидь, справедливою є думка тих учених, які зазначають, що основною метою завойовників було захоплення сільськогосподарської території. Геродот і сам підкреслює “жагу до земельних надбань” у лідійських царів (*Herod. I, 73*). Напевно, головним результатом усіх цих греко-лідійських воєн було обмеження земельних володінь грецьких полісів, зокрема й Мілета. Таким чином, доволі переконливим видається висновок, що лідійська експансія призвела до перебудови економіки і зовнішньої політики іонійських полісів: коли можливість розширення земельних володінь було виключено, іонійці звернулися до пошуку колоній за морем і одним з головних видів їхньої діяльності стала торгівля. При цьому окремо зазначимо, що йдеться не лише про неможливість розширення земельних володінь, але й про їхнє скорочення.

У зв'язку з цим слід зупинитися ще на двох обставинах. Перша стосується перебудови економіки іонійських міст та еміграції з них. Не маючи можливості (у зв'язку зі станом джерел) робити висновки про всю Іонію, зосередимо свою увагу на Мілеті. Напевно, ця перебудова була зовсім не простим і легким процесом. Саме на період після Фрасибула, тобто після підкорення Мілета Лідією, припадає жорстока внутрішня боротьба в полісі. Спочатку тут володарюють тирані Фоант і Дамагенор, а після їхнього вигнання починається боротьба двох аристократичних гетерій: плінтуса та хейромаха (*Plut. Quest. graec. 32; Athen. XII 524 a; Herod. V, 28, 29*).

¹⁴ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский... С. 23.

Таким чином, можна прийти до висновку, що різке загострення внутрішньої боротьби в Мілеті було породжено тією обставиною, що поліс втратив частину своєї хори. Як результат, саме існування частини громадського колективу опинилося під загрозою. Інакше кажучи, постало питання про перерозподіл земельного фонду. Одним з найрадикальніших виходів з цієї скрутною ситуації була еміграція – переселення частини громадян в інші місця, зокрема й на узбережжя Понту. Ми схильні вважати, що договір між Мілетом та царем Лідії Аліаттом було укладено приблизно на межі VII–VI ст. до н. е. І ця дата повністю відповідає даті заснування найдавніших мілетських колоній на території Боспору Кіммерійського.

Якщо правильна така інтерпретація даних писемної традиції, то загальну картину подій можна представити так. Тривала боротьба Мілета з Лідією за земельні володіння велася постійно з втратами для Мілета. Вона завершилась на рубежі VII–VI ст. до н. е. вимушеним для нього договором, який обмежив земельні володіння цього полісу. Це призвело до внутрішньої кризи в Мілеті, одним із методів зокрема – в район Боспору Кіммерійського, де низку алойкій було засновано в першій половині VI ст. до н. е.

Сама тільки торгівля не могла компенсувати шкоди, завданої в результаті безперервних воєнних дій іонійських полісів, та прогнати значну частину населення. Безумовно, в критичні моменти багато іонійських полісів вирішили піти на той єдиний крок, який радикально вирішував проблеми: на переселення зі своєї Батьківщини¹⁵.

Також слід замислитися над питанням про характер цієї колонізації з боку метрополії. Головною причиною, яка підштовхнула Мілет почати в першій половині VI ст. до н. е. колонізацію Понту, як ми побачили перед цим, дослідники вважають “гостру класову боротьбу”, що спалахнула в ньому на початку століття і тривала протягом двох поколінь¹⁶. Однак, як здається, не можна абсолютизувати цей висновок, слід, принаймні, ставитися до нього більш-менш критично. Напевно, тут слід відрізнити причину від безпосереднього приводу, який став каталізатором переселенського руху. До того ж, уже давно було помічено, що метрополія брала на себе здебільшого організаційну сторону переселення: комплектування колективу переселенців, вибір певних місць для виселення, призначення ойкиста, звернення до оракула, надання експедиції транспорту і

¹⁵ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский... С. 23–25.

¹⁶ Gajdukevic V.F. Das Bosporanische Reich. Berlin, 1971. S. 31.

провіанту тощо, тоді як кількість мешканців самої метрополії, які вирушали за море, мала бути відносно невеликою, хоча вони й відігравали, вочевидь, керівну роль у групі колоністів і в заснованій колонії. Інакше Мілет, Халкіда та інші поліси, які були центрами колонізації в той чи інший період, не змогли б вивести у відносно стислі терміни таку кількість колоній, яку їм приписує антична традиція, — в них би просто не вистачило на це власного населення. Керівником у колонізації ставав поліс, що мав достатньо ресурсів і передусім — відомостей про місця, пристосовані для поселення. Мілет з його розмахом торгівлі, зокрема й понтійською був тут найсприятливішим кандидатом. Основний контингент переселенців набирався з мешканців інших полісів, які за тих чи інших обставин висловили готовність вирушити на освоєння нових земель¹⁷. Отже, навряд чи за допомогою лише колонізації мілетяни могли вирішити свої внутрішні проблеми, хоча загострення соціальних суперечностей могло послугувати безпосереднім приводом до відкриття нового етапу в колонізаційній діяльності Мілета.

Відомі писемні джерела повідомляють про заснування лише п'яти грецьких апоїкій у Східному Криму і на Таманському півострові. Це мілетська колонія Пантікапей (*Strabo*, VII, 4, 4; *Plin. NH*, 4, 26), мілетські Феодосія (*Arr. P. Pont.*, 30; *Anonym. P. Pont.*, 77) та Кеппи (*Ps.-Scymn.*, 896; *Plin. NH*, VI, 18), колонія іонійського міста Теоса Фанагорія (*Arr. Byth.*, fr. 55; *Ps.-Scymn.*, 886 sq.) та Гермонаса, заснована чи іонійцями (*Dionys. Per.*, 52), чи еолянами — вихідцями з Мітілени на Лесбосі (*Arr. Byth.*, fr. 55). Але окрім цих п'яти міст антична писемна традиція зберегла назву приблизно тридцяти боспорських населених пунктів¹⁸. Щоправда, більшість з них називаються селами, але є і міста: Кітей, Німфей, Тірітака, Мірмекій тощо. Ми не виключаємо можливості того, що серед них є апоїкії, інформацію про заснування яких було втрачено.

І.Г. Шургая у їхньому складі виділяв більші поліси: Пантікапей, Фанагорію, Феодосію, а також порівняно дрібні — Кітей, Німфей, Тірітаку, Мірмекій тощо, але, на наш погляд, найвірогіднішою є думка Ю.О. Віноградова¹⁹, який полісами в даному регіоні вважає

¹⁷ Gajdukevic V.F. Das Bosporianische... S. 20, 179.

¹⁸ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.:Л., 1949. С. 154; Gajdukevic V. F. Das Bosporianische... S. 32, 170.

¹⁹ Віноградов Ю.А. Некоторые дискуссионные проблемы греческой колонизации Боспора Киммерийского // ВДИ. 1995. № 3. С. 154.

лише ті центри, свідчення про які зберегла антична традиція, які карбували монету та мали власний демотикон (автор використовував і термін “етнікон”, який, на нашу думку, має інше смислове навантаження). Його спеціальні дослідження чудово проілюстрували, що висунутим вимогам тією чи іншою мірою відповідають сім центрів: Пантікапей, Феодосія, Німфей, Фанагорія, Гермонаса, Кепи та Горгіппія²⁰.

Решту населених пунктів, а серед них і ті, які давні автори називають містами, вважати автономними центрами особливих підстав немає, швидше за все вони входили до складу того чи іншого полісного утворення. Для західного берега Керченської протоки можна вважати, що сюди було виведено лише дві давньогрецькі колонії – Пантікапей та Німфей, при цьому поселення північно-східної частини півострова (Тірітака, Мірмекій, Парфеній, Порфмій) входили до складу Пантікапейського полісу. Південно-східна частина, відділена Чурбашським озером і пасмом пагорбів, належала Німфейському полісу²¹. За такої реконструкції неначе сама природа накреслила кордони полісів.

Майже всі дослідники здавна відзначали специфіку Боспору через щільну заселеність узбережжя. І справді, така ситуація більше ніде в Давній Греції не простежується. Зокрема, відстань між Мірмекієм та Пантікапеем – лише 4 км морем (180 стадій за Страбонем). Спробуємо пояснити цю специфіку через порівняння колонізації європейського Боспору з Ольвією, найближчим античним центром Північного Причорномор’я (для обох центрів ми маємо всі підстави вважати метрополією Мілет).

Сільськогосподарська округа Ольвії в архаїчну добу складалася з великої кількості порівняно дрібних поселень (ком). На Боспорі ж, особливо європейському, все було дещо інакше. Кількість архаїчних поселень тут вельми мала. Можемо зробити припущення, що в Східному Криму запанувала інша система заселення сільськогосподарської території – не кущами сіл, а порівняно великими поселеннями на березі протоки неподалік одне від одного у місцях, зручних для оборони. Ці поселення, які в подальшому стали “аграрними містечками” на зразок Мірмекія чи Тірітаки, швидше за все

²⁰ Виноградов Ю.А. К проблеме полисов в районе Боспора Киммерийского // Античный мир и археология. Вып. 9. 1993. С. 79.

²¹ Виноградов Ю.А. Боспор Киммерийский // Греки и варвары Северного Причерноморья в Скифскую эпоху. СПб., 2005. С. 223. Рис. 16.

й утворили сільську округу Пантікапея, а, можливо, і деяких інших боспорських полісів. Цю специфічну систему розселення “малими містами” Ю.О. Виноградов пояснював демографічними особливостями району: близькістю до Боспора сильного сусіда в особі Передкавказької Скіфії, який до того ж робив періодичні пересування через протоку²².

Частина вчених критикує можливість заснування залежних від Пантікапея чи Німфея містечок, вбачаючи в цьому низку методологічних прорахунків²³. По-перше, вони звертають увагу на те, що слід чітко розуміти термін “давньогрецьке місто-поліс” стосовно боспорських поселень VI ст. до н. е. Дослідниками давно підмічено, що для греків поняття міста і держави, а точніше громадянської общини, були тотожні і, як правило, позначалися одним терміном – “поліс”²⁴. Урбанізація та колонізація всієї грецької ойкумени розвивалися в VIII–VI ст. до н. е. в тісному взаємозв’язку як два головні напрямки одного процесу містотворення²⁵. Однак соціально-політична організація греків у Північному Причорномор’ї дещо випереджала процес урбанізації, що віддзеркалювалось у землянковому будівництві.

В.Д. Кузнєцов, проаналізувавши писемні, епіграфічні, нумізмічні та археологічні джерела прийшов до висновку, що ми маємо лише одне документальне свідчення полісного статусу міст Боспору в архаїчну добу – це свідчення Гекатея Мілетського в передачі Стефана Візантійського (*Steph. Byz., s. v. Παντικάλολον*). Однак Стефан Візантійський – це все-таки дуже пізній автор. Чи варто на нього спиратися?

²² Виноградов Ю.А. Боспор... С. 221–223; Завойкин А.А., Масленников А.А. Специфика освоения сельских территорий Восточного Крыма и Таманского полуострова в VI–V вв. до н. э. // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ойкос. Керчь, 2006. С. 119; Сапрыкин С.Ю. Этюды по социальной и экономической истории Боспорского царства // Античная цивилизация и варвары. М., 2006. С. 287.

²³ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // Боспорские исследования. Вып. XII. Симферополь; Керчь, 2006. С. 15–16.

²⁴ Андреев Ю.В. Ранние формы урбанизации // ВДИ. 1987. № 1. С. 9; Кошеленко Г.А. Греческий полис и проблемы развития экономики // Античная Греция. Т. 1. М., 1983. С. 6.

²⁵ Блаватский В.Д., Кошеленко Г.А., Кругликова И.Т. Полис и миграция греков // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. С. 9; Яйленко В.П. Архаическая Греция // Античная Греция. Проблемы развития города. Т. 1. Становление и развитие полиса. М., 1983. С. 131–132.

Різні критерії для визначення полісного статусу, виділені Копенгагенським центром вивчення полісу²⁶, фактично неприйнятні для території Боспору. В.Д. Кузнецов же вважає апоїкїями, а, відповідно, полісами, всі засновані в першій половині VI ст. до н. е. поселення Боспору Кіммерійського незалежно від того, чи вони стали в подальшому “великими”, чи “малими містами”²⁷.

На думку В. М. Зінько та В. М. Зубаря, процес колонізації узбережжя Боспору добре вписується в класичну модель грецького полісу²⁸. Цікаво, що автори мають на увазі під поняттям “класичний поліс”, тим паче, використовуючи цей термін щодо пізньоархаїчного часу, території “на краю ойкумени”? По-перше, формування класичного полісу відбувається трохи пізніше. По-друге, ідея авторів стосовно хори в 25–30 кв. км хоча й не позбавлена сенсу і має аналогії серед інших грецьких полісів, але більше ніде в Давній Греції, тим паче в архаїчну добу, ми не зустрічаємо такої щільності заселення порівняно невеликої території. Напрошується питання, навіщо так близько, на відстані 5–10 км, одне від одного засновувати “незалежні” поліси, якщо навколо ще є достатньо вільних земель? Якась стратегічна цінність регіону? Навпаки, регіон не зовсім стабільний, якщо врахувати перекочування скіфів. Можливо, тут є якісь цінні матеріали, сировина? Нічого особливого не простежується. Може, насправді незалежних полісів було менше. Вбачаючи нестабільну військово-політичну ситуацію в VI ст. до н. е., греки просто вимушені були організовувати свої сільські поселення в укріплені городища, які зрештою перетворилися в “аграрні містечка”.

Далі слід зазначити, що опоненти такої гіпотези зазначають, що всі аналізовані джерела (етнікони за даними епіграфіки, наявність власного карбування монет, згадка про заснування апоїкїї в писемних джерелах) відносяться до “більш пізнього часу і не завжди відоб-

²⁶ Hansen M.H. Poleis and City-State, 600–323 B. C. A Comprehensive Research Programme // From Political Architecture to Stephanus Buzantius. Papers from the Copenhagen Polis Centre 1. Stuttgart, 1994; Hansen M.H. Typology of Dependent Poleis // Yet more Studies in the Ancient Greek Polis. Papers from the Copenhagen Polis Centre 4. Stuttgart, 1997; Hansen M.H. The Hellenic Polis // A Comparative Study of Thirty City-State Cultures. Copenhagen, 2000.

²⁷ Кузнецов В.Д. Полисы на Боспоре (эпоха архаики) // Древности Боспора. 2001. Т. 4. С. 239–242; Завойкин А.А., Масленников А.А. Специфика освоения сельских территорий Восточного Крыма и Таманского полуострова в VI–V вв. до н. э. // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Ойкос. Керчь, 2006. С. 112.

²⁸ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор... С. 16.

ражають події VI ст. до н.е.²⁹. Тут ми повинні враховувати, по-перше, консерватизм давніх греків, по-друге, а чи маємо ми хоч один епіграфічний документ першого півстоліття по заснуванню колонії?

Наостанок як доказ наводиться комплекс з розписною корінфською керамікою початку VI ст. до н. е. з розкопок Мірмекія³⁰, який начебто свідчить про одночасне заснування Мірмекія та Пантікапея (де не знайдено до сьогодні схожого комплексу?)³¹. Але виникає питання: невже один поодинокий комплекс може стати підставою для таких висновків? По-перше, розписна корінфська кераміка не була вельми дешевою, а також — чому врешті-решт виключається можливість завезення її в пізніший час. По-друге, мешканці Мірмекія були громадянами Пантікапейського полісу. Ми не виключаємо можливості відкриття подібних комплексів і в Пантікапеї. Але потрібно врахувати стан археологічних об'єктів у столиці Боспору, місті, яке в період розквіту в десятки разів перевищувало той самий Мірмекій за розмірами і щільністю забудови. Чомусь всі забувають, що територію так званого “акрополя Мірмекія” з найранішими шарами було найінтенсивніше забудовано лише в пізньоархаїчний та римський час. Чи варто додатково зазначати, де пізньоархаїчні шари збереглися краще?

Для чіткішого розуміння процесу колонізації Боспору звернемося до аналізу демографічних факторів під час колонізації, тобто густоти та характеру заселення району грецької колонізації місцевими племенами, суспільній організації цих спільнот, рівня їхнього соціально-економічного та культурного розвитку, політичної організації тощо³². На думку багатьох дослідників, демографічна ситуація в районах колонізації визначала як напрямок колонізаційних потоків, так і характер майбутніх грецьких поселень. Вони ж визначали і характер та форми початкових взаємовідносин колоністів з місцевим населенням³³.

В одних випадках, коли райони колонізації було зайнято компактними групами численного осілого місцевого населення з достат-

²⁹ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор... С. 15.

³⁰ Лебедева Е.В. Ранняя расписная керамика Мирмекиа // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. Ч. 1. СПб., 2004. С. 124.

³¹ Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор... С. 15.

³² Брашинский И.Б., Шеглов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1979. С. 36.

³³ Graham A.J. Patterns in Early Greek Colonisation // JHS. 1971. XCI.

ньо високою соціальною організацією, спроби грецької колонізації в них закінчувалися невдало чи виведення колонії супроводжувалося активними ворожими сутичками та завоюванням території для поселення. Прикладом цього може слугувати колонізація фракійського узбережжя Пропонтиди, зокрема триразові спроби заснування Амфіполя (Thuc., IV, 102, 2–3). Саме тому, як це визнано, колонізація близько розміщених до грецьких метрополій північних берегів Пропонтиди почалася значно пізніше, ніж у разі доволі віддалених західних територій.

В інших випадках (за аналогічної демографічної ситуації) заснування грецьких колоній на території, зайнятій місцевим населенням, могло проходити за взаємної згоди, а іноді, як показує колонізаційна практика, навіть на прохання місцевого населення, яке вважало вигідним для себе таке сусідство. Так, Харон відзначав, що Лампсак було засновано на азійському березі Геллеспонту на прохання племені бєбриків, які запросили колоністів бути союзниками проти ворогів (*Charon, FGrH 3A, 262, F7*).

Відомі ситуації, коли греки засновували свої колонії на територіях розвинутих давньосхідних держав. Найяскравішим прикладом є Навкратіс, заснований у Єгипті. В таких випадках держава, на території якої організовувалася колонія, суворо регламентувала умови її існування та межі діяльності її мешканців, що, в свою чергу, визначало як характер колонії, так і подальший її розвиток (*Herod., II, 178–179*).

Інша річ – організація колоній у районах з нестабільним населенням: кочовим з різними типами кочування³⁴, зайнятих нечисленним осілим населенням чи незаселених. Це давало більшу свободу вибору у визначенні економічного характеру колонії та її територіальної організації. Прикладом такої ситуації якраз і можуть слугувати території Північного Причорномор'я, з іншого боку – Кіренаїка, яку Геродот характеризував (*Herod., IV, 59*) як землю без господарів (ἀδέβλοτα).

Наведені варіанти демографічних ситуацій показують першорядне значення поглибленого вивчення кожного конкретного випадку в кожному конкретному районі грецької колонізації. Тільки за такого підходу можна буде правильно зрозуміти конкретні цілі колонізації та спробувати визначити первісний характер тієї чи іншої колонії³⁵.

³⁴ Хазанов А.М. Социальная история скифов. М., 1975. С. 10.

³⁵ Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. Некоторые... С. 36–37.

Як уже відомо, грецькі переселенці на Боспорі зіткнулись як з осілими землеробськими племенами (меоти, сінди) на азійському березі, так і з кочовими скіфами на європейському. Безсумнівно, що багато особливостей засвоєння греками берегів Керченської протоки значною мірою залежали від даної ситуації.

Складність вивчення проблеми греко-варварських зв'язків під час грецької колонізації пояснюється ще й тим, що археологічні дослідження останніх років на Боспорі демонструють те, що тут не було постійного тубільного населення. Цей факт можна вважати загально визнаним. Для правильного розуміння шляхів вирішення проблеми слід конкретизувати це вельми загальне формулювання та спробувати зрозуміти, чим було це нестабільне населення і наскільки воно могло впливати на хід грецької колонізації Боспору.

По-перше, своєрідність Боспору у впливі на нього місцевого середовища слід передусім пов'язати з близькістю Прикубанської Скіфії до району Керченської протоки. Вожді номадів, які підкорили собі Передкавказзя, кургани яких (Келермеські, Ульські, Костромський) настипалися на підвладній їм території, без особливих зусиль могли встановити контроль над протокою. Форми цього контролю не обов'язково слід розглядати як дуже жорсткі — вони цілком могли зводитися до звичайної в таких ситуаціях данини чи традиційних подарунків для кочової аристократії з боку грецьких колоній. Ю.О. Виноградов підкреслює, що цей, хай навіть не дуже жорсткий контроль передкавказьких скіфів над районом Боспору Кіммерійського був, по-перше, легко досягнутим і, по-друге, достатньо ефективним³⁶.

Друга обставина, на яку слід звернути увагу в зв'язку з поставленою проблемою, частково пов'язана з першою. Вона полягає в тому, що у добу колонізації район Боспору Кіммерійського не був ізольованим від великих історичних подій, які відбувались у Північному Причорномор'ї. В цьому відношенні Керченський півострів не можна вважати лише "апендиксом" причорноморських степів, а в культурно-історичному плані його роль здається ще визначнішою.

Найкоротший шлях з Наддніпрянщини до Передкавказьких степів, що пролягав через Крим та Керченську протоку, за даними античної писемної традиції активно використовувався скіфами передусім під час військових походів, але є й підстави вважати, що цим справа не обмежувалася, а район Боспору був пов'язаний не

³⁶ Виноградов Ю.А. Боспор... С. 213.

лише з маршрутами військових походів кочових скіфів, але й зі шляхами їхніх сезонних переміщень³⁷. У давніх авторів повідомлень про сезонні перекочування міститься не багато. Через зрозумілі причини повсякденне життя скіфів цікавило їх менше, ніж події військової історії. Однак такі повідомлення все-таки збереглися.

Наведемо свідчення з листа Схоласта до Арістофана, який писав, що “скіфи взимку, внаслідок її нестерпності, складають своє майно на візки та відїжджають в іншу країну” (*Schol. ad Arist.*, avv., 945). Навряд чи можна сумніватися, що тут йдеться саме про сезонні перекочування. Не менш цікаві свідчення містяться у Діонісія, автора II ст. н. е. (*Perieg.*, 665–710). Його дуже популярний у період пізньої античності землеопис, вочевидь, зберіг низку застарілих для свого часу свідчень³⁸. В описі північних земель автор особливе місце приділяє Кавказу, згадує меотів та савроматів, далі описує кордон Європи та Азії – річку Танаїс. Вона, як спеціально відзначає автор, несе свої води скіфською рівниною. Останній присвячено такий пасаж: “Нещасливі люди, які мешкають в цій країні: завжди в них холодний сніг та пронизливий вітер, а коли настане від вітру страшенна стужа, своїми очима побачиш коней чи мулів, чи овець, які помирають, коли пасуться під відкритим небом, навіть самі люди, які б залишилися під тими вітрами, не залишилися б неушкодженими; але вони, запрягши свої візки, йдуть в іншу країну, а свою землю залишають холодним вітрам”.

Ю.О. Віноградов зауважує в таких випадках, що античні писемні джерела донесли до нас певне уявлення про зимові зрушення кочовиків, але цікаво й те, що джерела привертають нашу увагу навіть до такої, здавалося б, маловажливої деталі, як візки номадів³⁹. Проте, де була ця “інша країна”, куди кочовики ходили взимку, з контексту наведених текстів невідомо. Вочевидь, на це може вказувати свідчення Геродота про зимові переправи скіфів через замерзлий Боспор Кіммерійський (*Herod.*, IV, 28). Він зазначав, що “скіфи, які живуть по цей бік рову, натовпами переходять по льоду і на візках переїжджають до землі сіндів”.

Під скіфами, які живуть “по цей бік рову”, Геродот, швидше за все, мав на увазі скіфів північнопричорноморських степів. В описі

³⁷ Вахтина М.Ю., Віноградов Ю.А., Рогов Е.Я. Об одном из маршрутов военных походов и сезонных миграций кочевых скифов // ВДИ. 1980. № 4. С. 155.

³⁸ Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Л., 1925. С. 81.

³⁹ Віноградов Ю.А. Боспор... С. 214–215.

кордонів Скіфії він указує, що зі сходу землі скіфів обмежують Та-наїс, Меотіда та Боспор Кіммерійський (*Herod.*, IV, 100), іншими словами — Дон, Азовське море та Керченська протока.

Невеликі простори Керченського півострова у відриві від просторіших степових масивів не могли бути базою для ведення повноцінного кочового господарства. В будь-якому разі, важко повірити в те, що кочовики Східного Криму були такими могутніми, що мали можливість перекочувувати на зимові пасовиська в чужі землі. Без сумніву, скіфи Північного Причорномор'я в період колонізації мали для цього всі військові передумови.

Однак навряд чи можна допускати будь-яке перебільшення ролі цих перекочувань у скіфській історії Північного Причорномор'я. Їх аж ніяк не варто називати певним ключовим моментом у процесі історико-культурного розвитку регіону, і взагалі навряд чи можливий такий явно спрощено-схематичний підхід. Інша річ, що в історії Боспору часів колонізації пересування номадів могли відіграти й відіграли доволі значну роль. Логічно думати, що вони багато в чому визначали систему заселення району грецькими колоністами, впливали на характер і загальний вигляд створюваних апоїкій.

Серед вітчизняних дослідників гіпотеза про можливість існування шляху скіфських перекочувань з Наддніпрянщини в Прикубання через район Боспору Кіммерійського викликала неоднозначні відгуки.

На сьогодні поки що немає особливих причин відмовлятися від запропонованої дослідниками з ІМК РАН на початку 1980-х рр. гіпотези про сезонні міграції якоїсь частини кочових скіфів з Наддніпрянщини на зимівники до Прикубання через район Боспору Кіммерійського. Ця версія залишається найвірогіднішою (а разом з тим — і єдиною), у будь-якому разі, однією з можливих інтерпретацій наявних матеріалів.

Як здається, греки, яким заважали періодичні пересування номадів через район Керченської протоки, протягом VI ст. до н. е. були вимушені тіснитися в доволі великих поселеннях уздовж протоки, і їм не вдалося освоїти степові простори півострова. Визнання можливості таких пересувань, звісно, не ставить під сумнів усталену думку про те, що колонізація Боспору Кіммерійського була мирною⁴⁰, хоча і вносить в її розуміння певний нюанс. Напевно, не випадково, що греки в цей час не змогли освоїти територію, порівняно віддалену від

⁴⁰ Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // Древнейшие государства на территории СССР. 1984. М., 1985. С. 62.

моря (варто порівняти динаміку заснування сільських поселень у VI та V ст. до н. е.⁴¹). Зі зрозумілих причин прості неукріплені селища (коми) на шляху пересування кочової орди не були захищеними від усіяких неприємностей. Безпечніше було селитися відносно великими колективами на березі протоки в місцях, зручних для оборони, з невеликими інтервалами між поселеннями⁴². Але й така система розселення не давала стовідсоткових гарантій безпеки. Це можна пояснити тим, що в той період греки на Боспорі ще не мали достатньо ресурсів для освоєння навколишніх земель.

Сьогодні вже не можна повністю погодитися з думкою Ф.В. Шелова-Коведяєва про те, що греко-варварські взаємовідносини на Боспорі в початковий період були мирними, оскільки на поселеннях VI ст. до н. е. немає як оборонних споруд, так і слідів руйнувань чи великих пожеж⁴³. Сучасні археологічні дослідження показують, що на деяких пам'ятках такі сліди виявлено, до того ж відкрито й оборонні споруди. Так, на городищі Патрей було досліджено шар пожежі, доволі раннього часу, на думку Б.Г. Петерса — близько 512 р. до н. е.⁴⁴ Сліди пожежі в Кєпах датуються третьою чвертю VI ст. до н. е.⁴⁵

Ознаки сильної пожежі зафіксовано в Мірмекії — поселення горіло приблизно в середині VI ст. до н. е. Матеріали з серії ранніх ям, відкритих біля підніжжя скелі Мірмекійського акрополю, належать переважно до другої чверті століття⁴⁶. Швидше за все, це звалище, що утворилося в результаті пожежі — обгоріла значна частина розписної кераміки, сильно оплавлені деякі амфорні знахідки. З пожежею слід також пов'язувати прошарок сажі, який фіксується над материком у деяких частинах ділянки "С". Поки що важко говорити про зв'язок цієї пожежі з нападом противника: стріл, уламків зброї тощо в ямах не знайдено. Однак у зв'язку з викладеним особливого значення набуває ще одне відкриття на городищі

⁴¹ Див. мапу: Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор... С. 29. Рис. 10.

⁴² Яйленко В.П. Архаическая... С. 135.

⁴³ Шелов-Коведяев Ф.В. История... С. 62.

⁴⁴ Петерс Б.Г. Исследования нижнего слоя Патрея // Проблемы исследования античных городов. М., 1989. С. 96–97.

⁴⁵ Кузнецов В.Д. Раскопки в Кєпах 1984–19879 гг. // Очерки археологи и истории Боспора. М., 1992. С. 32, 42.

⁴⁶ Бутягин А.М. Фрагменты архаической амфоры с изображением женской протомы из Мирмекия // Сообщения Государственного Эрмитажа. Вып. LVII. 1997. С. 41–43; Бутягин А.М. Расписная керамика из ранних комплексов Мирмекия (раскопки 1992 г.) // Античное Причерноморье. СПб., 2000. С. 166–183.

Мірмекій — деякі ями середини VI ст. до н. е., а також згаданий прошарок сажі перекриваються потужною кладкою архаїчного вигляду (ширина — 1 м), яка перегороджує доступ на акрополь між двома обривистими виступами скелі. Рештки цих стін — це кам'яні цоколі, поверх яких ішла кладка з сирцевих цеглин⁴⁷. Тут було створено оборонні конструкції на зразок бастіонів⁴⁸.

Слід відзначити нарешті й те, що під час розкопок Порфмія було зафіксовано сліди пожежі і залишки оборонної стіни, за конструкцією дуже схожої на Мірмекійську, які датуються другою половиною VI ст. до н. е. Примітний і дуже виразний той факт, що типи кладок найдавніших оборонних споруд Мірмекія та Порфмія найближчі до будівельної традиції, виявленої під час розкопок архаїчних оборонних стін давньої Смірни в Північній Іонії⁴⁹.

Зрозуміло, що наведені археологічні дані потребують додаткової перевірки, оскільки вони закономірно можуть привести до значних коректив усталеної на сьогодні картини грецької колонізації району Боспору Киммерійського. Вирішальну роль у цьому мають відіграти подальші польові дослідження. Тим не менше, панівна схема мирної колонізації берегів Керченської протоки, залишаючись в цілому правильною, вже сьогодні потребує певних коректив.

Зустрічаючись з греками на Боспорі, номади самі не використовували цю територію в економічному відношенні, а лише проходили через неї під час сезонних міграцій. В принципі, вона може створити немало перешкод для обох сторін — як для кочовиків, так і ще більшою мірою для землеробів. Такий стан, з одного боку, приховував можливість виникнення обопільної ворожнечі, конфліктів тощо, а з іншого вів до укладання різноманітних договорів, угод тощо, для запобігання зіткненням. Не виключено, що повідомлення Стефана Візантійського про заснування Пантікапея за згодою скіфів — одне з таких можливих свідчень на користь висунутого положення (*St. Byz. s. v. ПАНТИКАПАΙΟΝ*).

Цікаво відзначити, що Німфей у VI ст. до н. е. мав можливість вивести нечисленні коми, наприклад Героївку та Південно-Чур-

⁴⁷ Виноградов Ю.А. "Там закололся Митридат..." Военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI—I вв. до н. э.). СПб., 2004. С. 28, рис. 7.

⁴⁸ Vinogradov Y. A. Selected Findings from the Myrmekion Acropolis // *Etudes et travaux*. XVIII. Warszawa, 1999. P. 290.

⁴⁹ Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А. Ещё раз о ранней фортификации Боспора Киммерийского // *Боспорский феномен: колонизация региона, формирование полисов, образование государства*. Ч. 1. СПб., 2001. С. 45.

башське⁵⁰. Це, як здається, може знову-таки пояснюватися тим, що скіфи в цей час на Керченському півострові перебували проходом. Вони прямували до найзручнішого місця для переправи, тобто до найвужчого місця протоки, грецького Порфмія, назва якого чітко пов'язується зі словом “переправа” – ΠΟΡΘΜΕΙΑ⁵¹. На цьому шляху вони не могли пройти повз Пантікапей. Німфей же лежить південніше, тому цей район був дещо спокійнішим, бо його прикривало пасмо пагорбів та Чурбашське озером. Хоча все це досить умовно. Переправа через протоку проводилася кількома шляхами, і Німфей розміщувався якраз поблизу ще однієї можливої “кіммерійської переправи”⁵².

Слід відзначити, що вплив скіфських пересувань на характер грецької колонізації Східного Криму не можна вважати одноплановим явищем. З одного боку, вони приваблювали греків можливістю торгівельних контактів, а з іншого – створювали певні перепони, передусім в освоєнні сільськогосподарських територій. Вихід з такого становища було знайдено в організації навколо Пантікапея серії доволі великих поселень, які згодом перетворилися в “аграрні містечка” (Тірітака, Мірмекій, Порфмії тощо). Невеликі “аграрні містечка” ніколи не були автономними центрами і виникали через 15–25 років після заснування Пантікапея чи Німфея для освоєння сільськогосподарської території навколо цих полісів (хоча слід зробити застереження щодо правильності використання терміна “поліс” для цього часу). В освоєнні Боспору таким незвичним для Північного Причорномор'я способом, вочевидь, слід вбачати специфічний, скоріше, навіть негативний вплив місцевої демографічної ситуації на характер грецької колонізації. У дослідженні нами постійно відстоювалася теза створення на Європейському березі Боспора Кіммерійського лише двох полісів (Пантікапея та Німфея), всупереч майже всій історіографічній традиції та низці сучасних досліджень.

⁵⁰ Зинько В.Н. Хора Боспорского города Нимфея // Боспорские исследования. Симферополь; Керчь, 2003. С. 26–27. Рис. 11.

⁵¹ Гайдукевич В.Ф. Боспорское... С. 33; Gajdukevič V.F. Das Bosporanische... S. 37.

⁵² Зинько В.Н. Хора... С. 17; Федосеев Н.Ф. Ещё раз о переправе через Боспор Киммерийский // Археология и история Боспора. Керчь, 1999. С. 81, рис. 8.

Дмитро Гордієнко

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ФАКТОР ЗБЛИЖЕННЯ РУСИ І ГЕРМАНІЇ ЗА КНЯГИНИ ОЛЬГИ ТА ОТТОНА I

Середина X ст. позначена утвердженням як вагомого чинника зовнішньої політики тогочасного світу двох наймогутніших держав середньовічної Європи — Русі та Германії, — остання з яких 961 р. трансформувалась у Священну імперію. Однак на той час, за правління Македонської династії, найвищого розвитку досягла і Візантія. Отже, окрім ідеологічних елементів зважання на Всесвітню Імперію та її імператора як *regnator terrarum*, саме Візантія знову стала центральним гравцем міжнародної політики, до того ж, цього разу з реальними важелями впливу. Зважаючи на це, Європейські держави були змушені здійснювати зовнішню політику з урахуванням візантійського фактора. Особливо це стосувалося Германії Оттона I, яка відроджувала імператорський титул на Заході, та Київської Русі, яка безпосередньо зачіпала інтереси імперії в Північному Надчорномор'ї. Недарма Нестор виводив утворення Русі саме зі знаменитого походу Аскольда на Царгород 860 р. Таким чином, історію літописець Русі визнавав і подавав через призму Візантії, з якою Русь була кривно пов'язана і протягом подальшої своєї історії.

Отже, зовнішня політика Русі займає особливе місце в історіографії. Однак її вивчення пов'язане з особливими труднощами, а саме — браком достатньої джерельної бази, особливо для ранньої історії Русі і, передовсім, це стосується західного вектора зовнішньої політики Русі та Германії. Міжнародна політика ранньосередньовічних держав ускладнюється ще й своєю “насиченістю”, оскільки в ній перепліталися політичні, культурні, церковно-релігійні чинники, переважно саме в сукупності. Однак не всі складові однаковою мірою висвітлені в історіографії, передовсім це стосується політичного чинника русько-германського зближення в середині X ст.

Вивчення зовнішньої діяльності на західному векторі міжнародної політики Київської держави часів Ольги проводиться лише з залученням сукупності всіх трьох блоків наявних джерел. Це, поперше, давньоруські джерела: літописи і житія Ольги, в яких подаються русько-візантійські відносини, власне, поїздка Ольги до Царгорода. Однак ні причин, ні мети посольства *Повість врем'яних літ* (далі – *Літопис*) не зазначає¹. З контексту прийняття княгинею християнства в Константинополі² випливає лише те, що поїздка могла бути пов'язана саме з релігійною метою. Щодо західного вектору часів Ольги, то прямих даних у руських джерелах немає, з ним можемо пов'язувати лише відповідь князя Володимира німцям на латинську місію в процесі “вибору вір”, що “батьки цього не прийняли...”³, і подальшим посиленням саме на часи княгині Ольги.

По-друге, маємо візантійські джерела, а саме трактати Константина VII Порфирогенета: “Про церемонії візантійського двору”, де описано прийоми Імператором руської княгині, проте знову припинено особистого прибуття володарки Русі до Імперії не зазначено⁴; а також “Про управління імперією”, в якому Константин подає і принципи міжнародної політики Візантії, зокрема щодо Русі⁵.

Третьою групою джерел є німецькі джерела, насамперед, “Продовження хроніки абата Регінона Прюмського” (*Prüm* – монастир у Верхній Лотарингії, поблизу Тріра), автором вважають самого латинського місіонера на Русь – єпископа Адальберта⁶. Хроніка охоплює проміжок від 907 по 967 рр., де під 959 р. записано: “Король знову вирушив проти слов'ян... Посли Олени, королеви ругів (*Legati*

¹ *Повість врем'яних літ: Літопис* (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. К., 1990 (Далі – ПВЛ). С. 92/93.

² Проблема місця хрещення Ольги є досить дискусійною, однак найімовірнішим видається хрещення Ольги безпосередньо в Константинополі. В результаті скрупульозного аналізу даних Константина VII Порфирогенета можна навіть припустити, що сам обряд хрещення було здійснено в ніч з 17 на 18 жовтня 957 р. [Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // *RUTHENICA*. К., 2006. Т. V. С. 12–18; його ж. Хрещення княгині Ольги: історіографічна традиція в контексті реалій X ст. // *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Зб. наук. праць. 2006. Вип. 14. С. 5–17].

³ ПВЛ. С. 140/141.

⁴ *Constantini Porphyrogeneti imperatoris. De ceremoniis aulae byzantinae libri duo* / E rec. I. I. Reiskii. Bonnae, 1829. Bd. 1.

⁵ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. М., 1991. 496 с.

⁶ Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков*. М., 2001. С. 266.

ti *Helenaе reginae Rugorum*)... прибувши до короля, удавано, як виявилось з часом, просили призначити для їхнього народу єпископа і священників...". Під 960 р: "у Франкфурті... Лібуцій з монастиря св. Альбана висвячується в єпископи народу ругів...". Далі оповідається про новий похід короля Оттона I проти слов'ян і прибуття послів від папи Іоанна XII (955–963) з проханням звільнити Італію від тиранії короля Беренгара II. Під 961 р. знову мовиться про єпископа для "ругів": "Лібуцій... помер 15 лютого цього року. Його... замінив Адальберт з монастиря св. Максиміана...". По тому оповідається про похід короля в Італію, де його було короновано імператорською короною, а далі: "Адальберт, призначений єпископом для ругів, повертається, не досягнувши успіхів у жодному з того, для чого його було відправлено..."⁷.

Повідомлення про посольство "ругів" і місію Адальберта є також у деяких анналах XI ст., які в частині до 973 р. сягають втрачених анналів монастиря в Герсфельді – "Гільдесгаймських анналів", натомість "Альтайгські" і "Кведлінбурзькі аннали" дають майже такий самий текст, дещо скорочено в "Оттенбейренських анналах"⁸ [7]. Тому, навіть якщо прийняти незалежне походження анналів герсфельдської традиції від "Продовжувача Регінона" щодо посольства княгині Ольги до короля Оттона I⁹, то вони однак не дають жодної нової прямої інформації, а лише підтверджують акт прибуття посольства і можуть засвідчити своєрідний "розголос" про цю подію, а отже й про важливість, яку їй надавали в Германії.

На жаль, джерела не подають самої церемонії аудієнції руського посольства в короля. Натомість звертає на себе увагу контекст викладу інформації щодо руського посольства – "переплетення подій" у "Продовжувача Регінона", де прибуття послів княгині Ольги пов'язано зі слов'янськими походами короля Оттона I і відродженням імперії на Заході, які, відповідно, немовби складають єдиний виклад.

Східна політика Оттона Великого загалом досить широко подається в "Діяннях Саксів" Відукінда Корвейського¹⁰, який не був прихильником італійської політики Оттона I, однак підтримував короля у його східній (антислов'янській) політиці, яку широко відобразив у своїй праці. Проте даних про германо-руські зв'язки там немає.

⁷ Хроника Регинона Прюмского с трирским продолжением // Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков. М., 1993. С. 106–108.

⁸ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 264–265.

⁹ Там же. С. 289.

¹⁰ Видукинда Корвейский. Деяния саксов. М., 1975. 272 с.

В історіографії, як у радянській, так і частково в українській, досить часто ці відносини розглядалися в контексті “Drang nach Osten”¹¹, що мало ознаки перенесення реалій ХХ ст. на ґрунт Х ст. Однак уже навіть тому, що безпосереднього кордону з Германією Оттонів у Русі не було, говорити про “натиск” на останню не доводиться. Безумовно, є слушною думка, що за Македонської династії Візантія досягає найбільшого розвитку і стає своєрідною наддержавою тогочасного світу, що також простежується і на прикладі міжнародної політики Русі за часів княгині Ольги.

В історичній науці діяльність княгині Ольги, зокрема і міжнародні відносини часів її правління, висвітлено досить широко¹². Більшість істориків пов’язують посольство Ольги до Оттона I з її політикою запровадження християнства на Русі¹³, що безпосередньо і зазначено в німецьких джерелах. Однак можна припустити, що Адальберт міг і не бути повністю поінформованим про мету руського посольства, а знати лише про те, як Ольга просила єпископа для Русі.

Також варто зазначити і те, що Адальберт готувався на єпископа вже по смерті Ліутпранда, який спершу і мав вирушити на Русь, тож минув деякий час. З іншого боку, Адальберт насамперед зазначив у Хроніці поразку власної місії як єпископа, таким чином, можливо, виступаючи з притаманною середньовічним авторам позицією самоототожнення з певним класом*. Почуття “ми”¹⁴ у церковного діяча не суперечить також іншим німецьким джерелам, навіть якщо прийняти їхнє незалежне від Хроніки Продовжувача Регіона виникнення. Адже, якщо автори цих текстів походили з церковного кола, їх об’єднувало з Адальбертом саме почуття належності до одного суспільного стану.

¹¹ Лябуда Г. Историографический анализ так называемого “натиска на Восток” // Германская экспансия в центральной и восточной Европе. М., 1965. С. 26–70; Свідерський Ю.Ю. Борьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в Х–ХІІІ ст. К., 1983. 128 с.

¹² Історіографія питання див.: Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. С. 291–293.

¹³ Церковна політика: Історіографія див.: Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях... С. 293–297.

* Мається на увазі належність до певної спільноти (classis). Нічого спільного з марксизмом.

¹⁴ Див.: Эгерт В. Идентификация и “чувство – мы” у франкских и немецких средневековых хронистов (до периода борьбы за инвеституру) // Средние века. М., 1982. Вып. 45. С. 110.

Безумовно, релігійне питання в меті посольства княгині Ольги справді могло відігравати неабияку роль. Щодо політичної мети, то, за браком прямих даних у джерелах, доводиться вивчати її спираючись, насамперед, лише на аналіз зовнішньополітичної ситуації, яка склалася на той період, і зовнішніх акцій як Давньоруської так і Германської держави часів Саксонської династії, знаходячи спільні точки опори.

В цьому аспекті вже висувалася думка, що політичний чинник визначався, насамперед, русько-візантійськими і германо-візантійськими стосунками, де одна сторона могла використовувати “германський”, а інша – “руський” фактор тиску на Візантію для досягнення власних цілей. Це підтверджується і незадоволеністю уряду Ольги результатом посольства княгині до Царгорода, яке відображено в Літописі відмовою Ольги виконати обіцянки перед Константинополем щодо надання допоміжного війська¹⁵, що було традиційним обов'язком неофіта щодо Імперії, а з іншого боку в словах “постійте у мене в Почайні...”¹⁶, попри все літературне опрацювання цього уривка, можемо вбачати реальний факт затримки візантійського посольства, яке прибуло до Києва, можна припустити, саме під час відправлення руського посольства на Захід, до Оттона I. Від результату цього посольства на Захід і залежала подальша позиція Русі щодо Візантії, а тому Ольга, чекаючи на повернення власних послів від германського короля, й затримала візантійських послів.

Зовнішньополітична діяльність ранньослов'янських політичних утворень проходила паралельно і у взаємозв'язку з утворенням слов'янського ранньодержавного об'єднання¹⁷, що виливалося у “зовнішню” експансію на ці території з об'єднавчого центру. Тому Русь була заінтересована у відносинах з Германією і в цій своїй “внутрішній” об'єднавчій політиці, передовсім, у напрямку включення західноруських земель до складу Давньоруської держави. Як зазначав ще Б. Греков, за умови росту середньовічних європейських держав, окремі самостійні союзи, на кшталт древлян, дреговичів, радимичів тощо були немислимими. Вони природно ставали жертвами

¹⁵ Результати візиту княгині Ольги в Константинополь: Історіографія див.: Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. С. 300–303.

¹⁶ ПВЛ. С. 98/99.

¹⁷ Головки О.Б. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. К., 1994. С. 5; Serzyk W.A. Polska-Ukraina: dziesięć wieków Niezrozumienia // Польсько українські студії. Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. К., 1993. С. 8.

сильніших політичних організацій. Долю древлянської землі мали вирішити її сусіди – Польща, Чехія, Угорщина і Київська держава¹⁸.

Саме в цей час утворюється ядро Давньопольської держави з центром у Гнезно. Першим достовірно відомим володарем цієї держави був князь Мешко I, який згадується під 960 р. На той час він володів Великопольщею, Мазовією, Любуською землею, Східним Помор'ям¹⁹. Щоб набрати таких розмірів, польській державі потрібен був певний час, а тому видається цілком можливим, що польська держава утворилася раніше²⁰. До того ж, за археологічними матеріалами, залишками градів-замків феодалів, можна припустити, що стан феодалів остаточно сформувався не пізніше, ніж у IX ст., і що в цей час уже існували князівські династії²¹. Найдавніший польський літопис, складений Галлом Анонімом у XII ст., передає легенду про трьох попередників Мешка I: Семовіта, Лешка, Замомисла, а також про легендарного родоначальника династії Пястів – Пяста і про попередню династію Попелідів²².

Відповідно, саме в той період і склався русько-польський кордон, "...3 Мешком межує на сході Русь..." – писав у 966 р. Ібрагім ібн-Якуб²³. В. Д. Королюк, а за ним В. Т. Пашуто припустили, що на початок 60-х рр. X ст. до складу Давньоруської держави входили Дреговицька і Берестейська землі, а до Польщі – територія мазовецького союзу племен²⁴, Я. Д. Ісаєвич припустив поширення впливу Русі також на Волинь²⁵.

На основі повідомлення арабського мандрівника, О.Б. Головка зробив припущення, що в сфері інтересів Польської держави перебувала Прусія²⁶, адже грамота "Dagome iudex" (992 р.), яка окреслює кордони держави Мешка I, прямо вказує на Прусію як безпо-

¹⁸ Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. М., 1942. С. 48.

¹⁹ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 19.

²⁰ Там само.

²¹ Гензель В. Археологические исследования и проблема возникновения польского государства // Советская археология. 1959. № 2. С. 90.

²² Там же.

²³ Materiały źródłowe do historii Polski. Warszawa, 1954. T. 1. S. 183.

²⁴ Королюк В.Д. Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв. М., 1964. С. 76; Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. М., 1966. С. 31.

²⁵ Ісаєвич Я. До питання про західний кордон Київської Русі // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів, 1996. С. 82.

²⁶ Головка О.Б. Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X – перша третина XIII ст.) // Україна і Польща в період феодалізму. К., 1991. С. 24.

середнього сусіда Польщі²⁷. Саме в той самий час гнєзненський уряд робить перші кроки з поширення впливу в Прибалтиці, в напрямку підкорення поморян²⁸.

На середину X ст. припадають і перші спроби Русі поширити свій вплив на прибалтійський регіон, що можна припустити з наявності “Ятвяга” в складі посольства князя Ігоря за текстом русько-візантійського договору 944 р.²⁹ Ймовірно, ятвязькі племена перебували в якихось союзницьких відносинах з Києвом. Отже, район Прибалтики став зоною зіткнення інтересів Польщі і Русі.

Проте найбільш спірним у відносинах між двома ранньослов'янськими державами є належність Червенських градів і, відповідно, територій, прилеглих до них. За археологічними матеріалами, які переважно входять до комплексу пам'яток, аналогічних відомим на території Русі³⁰, можна досить впевнено припустити і східнослов'янський етнос населення цих територій, аналогічний до решти Русі. Таким чином, західна межа цих земель одночасно становила західну межу всієї Східної Слов'янини³¹. Тому київський уряд мав розглядати ці території як свою “рідну” зону впливу і вважати ці землі потенційно своїми.

Однак на середину X ст. у цьому регіоні активно діяла третя сила — Чеська держава, до складу якої в 60–80-х рр. X ст. входила Краківщина. Впливи чехів поширились на окраїнні східнослов'янські землі хорватів та дулібів — в околицях Перемишля, Белза, Червена³². Відповідно, ці східнослов'янські землі вступали і в певні політичні відносини з вісянами й лендзянами (“ляхами”), більшою мірою підпорядкованими чехам³³. Можливо, що місцеві князі вступали і в певні політичні стосунки з Києвом³⁴. Тож можна припустити, що на середину X ст. в боротьбі за вплив у цьому регіоні утворився своєрідний зовнішньополітичний трикутник: Чехія — Польща — Русь.

²⁷ Kurbisówna B. Dagome iudex: Studium Krytyczne // Początki państwa Polskiego. Poznań, 1962. T. 1. S. 394–396.

²⁸ Леуїевич Л. Летописные поморяны // Древности славян и Руси. М., 1988. С. 135.

²⁹ ПВА. С. 68/69.

³⁰ Jazdzewski K. Ogólne wiadomości o Cuerninie-Czerwieniu // Archeologia Polski. 1959. T. 4. Zesz. 1. S. 83.

³¹ Ісаевич Я. Вказана пр. С. 89–90.

³² Buczek K. Polska południowa w IX i X wieku // Małopolskie studia historyczne. 1959. Zesz. 1. S. 40.

³³ Rhode G. Ostgrenze Polens. Köln, 1955. Bd. 1. S. 54.

³⁴ Ісаевич Я. Вказана пр. С. 91.

За Літописом, активну західну політику Русі маємо лише з 981 р. — походу Володимира на Червенські гради³⁵. Однак, як зазначав ще В. Д. Королюк, до того моменту, доки київському уряду не вдалося остаточно підкорити своїй владі древлянську землю, про жоден похід за Червень чи Перемишль проти Польщі не могло бути й мови³⁶. Саме за правління Ольги в другій половині 40-х рр. X ст. було інкорпоровано древлянське князівство, що і поставило на порядок денний актуальність просування і далі на захід.

Цей висновок можна підкріпити і знахідкою “знака Святослава” в Пліснеську на денці гончарного посуду³⁷. Окрім припущення київського імпорту, можна припустити і наявність княжого майстра на місці у Пліснеську, що може вказувати і на наявність там княжого гарнізону³⁸ (за аналогією з іншими форпостами Русі, наприклад Воїнем), що, безумовно, було пов’язано з заінтересованістю київського уряду в пануванні в цьому регіоні. На стратегічне значення Пліснеська для давньоруської держави вказує і наявність дев’яти оборонних ліній місцевих укріплень, споруджених там, за висновками археологів, саме в середині X ст.³⁹, що й було зумовлено протистоянням у цьому регіоні Русі, Польщі та Чехії в часи правління Ольги та Святослава.

Якщо західний вектор об’єднавчої політики на середину X ст. тільки-но склався, то східний вектор для київського уряду вже мав певну традицію. На цьому напрямку Русь протистояла Хазарському каганату. Активна політика на Сході для об’єднання східнослов’янських племен в одне державне утворення бере початок від князя Олега Віщого, який звільнив від данини хазарам сіверян і радимичів, змусивши платити її Києву⁴⁰, що було, фактично, включенням цих земель до складу Давньоруської держави.

На середину X ст. під владою Хазарського каганату зі східнослов’янських племінних утворень залишалися тільки в’ятичі. Але утворення Хазарської держави, як уже відзначалось в історіографії,

³⁵ ПВА. С. 136/137.

³⁶ Королюк В.Д. Вказана пр. С. 78.

³⁷ Моця А.П. Сыромятников А.К. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения истории древнерусских городов // Древнерусский город. К., 1984. С. 86.

³⁸ Див.: Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. // Советская археология. М., 1940. Т. 6.

³⁹ Моця А.П. Сыромятников А.К. Указ. соч. С. 86.

⁴⁰ ПВА. С. 34/35–36/37.

створило сприятливі умови для розселення слов'ян на схід⁴¹, де, врешті, виникли слов'янські поселення в районі середнього і верхнього Дону та в Приазов'ї.

Район Подоння був важливим для хазар, тому вони звели тут низку фортець, найвідомішою з яких був Саркел (Біла Вежа), збудована візантійцями в 30-х рр. IX ст.⁴² Перші слов'янські поселення з'являються в районі Дону вже з першою хвилею слов'янської колонізації на схід від Дніпра на початку Христової ери⁴³. Однак поселення давньоруського типу в цьому районі з'явилися не раніше, ніж у IX ст., а деякі з них — лише в кінці IX ст., а, можливо, і в X ст. Ці поселення виникли, переважно, в результаті переселення туди племен в'ятичів з верхньої Оки, а також частини сівер'ян⁴⁴. Про рівень цієї колонізації можна судити з повідомлення Аль Масуді (947 р.), який за слов'янськими поселеннями на Дону, називає Азовське море "Морем русів"⁴⁵.

Враховуючи, що основою господарства Хазарського каганату була міжнародна транзитна торгівля, район Дону і Приазов'я набував особливого значення. Безпосередньо через цей регіон відбувався рух таких цінних для східного ринку товарів, як мед, віск, різноманітні шкури й хутра, що давало хазарам значні прибутки⁴⁶. Побудова фортець на Дону надавала хазарам можливість контролювати також торговий шлях з Волги (через переволоку) на Дон, Азовське море, Крим, але насамперед — на Візантію⁴⁷.

Одночасні зведення придонських фортець і поява поселень давньоруського типу на Дону і в Приазов'ї можуть вказувати на взаємовигідність цих процесів. Хазари були зацікавлені в слов'янській колонізації для заселення як самих фортець, так і територій, прилеглих до них. Таким чином, слов'яни ставали заборолом для самої Хазарської держави проти кочівників Північного Причорномор'я.

⁴¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Т. 1. К., 1994. С. 227; Любавский М. К. Лекции по древней русской истории. М., 1916. С. 43–44.

⁴² Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. М., 1990. С. 109.

⁴³ Смирнов А.П. К вопросу об истоках приазовской Руси // Советская археология. 1958. № 2. С. 278.

⁴⁴ Москаленко А.Н. О возникновении древнерусских поселений на Дону // Вопросы истории славян. Воронеж, 1966. Вып. 2. С. 132, 144.

⁴⁵ Рыбаков Б.А. Предпосылки образования древнерусского государства // Очерки истории СССР, III–IX вв. М., 1958. С. 874.

⁴⁶ Новосельцев А.П. Указ. соч. С. 116.

⁴⁷ Там же. С. 109.

Натомість слов'ян приваблювало, насамперед, освоєння родючих земель та багатих угідь Подоння⁴⁸.

Але вже на початок X ст. могутня Хазарія почала занепадати і на 50-ті рр. X ст. перетворилась на другорядну державу. Відтоді перед Києвом постало питання про приєднання слов'янських територій, ще підпорядкованих Хазарії, до Давньоруської держави⁴⁹, про що й свідчить спроба Святослава після перемоги над хазарами закріпити за Руссю захоплені території в межиріччі Волги і Дону та поставити ослаблений Хазарський каганат у васальну залежність від Русі⁵⁰.

Але в умовах підготовки експансії на землі східнослов'янської колонізації на південному сході, передовсім у Приазов'ї, що перепліталася з боротьбою проти Візантії, активна політика на Заході наразі була неможливою, а тому Русі була вигідна нейтралізація її безпосередніх західних сусідів, насамперед держави Мешка I. Проте утримати останню від активної східної політики в напрямку Русі могло лише виснажливе воєнне протистояння на заході з Германською державою Оттона Великого, що саме тоді відбувалося. Можна навіть припустити, що руське посольство прибуло до Оттона одразу по поверненню його зі слов'янського походу, а тому Київський уряд був заінтересованим у тому, щоб це воєнне протистояння тривало.

Після занепаду імперії Карла Великого Захід починає “відроджуватися” лише за правління нової, саксонської, династії, засновником якої був Гайнріх I (919–936). Його син, Оттон I, започаткував італійську, імперську політику германських королів. Місцем для коронації Оттон I вибрав Ахен – столицю Карла Великого, що було виразом відродження Римської імперської ідеї⁵¹. В рамках цієї ідеї було відроджено й каролінзьку королівську капелу, залучено до королівської служби духовництво, відновлено систему прикордонних марок, місіонерську діяльність серед данців і слов'ян⁵². У цей час у Франції на престол повернулася Каролінзька династія в особі Людовіка IV Заморського (936–954), що й змусило Оттона настільки наочно виявити перейняття традиції Карла Великого⁵³.

⁴⁸ Москаленко А.Н. Вказана пр. С. 144.

⁴⁹ Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. К., 1999. С. 50–51.

⁵⁰ Сахаров А.Н. Дипломатия Святослава. М., 1982. С. 99.

⁵¹ Schulze H.K. Hegemonials Kaisertum: Ottonen und Salier. Berlin, 1991. S. 177.

⁵² Балакин В.Д. Итальянская политика империи Оттонов. М., 2000. С. 25.

⁵³ Там же.

На середину X ст. ідея імперської влади вже не пов'язувалася з Римом⁵⁴, але Оттон I претендував на лаври Константина Великого як захисника християнства. Відповідно, постає питання відродження саме Римської імперії і освячення імператорської влади авторитетом папи⁵⁵.

Однак італійська політика Оттона I не лише була пов'язана з імперською ідеєю, але й зумовлювалась потребою внутрішньої консолідації держави. Герцоги Швабії і Баварії здавна здійснювали самостійну італійську політику⁵⁶, що було відображенням кризи держави за Конрада I і було зовсім несумісним ані з ідеєю центральної влади, ані, тим більше, з каролінзькою імперською традицією⁵⁷.

Одночасно Оттон I вів виснажливу війну на сході проти слов'ян-язичників, переважно силами тільки Саксонії. Тому саксонці досить неохоче ставились до італійської політики короля, однак використати їхні сили було значно простіше, ніж втягнути баварців чи швабів у східну кампанію⁵⁸. Однак відродження імперії сприяло і завойовницькій політиці Оттона I на Сході, набувши паралельно форми місіонерської акції серед слов'ян. А Бракман підсумував це як "Римська політика заради східної політики" (Rompolitik für die Ostpolitik)⁵⁹.

Перший похід в Італію, спрямований проти короля Беренгара, обрамлений "романтичною подорожжю" за нареченою. Двадцятирічна вдова Лотаря Адельгейда стала дружиною Оттона I. Як посаг вона принесла нареченому корону італійських королів, у відповідь отримала значні володіння в Ельзасі, Франконії, Тюрингії, Саксонії та в землях полабських слов'ян і тим самим стала найбагатшою жінкою Західної Європи⁶⁰. З цього часу Оттон I починає величати себе як "король франків і лангобардів", а з часом і "король франків та італійців"⁶¹.

⁵⁴ Beumann H. Das imperiale Königtum im 10. Jahrhundert // Die Welt als Geschichte. 1950. № 10. S. 117.

⁵⁵ Wolfram H. Constantin als Vorbild für den Herrscher des hochmittelalterlichen Reiches // Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. 1960. Bd. 68. S. 226.

⁵⁶ Див.: Kraus A. Geschichte Bayerns: Von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1983. S. 57.

⁵⁷ Балакин В.Д. Указ. соч. С. 32.

⁵⁸ Там же. С. 33.

⁵⁹ Колесницький Н.Ф. "Священная Римская империя": притязания и действительность. М., 1977. С. 7.

⁶⁰ Балакин В.Д. Указ. соч. С. 35.

⁶¹ Weisert H. War Otto der Große wirklich rex Langobardorum? // Archiv für Diplomatik. 1982. Bd. 28. S. 23, 57.

Імператор Візантії Константин VII Порфірогенет підтримував з Оттоном I загальною дружні, лояльні стосунки. Роман II, зійшовши на самодержавний престол по смерті батька – Константина VII (9 листопада 959 р.), одразу розіслав дружні послання народам Заходу і Сходу. Ймовірно, таке послання отримав і Оттон I⁶².

У цей час в Італії, по смерті сина Оттона Ліудольфа, Беренгар знову став повноправним господарем. У 959 р. він напав на герцогство Сполетто і почав безпосередньо становити загрозу папі Іоанну XII. На півдні Італії активізувала політику Візантія, прагнучи міцно утриматись у Салерно і Беневенті. Папа Іоанн XII, опинившись у дуже скрутному становищі, звертається по допомогу до Оттона I – від Папи прибувають послани до короля з закликом “захистити Італію і Римську державу від тиранії Беренгара”.

У травні 961 р. Оттон I збирає князів у Вормсі, де знать без коливань схвалила рішення короля про похід на Рим. Важливим питанням, вирішеним на цьому райхстазі, було обрання сина Оттона королем, що мало забезпечити спадковість трону, на випадок різноманітних несподіванок⁶³.

За припущенням О.В. Назаренка, приблизно на Різдво 959 р. або через деякий час по тому, посольство візантійського імператора Романа II прибуло до Германії, де, ймовірно, зустріло руське посольство, відправлене княгинєю Ольгою, і дізналося про висвячення єпископа для Русі⁶⁴. Враховуючи манеру германського короля ретельно готувати свої політичні акції, можна припустити, що на 959 р. питання походу на Рим було вирішеним, а тому зміна влади в Константинополі і прибуття руського посольства були як раз вчасними⁶⁵.

Враховуючи, що найбільшою перепоною на шляху до визнання імператорського титулу спершу за франкськими, а потім за германськими королями був спротив Константинополя, який вважав Візантію єдиною законною імперією (Βασιλεία Ῥωμαίων)⁶⁶, Оттону I була вигідна незадоволеність Києва політикою Константинополя щодо Русі. Адже на той час Русь уже неодноразово проявила себе як вагомий чинник міжнародної політики на сході Європи, яка може бути реальним фактором тиску на Візантію. Тому король демонстративно засвідчив зближення з Руссю і, насамперед, у церковно-

⁶² Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. С. 305.

⁶³ Колесницкий Н.Ф. Указ. соч. С. 33; Балакин В. Д. Указ. соч. С. 45–46.

⁶⁴ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. С. 305.

⁶⁵ Там же. С. 306.

⁶⁶ Там же. С. 257.

політичній сфері, що безпосередньо стосувалося інтересів Візантії, яка розглядала Русь як частину своєї “традиційної” сфери впливу.

Натомість Русь, заінтересована в своїй активній східній політиці, що також безпосередньо стосувалося інтересів Візантії, як значалось, потребувала спокою на заході. В цьому плані характерним є прибуття руського посольства до Оттона I в часі одразу по поверненню короля зі слов'янського походу проти полабських слов'ян (кампанія 957–960 рр.)⁶⁷. Уряду Ольги було вигідно, щоб цей конфлікт тривав і далі. Однак Оттон I готувався до походу в Італію, а тому потребував миру на сході (як Русь на заході) і активної політики в напрямку слов'ян вести не міг. І тут заслуговує на увагу хронологія викладу подій, пов'язаних з руським посольством, у “Продовжувача Регіона”: по висвяченню Лібуція, Оттон I здійснює новий східний похід проти слов'ян і лише потім оповідається про італійську політику короля. Варто відзначити, що і незадовго по тому, навіть за умови припинення активних дій Оттона I на сході і відсутності в той час активних дій Русі на заході, не спостерігається й особливої активності Польської держави на цих векторах зовнішньої політики, що може бути викликане саме зовнішнім фактором. Тому цілком можливо припустити, що “антизахідно-слов'янський” (безпосередньо “антипольський”) союз міг бути укладеним, щоб стати своєрідним фактором стримання експансії Польщі як на заході, так і на сході. В результаті, Русь змогла активізувати експансію на сході, а Германія проводити активну політику в Італії, що в обох випадках зачіпало інтереси Візантії.

Перший похід на захід у “Повісті временних літ” записано лише під 981 р. за Володимира Великого, який уже мусить захоплювати Червенські гради. З цього випливає, що вони до того стали жертвою активної східної політики сусідніх держав і в цьому разі навіть не важливо Чехії чи Польщі. А отже можемо виокремити своєрідний зовнішньополітичний трикутник, утворений внаслідок русько-германського зближення: Русь – Польща (Чехія) – Германія, що підтверджується подальшою практикою русько-германських союзів, спрямованих проти Польщі. Щодо того, чи міг Оттон I як репрезентант християнської ідеології вступати в союз з язичницькою Руссю, то тут маємо приклади з діяльності як самого Оттона, так і його великого попередника Карла Великого, які неодноразово вступали в союзи з одними слов'янами-язичниками проти інших. Про-

⁶⁷ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях. С. 298.

те у випадку з Руссю характерним є те, що Ольга (Helenae) у Хроніці названа християнкою і королевою (regina Rugorum), отже її сприймали як цілком легітимну володарку і на той час рівну за статусом до Германського короля, а відтак, можна припустити, що союз укладався на цілком рівноправних умовах, чого на той час не могло бути з Візантією. Однак західний вектор зовнішньої політики не міг бути альтернативним південному (візантійському), а міг лише доповнювати і корегувати його.

Виснажлива боротьба з арабами ускладнювала становище Візантії як на Сході, так і на Заході, а тому Імперія конче потребувала збереження миру, принаймні, на Півночі. Отже, експансія Русі на схід і утвердження в безпосередній близькості з Імперією були для Царгорода досить небажаними, що посилювалося ще й сепаратними тенденціями у Херсонесі того періоду, про що говорить Константин Порфірогенет⁶⁸. Про усвідомлення цієї небезпеки Візантією можемо судити з того, що Константин VII радить жити в мирі з печенігами саме для протистояння Русі, яка за таких обставин буде неспроможною нападати на Імперію Ромеїв⁶⁹, адже відомо, що знаменитий похід 860 р. стався саме після утвердження Русі в Причорномор'ї⁷⁰.

Отже, зближення Русі й Германії, двох наймогутніших держав тогочасної Європи, за правління Ольги і Оттона I відбувалося на взаємовигідних умовах і не лише в контексті тиску на Візантію, де можна припустити утворення своєрідного міжнародного трикутника Візантія – Русь – Германія, а й у процесі утворення державної території як Германії (у просуванні на схід на слов'янські землі та включенні Північної Італії до складу держави Оттона внаслідок низки успішних війн 60-х рр. X ст.), так і Давньоруської державної території, що в умовах забезпечення тилу з заходу вилилося в широкомасштабні походи Святослава на схід, на землі східнослов'янської колонізації, а потім – і в спробу закріпитися на Дунаї, де Русь уже безпосередньо розпочала військовий конфлікт з Імперією, та подальшим включенням західноруських земель до складу Київської держави за часів князя Володимира.

⁶⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. С. 274/275.

⁶⁹ Там же. 38/39.

⁷⁰ Рыбаков Б.А. Предпосылки образования древнерусского государства. С. 874–875.

Михайло Довбищенко

ШЛЯХЕТСЬКА РОДИНА ЄЛОВИЦЬКИХ У ГРОМАДСЬКОМУ ТА РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ВОЛИНІ СЕРЕДИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Походження та родинні зв'язки Єловицьких

Родина Єловицьких належить до шляхетських сімей, які здавна проживали на території Волині. На думку Н. Яковенко, ім'я згаданій родині дало поселення Єловичі, в основі назви якого лежить некалендарне ім'я Єло. Вперше представник цього роду Пашко Єловицький згадується у середині XV ст. в книзі земельних данин Казимира IV як особа, що отримала великокнязівське пожалування на маєтки Ланівці, Грушова та Чернечгородок Кременецького повіту. Приблизно в той самий час у документах фіксуються інші представники сім'ї: Яцко та Івашко. Це наводить на думку про те, що згадана родина уже в середині XV ст. була сформованою не в першому поколінні¹. Можливо, родина Єловицьких мала спільний корінь з іншими шляхетськими сім'ями Волині: Єловичами, Єло-Букоємськими та Єло-Малинськими, однак переконливих документальних підтверджень цієї гіпотези поки що не виявлено.

Умовним “корінням роду” вважатимемо Гнівоша Єловицького (помер не пізніше 1568 року) та його батька – Івашка. Звісно, на той час ця родина вже була званою на Волині, володіла немалими маєтками на Кременеччині, але через брак документів ми лише з середини XVI ст. маємо можливість окреслити її історію. Саме їхні нащадки започаткували дві родинні гілки Єловицьких: Савинську та Антонівську, які об'єднали в собі численних представників родини.

Доволі численна сім'я Єловицьких мала шлюбні стосунки з багатьма впливовими українськими шляхетськими родинами Волині. Серед них були князі Порицькі, Сокольські, Чарторійські, пред-

¹ Див. Яковенко Н. Українська шляхта. К., 1993. С. 140.

ставники впливового шляхетства Єло-Малинські, Потії, Болбас-Ростоцькі та ін. Ці родинні зв'язки не в останню чергу сприяли (поряд з іншими чинниками) зміцненню авторитету Єловицьких серед волинської шляхти.

Родинні маєтки Єловицьких

На середину XVI ст. в руках родини Єловицьких зосередилися значні володіння. Глава сімейства – **Гнівош Єловицький** – володів дев'ятьма селами, серед яких були Ланівці, Млинівці, Забужани, Орешківці, Плоске, Мирогоща, Кам'яниця, Загір'я та Заболоття. Після смерті Гнівоша його троє синів актом від 1568 р. поділили цей спадок між собою. При цьому **Савин Єловицький** отримав Ланівці, Млинівці, Забужани, Орешківці і пляч у Кременці. Село Плоске доживотно мала тримати дружина Гнівоша Єловицького – Овдотя Хомяківна, але після її смерті маєток мав перейти Савину. **Дмитро Єловицький** задовольнився Мирогощею, а **Антон Єловицький** успадкував три села: Кам'яницю, Загір'я і Заболоття².

Єловицькі виявилися дбайливими господарями – родові маєтки примножували і рідко продавали чи заставляли. Причому такі операції відбувалися переважно між близькими родичами в межах власної родинної лінії. Економічному зростанню Єловицьких сприяли також вигідні шлюби. Так, Олександр Єловицький (Антонівська гілка), одружуючись 1622 р. з Єфросинією Потіївною, отримав як її посаг 20 тис. злотих³.

Економічно успішними виявилися представники *Антонівської гілки* Єловицьких. Так, **Миколаю Єловицькому** (син Антона Єловицького) належало вже вісім сіл, серед яких були Кам'яниця, Микитичі, Підлужжя, Заболоття, Пирятин, Волка Михайлівська, Мілче, Загірці. Цей маєтковий фонд незмінно лишався в руках родини до середини XVII ст. включно, поділений між синами Миколая – Андрієм та Олександром. При цьому, згідно з подимним переписом 1629 р., **Андрій Єловицький** володів у Луцькому повіті Загірці (13 димів), Рудка (2 дими), Пирятин (23 дими), Мільча (23 дими)⁴. За цими даними, **Олександр Єловицький** володів у Кременецькому повіті маєтками Микитичі, Підлужжя, Кам'яниця

² ЦДІАК України. Ф. 22, оп. 1, стр. 1, арк. 27–29, 30 зв.

³ ІР НБУВ. Ф. 231, стр. 38, арк. 11–15 зв.

⁴ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930. С. 60.

(разом у трьох селах – 41 дим), а також Туриковичами (3 дими) та Заболоттям (6 димів)⁵.

Натомість документи з родинного архіву Єловицьких свідчать, що після 1629 р. брати обмінялися маєтками, що й було зафіксовано на середину XVII ст. На той час Андрій Єловицький виступав володарем Кам'яниці, Микитич, Підлужжя та Заболоття, а Олександр Єловицький зосередив у своїх руках Мілче, Пирятин, Загірці та Волку Михайлівську⁶.

Дещо складнішою була маєткова ситуація в *Савинській лінії* родини. Її родоначальник Савин Єловицький мав п'ять синів і це, природньо, вело до подрібнення маєтків, що значно ускладнювало економічну діяльність. Власне, сини Савина (крім Якуба Єловицького, який став ченцем) поділили між собою маєтності батька не тільки по селах, але й по димах: кожен володів у родинних маєтках певною кількістю оподаткованих господарств. Хоча й за таких обставин загальна економічна ситуація у цій родинній групі видається досить непоганою. Цьому, зокрема, сприяла та обставина, що після згасання роду Дмитра Єловицького (брата Савина) саме представникам Савинської лінії дістався маєток Мирогоща.

Так, за даними подимного перепису 1629 р., найбагатшим представником Савинської лінії родини виявився **Данило Єловицький** який сумарно володів 295 димами у маєтках Плоске (132 дими), Мирогоща (65 димів), Оженин (51 дим), Липа (26 димів), Стадники (17 димів) та Новородичі (4 дими)⁷. Інші двоє представників цієї родинної групи – **Захарій** та **Філон Єловицькі** – ділили між собою маєтки Ланівці (відповідно 17 та 16 димів), Млинівці (24 та 24 дими), Забужани (12 та 11 димів), Ожешківці (14 та 14 димів), Новгородичі (7 та 6 димів)⁸. На початку XVII ст. у цих маєтках мав свою частку **Ієронім Єловицький**, але він 1615 р. продав її братам – Криштофу та Захарію – за 13 тис. злотих⁹.

До середини XVII ст. відзначився успішною господарською діяльністю та примноженням родинного спадку вже згаданий **Фі-**

⁵ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930. С. 107.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 1.

⁷ Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. К., 1930. С. 60.

⁸ Там само. С. 107.

⁹ ЦДАІАК України. Ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 21 зв. – 24.

лон Єловицький. Близько 1643 р. він придбав за 20 тис. злотих у свого родича (ймовірно, двоюрідного брата) Станіслава Єловицького його частину в маєтках Ланівці, Млинівці, Орешківці та Забужани, остаточно зосередивши ці володіння у своїх руках¹⁰. Приблизно в той час він заснував місто Філонів та придбав маєток Міхнівці. Окрім того, на заставному праві Філон Єловицький володів селами Кусківці, Курначівка (Кременецький повіт), Михайлівці та Рилавиці (Володимирський повіт)¹¹.

Таким чином, представники родини Єловицьких – обох родинних ліній – переважно виявилися успішними господарниками. На відміну від багатьох інших багатодітних шляхетських родин Волині, вони не тільки зберегли маєтковий спадок, що дістався їм від родоначальників сім'ї у середині XVI ст., але й суттєво його примножили.

Єловицькі в громадсько-політичному житті Волинського воєводства та на службі Речі Посполитої

Представники родини Єловицьких виявилися досить активними у громадсько-політичному житті Волинського воєводства. Виразні згадки про це знаходимо у 30-х роках XVII ст. (так званий період “безкоролів'я”). Так, 3 червня 1632 року одразу троє представників родини – **Андрій, Філон та Данило Єловицький** – підписали каптурову ухвалу волинської шляхти, яка передбачала гарантування внутрішньої та зовнішньої безпеки Речі Посполитої¹². Того року один з них – Філон Єловицький – був присутнім на виборчому сеймі¹³.

Про військову службу Єловицьких лишилися тільки фрагментарні згадки, але й вони дають підстави припускати, що в цій сфері діяльності вони досягли значних успіхів. Встановлено, наприклад, що Філон Єловицький тривалий час служив ротмістром у князя Януша Вишневецького, брав участь у військових походах і в 40-х рр. XVII ст. обіймав посаду войського володимирського¹⁴. Інший представник родини – **Андрій Єловицький** – також згадується як військовий ветеран. Про це виразно свідчить шляхта Волинського воєводства в інструкції послам на сейм у грудні 1651 р., в якій просила короля відзначити Андрія Єловицького, який уже 14 років

¹⁰ ЦДАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 233, арк. 60–62 зв.

¹¹ Там само. Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 505.

¹² АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. К., 1861. С. 162–181.

¹³ Там само. С. 216.

¹⁴ ЦДАК України. Ф. 22, оп. 1, спр. 48 а, арк. 35 зв.–36 зв., арк. 160.

провів у війську, за вірну службу Речі Посполитій¹⁵. Очевидно, саме за ці заслуги він у середині XVII ст. став війським луцьким. Можливо, відзначилися у військових походах також **Олександр та Михайло Єловицькі** (батько і син), а також їхній далекий родич **Захарій Єловицький**, які почергово займали посаду військового кременецького. Почесними титулами та відповідальними посадами було обдаровано також інших представників родини – **Савина Єловицького** (війський кременецький), **Криштофа Єловицького** (підстолій волинський), **Самійла Єловицького** (війський луцький), **Якуба Єловицького** (писар земський кременецький), **Данила Єловицького** (підкоморій кременецький).

Таким чином, попри брак конкретних даних про військову та цивільну діяльність Єловицьких, уже те, що вони займали згадані посади, свідчить про великий авторитет та вплив представників цієї сім'ї в середовищі волинського шляхетства, передусім Кременецького повіту.

Релігійний вибір Єловицьких

Православна гілка родини Єловицьких

З кінця XVI ст., коли Україна вступила у складний та суперечливий період активізації релігійних рухів, пов'язаний з поширенням католицизму та проголошенням Берестейської унії, родина Єловицьких висунула зі свого середовища представників, які рішуче виступили на захист православ'я.

Передусім слід згадати, що Єловицькі були одними з фундаторів Луцького братства. Так, 1617 р. підстолій Волинської землі **Криштоф Єловицький** (Савинська лінія родини) був одним з перших світських осіб, який вписався в реєстр членів братства¹⁶. Він же своїм листом від 1 жовтня 1621 р. записав на користь братства Сасківський пляц у місті Луцьку з правом будівництва на ньому церкви. Фундатор зазначив, що робить це дарування на хвалу Богу та з проханням про молитву за себе та своїх родичів. Фундація була вчасною – невдовзі Криштоф Єловицький помер¹⁷. Традиції підтримки Луцького братства дотримувалися інші члени родини Єловицьких. Зокрема, син Криштофа – **Філон Єловицький** – теста-

¹⁵ АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. К., 1861. С. 411.

¹⁶ Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т. I–II. К., 1898. С. 4.

¹⁷ ЦДАІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 138, арк. 807–808.

ментом від 1651 р. пожертвував на користь братства 300 злотих¹⁸. Ще масштабніше дарування на Луцьке братство зробив **Олександр Єловицький** (Антонівська лінія). Тестаментом від 1647 р. він заповів на його користь частину суми (1,5 тис. злотих), яку заборгував йому Киліян Вільгорський, та 30 злотих на сорокоуст¹⁹.

Окрім Луцького братства, Єловицькі активно підтримували інші православні монастирі та церкви як у власних дідичних маєтностях, так і поза ними. В цьому сенсі Єловицькі були представниками нечисленною, але досить помітної групи волинського шляхетства, релігійні погляди якої свідчили про початок формування нової духовно-релігійної свідомості. В той час переважна більшість волинського православного панства перебувала у світоглядно-релігійній системі “містечкового” або “регіонального” православ’я. Полягало воно в тому, що українська православна шляхта Волині опікувалася храмами у власних маєтках, в кращому разі підтримувала Луцьке братство, але виявляла байдужість до загальних проблем православ’я. Навіть заможні представники волинського панства – Корецькі, Чарторийські, Пузини – опікувалися монастирями у власних маєтках, перетворюючи їх на комфортні установи, де утримувалися старі та поранені слуги, і не усвідомлювали потреби у вирішенні глобальніших проблем Церкви. Саме тому на Волині занепадала Острозька академія і тривалий час не фундувався православний навчальний заклад рівня колегії. Православне панство “містечкового мислення” вважало за дешевше віддавати дітей у науку до єзуїтських колегіумів, ніж утримувати власний навчальний заклад, і після цього щиро дивувалося: чому діти “зраджують” православ’ю і стають католиками?

Зовсім інші погляди сповідувала прогресивна частина волинського нобілітету, яка мислила категоріями загальноукраїнського православ’я з виразною орієнтацією на Київ як на духовний центр України. Пригадати хоча б Раїну Гойську, яка власним коштом фундувала православний колегіум в Гощі, віддавши його під опіку Київського (а не Луцького!) братства та Київського митрополита Петра Могили. Двоє представників родини Єловицьких також віддали шану Києву та іншим святиням України. Так, Олександр Єловицький (Антонівська гілка родини) у тестаменті від 1647 р. обда-

¹⁸ ЦДАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 502–508 зв.

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 231, оп. 1, спр. 38, арк. 256–259.

рував 12 монастирів, які представляли майже всі регіони тогочасної України — від Галичини до Лівобережжя включно. Серед них були обителі у Крехові, Уневі, Скитку, Угорницях, Лубнах (Мгарський), Кременці, Гощі, Почаєві, Луцьку, Тригорах і Мільчі. Проте на першому місці стояли монастирі Києва: Печерський, Братський та Межигірський²⁰. Кількома роками пізніше (1651 р.) Філон Єловицький (Савинська лінія) обдарував за тестаментом 13 церков та монастирів Західної України (зокрема у Філонові, Згарі, Почаєві, Луцьку, Кременці, Мильцях, Загорові, Зимному, Нізкіничаях, Любліні, Соколі та Мільчі), але окрім того особіно виділив досить солідну суму — 1 тис. злотих — “на всі київські церкви”²¹.

Цікавою та показовою є фундаторська діяльність Єловицьких на рівні власних дідичних маєтків. Цікавою вона є передусім тому, що проливає додаткове світло на питання про релігійне життя освіченого православного шляхетства першої половини XVII ст. Наприклад, згаданий Філон Єловицький, будучи православним, не цурався певних релігійних традицій Римо-Католицької Церкви. Обдаровуючи за тестаментом фундовану ним церкву св. Філона в однойменному містечку, він серед інших дарів надав їй копію образу Пресвятої Богородиці Ченстоховської у срібній оправі, яка завжди шанувалася як найбільша святиня католицької Польщі²². Такий незвичайний та коштовний дар навряд чи було б надано православному храму, якби сам Єловицький не був щирим шанувальником цієї чудотворної ікони.

Також заслуговує на особливу увагу фундаторська діяльність Олександра Єловицького, яку ми вважаємо за доцільне розглянути детальніше. Отже, в особистому житті він виявився людиною з загостреними релігійними почуттями. Прагнучи спокутувати гріхи та прислужитися Православній Церкві, якій він був щиро відданий, Олександр Єловицький 24 липня 1640 р. зробив найвизначнішу справу свого життя. Саме тоді він фундував знаний на Волині монастир Різдва Богородиці. Обитель було зведено на горі навпроти його родинного села Мільче у Кременецькому повіті. Власне, монастир фактично існував ще в кінці 30-х рр., але тільки зараз Єловицький надав йому офіційний фондуш. Отже, за задумом фундатора, в монастирі мало мешкати не менше восьми монахів, зобов'язаних дотримуватися спільножитних правил чернечого життя. Як патрон

²⁰ ІР НБУВ. Ф. 231, оп. 1, спр. 38, арк. 256–259.

²¹ ЦДАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 502–508 зв.

²² Там само.

новозаснованої обителі, Олександр Єловицький виявив рідкісний на той час лібералізм, поступившись правом подавання настоятеля монастиря – ченці самі мали обирати ігумена з-поміж себе. Мілецький монастир отримав значні маєтності: ґрунти й сіножаті біля мілецького ставу та під мілецьким лісом, щорічний чинш у сумі 100 злотих, а також забезпечення збіжжям²³. Окрім того, окрему фундацію на обитель зробила дружина Єловицького Єфросинія Потіївна, яка пожертвувала 2 тис. злотих капіталу²⁴.

2 вересня 1638 р., ще до надання офіційного фондушу на Мілецький монастир, Луцький православний єпископ Атанасій Пузина дав грамоту, в якій благословив намір Олександра Єловицького заснувати нову православну обитель. Владика досить ґрунтовно виклав суть спільножитного життя, яке мали вести мілецькі ченці, і надав монастирю ставропігійний статус²⁵. В січні наступного, 1639 р., таку грамоту надав Олександрові Єловицькому Київський митрополит Петро Могила²⁶, а 1644 р. грамоту на ставропігію надав Мілецькому монастиреві Константинопольський патріарх Парфеній²⁷.

В подальші роки життя Олександр Єловицький не припиняв удосконалювати фундацію на Мілецький монастир, вбачаючи у цих добрих справах надію на прощення гріхів – своїх та своїх близьких. 1641 р. в сім'ї Єловицьких сталася сумна подія: помер син Олександра Єловицького Миколай. Вражений цим нещастям, батько померлого 30 вересня 1641 р. записав додаткову фундацію на обитель, надавши їй щорічну десятину з усіх ланів сіл Пириятин та Загірці. В обмін на це Олександр Єловицький зобов'язав ченців молитися за упокій душі померлого сина²⁸. Того самого дня з-під пера Єловицького вийшла ще одна фундація – цього разу на заснування при монастирі шпитаю. Останній мав розміщуватися в селі Мільче біля дороги, що вела з Луцька до Кременця, і був роз-

²³ Згідно з фундацією Олександра Єловицького монастир щороку мав отримувати 8 луцьких мір жита, 2 луцькі міри пшениці, 4 луцькі міри солоду. Див. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 93–98 зв.

²⁴ Згадану суму було пожертвувано згідно з тестаментом Єфросинії Потіївни від 6 жовтня 1639 року. Капітал у сумі 2 тис. злотих в той час міг давати від 160 до 200 злотих щорічного чиншу. Див. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 58–59.

²⁵ ЦДАК України. Ф. 21, оп. 1, спр. 169, арк. 84 зв.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 55–55 зв.

²⁷ Там само, арк. 235–239.

²⁸ Див. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 99–100.

рахований на утримання шести осіб. Шпиталь отримував 30 злотих щорічного чиншу, забезпечувався продуктами харчування, одягом і паливом²⁹.

Коли Єловицький відчув, що його життєвий шлях доходить кінця, він почав ще активніше перейматися долею своєї фундації. Протягом 1644–1647 рр. Олександр Єловицький написав три тестаменти, турбуючись про прощення гріхів, знову і знову повертався до питання про забезпечення після своєї смерті Мілецького монастиря. Оскільки на 1646 р. (час написання другого тестаменту) будівництво обителі ще не завершилося, Олександр Єловицький виділив додаткові кошти на її зведення — 6,5 тис. злотих. Окрім того, на облаштування Мілецького монастиря було додатково записано 20 тис. злотих. Не забув тестатор і про щедре забезпечення продовольством робітників, що працювали на будівництві монастирського комплексу та укріплень навколо нього. Останні щороку на харчування мали отримувати 30 мац збіжжя, 6 фасок масла, 6 кіп сиру та 12 полтей солонини.

Водночас, власний похорон Олександр Єловицький хотів бачити скромним: тіло, загорнуте волосяним полотном, у непокритій труні мав везти до місця останнього спочинку лише один кінь. Натомість, як і годиться християнинові, тестатор подбав про добру пам'ять про себе, зобов'язавши наступника чотири рази на рік влаштовувати для убогих обід біля могили О. Єловицького. Робити це слід було на квітну суботу, 30 серпня, 4 грудня та в день смерті тестатора.

Ми досить детально розглянули питання про заходи Олександра Єловицького навколо розбудови та облаштування Мілецького православного монастиря. В контексті цього досить несподіваними видаються деякі подробиці особистого життя цього видатного фундатора та подвижника православ'я. Річ у тім, що дружина Єловицького — Єфросинія Потіївна — майже все життя дотримувалась унії. Представники двох конкурентних (іноді ворожих)

²⁹ Шпиталь, окрім чиншу, щорічно отримував: 6 сермяг та 12 сорочок, 4 мази жита, 1 мацу пшениці, 0,5 мази гороху, 0,5 мази круп, 1 бочку солі, 1 фаску масла, 1 копу сиру, 2 полті солонини, 8 бочок пива та 20 возів дров. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 101–103 зв. Пізніше у тестаменті Єловицький доповнив фундацію на мілецький шпиталь. Згідно з цим доповненням утриманці шпиталю мали отримувати по дві пари взуття щорічно. ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 163–165.

українських Церков могли, виявляється, не тільки уживатися в одній сім'ї, але, як свідчать їхні тестаменти, мати один до одного дуже теплі почуття. В той час, коли Олександр Єловицький зміцнював православ'я у своїх маєтностях, його дружина шанувала чудотворні ікони у знаменитих відпустових центрах Уніатської Церкви – Жировицях та Володимирі. Перший тестамент Єфросинія Потіївна написала 1635 р., заповівши поховати своє тіло в уніатському монастирі св. Спаса у м. Дубно. При цьому вона обдарувала уніатські церкви та монастирі у Володимирі, Дубні, Жировичах та Хмелеві³⁰. Втім, Єфросинія Потіївна прожила ще кілька років і незадовго до смерті повернулася до православ'я. Як помітно з її другого тестаменту (1639 р.), сталося це завдяки згаданому Мілецькому монастирю, де вона отримала “wiele dobrodzieństw pańskich”³¹. Проте цікавим у цій ситуації є інше. Ставши православною та заповівши поховати своє тіло в Мілецькому монастирі, Єфросинія Потіївна не тільки не скасувала, але й підтвердила всі надання на уніатські храми Волині та Білорусі, згідно з її першим тестаментом³². Таким чином, родина Олександра Єловицького яскраво і переконливо продемонструвала можливість поєднувати в шляхетській свідомості відданість православ'ю з не менш щирою толерантністю до інших християнських конфесій.

Католицька гілка родини Єловицьких

Початок впливів католицизму на родину Єловицьких слід віднести до кінця XVI ст. Не виключено, що першими католиками-конвертитами у цій сім'ї могли бути Савин та Дмитро Єловицькі – діти Гнівоша Єловицького. Адаже документально встановлено, що деякі їхні нащадки ревно сповідували католицизм. Так, син Савина **Якуб Єловицький** зрікся світу і став ченцем ордену оо. францискан. Традицію духовного подвигу в Католицькій Церкві продовжила онука Савина – **Софія Єловицька**, ставши черницею невстановленого ордену.

На нашу думку, покатоличеною слід вважати всю родину сина Савина Єловицького – кременецького підкоморія **Данила Єловицького**. У тестаменті від 1652 р. він виявив себе римо-католиком, заповівши поховати своє тіло в монастирі оо. францискан у

³⁰ ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 44–45.

³¹ Там само, арк. 58.

³² ІР НБУВ. Ф. 231, спр. 38, арк. 58–59.

Межирічі³³. Ще через три роки (1655 р.) донька Данила **Анна Єловицька** склала тестамент, за яким, як і батько, побажала знайти вічний спочинок у межиріцькому костелі, заповівши на його користь 200 злотих³⁴. Визнала себе католичкою також імовірна донька Савина **Дорота Єловицька**, хоча й не назвала конкретного місця, де має бути поховано її тіло³⁵. Припускаємо, що саме в межиріцькому кляшторі відбував духовний подвиг уже згаданий Якуб Єловицький, і ця обставина започаткувала родинну традицію шанування цієї католицької святині. За таких обставин заснування при костелі родинного склепу було на той час звичним явищем.

Відданість католицизму засвідчила донька Дмитра (син Гнівоща) Єловицького **Катерина Єловицька**, причому виявила себе щедрою фундаторкою: на Луцький кафедральний костел, де мало спочивати її тіло, вона заповіла досить солідну суму – 2 тис. злотих. Окрім того, доручила чоловіку (кн. Стефану Порицькому) обдарувати церковним начинням цей костел та костел вишеградський³⁶.

Даних про навернення до католицизму представників Антонівської гілки родини Єловицьких у першій половині XVII ст. виявити поки що не вдалося. Як уже згадувалося, найвідоміший представник цієї родини – війський кременецький Олександр Єловицький – свідомо дотримувався православ'я, а конверсію до католицизму його сина **Мартина-Михайла Єловицького** найвірогідніше слід віднести до часів Хмельниччини.

Втім, члени родини Єловицьких не тільки поповнювали лави вірних Католицької Церкви, але й іноді завдавали їй певних прикростей. Причому неясно, чи лежали в основі непорозумінь між деякими представниками родини і Церквою суто майнові, чи також і релігійні мотиви. Так, Ілля Єловицький³⁷ був задіяний у скандалі, в основі якого лежала суперечка за право володіння двором у Луцьку, навколо монастиря св. Бригіди в цьому місті. Деякі заінтересовані особи, зокрема аріанського віровизнання, чинили відвер-

³³ ЦДАІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 272, арк. 521–525.

³⁴ Там само. Спр. 280, арк. 581–584 зв.

³⁵ Там само. Ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 286–287 зв.

³⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 61 зв. – 63 зв. ЦДАІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 24, арк. 227–230.

³⁷ Конфесію не встановлено – син Криштофа Єловицького (православний), брат Філона Єловицького (православний).

тий тиск на черниць, щоб змусити останніх піти на поступки і відмовитися від згаданого двору. Для цього біля стін кляштора вночі влаштовувалися гульбища, які тримали черниць у постійній нервовій напрузі. Відзначився в цьому і пан Ілля Єловицький. Останній неодноразово приїздив зі своїми слугами до стін монастиря, де за розпорядженням пана до ранку організовувалися своєрідні “дискотеки”: влаштовувалися танці, грала музика та співалися пісні. При цьому сам Єловицький, “танцюючи і співаючи”, диригував у вікна келій, в результаті чого черниці мусили йти на утрєню не спавши³⁸.

Єловицькі на захисті унії

Документів, які б підтверджували належність до вірних Уніатської Церкви осіб з родини Єловицьких, виявити поки що не вдалося. Проте в кінці XVI – на початку XVII ст. Єловицькі надали досить дієву політичну підтримку унії в період різкого загострення міжконфесійних стосунків у Речі Посполитій взагалі та на Волині зокрема. Так, 1598 р. за ініціативою волинських магнатів Станіслава Радзивілла та Юрія Чарторийського було прийнято звернення до короля і сенату з закликом не зважати на протиунійні виступи православних та висловленням повної підтримки діячам з’єднання. Серед інших представників волинського панства документ підписав королівський писар **Захарій Єловицький**³⁹. Варте Єловицькі виявили себе як протектори унії під час роботи повітового сеймика 1607 р. На ньому точилися запеклі дебати щодо правомірності надання Луцької єпископії Остафію (Євгенію) Єло-Малинському, уніату. Частина шляхетського зібрання виявила солідарність з уніатами і підтримала нового владика, подавши з цього приводу відпо-

³⁸ У позові до суду від 1648 р. бригадки з цього приводу свідчили: “А позваний зас Яловицкый не маючи жадное потреби толко абы поводом прикрости моглъ выржати не шбавляючис вин в праве противко таким ексьцессом постановенных до того двору рожными часы приежджаючи челяди своей шшелакое своеволи и роспущты позволяя и шшелакые прикрости якие который з них моглъ выржати казал которые за дозволеньем и росказаньем одного с позваных Яловицкого почи и збытечне уши паненские шбражающий // воланя и розные галасы трєски и спеваня песней шшетечных и музице кажучи грати под самыми дормитарами. А над то сам позванный пан Еловицкый с челядью танцюючи и спеваючи в шкна паньном законным дириговаль, там же стрелбу шгнистую ку кляшторови выпушчал и стрелял же аж искры на куритар под час шленциум и спаня их в ноци падали, где з боязни паньны законные часом и не спячи на ютрню шли”. ЦДАІАК України. Ф. 26, оп. 1, спр. 47, арк. 118 зв. – 119.

³⁹ АЮЗР. Ч. 1. Т. X. К., 1904. С. 500–501. Пам’ятки. Т. 3. Вип. 1. К., 2001. С. 102.

відну заяву до актових книг Луцького гродського суду. Серед підписантів знаходимо підстоля волинського Криштофа Єловицького, королівського секретаря Захарія Єловицького та Данила Єловицького⁴⁰. Лояльне до унії ставлення виявив значно пізніше (1641 р.) Ілля Єловицький, який підтримав Володимирського єпископа Йосифа Баковецького у його протистоянні з Луцьким римо-католицьким біскупом Андрієм Гембицьким⁴¹.

На жаль, документи, які були в нашому розпорядженні, не дають можливості відповісти на запитання про те, якими мотивами керувалися Єловицькі, підтримуючи уніатів, адже нам не вдалося встановити жодного члена родини, який би був вірним Уніатської Церкви. Тим більше, що принаймні один з них – Криштоф Єловицький – згодом став членом Луцького православного братства, яке відіграло роль потужного антиунійного центру на Волині. Можливо, у своїх діях Єловицькі керувалися не стільки релігійними мотивами, скільки особистими симпатіями, ситуативною вигодою або корпоративною солідарністю. Не можна, однак, не помітити, що всі Єловицькі – протектори Унії – походили з представників Савинської гілки родини, де католицизм досить рано знайшов прихильників. Цілком можливо, що серед нащадків Савина Єловицького одночасно поширювалися також симпатії до унії та уніатів.

На зламі епох: Єловицькі в подіях Хмельниччини

1648 р. несподівано для сучасників розпочалася Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Добре відомо, що ця війна надовго зробила ворогами українців та поляків, проте мало згадується про те, що вона розділила також українське “руське” суспільство. Під Пилявцями, Збаражем та Берестечком “Русь козацька” в союзі з татарами зійшлася у смертельному двобої з “Руссю шляхетською”, яка не могла сприйняти ідеалів козацької революції, тому завзято билася під прапорами Речі Посполитої. Вчорашні захисники прав православної “Русі” – Киселі, Єловицькі, Гулевичі, Пузини та багато інших (не рахуючи уніатів та католиків, які також були частиною “руського народу”) – вели тепер непримиренну боротьбу з козацтвом, на прапорах якого

⁴⁰ Пам’ятки. Т. 3. Вип. 1. К., 2001. С. 134.

⁴¹ Там само. С. 268.

було накреслено гасло захисту православ'я. Українська шляхетська еліта, так і не виконавши своєї місії – консолідації “руського” народу та забезпечення йому гідного статусу в Речі Посполитій, невблаганно відсувалася на периферію історичного процесу. На її місце впевнено виходило козацтво, яке жорстоко, суперечливо, стихійно, але все-таки творило нову українську державність і разом з нею – нову епоху української історії.

Але будь-яка війна – справедлива чи несправедлива – це, передусім, кров, насильство і руїна. У її вогні гинула праця рук подвижника православ'я Олександра Єловицького. 1648 або 1649 р. – точну дату не встановлено – козацькі й татарські загони атакували його родинний маєток Мільче. Очевидно, слуги Мартина Єловицького намагалися чинити опір, інакше важко пояснити подальші дії козаків – увірвавшись до монастиря Різдва Богородиці, вони разом з татарами не тільки пограбували обитель (це звичне явище на війні), але також вирубали усіх до одного монахів. Потім підпалили монастир і разом з ним спалили тіла замордованих ченців⁴². Очевидно, козаки врешті зрозуміли, що вчинили святотатство, тому вийшли з ситуації з суто козацькою кмітливістю – про всяк випадок спалили трупи, адже в Україні існувало повір'я, що ніхто з загіблх від вогню чи потопельників не стане святим.

Втім, від воєнних дій потерпів не тільки монастир. Визволяючи український народ від “лядської неволі”, козацький уряд мав чимось розраховуватися зі своїми союзниками – татарами. Останні масово брали в ясир “визволених” українців і гнали їх у Крим. Ті, хто лишався, приєднувалися до повстанців або тікали світ за очі, рятуючи життя. В результаті, колись квітучі маєтки Єловицьких перетворювалися на згарища і руїни, де ледь жевріло життя. Наприклад, відразу після закінчення бойових дій під Зборовим (серпень 1649 р.) в маєтках войськового кременецького Михайла Єловицького лишилося: Мільче – 4 дими (за поборства Линецького було 23 дими), Загорці винищено повністю, немає жодного диму (за поборства Линецького було 11 димів), Пирятин і Волка Пирятинська разом – 3 дими (за поборства Линецького було 23 дими)⁴³. Не

⁴² “...отъца игумена и законъниковъ того ж монастыря татарове з козаками одных в церкве а других в монастыре и за монастыром тираньско позабияли поморьдовали и монастырь самы запалившы тые тела попалили...” ЦДАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 267, арк. 85–85 зв.

⁴³ ЦДАК України Ф. 21, оп. 1, спр. 171, арк. 91а зв. – 92.

кращою на 1651 р. була ситуація з маєтками Філона Єловицького. З його особистих свідчень випливає, що з усіх маєтків відносно вціліли місто Філонів та село Міхновиці. Інші його володіння: Ланівці, Млинівці, Ожишківці, Забужани, Новогородичі та двір у Кременці було спустошено⁴⁴.

В часи Хмельниччини Єловицькі займали відповідальні посади у повітових центрах Волинського воєводства. Практично всі вони — війський луцький Самійло Єловицький, війський володимирський Філон Єловицький, війський кременецький Мартин Єловицький та інші члени родини — були задіяні в бойових діях проти козаків під прапорами Речі Посполитої. Доля одного з них — Самійла Єловицького — склалася трагічно. Восени 1648 р. він у складі шляхетського ополчення Волинського воєводства виступив у похід проти козаків і татар, брав участь у битві під Пилявцями. Після розгрому польського війська Самійло негайно помчав до родового маєтку Пласке, маючи намір урятувати старого батька, який лишився там. Проте він спізнився — його батько Данило Єловицький встиг вихати з Плаского перед самим приїздом сина. Самійло затримався в маєтку лише на добу, але ця затримка виявилася для нього фатальною — Пласке зненацька було захоплене повстанцями, які склалися з покозачених селян сусідніх маєтків Домнінка Заславського та Анни Острозької. Єловицького схопили і почали катувати, намагаючись вивідати місця, де було заховано родинні скарби. Самійло мовчав, і врешті покозачені селяни, втративши терпіння, стратили його. Тортури і смерть війський луцький прийняв достойно, тому роздратовані повстанці під страхом жорстоких кар заборонили селянам Плаского ховати його тіло⁴⁵.

Зрозуміло, що Єловицькі не могли сприйняти ідеалів козацької революції, тим більше — розгледіти крізь дим пожеж та руїну власного життя велику історичну перспективу для України, яка відкривалася подіями Хмельниччини. Саме в цей час поступово відходило з життя (природнім шляхом або в боях) ціле покоління волинського шляхетства, життєвим кредо якого була вірність православ'ю та Речі Посполитій. Нове покоління виховувалося в зовсім інших реаліях, у яких православ'я було ідеологічним прапором ворожих Речі Посполитій сил — козацької України та Москви. Не дивно, що ця обставина стала одним з чинників покатоличення та полонізації

⁴⁴ ЦДАІАК України Ф. 28, оп. 1, спр. 87, арк. 505.

⁴⁵ Там само, спр. 85, арк. 225–227 зв.

українського шляхетства. Не оминула ця перспектива і Єловицьких. Приблизно в часи козацьких воєн залишив православ'я та перейшов до католицизму Мартин Єловицький, після чого згадки про православних членів цього роду в документах уже не простежуються.

Висновки

Отже, в історії родини Єловицьких яскраво втілилася історія цілого покоління українського шляхетства кінця XVI – першої половини XVII ст. Цей рід був типовим представником економічно сильних шляхетських родин, які внаслідок раціональної господарської діяльності не тільки не втратили, але й примножили родинні маєтки. Ця обставина, а також родинні зв'язки, вивела Єловицьких до кола впливових і авторитетних родів Волині середнього достатку, що дало можливість його представникам зайняти відповідальні посади в апараті місцевої влади. У житті цієї родини також яскраво віддзеркалилися найважливіші процеси релігійного життя в Україні. Його характерні риси – багатоконфесійність і релігійна толерантність у сумі з фундаторською діяльністю та доброчинністю були характерною особливістю освіченої та здатної мислити частини волинського нобілітету того часу.

Водночас, попри всі чесноти, родина Єловицьких була складовою частиною шляхетського суспільства з усіма його недоліками та стереотипами. Того самого суспільства, яке не зуміло виконати стратегічної місії світської еліти, яка полягає в консолідації творчих сил свого народу. Тієї самої еліти, яка “проспала” проблему козацтва – третього зайвого в союзі Польщі та Литви. В результаті Україна втратила Єловицьких, а Єловицькі втратили Україну. І лише давній Мілецький монастир на Волині, переживши розрухи і війни, ще довго нагадував про їхнє українське минуле.

Юрій Щербак

РЕЛІГІЙНІСТЬ НОВОГРУДСЬКОГО ПІДСУДКА ФЕДОРА ЄВЛАШЕВСЬКОГО У СВІТЛІ ЙОГО МЕМУАРІВ ПОЧАТКУ XVII ст.

Традиційно розквіт мемуарної прози в Речі Посполитій відносять до XVII ст.¹ Не заперечуючи цієї думки, зазначимо, що окремі індивіди і в XVI ст. створювали тексти зі значною часткою самоаналізу. Більше того, саме реформаційні рухи з другої чверті XVI ст. створювали відповідну “базу” в свідомості своїх adeptів для “індивідуальної ремінісценції”. Свідчення тому – “Щоденник” новгородського підсудка Ф. Євлашевського. Хоча цілісний текст твору написано в 1603–1604 рр., однак автор активно використовує щоденникові записи, які вів, починаючи приблизно з 1565 р.

Текст “Щоденника” запровадили до наукового обігу і дали йому штучну назву польський дослідник Є. Цемневський² та київський історик В. Антонович³. Традиційну назву “Щоденник” ми будемо використовувати не в значенні виду наративного джерела, а як усталене означення самої пам’ятки, яка насправді належить до мемуарного жанру.

Вивчення “Щоденника” Євлашевського має численну історіографію, репрезентовану різними періодами, методологічними напрямками та історіографічними школами. Йому присвятили праці Є. Цемневський, Т. Любомирський, В. Антонович, О. Бонецький, Є. Карський, О. Коршунов, А. Журавський, В. Свяжинський, Д. Вілімас, М. Секерський, В. Сінкевич та інші. Однак дослідники практично не розглядали питання релігійності Ф. Євлашевського у кон-

¹ Sajkowski A. Nad staropolskimi pamiętnikami. Poznań, 1964. S. 17–18.

² Ciemniowski E. Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, Nowogrodzkiego podsędką (1546–1604). Wydał T. X-ze Ljubomirski]. Warszawa, 1860.

³ Антонович В.В. “Дневник” новгородского подсудка Федора Евлашевского (1546–1604) // Киевская старина. К., 1886. Т. 14. С. 124–160.

тексті релігійного життя його доби та соціосередовища. І лише питання конфесійної належності автора-мемуариста певною мірою відобразилося в історіографії. Поштовхом до цього став вислів самого Ф. Євлашевського, що він “євангелік”⁴, тобто протестант. Дослідники часто експлуатували цю цитату з мемуарів, загально вказуючи на протестантизм автора, переважно не уточнюючи його належність до якоїсь з поширених на теренах його проживання течій (кальвінізму, лютеранства, соцініанства). Визначення конфесійної належності Ф. Євлашевського має в історіографії досить чітко виражену етноособливість. Так, білоруські дослідники вважають Федора Євлашевського лютеранином, аргументуючи це твердження тим, що лютеранство було дуже поширеним у той час у ВКЛ, а також тим, що земледавці мемуариста пани Ходкевичі були лютеранами⁵. Деякі ж польські дослідники вважають Євлашевського кальвіністом⁶, оскільки він був клієнтом князів-кальвіністів Радзівілів.

Задля детальнішого з’ясування означених проблем ще раз детально проаналізуємо текст самого “Щоденника”. По-перше, мемуарист зазначає що його було хрещено в православну віру, однак поряд з днем православного святого Федора Стратилата він згадує і римо-католицький відповідник (св. Теодора). До речі, в усьому тексті це єдиний випадок, коли дату прив’язано до конкретного релігійного свята, якщо не брати до уваги згадки земських роцків з усталеною прив’язкою до вшанування архангела Михаїла. Отже, це не може бути доказом авторської конфесійної ідентифікації. Про початкову православність родини Євлашевського може свідчити також те, що його батько Макарій (Михайло) у 1573–1575 рр. був єпископом Турівським і Пінським. По-друге, мемуарист, не оповідаючи про обставини своєї конверсії, зазначає що у віці 19 років захопився протестантськими проповідями під час служби у Вільно: “мель великую втеху (курсив наш – Ю.Щ.), слушаючи слова Божого ве зборе хрестианскомъ за министровъ вчонныхъ: Вендрокгорского и Костеницкого...”⁷. Отже, реформаційні ідеї імпонували Федору Євлашевському, і він обрав протестантизм, вочевидь, за велінням

⁴ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 91.

⁵ Барысёнак С. Хвёдар Еўлашэўскі – беларускі практык-юрыст XVI ст. // Польшыя. 1928. № 5. С. 132.

⁶ Lasocki Z. Jewłaszewski Fedor // Polski Słownik Biograficzny. T. XI. Warszawa, 1965. S. 234; Siekierski M. Pamiętnikarz Fedor Jewłaszewski (1540 – po 1614) w świetle nowych źródeł // Studia źródłoznawcze. T. XXIV. Warszawa – Poznań, 1979. S. 177.

⁷ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 91.

сумління та у зв'язку з “новими горизонтами” духовного життя. Конверсія в молодому віці говорить про мемуариста як про людину з “розкутим” (до певної міри) розумом. Однак, як він сам зазначає, конфесійні розбіжності не заважали його добрим стосункам з православною дружиною та з товаришами-католиками, серед яких був і архидиякон варшавський Ян Маковецький⁸.

На те, яку саме течію обрав молодий Євлашевський, можуть вказати названі у “Щоденнику” особи проповідників. Зокрема, “міністра Вендрокгорского” можна ототожнити з кальвіністським проповідником Миколаєм Вендрговським, запрошеним до Вільна князем Кшиштофом Радзивілом “Чорним”. Кальвіністський “напрямок” засвідчує і вжитий Євлашевським термін “министр”, котрий означав керівника кальвіністської громади¹⁰.

Головним аргументом на користь лютеранського віровизнання Ф. Євлашевського слугує самоідентифікація як “євангеліка”. Деякі дослідники¹¹ вважають, що на середину – другу половину XVI ст. цим терміном традиційно називали лютеран. Наші спостереження над текстом мемуарів ніби підтверджують цю тезу: Євлашевський називає лютеранську церкву Ходкевичів у Гнезно “євангелицким костелом”, тож схоже на те, що мемуарист використовував термін “євангелик” у значенні “лютеранин”.

Однак, на нашу думку, робити висновки тільки на підставі неусталеного щодо конкретної течії протестантизму терміна, який використовувався для означення релігійних дисидентів різного гатунку, дуже небережно.

Гадаємо, що особа проповідника-кальвініста Миколая Вендрговського, промови якого сподобалися авторові “Щоденника”, відіграє у визначенні напрямку конверсії Євлашевського визначальну роль. А отже, доволі обгрунтованою є гіпотеза, що Євлашевський перейшов з православ'я у кальвінізм.

Ще однією популярною на той час у ВКЛ протестантською конфесією був антиринітаризм (або арианство). Можемо впевнено стверджувати, що Євлашевський до неї не належав, бо у “Щоден-

⁸ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 91.

⁹ Уляновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття. К., 1994. С. 192.

¹⁰ Подожкин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII в.). Мн, 1970. С. 49.

¹¹ Барысёнак С. Хвёдар Еўлашэўскі – беларускі практык-юрыст XVI ст. // Польша. 1928. № 5. С. 132.

нику” він чітко виокремлює аріанство терміном “новокрещенство”, протиставляючи себе (“євангеліка”), сповіднику нової радикальної течії – Корсаку¹².

На наш погляд, для остаточного з’ясування конфесійної належності Ф. Євлашевського треба залучити поглиблений аналіз смислового наповнення мемуарів, вичленувати тези та думки, які так чи інакше стосуються сфери релігійного. Це дасть нам змогу порівняти вияви релігійності автора “Щоденника” з найвагомішими концептами конкретних протестантських течій.

На думку багатьох дослідників, у XVI ст. канони нових течій християнства не були усталеними. Навіть найвидатніші проповідники часто вагалися між різними гілками протестантизму, сповідуючи певний синтез ідей¹³. Окрім того, внаслідок полемічної боротьби, різні течії християнства розвивалися у взаємовпливі, часто запозичуючи певні постулати одна одній. Ми ж сконцентруємося лише на зіставленні тексту “Щоденника” з тими головними ознаками, за якими протестантські гілки відрізняються між собою. Для лютеранства це постулат “Однією Вірою”, для кальвінізму – “Безумовне Обрання”.

У “Щоденнику” Федора Євлашевського зовсім немає філософських роздумів про світопорядок та Бога, але релігійні уявлення автора так чи інакше відбилися на всьому тексті мемуарів. Це видно хоча б з того, що найменування “Бог”, його спільнокореневі слова та синонімічні йому “Пан” у значенні “Господь” або величне “справедливий Суддя” трапляються в тексті близько 54 разів. Ці слова за кількістю вживань, окрім сполучників та часток, поступаються лише особовому займеннику “я” у різних формах (що зрозуміло, адже автор розповідає переважно про себе) та слову “рік”, яке використовується у кожній річній статті мемуарів. Таке часте вживання слова “Бог” та його синонімів, на нашу думку, свідчить про релігійність Євлашевського на мовленнєвому рівні, який діє підсвідомо.

У “Щоденнику” є 34 ситуації, в описі яких один чи кілька разів згадується Бог. Автор, на нашу думку, вживанням імені Бога несвідомо “підкреслює” найважливіші моменти свого життя: як радісні, так і сумні, а також визначає особисте ставлення до тієї чи іншої людини – тим самим він мимоволі розкриває грані своєї релігійності та світоглядні установки. До того ж, саме в таких місцях тексту Федір Євлашевський перестає бути “хроністом” свого життя і пе-

¹² Свяжыньскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 116.

¹³ Любович Н.Н. История реформации в Польше. Кальвинисты и антитринитари. (по неизданному источнику). Варшава, 1883. С. 137.

ретворюється на справжнього мемуариста, пишучи не стільки про події, скільки про свої думки та внутрішній стан.

Із означених 34 ситуацій, в описі яких є згадка Бога, 10 – це прохання чого-небудь у Господа; 11 – подяка за щось; 4 можна визначити як певну непізнанність чи провидіння (в тексті “Щоденника” зазначається “дивна справа Божя”), 9 – це різні події з життя Євлашевського та його оточення, які відбуваються “з ласки Божої”. Найцікавішими, на нашу думку, є факти прохань та подяк Богу, адже саме вони розкривають ціннісний духовний світ мемуариста.

Зокрема Євлашевський найбільше прохає у Господа благословення для дорогих йому людей (6 разів); зустрічаємо випадок, коли Федір Євлашевський просить у Бога підтримки для своїх патронів Ходкевичів у діловій сфері (1 раз). Особливо примітні три прохання Євлашевського до Бога з приводу своїх конкурентів і ворогів: покарати за нечесний вчинок суперників (двічі) та пробачити їхні гріхи (один раз).

Прохання щодо прощення гріхів стосується “великого неприятеля” Євлашевського Михайла Зверева – одного зі слуг дому Ходкевичів. Зі “Щоденника” дізнаємося, що майнове суперництво цих двох людей переросло в запеклу ворожнечу. Описана ситуація несподівано трагічно закінчилася: у 1580 р. литовські воєначальники здійснили невдалу виправу на окупований московськими військами Смоленськ, під час запеклої сутички М. Зверев загинув доволі незвичайною смертю (його повісили вороги): “...тамь-же суседа моего Михаила Зверова, москвитина, поймано и обвешено; былъ ми то великимъ неприятелемъ, пане Боже отпустиь му!”¹⁴ Почувши про страшну і безславну для шляхтича загибель особистого ворога, Євлашевський найперше згадує зло, яке той заподіяв, а потім просить Бога пробачити гріхи цієї людини. Слід вважати, що смерть Михайла Зверева Євлашевський сприйняв як надто суворе покарання і пробачив йому всі непорозуміння, попрохавши Божого прощення для його душі.

Стосовно інших суперників, які, на думку Євлашевського, не були справедливо покарані за життя, мемуарист висловив сподівання, що їхні негідні дії не буде забуто на Страшному Суді.

Важливим, на нашу думку, є те, що прохання про прощення або навпаки – заклики до справедливості на Страшному Суді було записано Євлашевським. Отже, вони постійно “звучать”, поки існує текст.

Таким чином, найголовнішим, чого хотів Євлашевський, і про що просив у Бога, (через посередництво писаного тексту “Щоден-

¹⁴ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 107.

ника”), було благословення близьким і належна кара для кривдників. Як бачимо, у мемуариста бодай кількісно переважали думки, спрямовані на добро, а не на помсту. Однак при цьому слід відзначити більшу емоційність слів з проханням Божої відплати кривдникам у потойбічному житті, що зрозуміло, адже це вагомніше покарання, ніж на землі, бо воно стосується душі, а не тіла.

На відміну від прохання у Бога якогось блага, спрямованого на майбутнє, подяка Господу за щось уже здійснене ідентифікує ставлення Євлашевського до вже наявних благ чи здобутків. У тексті “Щоденника” ми знайшли 11 фактів (з 34 уже означених) подяки Богу за ті чи інші блага: за життя як дар і за його порятунок (5 разів); за допомогу в складних життєвих (фінансових) ситуаціях (двічі); за порятунок від ворогів (двічі); за справедливу кару на ворогів (двічі); за усі блага взагалі (раз).

Показово, що Євлашевський починає мемуари з подяки Богу за те, що Той дав йому життя. Усі свої чудодійні порятунки від небезпеки Євлашевський вважав підтвердженням того, що він перебуває під наглядом Провидіння, а тому укріплювався у вірі. Саме в такому стилі він пише про те, що зміг вижити в бойових діях Лівонської війни, не втопився під час пригоди на переправі через Німан, врятувався від розбійників тощо. Натомість, якщо надзвичайна пригода відбувалася з іншими людьми, Євлашевський жодного разу не зазначав, що вони рятувалися завдяки Божественному втручанням.

Подяка за справедливу Божу кару на ворогів може видатися де-що дивною з позиції сучасного християнства, але, очевидно, вона цілком вкладалася у тогочасні релігійні уявлення. Більше того, Євлашевський у тому, що Господь суворо “чинить” з його кривдниками, знаходить підтвердження Божої могутності і справедливості. Наприклад, Євлашевський уважав, що Ян Кароль Ходкевич не підтвердив йому “листи” свого померлого батька з “направы”, тобто несправедливої намови, Івана Кречетовського та Миколая Тлуховського. Згодом М. Тлуховський захворів і помер. Євлашевський розцінив цю подію як закономірне підтвердження Божої всемогутності та справедливості: “Сполнила се на нимъ та приповесть: “зрадливе серце само се поразить”; не ижъ бымъ се помъсты Божий, надъ неприятелями моими wykonаної, радовати мелъ, але тымъ зтвержамъ се у вере моеї, же маю Бога, правдивого и всемогучого, борнячого мене отъ всихъ неприятелей моихъ”. Треба особливо відзначити, що захист і справедлива відплата тут постають як підтвердження багатогранності Божої екзистенції.

Одну з найемоційніших подяк Богу за порятування життя читаємо вже на початку мемуарів. Так, після короткої оповіді про участь у Лівонській війні, яка спричинила багато труднощів і небезпек, Євлашевський підсумовує: “Самому пану Богу хвала, же ме зо всихъ ихъ выбавяеть, а праве на некоторыхъ местцахъ чудовне охраняеть рачиль, давши ми праве у вшиткихъ людей вдячность, ласку и учинность надъ наеое мое, а неприятелей, которые негда зъ задрости повставали и головы свои подносити хотели, значными припадками зъ света зглажаючи, жемъ тою праве толко ласкою Божою не толко убезпечоный, але и розпещоный будучи, никгдамъ се ку обороне отъ неприятелей моихъ не готоваль, анимъ се за слова ихъ браль, очекиваючи власне помсты Божой, котра тежъ никгда не омешкала, а негда и ве мне самымъ ажъ плачь и велике порушене въ духу чинила, уважаючи такъ вшехмоцного и великого Бога незапаметане мне, межи незличонимъ людомъ, яко робачка малого, и непожаловане тратити можнейшихъ надъ мене ку обороне моей”¹⁵. Ретроспективний характер і стиль викладу цього запису дають підстави віднести його до часу остаточного написання “Щоденника” (1603–1604). Мемуарист задумується над тим, чому Бог не шкодував життя достойніших і дозволив вижити саме йому; чому з його ворогами відбувалися небезпечні пригоди, які часто призводили до їхньої загибелі; чому Бог його оберігав, (майже чудом); чому забезпечив поважне і доброзичливе ставлення оточення. Підсудок приходить до висновку, що Господь не залишив його між людьми, “як малого черв’ячка” і виділив серед інших. Саме ці усвідомлені автором ідеї, на нашу думку, є підтвердженням того, що Федір Євлашевський сприйняв кальвіністський постулат про обраність.

Ф. Євлашевський закінчує текст подякою Богу за те, що серед інших благ дав йому знати почуття задрощів тільки зі слів інших: “Дякую я Тобе, Боже мой, Отче Пана нашего Исуса Христа, же межъ иншими дары Твоими далесь ми то былъ, жемъ се задрости устеречи могъ, такъ, же нигды сердцемъ моимъ не пановала и непотребного (якомъ зналь по иншихъ) жалу, хоробе якой подобного, не чинила”¹⁶. Далі, вказуючи на природу задрісних почуттів, Євлашевський пише: “...розуметь же Богъ, чинячи другому добро, мель бы е въ богатой руде своей такъ выдати, жебы тебе южъ не мель чо-го зъ ласки своей дати”¹⁷. Тобто Бог, на думку Євлашевського, “ро-

¹⁵ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 91.

¹⁶ Тамсама.

¹⁷ Тамсама.

зуміє”: щоб не було на світі заздрості, він має усім давати блага за їхніми потребами. А отже, заздрість є великою помилкою. Євлашевський, вказуючи на природу заздрості, дає зрозуміти, що отримав від Бога достатньо благ і був обраний для цього, на відміну від тих, кому від ласки Божої нічого не дісталось.

Пишучи мемуари на початку XVII ст., в добу конфесіоналізації громадсько-політичного та релігійного життя, Євлашевський сумує за часами релігійної толерантності у ВКЛ, називаючи їх “золотою добою”¹⁸. Цікаво, що він висловлює побажання, щоб усі християни “отца папежа, въ лепшимъ пошанованю мели”¹⁹. В цьому він вбачає можливість запобігти міжконфесійній боротьбі й жорсткому протистоянню. Таким чином, Євлашевський був прибічником популярної на той час унітарної ідеї, що не вповні “в’яжеється” ні з кальвінізмом, ні з лютеранством.

Отже, Федір Євлашевський виступає перед нами людиною “розкутого” і до певної міри раціоналістичного розуму, яка свідомо сприйняла протестантське кальвіністське вчення про обраність а також стояла на засадах унітарності християнської Церкви під верховенством Папи Римського. На жаль, ми не можемо більше нічого сказати про сприйняття мемуаристом тих чи інших богословських ідей, однак наведений аналіз дає змогу зробити висновки про інтелектуальний і духовний стан окремої людини на тлі культурних процесів другої половини XVI ст. у Речі Посполитій та ВКЛ. Євлашевський, хоч і не був послідовним раціоналістом, однак глибоко преїнявся протестантизмом. Конверсію його не можна назвати суто формальною, здійсненою під впливом патрона, щоб здобути кар’єрні переваги, адже в такому разі реформаційні ідеї залишилися б назовні, ніби “маскою”, і не потрапили б у авторські роздуми над своїм життям.

Окремою проблемою, вирішення якої проллє трохи світла на релігійність Федора Євлашевського, є з’ясування кола його читання. Крім мемуарів, ми не маємо жодного документа, який могли б використати для розв’язання поставленого завдання. Прямо чи опосередковано за “Щоденником” можна визначити знання мемуаристом таких текстів: Псалтир, Притчі царя Соломона, апокрифічні суди царя Соломона, Книга Буття. Знання “соломонової мудрості” було потрібним мемуаристу в професійній адвокатській діяльності. Так, у “Щоденнику” знаходимо використання “аргументу з Соломона”

¹⁸ Свяжынскі У.М. “Гістарычныя запіскі” Ф. Булашоўскага. Мн., 1990. С. 91.

¹⁹ Тамсама. С. 92.

в судовій дискусії²⁰. А отже, Ф. Євлашевський мав би час від часу читати і ці тексти.

Пошуки Біблії, за якою Федір Євлашевський міг ознайомитися з її текстами, зовсім несподівано приводять нас до перекладу Францішека (Григорія) Скорини. На початку мемуарів, оповідаючи про своє дитинство, Євлашевський зазначає, що здобув доволі посередню домашню освіту, яка включала знання руської грамоти та вміння читати єврейські тексти без розуміння змісту. Досі не було визначено (немає навіть гіпотези), яким чином Євлашевський умів читати єврейські тексти без розуміння змісту (ймовірно, він знав, як читаються літери, але не знав мови: "и по жидовскый написати умелемь, але тоє письмо ихъ потребуе уметности языка ебрайскаго, або хотя немецкого"²¹).

Гадаємо, теза про єврейську мову, яка ставила в глухий кут багатьох дослідників біографії Федора Євлашевського, потребує роз'яснення. Так, у Біблії Ф. Скорини в передмові до "Плачу Ієремії" є цікаві рядки (цитату подано зі спрощеною граматикую): "Потреба есть ведати, иже сия Книжка замыкает в себе шесть Азбук Еврейских. У первой главе Азбука едина, Яко же имена словъ великимъ писмомъ роздельне межи стихами положены суть. ... И тако имеете Все Азбуку Еврейскую По руски выложеноу. Для того иж бы вси разумели сию книжку о ниже добрымъ оумыслом восхотятъ ея чести"²². Тож можна припустити, що поверховими знаннями єврейської мови Євлашевський завдячує саме читанню Біблії Ф. Скорини. Отже, ще одним Біблійним текстом, який, очевидно, читав Євлашевський, був "Плач Ієремії".

Однак ця знахідка ставить таке запитання: навіщо шляхтичеві знання єврейської мови і де він планував читати єврейські тексти? В тій самій Біблії Ф. Скорини, в передмовах видавця, знаходимо думку про те, що Святе Письмо містить знання про сім вільних мистецтв: хочеш знати історію – читай Буття, хочеш навчитися рахувати – читай числа і т. д. У "Щоденнику" (цитований фрагмент) відображено інтерес Євлашевського до перекладів біблійних текстів з давніх мов²³. Сам Скорина визначає єврейську мову як сакральну. Тому, можливо, і в мемуариста виникло бажання вивчити її. Окрім того, наведений факт свідчить про те, що Ф. Євлашевський справді сприйняв ідею про Святе Письмо як джерело наукових знань, саме тому

²⁰ Свяжынскі У.М. "Гістарычныя запіскі" Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 117.

²¹ Тамсама. С. 90.

²² Библия Русска: выложена доктором Франциском Скориной из славного града Полоцка, Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению. Прага, 1517 чи 1519.

²³ Свяжынскі У.М. "Гістарычныя запіскі" Ф. Еўлашоўскага. Мн., 1990. С. 90.

він вивчив єврейський алфавіт, прихований у скорининському виданні “Плачу Ієремії”. Євлашевський з відчутним сумом зазначає, що не зміг здобути престижної для шляхтича високої освіти, а навчався у дитинстві вдома, а потім самотужки. Тож, мабуть, він намагався “витиснути” з Біблії усі можливі “прагматичні знання”, щоб ліквідувати свої недоліки в освіті. Погляд на Святе Письмо як джерело усіх потрібних знань побутував і серед православного духовенства, а мудрість Арістотеля й Платона вважалася отрутою для розуму²⁴. Однак у Євлашевського немає тієї ворожості до “західного знання”, яка проступає, зокрема, у полемічних творах Івана Вишенського.

Отже, Біблія Ф. Скорини була, ймовірно, основним релігійним читанням для Ф. Євлашевського. Як бачимо, деякі погляди білоруського протестанта-шляхтича Федора Євлашевського контекстуально релігійно-філософській системі Ф. Скорини.

Таким чином, можемо висувати, що для релігійності автора “Щоденника” характерно:

- мемуарист, безумовно, був людиною релігійною;
- Євлашевський позиціонував себе як протестанта, швидше за все, кальвіністського спрямування;
- конверсію здійснив молодим, вірогідно, за покликом сумління;
- глибоко сприйняв протестантські ідеї, зокрема ми змогли чітко визначити догмат про “Безумовне Обрання”;
- в житті був прибічником віротерпимості на різних рівнях стосунків;
- підтримував ідеї унітаризму, які набули поширення наприкінці XVI ст.;
- як ми встановили, дуже наполегливо і уважно читав Біблію за виданням Ф. Скорини, не оминаючи передмови першодрукаря до текстів Святого Письма; сприймав ранні реформаційні та гуманістичні за своєю природою положення релігійно-філософської системи Ф. Скорини;

Насамкінець відзначимо, що розвиток реформаційних ідей у ВКА та Речі Посполитій добре вивчений на рівні визначних церковних та політичних діячів XVI ст., однак історія реформації “знизу” ще потребує подальшого осмислення. “Щоденник” новгородського підсудка Федора Євлашевського може стати одним з джерел для “підняття” цієї теми.

²⁴ Розов А. Отношение православных Западной и Южной России к протестантам в 16 веке и первой половине 17 века. Оттиск из Литовских Епархиальных Ведомостей. Вильна, 1881. С. 5.

Олена Бабакова

OSTROGIAE DUCUM PRIMUS CATHOLICUS – ФУНДАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА РЕЛІГІЙНІСТЬ КНЯЗЯ ЯНУША ОСТРОЗЬКОГО ПІСЛЯ КОНВЕРСІЇ НА РИМО-КАТОЛИЦТВО

Епоха кінця золотої та початку срібної доби Речі Посполитої при спробі студій над історією її еліт схожа на картини Яна Матейки – в очі найперше впадають яскраві, ретельно випи-сані образи коронного канцлера Яна Замойського, гетьмана Стані-слава Жолкевського, рокошан Януша Радзивілла, Миколая Зебжи-довського та Петра Стадницького, опальних Зборовських чи близь-ких до двору Тарновських. У цьому контексті неоднозначною є персона князя Януша Острозького (бл. 1554¹–1620), волинського воєводи (1584–1593) та краківського каштеляна (1593–1620), а також урядника володимирського, білоцерківського, богуславсько-го, переяславського, канівського та черкаського староств, якого зав-

¹ Як і з питанням про дату народження Костянтина-Василя Острозького, про- блеми виникають і з визначенням хоча б року появи на світ Януша Костянтино- вича. Виходячи з інформації, зазначеної на його надгробку про смерть князя в 1620 р. у віці 66 років (див.: Krakowski P. Pomnik nagrobny ks. Ostrogskich // *Studia Renesansowe*. Wrocław, 1957. Т. II. S. 266) можна зробити висновок, що він на- родився близько 1554 р. і саме це датування є найпоширенішим у сучасній літе- ратурі. Проте можна запропонувати принаймні дві альтернативні версії: 1) за ін- формацією з гербовника, виданого 1584 р. помічником королівського секретаря Бартошем Папроцьким, Януш, обороняючи Дубенський замок від татар у люто- му – березні 1577 р., був вісімнадцятирічним, отже народився 1558 або 1559 р., див.: Paprocki B. *Herby rycerstwa polskiego*. Kraków, 1858. S. 452; 2) російський до- слідник історії Церкви на українських землях Степан Голубев, вивчаючи графіті межиріцького костелу, зафіксував вмонтовані в стіну написи, згідно з якими на той же 1577 р. Януш мав 22 роки, а на 1581 – 26, отже народився не раніше, ніж у 1555 р., а може й у першій половині 1556 р., див.: Голубев С. Археологическая за- метка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях волынской епархии // *Труды Киевской Духовной Академии*. К., 1876. Т. II. С. 220–222.

дяки його участі у знакових подіях в історії Речі Посполитої останньої третини XVI – першої чверті XVII ст. та земельним багатством сучасники вважали однією з найвпливовіших політичних фігур шляхетської республіки. Проте кн. Януш не знайшов свого місця у пантеоні визначних діячів ані української, ані польської історіографії. На відміну від постаті свого батька, визнаного патрона православної Церкви у Речі Посполитій, впливового політичного діяча, земельного магната, мецената кн. Костянтина-Василя Острозького, Януш був не дуже популярним для істориків як минулих трьох століть, так і сучасності як об'єкт монографічних досліджень². Щоправда, на сторінках праць репрезентантів польської історіографії, як представників краківської та варшавської позитивістських шкіл другої половини XIX ст., так і авторів XX ст., Януш часто виступає актором подій внутрішньополітичного життя Речі Посполитої, проте кожного разу дії старшого сина Костянтина-Василя висвітлювалися як безсистемні, фрагментарні, такі, що не корелюються з його життєписом як вихідця з української князівської родини. Промотором Унії та ватажком колонізації української князівської верстви зображений він у краєзнавчих дослідженнях та працях, присвячених історії православної Церкви, виданих на території Російської імперії. Стосовно досягнень представників сучасної української та польської історичної науки, котрі зосередили увагу на специфіці ролі українських шляхетських еліт у політичній системі шляхетської республіки, то Януш почав згадуватися в більшій кількості епізодів, але фактично всі вони пов'язані з Костянтином-Василем. Судячи з характеру досліджень у польській та українській історіографіях протягом останніх десяти років, науковців у біографії Януша найбільше цікавить його ставлення до Берестейської унії³. Власне, єдиною публікацією на цю тему, де саме постать краківського каштеляна перебуває в центрі уваги, є стаття Петра Кулаковського, присвячена позиції князя щодо згаданої події 1596 р. та його участі в обороні прав православних мешканців Речі Поспо-

² Можна відзначити лише одну спеціально присвячену біографії Януша фактографічно насичену, але доволі конспективну статтю польської дослідниці української шляхти Терези Хинчевської-Хеннел: Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz // Polski Słownik Biograficzny. T. XXIV/2. Z. 101. Wrocław, 1979. S. 481–486.

³ Довбищенко М. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – у першій половині XVII ст. // Соцдум. К., 2003. Вип. 2. С. 61–65; Бірюліна О., Довбищенко М. Забуті імена української історії: шляхетська родина Єло-Малинських // Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 483–488.

литої після сейму 1597 р.⁴ Це дослідження цікаве для нас тим, що автор розглядає Януша як самостійного політичного діяча з власною стратегією, а не як креатуру батька, демонструє його образ у творах православних авторів. Аналізуючи ставлення краківського каштеляна до Унії та православ'я, автор доходить висновків, що для старшого сина Костянтина-Василя питання сеймової підтримки православної партії мало виключно політичний характер, а його антиунійна риторика базувалася на бажанні догодити шанованому батькові та отримати прихильність у середовищі волинської шляхти, тоді як справжній духовний зміст він вкладав виключно на підтримку римо-католицизму⁵. На розгляді цього останнього аспекту ми і пропонуємо зупинитися у поданій статті.

Практично всі автори, які торкалися у працях долі останнього представника чоловічої лінії Дому Острозьких, робили наріжним каменем для своїх висновків факт його конверсії з православ'я на римо-католицизм, що в результаті ставало базисом для сповнених симпатії або антипатії висновків щодо ролі Януша в історії українських земель після Люблінської унії. Як елемент героїзації чи виправдання діяча в одних випадках та як додаткові докази обвинування в інших, подавалися діяльність князя як фундатора католицьких храмів та монастирів і автора тексту Ординації, де однією з умов визначалося католицьке віросповідання спадкоємців. Якщо міра симпатії краківського каштеляна до православних та прихильників Унії ще виступає предметом дискусії, то всі аспекти, пов'язані з його належністю до класичного Західного обряду, подаються як очевидно з'ясовані. Далі ми спробуємо довести, що питання зміни князем конфесії та подальшої діяльності як віруючого у її царині потребують детальнішого розгляду. Зокрема, завданнями поданого дослідження є систематизація інформації щодо фундаторської діяльності князя, аналіз його стосунків з популярними на той час у Речі Посполитій чернечими орденами, виявлення Святого патрона, з яким Януш себе ідентифікував, а також розгляд найшанованіших ним релігійних культів. Вирішення цих завдань покликане дати більш чітку картину такого соціально-релігійного феномену, як побожність українського шляхтича-конвертита, що є безумовно актуальним з погляду вивчення історії українських земель у Ранньомодерну добу.

⁴ Кулаковський П. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба // Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-ліття. Острог, Нью-Йорк, 1999. С. 324–332.

⁵ Там само. С. 328.

Перед тим, як приступити до викладення наших міркувань щодо окреслених проблем, пропонуємо спочатку зупинитися на питанні релігійної конверсії Януша, адже саме чіткий акцент на причинах цього акту та часові його здійснення, а також — на сприйнятті сучасниками допоможе окреслити підґрунтя для становлення нашого героя як вірянина Західного обряду. Інформацію про конверсію Януша автори подальших поколінь представляли як надзвичайно актуальну для його сучасників. Свідченням цього є народження легенди про драматичні стосунки між батьком та сином, яку зафіксував капелан закону францисканців реформатів, кс. Флоріан Ярошевич (з легенд, складених про рід Острозьких, популярністю вона поступається хіба що циклові про “чорну княжну”, присвяченому кн. Гальшці Іллівні). У “Житті святочестяного Януша княжича Острозького” згадуються всілякі утиски Костянтина-Василя щодо старшого сина та навіть спроба вбити його уві сні, коли останнього врятувала лише відданість католицькій вірі⁶. Францисканський автор зауважує, що Януш не раз, як у німецьких, так і в польських землях виявляв мужність, проте не меншими є сліди його віри й побожності⁷. Ще один автор того періоду, єзуїт Каспар Несецький, просить для Януша благословення через навернення зі схизми до католицької віри та численні побожні діяння⁸. Представник краківської школи Йозеф Шуйський взагалі вбачає у наверненні Януша мало не концептуальну предтечу Берестської унії⁹. Натомість представники історичної науки на українських землях під владою Російської імперії у другій половині XIX ст. в статтях та розвідках, присвячених будь-яким аспектам історії Дому Острозьких, усіляко підкреслювали розчарування, чи навіть обурення Василя-Костянтина переходом старшого сина на католицтво¹⁰. Микола Биков до-

⁶ Jaroszewicz F. *Matka świętych Polska, albo żywoty świętych, błogosławionych, wielbnych, świątoliwych, pobożnych polaków i polek, wszelkiego stanu i kondycji, każdego wieku od sakrzewionej w Polsce Chrześciańskiej Wiary osobliwą życia doskonałością słynnych*. Niemiecki Piekary, 1850. Cz. II. Pos. IV. S. 265–266. Принагідно зазначимо, що Ярошевич стверджував, нібито Януш здійснив конверсію, ідучи шляхом свого брата Костянтина, проте це явно неправдива інформація, про що буде сказано далі, хоча вона згодом тиражувалася в інших біограмах Януша.

⁷ Idem. S. 266.

⁸ Niesiecki K. *Herbarz Polski*. T. VII. Lipsk, 1841. S. 186.

⁹ Szujski J. *Dzieje Polski podług ostatnich badań*. Lwów, 1864. T. III. Cz. 1. S. 148.

¹⁰ К портрету кн. Константина Острожского // Киевская старина. Год второй. Т. VII. Ноябрь 1883 г. С. 527; К портрету княгини Софии Острожской // Киевская старина. Год второй. Т. VII. Декабрь 1883 г. С. 714.

водив, що зрада Януша православ'ю глибоко засмутила його батька, і той унаслідок цього важкого горя помер 13 лютого 1608 р. (Биков говорить про навернення Януша у Відні, отже десь у першій половині 1570-х рр., тому ця логічна конструкція видається, щонайменше, абсурдною). З кончиною Костянтина-Василя рід Острозьких перервався духовно, адже Януш надалі поводився вкрай негідно щодо віри своїх пращурів¹¹. Приблизно такі думки обстоювали і Орест Левицький¹² та Микола Петров¹³. Отже, наслідки конверсії Януша у представників обох таборів не викликали запитань, проте невисвітленими залишалися передумови цього вчинку та власне час його здійснення.

Щодо причин зміни старшим сином Костянтина-Василя традиційної віри пращурів на католицизм, то тут ситуація є в принципі доволі ясною: далися взнаки прив'язаність Януша до матері-католички Софії Тарновської, часте проживання в її дідичних володіннях у Малопольщі¹⁴, кількарічне перебування у Відні для отримання навичок ратної справи, кар'єрні міркування, пропагандистська діяльність монашеських орденів, озброєних інтелектуально привабливими догматами постригентського католицизму, – все це сприяло рішенню Януша Острозького перейти до Римського обряду. Проте не таким однозначним видається вирішення проблеми часу здійснення молодим князем цього акту. Власне, у працях українських та польських дослідників можна віднайти два варіанти: “хрестоматійну” дату конверсії Януша – 1579 р., щоправда без жодних посилань на конкретні джерела¹⁵, та менш конкретизова-

¹¹ Биков Н.П. Князья Острожские и Вольнь. Петроград, 1915. С. 37–40.

¹² Левицький О. Анна-Алоиза, княжна Острожская. Киевская старина. Год второй. Т. VII. Ноябрь 1883 г. С. 333.

¹³ [Петров Н.И.], Батушков П.Н. Вольнь. Историческое судьбы юго-западного края. СПб., 1888. С. 122–123.

¹⁴ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997. S. 60.

¹⁵ Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроби погляду зсередини // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 64; Chynczewska-Hennel T. Praca cyt. S. 482. Безпосередньо у 1579 р. Януш постійно перебував біля батька: в лютому цього року у листі з Острога Костянтин-Василь повідомив політичного партнера Кшиштофа “Перуна” Радзивілла про свою готовність відрадити синів Януша та Костянтина для участі в інфлянтській кампанії, але в результаті поїхав лише останній. Януш же з батьком рушив до Києва, де у травні–червні того ж року відбувалася люстрація королівщин воеводства, урядником якого був Костянтин-Василь Острозький. Після проведення опису володіння князі залишилися в місті, аби обороняти південні кордони Речі Посполитої.

ну – середина 1570-х рр.¹⁶ Головним аргументом в останньому випадку виступає інформація з передмови до трактату єзуїта Петра Скарги “Про єдність Церкви Божої”, виданого у Вільні в 1577 р. в типографії Миколая Кшиштофа Радзивілла. Основним змістом праці є пропаганда ідеї унії між Західною та Східною Церквами. Передмову, котра містить присвяту Костянтину-Василію Острозькому, за датуванням самого автора було написано 7 лютого 1577 р. Пропускаючи розлогі мотивації Скарги, чому твір присвячено саме протектору православних – київському воєводі, та деякі богословські моменти, зауважимо, що єзуїт захоплено пише, що Пан Бог через особливе благовоління до Дому Острозьких уже почав освітлювати його Західною світлістю, яка на Сході вже згасла, бо тепер не тільки дочка Катерина¹⁷, але й старший син Януш долучився до Єдиної Христової вівчарні – Римської Церкви, ставши на шлях спокути, як і минулі покоління розумніших греків. Тому Скарга радить Острозькому дякувати Богові та хвалити Його за таку милість, натомість сподіваючись на майбутні суспільні успіхи свого Дому. Але найцікавішим, на нашу думку, є те, як Скарга аргументує, чому цей вчинок Януша аж ніяк не ганьбить слави його предків, а тільки її прикрашає: саме син Костянтина-Василя поєднав своєю конверсією традиції своїх дідів, двох великих гетьманів (Костянтина Івановича грецької віри та Яна Амора Тарновського – латинської), таким чином, відновивши згоду християн стародавніх, повернувши греків до того мудрого покровителя, з яким і раніше вони жили¹⁸.

Восени ж Костянтин-Василь зі старшим сином, а також Михайлом Вишневецьким та Павлом Сапегою, очоливши свої надвірні загони, рушили до Сіверщини. Там вони, як свідчить сучасник подій хроніст Мацей Стрийковський, вели облогу Чернігова, проте, не взявши замку, тільки спалили посад, а потім розпустили загони козаків та гайдуків Стародубщиною і спокійно повернулися з великими надбутками. Незважаючи на очевидну легендарність згаданої історії Ярошевича, все ж важко припустити, що син православного магната вирішив виголосити католицьке віровизнання, весь час перебуваючи поруч з батьком, та ще й на Київщині або Сіверщині.

¹⁶ Плохий С. Папство и Украина. Политика Римской курии на украинских землях XVI–XVII вв. К., 1989. С. 12; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 60; що правда, у своїй останній монографії він подає більш загальний варіант – у 70-х рр. XVI ст.: Kempa T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobod wuznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007. S. 66; Кулаковський П. Цит. праця. С. 324.

¹⁷ Катерина від народження була охрещена у католицизм за вірою матері, що було нормативною практикою для того часу: Яковенко Н. Релігійні конверсії. С. 22.

Отже, в очах Скарги конверсія Януша — це очікуване й органічне поєднання спадку православної та католицької традицій, що правда більше схоже не на рівноправний синтез, а на виправлення помилок з боку Східного обряду задля повернення до потужнішої Західної церкви. До речі, польська дослідниця Софія Загурська пов'язує з Петром Скаргою появу легенд про ув'язнення Януша батьком, а також дивні обставини смерті брата Олександра після проголошення бажання перейти до католицизму та знуцання над племінницею Гальшкою. Скарга так і не зміг схилити князя до унійної ідеї за Римськими зразками, а після 1596 р. ще й виступав опонентом Костянтина-Василя на сеймах. Такі “перекази” мали дискредитувати князя у середовищі “різновірів”, які, починаючи з 1597 р., часто виступали разом з православними волинянами єдиною партією¹⁹.

Датування акту переходу старшого сина Костянтина-Василя до католицизму серединою 1570-х рр. справді є логічним, адже саме в цей період православна магнатерія, насолодившись інтелектуальною привабливістю протестантизму, почала частіше звертати погляди на зміцнілий посттридентський католицизм, ідеологи котрого підкреслювали важливість саме “інтелектуальної” конверсії, вимагаючи від індивіда мудрої, з розумінням, віри²⁰. На нашу думку, доцільно було б віднести конверсію Януша навіть до більш раннього часу, а саме до початку 1570-х рр., до 1573 р. Абсолютна більшість авторів погоджується з тим, що Януш прийняв католицизм за часів перебування на віденському імператорському дворі, де молодий княжич з ініціативи батька вчився ратної справи. Останні дослідження Томаша Кемпи з залученням матеріалів із віденських архівів дають змогу датувати початок перебування Януша Костянтиновича у колі Максиміліана II 1569/1570 рр.²¹ Точний час від'їзду Януша з імперії Габсбургів невідомий, проте на серпень 1573 р. він уже на прохання батька їде до Познані, аби забрати звідти овдовілу двоюрідну сестру Гальшку, в лютому 1574 р. він присутній у Кракові при коронації Генріха Валуа, за два роки від імені Костянтина-Василя виголошує промову на з'їзді прихильників елекції

¹⁸ Российская историческая библиотека. Т. VII. Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 2. СПб, 1882. Стб. 230.

¹⁹ Zagórska S. Halszka z Ostroga. Między faktami a mitami. Warszawa, 2006. S. 96.

²⁰ Серегина А.Ю. Смиренная мятежница: обращение в католичество Элизабет Кэри // История через личность. Сб. статей под ред. Репиной А.П. М., 2005. С. 438.

²¹ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 92.

Стефана Баторія у Єнджейові, а 1577 р. обороняє Дубенський замок від татар, чим здобуває собі славу на всю країну²². Отже, в середині 1570-х рр. Януш доволі інтенсивно бере участь у внутрішньому житті держави, і, враховуючи швидкість комунікації того часу, навряд чи у цей період він надовго приїздив до Відня, що ще раз переконує – варто підтримати дату конверсії Януша у часовому проміжку від 1569 р. до 1573 р., тобто в той період, коли князь часто перебував на території володінь католицького цесаря. Можна ствердити, що на час конверсії свого середнього брата Костянтина, яка відбулася в липні 1583 р.²³, Януш уже мав певний авторитет у середовищі католицького духовенства, адже активно обговорював наслідки навернення брата з нунцієм Антоніо Болоньетті²⁴ та отримав спеціальне благословення Папи на використання переносного вівтаря для участі у Святій месі навіть під час подорожей²⁵. Очевидно, що конверсія двох синів Костянтина-Василя Острозького мала резонанс у тогочасному суспільстві, проте навряд чи була визначальним фактором у сприйнятті Януша іншими можновладцями та його оточенням. Надання йому посади краківського каштеляна 25 лютого 1593 р. було спричинено скоріше не переходом до католицизму²⁶, а лояльністю до Жигимонта III під час елекції 1587 р. та відмовою рішуче підтримати австрійську партію в ході подальших подій, а також бажанням двору мати у Кракові фігуру, опозиційну потужному угрупованню канцлера Яна Замоїського²⁷. Показово, що клієнт краківського каштеляна, малопольський шляхтич, який здобув освіту в Західній Європі коштом патрона і був у складі його почту під час відомого сейму 1597 р., в дедикації Янушеві сеймового діаріуша з-поміж численних чеснот князя не зазначає гідної наслідування релігійності, натомість перелічує виключно світські досягнення²⁸. До того ж, суспільна позиція Януша Острозького, на думку польського дослідника шляхетських політичних практик золотої та срібної доби Речі Посполитої Войцеха Соколовського, впливала не стільки з престижу каштелянського

²² Chynczewska-Hennel T. Praca cyt. S. 481–482; Paprocki B. Praca cyt. S. 452.

²³ Яковенко Н. Релігійні конверсії. С. 64–65.

²⁴ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 127.

²⁵ Россия и Италия. Сб. истор. матер. СПб, 1913. Т. II. Ч. 2. С. 312.

²⁶ Грушевський М. Цит. праця. С. 480.

²⁷ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 220.

²⁸ Dyaryusze sejmowe r. 1597. Scriptores rerum polonicarum. T. XX. Kraków, 1907.

уряду Януша та статусу першого світського сенатора, скільки з його земельних маєтностей та авторитету роду²⁹. Шляхта краківського воєводства справді протестувала проти призначення Острозького на місцевий уряд, але не як проти представника православного українського роду, а скоріше як проти можливого контролера її сеймиків у Прошовицях та Опатові (саме посиленням позицій Януша у цій площині були занепокоєні Станіслав Тарновський та Ян Замойський³⁰). І справді, у 1605 р., на думку того ж автора, Януш став одним з чотирьох найпотужніших малопольських політиків³¹. Отже, сучасне Острозькому католицьке оточення не розглядало згадану подію як епохальну і не вбачало в ній ключовий момент у біографії сина Костянтина-Василя. Натомість акт навернення мав виняткову важливість для самого конвертита, який, волюючи підкреслити це, забажав бачити згадку про свій перехід до католицизму у перших рядках на своєму надгробному пам'ятнику в тарновському костелі³² (її формулювання винесено до назви цієї статті).

Щодо особистого благочестя Януша Костянтиновича після переходу до католицизму, то воно у Ранньомодерний період нерідко визначалося інтелектуальними інтересами особи, що могло виявлятися в особливій повазі до представників певних монаших орденів³³. У тогочасній Речі Посполитій шляхетські родини часто мали сталий зв'язок з конкретними монастирями одного або кількох орденів, епізодично здійснюючи на них грошові надання. Ставлячи цю проблему на прикладі біографії Януша Острозького, ми свідомі того, що окреслені далі фундації фактично охоплюють проміжок часу від 1609 до 1615 рр., отже тільки кінець життя нашого героя, тим самим даючи нам картину його релігійних переконань ли-

²⁹ Sokołowski W. *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzysty w latach 1574–1605*. Warszawa, 1997. S. 10.

³⁰ Idem. S. 32.

³¹ Idem. S. 165.

³² Krakowski P. *Praca cyt.* S. 266; Фактично для всіх тестаторів XVI–XVII ст. було характерним бажання, окрім здійснення за них молитов після смерті, проведення літургій, надання пожертв на визначені храми, — спочити біля батьків, і практика у середовищі еліт Речі Посполитої до 1620-х рр. дозволяла дітям-католикам бути похованими біля батьків-православних, проте Януш ще задовго до смерті обрав місцем свого останнього спочинку фамільну церкву не Острозьких, а Тарновських, див.: *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w.* / Oprac. Falińska-Gradowska A. Kraków, 1997. S. XV.

³³ Серегина А.Ю. *Смиренная мятежница...* С. 447.

ше з початку XVII ст., тоді як майже 30 попередніх років перебування у лоні Римської Церкви залишаються неохопленими. Частково це твердження справедливе, але натомість маємо зауважити, що Януш Костянтинович де-факто лише з 1600 р., а де-юре – взагалі з 1603 р. стає повноправним власником своєї частини Острожчини (щоправда, чотири села на Волині та Наддніпрянщині завдяки наданню братанії Гальшки та віну дружини Сюзанни Середі перебували у його власності з 1580-х рр.³⁴), тим самим отримуючи там повну свободу вчинків. До того ж, саме на початок XVII ст. припадає особлива активізація фундаційних практик та надань на релігійні установи у шляхетському середовищі. Причинами цього дослідники вважають зміну господарської кон'юнктури, що уможливило матеріальний бік справи, зростання побожності місцевого населення внаслідок активізації турецько-татарської загрози, появу потягу до розбудови усталеної парафіяльної структури задля постійної душпастирської опіки для самого фундатора та його оточення, девоційні мотиви. На початку XVII ст. заснування нових парафій справді сприймалося як елемент громадянського обов'язку для представників привілейованого стану³⁵. До того ж, саме починаючи з 1609 р. Януш став особливо перейматися можливою скорою смертю, долею володінь та пам'яті про своє ім'я, що також проявилось в укладенні ним у 1609 р. першої редакції Ординації за дозволом сейму³⁶ (пізніше постали редакції 1613, 1614, 1615, 1616 і 1618 рр.). Януша пригнічували подагра, яка прогресувала³⁷, та відсутність нащадка чоловічої статі³⁸, що стало додатковим психологічним каталізатором для активізації релігійних акцій.

³⁴ Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski. S. 182.

³⁵ Сінкевич Н.О. Домініканські монастирі Волині кінця XVI – початку XIX ст.: інституційні засади, соціосередовище та основні напрями діяльності. Дис. ... канд. іст. наук. К., 2007. С. 57.

³⁶ Meleń A. Ordynacje w dawnej Polsce. Lwów, 1929. S. 13–14.

³⁷ Byliński J. Dwa sejmy z roku 1613. Acta universitatis wratislaviensis. No 689. Prawo CXVII. Wrocław, 1984. S. 69; як писав гетьман Жолкевський у листі до коронного канцлера Вавжинця Гембицького у лютому 1613 р., Януш не міг не тільки ходити, а й навіть встати, слуги носили його по дому на стільці. Через стан здоров'я Януш після 1613 р. не брав участі у сеймових засіданнях та масштабних політичних акціях, обмежуючись лише епізодичною участю у переговорах з козаками, див.: Seredyka J. Senatowanie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632) // Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku. Poznań, 2003. S. 206; Kempa T. Dzieje roku Ostrogskich. Toruń, 2003. S. 148–149.

³⁸ Син Януш-Володимир, котрий народився 23 квітня 1617 р. від третьої дружини Теофілії Тарло, помер ще до червня 1618 р.

Ще католицькі автори XVIII ст. зауважували прихильність Януша та його фундаторську діяльність на користь францисканців (конвентуалів) та їхнього дочірнього ордену бернардинів³⁹. Справді, на наявних у нас матеріалах ми спостерігаємо найбільшу увагу князя саме до братів цієї спільноти. Чи не головним об'єктом захоплення з боку католицьких авторів⁴⁰ та обурення зі сторони православних⁴¹ є передача Янушем церкви Святої Трійці, яка діяла на території межиріцького замку, францисканам та дозвіл їм збудувати поряд монастир. Вибір місця для відкриття кляштору був знаковим, адже Януш особливо опікувався Межирічем, часто бував у ньому після розподілу батькових маєтностей у 1603 р., забезпечив побудову земляних укріплень та реставрацію замку в 1606–1610 рр. Після надання Межирічу магдебурзького права королем під час коронного сейму 18 лютого 1605 р.⁴² це місто фактично стало конкурентом Острогу⁴³. Тамтешню дерев'яну церкву Св. Трійці збудував ще гетьман Костянтин Іванович Острозький⁴⁴, проте вона швидко загинула в пожежі, натомість мурований храм, що був частиною фортифікаційної системи замку, постав у останній третині XVI ст. Януш у 1612 р. (офіційний акт передачі, будівництво монастирських приміщень відбувалося паралельно з реконструкцією замку в 1606–1612 рр.)⁴⁵ передав цю церкву францисканам, які прибудували до неї келії, круглі наріжні башти та портал. Новий монастир було споруджено скоріше у стилі Пізнього Ренесансу, ніж Раннього Бароко. Імовірно, що його архітектором був П. Гродзинський зі Львова. Януш не тільки надав монахам приміщення, а й замовив для монастиря золотарські роботи⁴⁶. До середини XIX ст., доки монастир належав ордену, у його костелі

³⁹ Niesiecki K. Praca cyt. S. 186; Jaroszewicz F. Praca cyt. S. 269.

⁴⁰ Niesiecki K. Praca cyt. S. 186.

⁴¹ Левицький О. Цит. работа. С. 333; Быков Н.П. Цит. работа. С. 38; [Петров Н.И.], Батюшков П.Н. Цит. работа. С. 122. Щоправда, останні два дослідники розійшлися у питанні – чи Януш посмів так негідно себе поводити до смерті батька чи вже після?

⁴² Архив Юго-Западной России. Ч. V. Акты о городах. Т. 1. К., 1869. С. 106–108.

⁴³ Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. К., 2002. С. 43–46.

⁴⁴ Є припущення, що цю церкву, як і Дерманський монастир, було засновано ще прадідом Януша – кн. Іваном Васильовичем, див.: Kempa T. Dzieje roku Ostrogozkiego. S. 14.

⁴⁵ Ричков П.А., Луц В.Д. Цит. праця. С. 82–83, 87–91; Molendziński K. Klasztor rofranciszkański w Międzyzeczcu Ostrogozkim. Równe, 1935. S. 21. Цікавою є та обставина, що в фундаційному акті зазначаються обов'язки братії монастиря молитися та відправляти Святу месу за князя, його померлих пращурів та живих кривних-католиків.

⁴⁶ Ричков П.А., Луц В.Д. Цит. праця. С. 135, 142.

зберігалися портрети Януша та Анни-Алоїзи Острозьких (фундатора та його племінниці, відомої своєю агресивною пропагандою римо-католицтва на Волині), але після переходу приміщення до православної громади зображення було замазано, а на їхньому місці написали образи Св. Федора Острозького та Марії Магдалини⁴⁷. На наявних у нас на сьогодні матеріалах ми можемо ствердити, що це єдиний випадок порушення Янушем фундації пращурів. Про культу, шановані в цьому монастирі, ми поговоримо далі.

1614 р. Януш заснував у Дубні (важливому для нього місті, фактично, – головному осідку на Волині після повернення батьком Острога у 1574 р. та перенесення туди головної родової резиденції, де його пращурами зафундували три православні монастирі та парафіяльну церкву) бернардинський костел з посвятою Непорочному Зачаттю Найяснішої Діви Марії⁴⁸ та монастир, але його будівництво розпочалося вже після смерті князя – у 1627 р.⁴⁹

У 1609 р. в містечку Пжиров, біля Ченстохови, на місці дерев'яного храму в ім'я Святої Анни, культ якої був особливо популярним серед місцевих жителів ще з XV ст., Януш Острозький, разом з Йоахимом Оцеським, старостою ольштинським та каштеляном сондецьким, заклав костел та монастир Св. Анни для францисканців-обсервантів (бернардинів), котрі прибули на спеціальне запрошення з Познані. Цікавою є та обставина, що землі, на яких було закладено храмовий комплекс, не були володіннями жодного з фундаторів, тому цей акт відбувся за дозволом короля Жигимонта III. До 1617 р. для монахів було зведено костел у бароковому стилі. В цьому храмі на день Святої (27 липня) провів консекрацію суфраган краківський єпископ Томаш Оборський; будівлю монастиря було закінчено вже в 1634 р. Щоправда, центром паломницького руху цей бернардинський осередок став лише з 1770-х рр. завдяки чудотворній фігурі Святої, котра постала 1773 р. на кошти мешканки Кракова Анни Солтик. З 1611 р. у Пжирові навіть функціонувало францисканське братство під патронатом Святої Анни⁵⁰.

⁴⁷ Голубев С. Цит. работа. С. 224; за іншою інформацією, замість ікони Св. Марії Магдалини було написано зображення Іова Почаївського, див.: Левіцький О. Цит. работа. С. 370.

⁴⁸ Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Lublin, 1998. S. 389, 495.

⁴⁹ Ричков П.А., Луц В.Д. Цит. праця. С. 98.

⁵⁰ Stefanik P.U Świętej Anny pod Przyrowem: <http://www.katolik.pl/index1.php?st=artykuly&cid=1529>; <http://www.swanna.mniszki.dominikanie.pl/index1.php?id=kosciol/historia>

З-поміж клієнтів Януша можна спостерігати члена францисканського ордену Якуба Островського, холмського шляхтича та краківського каноніка у 1610–1630-х рр. Він є автором панегірика, присвяченого одруженню Януша з Катериною Любомирською у 1597 р., та епітафії краківському каштелянові, виголошеної при похованні останнього 3 листопада 1620 р.⁵¹, що підкреслює особливі зв'язки князя з орденом. Можна зробити висновок, що серед фундацій Януша Костянтиновича на користь монаших орденів, першість справді матимуть францискани, які в окреслений період значно поширили свій вплив на шляхетство Речі Посполитої, зокрема й руської провінції Св. Антонія Падуанського.

Також Януш Острозький заснував у 1613 р. монастир у Костянтинові (Старокостянтинові) для представників домініканського ордену⁵², що в першій половині XVII ст. став особливою популярним серед волинського шляхетсько-магнатського середовища. Костянтинів був головним містом у південно-східній частині волинських володінь князів Острозьких, 1561 р. його заснував сам Костянтин-Василь, заклавши замок при злитті рік Случа та Ікопоті⁵³, отже ця фундація його сина не могла залишитися непоміченою. До цього домініканський кляштор у волинських володіннях князів існував лише в Острозі у першій половині XV ст. та недовго під час перебування міста у володіннях Беати Костелецької в середині XVI ст.⁵⁴ Факторові місіонерської активності надає пріоритет Наталія Сінкевич, дослідниця волинських монастирів домініканського ордену в епоху Пізнього Середньовіччя та Ранньої Нової доби, у поясненні причини заснування монастиря Янушем, що було своєрідно зафіксовано в орденській легенді про те, як домініканці отримали фундацію внаслідок зустрічі з князем у момент його вагання, кому віддати костел, збудований, за словами кс. Садока Баронча, в пам'ять про чудесне навернення князя на католицизм⁵⁵. Через те, що Януш Острозький традиційно був прихильнішим до представників орденів францисканської гілки, у легенді домініканці підкреслили

⁵¹ Яковенко Н. Топос “з'єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським // Паралельний світ. К., 2002. С. 259, 263.

⁵² Wołyniak [Giżycki J. M.] Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej. Kraków, 1917. Cz. II. S. 229–230.

⁵³ Ричков П.А., Луц В.Д. Цит. праця. С. 38–40.

⁵⁴ Сінкевич Н.О. Цит. праця. С. 50–51.

⁵⁵ Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce. Lwów, 1861. T. II. S. 438.

вплив Божого провидіння, а не традиційну прихильність фундатора до ордену⁵⁶. Фондуш костянтинівського конвенту, навіть з-поміж інших у приватних володіннях засновників, вирізнявся великим матеріальним забезпеченням: фундатор призначив отцям-домініканам для утримання села Іршики та Приорувку, десятину з кількох фільварків та сталі відсотки з суми у 2500 злотих, по 20 злотих з міської аренди, 10 поставів доброго голландського фалендишевого сукна, десятину з фільварку сульжинецького, з села Марковець (останні суми мали йти на шпиталь при костелі), з передмістя слуцького, а також три лани орної землі⁵⁷; у 1619 р. монастир виступав позикодавцем у межах всієї орденської провінції⁵⁸. Його найголовнішою святинею став образ Діви Марії з чотками⁵⁹, що корелювалося з загальним поширенням домініканами марійного культу на українських землях в окреслений період.

Домініканські монахи, подібно до францисканців, також були серед клієнтів останнього Острозького. Наприклад, Адам Пекарський, сповідник Софії Острозької, племінниці Януша, став автором дедикації Теофілі Тарло до поховальної пам'ятки, написаної вже згаданим Островським⁶⁰.

Дореволюційні православні дослідники постійно підкреслювали роль представників єзуїтського ордену в наверненні Януша⁶¹. Більше того — навіть польські автори (у планах просування позицій єзуїтського ордену в дідичних володіннях Острозьких), саме краківського каштеляна вважали своєрідним предтечею його племінниці Анни-Алоїзи, яка своїми акціями лише реалізувала мрії покійного дядька, зокрема відкриття колегіуму в Острозі⁶². Саме з Янушем Костянтинівцем дослідник православного шкільництва у Речі Посполитій Костянтин Харлампович пов'язував появу в Острозі єзуїтів у 1612 р.⁶³ Натомість ми не маємо свідчень, які б

⁵⁶ Сінкевич Н.О. Цит. праця. С. 60.

⁵⁷ Wołynia [Giżycki J. M.]. Praca cyt. S. 229–230.

⁵⁸ Сінкевич Н.О. Цит. праця. С. 63.

⁵⁹ Bałasz S. Praca cyt. S. 438.

⁶⁰ Яковенко Н. Топос “з'єднаних народів”... С. 263.

⁶¹ Левицький О. Цит. работа. С. 333.

⁶² Niesiecki K. Praca cyt. S. 190; якраз у цьому питанні Орест Левицький виправдовував Януша, стверджуючи, що він рішуче виступав проти заснування єзуїтського навчального закладу в Острозі з поваги до покійного батька, а також не пустив послідовників Лойоли до Межиріча, де вже прихистив францисканців: Левицький О. Цит. работа. С. 343, 353.

⁶³ Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным. Казань. 1898. С. 77.

ілюстрували хоч якісь безпосередні зв'язки Януша з єзуїтами. Окрім відмови надати їм приміщення для колегіуму та прямої заборони проводити душпастирську діяльність на території своїх волинських володінь⁶⁴, він разом з іншими лідерами рокошу Зебжидовського 1606–1608 рр. – Яном Феліксом Гербуртом, Олександром Горайським та Янушем Радзивіллою – виступав проти впливу єзуїтів на короля та його оточення, звинувачував монахів цього ордену в переховуванні зброї для боротьби зі шляхетською опозицією у костелі в Любліні під час з'їзду 1606 р.⁶⁵

Отже, Януш Острозький протягом 1609–1614 рр. став засновником чотирьох монастирів: двох бернардинських, одного францисканського конвентуального та одного домініканського, таким чином приділивши увагу найпопулярнішим на той час у Речі Посполитій орденам. Вибір на користь монахів-послідовників святого з Ассізі мав би свідчити про потяг Януша до самообмеження, адже саме францисканці у згаданий період наголошували на відродженні традицій раннього монашества. Чи й справді ідеалом поведінки віруючого з погляду краківського каштеляна виступала аскеза, спробуємо дізнатися, аналізуючи його індивідуальну релігійність.

Ставлячи питання про релігійність Януша Острозького, ми маємо на увазі не виявлення глибини його релігійних почуттів та доведення обрядового⁶⁶ чи необрядового характеру його віри, не підтвердження послідовності дотримання ним релігійних практик та відповідності його поведінки ідеалові світського сина Церкви у період контрреформації, а преферування ним певних релігійних культів, повагу до конкретних святих, що говорить про міру відповідності його індивідуального вибору своїх покровителів тогочасним тенденціям поширення певних культів, а також про особливо ціновані князем риси поведінки віруючого. Ми пропонуємо дослідити ці питання на прикладах колекцій релігійних образів, що зберігалися в маєтностях Януша Острозького, титулатури заснованих

⁶⁴ Kempa T. Dzieje rodu Ostrogskich. S. 151–152.

⁶⁵ Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.) СПб, 1901. С. 488.

⁶⁶ Яковенко Н. Релігійні конверсії. С. 53, 55; відома дослідниця української шляхти та стереотипів її поведінки пропонує тлумачити релігійність руської магнатерії як поверхову, дещо свавільно інтерпретовану та відмінну від решти шляхетського загалу через особливий соціально-політичний статус магнатерії в країні.

ним храмів, а також вибору персонажів для композиції свого надгробного пам'ятника, виконаного сілезьким скульптором Яном Пфістером у 1612–1620-х рр.

Проблемою, яка найперше цікавить нас, є виявлення Святого патрона князя. Саме ім'я “Януш” належало до династійних імен мазовецьких Пястів і почало з'являтися у середовищі української магнатерії з другої половини XVI ст., будучи своєрідним привілейованим іменем, котре ні в якому разі не давалося представникам простої зем'янської шляхти⁶⁷. Уживання його у середовищі української еліти було ознакою полонізації номінативних практик. Польська дослідниця Ірена Гук обстоює думку, що в роді Острозьких це ім'я не належало до родових та найпопулярніших на час народження нашого героя, розмежовуючи таким чином характерне для представників останніх генерацій Острозьких та Заславських ім'я “Януш” та традиційне родове “Іван”⁶⁸. Однак старший син Костянтина-Василя фігурує в джерелах і як власне Януш, і як Ян, Іван чи Іоанн (зрідка з додаванням патронімічної форми, тобто – “Васильович” або “Костянтинович”, натомість завжди з зазначенням актуального уряду), отже, сучасники князя не розмежовували названі імена. Можна висловити дослідницьке припущення, що надання первісткові Костянтина-Василя такого імені могло бути пов'язане з підтвердженням претензій волинського князівського Дому на розлогу земельну спадщину Тарновських, у родоводі яких ім'я Ян із середини XIV ст. завжди виступало як найпопулярніше⁶⁹. Яном Амором звали діда Януша, великого коронного гетьмана, від якого через Софію Тарновську Острозькі мали отримати багаті землі. Незважаючи на те, що гетьман помер у 1561 р., вже на час народження Януша було очевидним, що рід малопольських графів залишається без спадкоємців за чоловічою лінією: вже померли три його сини Ян Олександр (1515 р.), Ян Амор (1521 р.) та Ян (1534 р.), тоді як останній – Ян Кшиштоф – надалі не мав сина (в результаті, він так і помер без потомства 1 квітня 1567 р.). Отже, для Острозьких важливим було забезпечити своїм нащадкам право на малопольські та чеські землі Тарновських, і наречення старшого спадкоємця роду

⁶⁷ Huk I. O imiennictwie książąt Ostrogskich-Zasławskich // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*. Т. 19–20. Warszawa, 2005. S. 364.

⁶⁸ Idem. S. 365–366; також до родових для цієї волинської князівської династії можна зарахувати імена “Василь” та “Костянтин”.

⁶⁹ Paprocki B. *Praca cyt.* S. 481–485.

іменем діда по матері справді могло бути одним із ефектних аргументів при обстоюванні династійного права на означені володіння.

Ми не знаємо дати народження Януша Острозького, отже визначити, хто з численних Святих Іоаннів був його патроном, таким методом неможливо. Найшанованішим покровителем для всіх Іоаннів завжди був Іоанн Хреститель, Предтеча Ісуса Христа, але чи саме його обрав заступником Острозький?

Якщо звернутися до титулатури церков та монастирів, фундатором яких був Януш, то саме Іоаннові Хрестителю було присвячено костянтинівський конвент домініканів, котрі в цікавий нам період пропагували культ Іоанна Предтечі на українських землях для того, щоб наблизитися до пастви регіону через використання популярних там у межах православних практик культів⁷⁰. Є згадка, що в Дубні 1612 р. Януш ініціював відбудову парафіяльного костелу Св. Яна, проте повна титулатура цього храму невідома⁷¹. В інвентарі кобежинського маєтку Тарновського ключа, де Януш часто бував, виконаному 2 травня 1609 р., з-поміж численних образів на релігійну тематику віднаходимо три пов'язаних зі Св. Яном: одне зображення Яна пелікана з Дівою Марією, великий образ Св. Яна — обидва в каплиці біля маєтку, та ще один — образ страти Св. Яна у приміщенні біля покоїв князя⁷². Безпосередньо ідентифікувати можна тільки одну з цих ікон, — першу, на якій зображено Яна Хрестителя, символом якого в іконографії іноді виступав пелікан. Образ страти Св. Яна міг бути присвячений як Яну Предтечі, так і Янові Непомуцькому, чий культ був особливо популярним у польських та чеських землях, де Януш мав маєтності Раудніце (поданий святий уособлював для католиків ідеал священства, тому поява його образу серед статків Януша є менш імовірною, проте й не виключеною через увагу князя до поширених у коронних землях

⁷⁰ Сінкевич Н.О. Цит. праця. С. 137. Він, очевидно, мав другу посвяту, адже у XVIII ст. частіше згадується як Очищення Найяснішої Діви Марії, див.: Litak S. Пра-са сят. S. 504.

⁷¹ [Петров Н.И.], Батюшков П.Н. Цит. работа. С. 123; у 1830 р. кн. Осінський збудував у місті фарний костел Св. Яна Непомуцького, проте, чи пов'язана ця титулатура з попереднім храмом, нам поки з'ясувати не вдалося: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (далі — SGKP). Warszawa, 1881. Т. II. S. 194.

⁷² Kraińska E. Materiały archiwalne do historii małopolskiego malarstwa renesansowego (1500–1650) // Folia historiae artium. Т. II. Kraków, 1965. S. 111; у 1615–1616 рр. ці образи було перевезено до Дубенського замку: Regestra skarbcza książąt Ostrogskich w Dubnie spisane w roku 1616 // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce. Т. VI. Kraków, 1899. S. 214.

культів). Св. Ян поряд зі Св. Катериною, а також Св. Анною та Йоахимом був серед зображень на срібному вівтарі, замовленому в 1613 р. межиріцькими монахами у Львові на честь Богородиці⁷³. Її чудотворний образ (коронований у 1779 р.) зберігався в костелі монастиря ще з часів належності приміщення православної громади і, за повір'ям, раніше супроводжував князів Острозьких під час військових походів. Очевидно, що в цьому випадку це Іоанн Хреститель, який традиційно зображувався поряд з іншими святими, померлими мученицькою смертю (в наведеному випадку це Св. Катерина Олександрійська); культу богоотців Анни та Йоахима поряд з попередніми двома належали до традиційно шанованих францисканами, тому концепція цього вівтаря скоріше за все належала не фундатору, а членам ордену.

Деяко іншу інформацію щодо патрона нашого героя може дати надгробний пам'ятник Янушеві⁷⁴ та його першій дружині Сюзанні Середі у тарновському парафіяльному колегіатському костелі Народження Найяснішої Діви Марії⁷⁵. Цей надгробок є чудовим зразком поховальної пластики у синтетичному стилі Пізнього Ренесансу та Раннього Бароко, він зроблений під впливом німецьких та голландських мистецьких течій. Окрім фігури донатора, який стоїть на колінах, на пам'ятнику є дві скульптури Святих Іоаннів: менша з них, справа вгорі, біля Мойсея та барельєфу повстання з мертвих, справді зображує Іоанна Хрестителя, її можна інтерпретувати як символічну постать Нового Завіту, милість, на противагу Мойсеєві, який стоїть поряд, символізуючи часи закону до приходу Ісуса⁷⁶. Друга, більша, розміщена безпосередньо в ніші за

⁷³ Molendziński K. Praca cyt. S. 14.

⁷⁴ Як уже було зазначено, на пам'ятній таблиці на надгробку, після імені Януша та його численних урядів, згадано його перехід до римо-католицизму та наповненість справою поширення віри. Подібне формулювання, на нашу думку, варто розглядати не тільки як меморіальне кліше для нащадків, а й як вияв особистого бачення князем свого ставлення до віри, адже на тогочасних похованнях не завжди фіксувалася інформація про релігійність небіжчика, пор. з надгробками у Кросні кін. XVI – поч. XVII ст.: Antoniewicz Wł. L. Nagrobki kościelne w Krośnie // Miesięcznik Heraldyczny. Lwów, 1908. Nr. 2. S. 25–26; Nr. 4. S. 57; Nr. 6. S. 89; або з надгробками Тарновських у тому самому костелі: Mleczko A. Nagrobki katedry Tarnowskiej // <http://strony.tarman.pl/~andmel/nagrobkitar.html> (за винятком Яна Кшиштофа “свідомого католика” та Софії, “яка у вірі католицької спочила”).

⁷⁵ Litak S. Praca cyt. S. 249.

⁷⁶ Krakowski P. Praca cyt. S. 272.

скульптурами подружжя, у складі композиції з Ісусом на Хресті, Дівою Марією, і це Іоанн Євангеліст⁷⁷ (саме йому Ісус під час Хресної Муки довірив опікуватися Дівою Марією). Тоді можна припустити, що саме його Януш Острозький вважав головним патроном, тому й обрав для центральної композиції свого надгробка, будівництво якого відбувалося хай не за безпосереднім проектом (можливо, автором концепції був уже згадуваний Якуб Островський⁷⁸), проте за ідеєю замовника. Іоанн Богослов, пам'ять якого католицька Церква святкує 27 грудня, прославився наверненням язичників, мудрістю, несуворим ставленням до віруючих, натомість акцентуючи увагу на любові до Бога та один до одного як на найбільшій чесноті. Його не можна зарахувати до грона популярних святих як у польських, так і в українських землях⁷⁹. Натомість Іоанн Хреститель, навпаки, жорсткіший у плані дотримання християнами релігійних практик, який закликав віруючих до покаяння, самообмеження, був з-поміж найпоширеніших титулатур храмів у Речі Посполитій⁸⁰. До того ж, цей святий більше відповідав ідеалам францисканів, про що вже говорилося. Проте схильність Януша до аскези видається неозначною, якщо звернутися до памфлетів сучасників рокошу Зебжидовського, присвячених персоні князя⁸¹ (попри апріорну саркастичність та гіперболізацію у цьому жанрі, звинувачення сенатора в любові до Бахуса та Церери мусили мати під собою принаймні якесь реальне підґрунтя, адже тексти поширювалися в королівському таборі серед шляхти, котра не могла не знати краківського каштеляна), та переліку посуду для пишних уcht серед його статків⁸². Тому для нас питання патрона Януша Острозького поки що залишається відкритим. При цьому ми допускаємо сприйняття нашим героєм Іоанна Євангеліста та Іоанна Хрестителя як двох патронів одночасно, адже релігійна догматика доби "толерації" у Речі Посполитій не давала з цього приводу чітких інструкцій.

Стосовно інших шанованих князем культів, то на перше місце варто поставити поклоніння Діві Марії. Марійний культ на XVI–

⁷⁷ Krakowski P. Praca cyt. S. 266.

⁷⁸ Idem. S. 277.

⁷⁹ Litak S. Praca cyt. S. 137.

⁸⁰ Idem. S. 137.

⁸¹ Pisma polityczne z czasów rokoshu Zebrzydowskiego 1606–1608. Kraków, 1918. T. II. S. 70–72.

⁸² Regestra skarbcza książąt Ostrogskich... S. 211–220.

XVII ст. глибоко вкорінився в житті віруючих на теренах Речі Посполитої, до цього додалася його активна популяризація орденами францисканської гілки та домініканами⁸³. У згаданому інвентарі кобежинського маєтку віднаходимо дев'ять образів Діви Марії, з-поміж них були як зразки класичного іконопису, так і зображення на міді, різьблену з дерева статуетку, малюнок на папері. У статті вже йшлося про вівтар, присвячений Богородиці з чудотворним образом у Межиріцькому костелі. Численними є й образи, пов'язані з христологічним культом: різьблені фігури Народження Ісуса та Пасії, оправлені сріблом; мальований на міді образ Ісуса з Хрестом на плечі, прикрашений ебеновим деревом та сріблом образ за склом Різдва Христового; кілька зображень Пасії: мініатюра на папері, різьблені з кістки та дерева; намальована за православним каноном ікона Ісуса (шанування православних ікон у Речі Посполитій того часу залишалася нормативною практикою); велике зображення Зняття з Хреста на великому вівтарі у каплиці⁸⁴. Означені сюжети також були популярними в католицькому посттридентському середовищі. Зазначимо відсутність ікон зі Святою Трійцею, хоча цей культ належав до традиційних для Дому Острозьких.

Значна кількість образів Св. Франциска та інших святих, популярних саме у середовищі францисканців (Св. Марії Магдалини, Св. Ієроніма, Св. Катерини) доводить симпатії Януша до цього ордену навіть на рівні повсякденних релігійних практик. У каплиці навіть був окремих вівтар, присвячений святому з Ассізі⁸⁵. У цьому контексті образ Св. Яна поряд із зазначеними зображеннями, до якого ми вже зверталися, може бути інтерпретований як Ян Дукля чи Ян Непомуцький, адже саме ці святі активно прославлялися францисканами у Речі Посполитій⁸⁶.

Але не можна забувати, що у встановленні зв'язків з конкретним орденом велику роль відігравали власне традиції останнього. В середовищі францисканців у XVII ст. найбільшу популярність здобули, власне, Св. Франциск, Антоній Падуанський, Ян Хреститель, культу Народження та Вознесіння Діви Марії, на території руської провінції ордену – Св. Марії Магдалини, Станіслава та різні аспек-

⁸³ Сінкевич Н.О. Цит. праця. С. 117–119.

⁸⁴ Kraińska E. Praca cyt. S. 111.

⁸⁵ Idem. S. 111.

⁸⁶ Żyła W. Kościół i klasztor dominikański we Lwowie. Lwów, 1923. S. 4.

ти марійного⁸⁷. Вівтар, присвячений Св. Францискові, за інформацією з настінної плити у північній стіні храму в Межирічі, викарбуваний з нагоди його переходу до францисканів, існував там поряд з вівтарями на честь Святої Трійці (стара посвята храму), Діви Богородиці Марії, Св. Станіслава, Адальберта, Лаврентія та Марії Магдалини⁸⁸. Отже, скоріше за все, в поданому випадку релігійні уподобання Януша мали підлягати орденській програмі. Але варто підкреслити, що саме з 1612 р. храм отримав другу посвяту – Св. Архангелу Михаїлу, власне на його день (8 листопада) і припадала фундація; судячи з інвентарю речей, подарованих прихожанами, вже на першу половину XVIII ст. друга посвята фактично витіснила першу, адже надання зазначалися виключно як на церкву Св. Михаїла⁸⁹. Саме цю другу посвяту, до чого ми звернемося далі, скоріше за все обрав сам Януш. Вона виразно корелювалася з місцевими традиціями, адже згадана титулатура була характерною для монастирських костелів у більшості випадків на православних землях колишнього ВКЛ⁹⁰. Згаданий бернардинський костел у Дубні з титулатурою Непорочного Зачаття Діви Марії мав класичну орденську посвяту, адже саме францискани були ініціаторами запровадження та поширення цього культу, хоча власне в українських землях він не набув значного поширення.

Надання Янушем заснованому у Пжирові монастиреві посвяти Св. Анні варто пояснювати місцевою традицією вшанування святої, а не індивідуальними преференціями князя. Присутні з-поміж його статків образи Адама і Єви та Римських Пап⁹¹, на нашу думку, скоріше пов'язані з панівними тоді традиціями світського живопису, сформованими в середовищі еліти Речі Посполитої під впливом творів Лукаса Кранаха Старшого. Фігури пророків Давида та Даниїла на пам'ятнику Янушеві у Тарновському костелі радше кореспондуються з їхніми сентенціями про смерть і вічне життя після неї для вірних, викарбуваними поряд, отже – з загальним сприйняттям смерті людиною доби Ранняго Бароко, а не з вибором Святих патронів, тому це питання виходить за межі нашого дослідження.

⁸⁷ Litak S. Praca cyt. S. 506–510.

⁸⁸ Голубев С. Цит. работа. С. 218.

⁸⁹ Там же. С. 224.

⁹⁰ Litak S. Praca cyt. S. 581.

⁹¹ Kraińska E. Praca cyt. S. 112.

Окрім надання фундушів на орденські релігійні установи, Януш сприяв заснуванню парафіяльних костелів, зокрема у Степані – з посвятою архангелу Михаїлу⁹² (1614 р.), у Деражні – на честь Святої Трійці⁹³ (1614 р.), Бережниці – архангела Рафаїла⁹⁴ (1614 р.), в Литовижі – архангела Михаїла (1615 р.)⁹⁵. Отже, в Деражні Януш все-таки вирішив віддати шану традиційному родовому тринітарному культові; але, як можна побачити, при заснуванні невеликих костелів у власних волинських маєтностях князь віддавав перевагу культу пов'язаним з Небесними Силами Безтілесними – Архангелами. Посвята саме цих храмів більше говорить нам про релігійність князя, адже у фундації парафіяльних костелів визначальну роль відігравали уподобання власника маєтностей, корельовані з місцевими культурами, а не традиції монашого ордену з його практиками. На території всієї Речі Посполитої у згаданий період посвята храмів архангелові Михаїлу була відносно популярною, проте значно поступалася кількості фундушів Св. Миколаю, Яну Хрестителю, Станіславу, Катерині та Анні, а також – Св. Трійці та Діві Марії⁹⁶. Але, якщо розібратися, увага Януша саме до цього біблійного персонажа є закономірною, адже архангел Михаїл – це покровитель воїнів, і Януш саме військовими подвигами насамперед прославився серед сучасників. Власне, його перемогу під Дубном у 1577 р. над татарами звеличував Бартош Папроцький⁹⁷, розгром нечестивих козаків під П'яткою у 1592 р. – Симон Пекалід⁹⁸, цим двом битвам, а також участі Януша в полоцькій кампанії Стефана Баторія 1581 р. та вигнанню разом з батьком татар із земель Корони Польської 1582 р. присвячені вмонтовані у стіни межиріцького костелу плити з написами латиною початку XVII ст.⁹⁹ Отже, – це ініціатива францисканів або ще за життя Януша, або невдовзі по його смерті. Також Михаїл це великий князь, що стоїть за синів народу свого (Книга Даниїла, XII, 1), отже – захисник свого оточення, а саме таким чином Януш намагався поводитися щодо відданих йому клієнтів та

⁹² Litak S. Praca cyt. S. 389.

⁹³ SGKP. Warszawa, 1880. T. I. S. 958.

⁹⁴ Litak S. Praca cyt. S. 389.

⁹⁵ Ричков П. А., Луц В. Д. Цит. праця. С. 100.

⁹⁶ Litak S. Praca cyt. S. 135–146.

⁹⁷ Paprocki V. Praca cyt. S. 452.

⁹⁸ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. К., 1995. Ч. 2. С. 40–77.

⁹⁹ Голубев С. Цит. работа. С. 219–222.

підданих. Культ архангела Рафаїла, який уособлював міць та зцілення Господнє, незриму допомогу віруючим¹⁰⁰, був ще менш поширеним навіть у руських воєводствах Речі Посполитої¹⁰¹. Єдиний зв'язок краківського каштеляна з цим біблійним персонажем, який нам удалося встановити, це апеляція до спадщини Яна Рафаїла Тарновського, брата Янушевого прадіда за материнською лінією, краківського каноніка, препозита в Тарнові, де він зафундував бернардинський монастир¹⁰², таким чином ставши символом релігійного благочестя для пращурів Софії Янівни. Ім'я Рафаїл також уживалося й представниками наступних поколінь Тарновських. Культ архангелів ніколи не належали до традиційно шанованих у середовищі роду Острозьких, тому увага до них є без сумніву яскравим виявом саме індивідуальної релігійності Януша.

Особливу цікавість у цьому ключі викликає заснування нашим героєм у 1612 р. каплички, а з 1614 р. – костелу в Островці¹⁰³ у Малопольщі (з 1937 р. – Островець Швентокжизький) на території новопостаого островецького ключа у колишніх володіннях Тарновських з центром у Ченсточіце. 2 серпня 1614 р. датується князівський фундаційний привілей, а за шість днів – обряд консекрації костелу з посвятою архангелові Уриїлу провів єпископ Валеріан Лубенський з Волощини за дорученням краківського єпископа Петра Тилицького¹⁰⁴ (представник разом з Янушем від краківського воєводства у сенаті, подарована ним гармата зберігалася в арсеналі Дубенського замку¹⁰⁵). Відомо, що першим настоятелем храму був опатовський канонік кс. Блажей Галушович. Така посвята для католицького храму є без перебільшення екзотичною – постать архангела Уриїла не згадується в канонічних текстах Біблії, натомість він фігурує у неканонічних книгах Старого Завіту та єврейських апокрифах як полум'я Бога, регент сонця, янгол дійсності та світла, володар Гадесу та архангел спасіння¹⁰⁶. Четвертий розділ неканоніч-

¹⁰⁰ Библейская энциклопедия. М., 1891. С. 62–63, 598.

¹⁰¹ Litak S. Praca cyt. S. 559.

¹⁰² Paprocki B. Praca cyt. S. 482.

¹⁰³ Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce. Kraków, 1884. T. 3. S. 129, фундаційний лист зберігався у течці *Joannie Długosii Liber beneficiorum* в архіві капітули краківської кафедри серед актів опису костелів сандомирського архідіяконату.

¹⁰⁴ <http://www.michal-ostrowiec.sandomierz.opoka.org.pl/hist.php>

¹⁰⁵ Regestra skarbcza książąt Ostrogskich... S. 217.

¹⁰⁶ Библейская энциклопедия. С. 717.

ної Третьої книги Ездри містить діалог, де архангел відповідає на запитання пророка щодо майбутнього народу Ізраїля та окреслює межі розуміння минулого й пізнання майбутнього, доступні вірним. Зокрема, Уриїл алегорично показує Ездрі, що від часу його життя до пришествя Спасителя залишилося років менше, ніж від створення світу до його днів. Отже, Уриїл виступає як просвітитель людського розуму одкровенням істини. У католицькій традиції Уриїл розглядався як янгол спокути, жалю вірних через їхні гріхи, каяття. Його культ, популярний серед гностиків, був з-поміж засуджених Синодом 789 р. за Римського Папи Адріана. Культ архангела Уриїла поширився виключно в православній Церкві, його день відзначають 8 (21) листопада у день Святкування Собору Архістратига Божого Михаїла та інших Небесних Сил Безтілесних. Виходячи з того, що храм в Островці був парафіяльним, то Януш мав фактично монопольне право на вибір його титулатури, на відміну від костелів, котрі належали монашим орденам, адже в таких випадках, як було показано, вагомий вплив мали традиції ордену та його пропагандистська політика. Окрім головного вівтаря з присвятою архангелу, у костелі було ще два: Св. Вавжинця та Марії Магдалини, доволі традиційні для польських земель. Випадок із висвяченням парафії з санкції краківського єпископа на честь забороненого Римом біблійного персонажа є казусом і потребує подальшого дослідження¹⁰⁷. Єдине пояснення, яке ми можемо запропонувати на даний момент, — це розмитість релігійної традиції та практик у Центральній-Східній Європі, що проявлялося в пріоритеті волі конкретних осіб над канонічними порядками, такі тенденції були характерними для українських земель навіть у XVIII ст.

Отже, Януш Острозький у своїх повсякденних релігійних практиках та при виборі посвяти храмів, фундатором яких виступав, звертався або до культів, популярних у середовищі найближчого йому францисканського ордену (Св. Іоанна Хрестителя, Анни, Франциска, Марії Магдалини тощо), або до поширених на всій території Речі Посполитої марійних культів, або до близьких йому та більше шанованих у православній традиції культів архангелів Ми-

¹⁰⁷ Вивчення цього питання ускладнене тією обставиною, що фундація існувала недовго — храм під час шведського потопу зруйнували війська Єжи Ракоци, на сьогодні на його місці — новий костел з присвятою Св. Архангелу Михаїлу, фіксований візитаціями вже з 1748 р., див.: Litak S. Praca cyt. S. 258.

хаїла та Рафаїла, які, до того ж, корелювалися з місцевими релігійними практиками власне волинських земель. Випадок із заснуванням храму на честь арх. Уриїла, як було зазначено, справді потребує подальшого дослідження.

Насамкінець хотілося б зазначити, що аргументом на користь відданості Януша Острозького Західному обрядові в історіографії повсякчас виступало положення з редакції Острозької Ординації 1613 р., згідно з яким спадкоємцем добр Острозьких по смерті Януша Костянтиновича міг бути виключно чоловік католицького віросповідання¹⁰⁸. Наталія Яковенко вважає, що поява відповідного пункту була пов'язана з бажанням старшого сина Василя-Костянтина забезпечити своїх землі від переходу до племінників, дітей брата Олександра¹⁰⁹, з котрим Януш мав не дуже приязні стосунки (перед поділом батьківських маєтностей 1603 р. брати вже були готові до збройного конфлікту, маючи в розпорядженні надвірні загопи близько по 10 тисяч чоловік з кожної сторони¹¹⁰). Такий пункт в акті Ординації, безумовно, є свідченням релігійності її засновника, проте не настільки безкорисливої.

З огляду на викладений матеріал, ми можемо прийти до висновку, що Януш Острозький в останні роки свого життя розгорнув масштабну фундаторську діяльність переважно шляхом заснування парафіяльних римо-католицьких храмів та фундацій на користь францисканів. Про особливе ставлення до згаданого ордену свідчить вибір титулатури для фундушів, а також той перелік святих, особливо шанованих князем. Януш Костянтинович фактично не виявляв уваги до традиційного родового тринітарного культу, хоча він був доволі поширеним у Речі Посполитій і при Вазах, натомість звернувши увагу до вшанування Небесних Сил Безтілесних – Архангелів, які асоціювалися з воїнством небесним та захисниками опікуваної ними громади. А саме як успішного воїна та потужного патрона Януша насамперед і сприймали сучасники.

¹⁰⁸ Akta publiczne do interesu Ordynacyi Ostrogskiej należące. Warszawa, 1751. S. 6.

¹⁰⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993. С. 93.

¹¹⁰ Там само. С. 113.

Питання з визначенням конкретного Святого патрона князя для нас досі залишається відкритим, хоча ми на ґрунті наявних джерел припускаємо його ідентифікацію себе як з Іоанном Хрестителем, так і з Іоанном Євангелістом. Наведені твердження не дають нам змоги зробити висновок про Януша як про безсумнівно палкого віруючого, проте на їхній підставі можна переконатися, що його масштабна меценатська діяльність на користь Католицької Церкви справді могла створити в сучасників образ побожної людини. Отже, питання релігійності Януша Острозького потребує подальшого дослідження релігійних практик та фундаторської діяльності у середовищі нововернених на римо-католицитво українських магнатів і є надзвичайно важливим з погляду вивчення історії Церкви на українських землях та реконструкції картини світобачення українських еліт у Речі Посполитій Ранньомодерної доби.

Дмитро Рибаків

“ВРЕМЕННИК ІВАНА ТИМОФІЄВА”: ЕТАПИ СТВОРЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ “АВТОРСЬКОЇ ЛАБОРАТОРІЇ”

Незважаючи на тривале перебування в науковому обігу, “Временник Івана Тимофієва” (далі: Временник) досі залишається на диво малодослідженим об’єктом москвознавчої текстології. Враховуючи те, що на прикладі Временника маємо справу не з цілісним та закінченим твором, а, радше, зі збірником нарисів, питання структури та внутрішніх принципів організації тексту набувають першорядного значення.

Временник містить щонайменше чотири окремі наративні комплекси, кожен з яких складався у різні часи та під впливом окремої авторської концепції, а головне – у цілком відмінному історичному контексті. Увесь цей набір історичних нарисів та заміток поєднує лише авторство, що належить за загальновизнаною (хоча й не безперечною) версією дякові Івану Тимофієву. Виходячи з відомих на сьогодні моментів біографії цього приказного діяча, можна з певною часткою ймовірності прокоментувати й етапи створення тексту Временника. Утім, головним орієнтиром у такому дослідженні є сам текст – власне, присутні в ньому часові та інформативні маркери.

Свого часу ще С.Ф. Платонов звернув увагу на ознаки суто “механічного” об’єднання у Временнику різночасних нарисів¹. Згодом І.І. Полосіну вдалося виокремити в тексті аж 64 самостійні фрагменти². Застосовані вченим принципи формальної текстології не завжди вкладаються у спробу герменевтичного прочитання тексту та мало придатні для визначення його власної історії, тоді як саме

¹ Платонов С.Ф. Древнерусские сказания и повести о Смутном времени XVII в. как исторический источник. СПб., 1913. Изд. 2-е. С. 210.

² Див.: Полосин И.И. Социально-политическая история XIV – начала XVII вв. Сборник статей. М., 1963. С. 263–347.

останнє становитиме головну мету нашого дослідження. Далі спробуємо детально розглянути чотири “віртуальні” етапи постання тексту Временника та динаміку авторських нарративних принципів.

Перший етап складання Временника, який сам автор називав “сложением, составлением або всесложением”, припадає на кінець XVI ст. Перші історичні етюди були дещо шаблонними, сповненими традиційних для панегіричної історіографії риторичних та сюжетних форм. Якби дяк і далі писав у такому дусі, його ім'я так би й лишилося серед пересічних компіляторів свого часу. Проте Временник посідає особливе місце в історіографії “бунташного століття”. І для кардинальних змін авторського стилю були вагомі, майже епохальні причини.

Не пізніше, ніж часом кончини царя Федора Івановича датується невеличкий фрагмент “Самодержавная вправду ц(а)рствія” (арк. 12–13 зв.)³. Хронологічним репером є характеристика царювання Івана III та Василя III, чий “корє” поколѣнству [...] **непроходєнь доздъ лѣтъ** [...] оґ самоґ(о) Августа кесаря риґскаго [...] влєчак-уся во своя роды, **яко д(є)нь днеґ** [...] законно* и свѣтолѣпно с(ы)нови шт ѡґ(е)цѣ додн(є)ґъ происхоґдаху⁴; [...] **дон(ы)не ц(а)рствія тѣхъ** водружена непоколебимо утвѣржахуся” (арк. 13–13 зв.). Як бачимо, багаторазові вказівки на Рюриковичів як на чинну династію змушують датувати текст часом до 1598 р., коли припинилася гілка “инорога бывша во бранѣхъ” Івана III та воцарилася династія Годунових. Наявність цього фрагмента в списку 1630–70-х рр. (судячи з філіграней) є першим аргументом на користь того, що первісно Временник був комплексним пам'ятником, а не цілісним завершеним нарративом.

Упорядницька праця навряд чи належала авторові. Останній залишив мудрішим — “изошбильным разума” — лише набір своїх історичних нарисів, за умовним визначенням І.І. Полосіна, “архів”, який складався з різночасних начерків, подеколи цілком незалеж-

³ Тут і надалі Временник цитується за єдиним списком: Російська державна бібліотека. Відділ рукописів (далі: ОР РГБ), Ф. 178, № 10692. Посилання на пронумеровані аркуші рукопису надаватимуться безпосередньо в тексті.

⁴ В автографі, судячи з усього, було “дн(є)сь”. Лише пізніший редактор, вочевидь, прагнучи хоч якось підкреслити аорист, додав префікс “до” — “доднесь”.

⁵ Рыбаков Д.О. Временник Ивана Тимофеева: концепция “авторского архива”. С. 379–385; Рыбаков Д.А. “Временник Ивана Тимофеева” — несостоявшийся историографический проект начала XVII века // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. М., 2007. № 4. С. 60–65.

них⁵. У 1630-ті рр., вже після смерті автора (якщо ним справді був Івашко Тимофієв син Семенов), невідомий упорядник буквально переписав зміст протографа, здійснивши лише сюжетну композицію, адже в своєму розпорядженні він мав лише колекцію чернеток та окремих зошитів. Згодом, десь у 1660-ті рр., було додано зміст та кіноварні помети. Однак текстуальне наповнення авторського “архіву” так і лишилося оригінальним.

Утім, деякі зошити чи фрагменти, цілком імовірно, було втрачено ще до того, як автограф Временника потрапив до рук упорядників. Причина — постійні пертурбації, яких сам автор зазнавав за часи Смути, і про що він недвозначно писав у своїх нотатках (Див. арк. 219). Тож упорядковувати доводилося цілком різнорідні та різночасні фрагменти, що позначилося на остаточному характері авторського наративу. Текст справді де-не-де пориває з історичною логікою.

Варто обмовитися, що думка, висловлена свого часу А.С. Дьоміним, будімо Тимофієв дозволяв читачам розташовувати фрагменти так, як їм зручно, є очевидною перетяжкою⁶. У Временнику йдеться про діалог з “віртуальним” читачем щодо права останнього виправляти, а не ганити автора — такий собі етикетний прийом. Принаймні, пізніший переписувач поставився до авторського тексту майже як до сакрального, рядок у рядок та слово в слово копіюючи протограф. В результаті, у копії 1630-х рр. опинилися цілком анахронічні ідеї, які, напевно, ще за життя автора могли б зазнати ревізії, якби автор сам був причетним до впорядкування.

Іноді автор попереджав про можливі ухи від історико-генетичної послідовності: “ныне* не вся по ря^у, [...] но свидѣтельное времене потребою, елика ми на памя^т слышание^м въздоша” (арк. 20 зв.). Аналогічну репліку зустрінемо і в описанні біографії Грозного: “въмъ бо, яко и* подобаше сказание^м сия приложити пре*де (щодо послідовності оповіді про ранній та пізніший період правління Грозного), но егда что в мѣгли обрелося, то і вчини^х, идѣ* что обрѣтохо^м, не пре*и^збирающе, ни* по чину коему*до подобны^х мѣсть” (арк. 25). Отже, перестановка історичних сюжетів не завжди викликана суто “механічною” плутаниною фрагментів, як вважали чимало дослідників, зокрема, Я.Г. Солодкін⁷. У цілій низці випадків

⁶ Демин А.С. Писатель и общество в России XVI—XVII вв. (Общественные настроения). М., 1985. С. 75.

⁷ Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 45–46, 160.

трапляється цілком свідоме уникнення з боку автора хронологічної послідовності: “аще и первобытно вписалося послѣ*де, суще*тва д*ло неповре*но бысть, понеже в ну*да*х ра*съянна ума, яко во угле темне, бысть сотворено, и не бѣ воля, и* по чину и*ря*не украшени-емъ хотящее вся пре*избирати, и до*бро ра*судливый се разумѣ*т” (арк. 26 зв. – 27).

Фрагмент “Самодержавная вправду” перебував у авторському “архіві”, очевидно, в окремому зошиті чи на окремому аркуші. Упорядникам довелося знайти йому місце в сюжетній структурі Временника. За формальною логікою, саме цей фрагмент мав би розпочинати твір, адже лише тут згадуються найдавніші події та особистості, що фігурують у тексті – Іван III та Василій III. Саме ці постаті визначають найраніший хронологічний рубікон Временника (за винятком лише Августа кесаря). Проте виникає питання: чому цей початок настільки виразно контрастує з лівовою часткою тексту і чи не є він абсолютно “чужорідним”?

Судячи з заголовка та риторики, цьому фрагментові личило б зайняти місце у якійсь офіційній пам’ятці. Нам позитивно нічого не відомо про спроби продовжити Степенну книгу за патріарха Іова, на чому свого часу наголошував В. І. Корецький⁸. Отже, чи є реальні підстави пов’язувати ранню історію Временника з офіційним літописанням часів Федора Івановича? Справді, подібна розповідь з залученням сюжету Сказання про князів Володимирських та нарочитою згадкою про “велику Росію як новий Ізраїль” була б доречною саме в жанрі Книги государевого родоводу – власне, Степенної. Ніде більше Тимофіїв не дотримується такого пафосу.

Водночас, немає жодних підстав підозрювати, що фрагмент “Самодержавная вправду” не належить авторові Временника, як, наприклад, дві притчі наприкінці рукопису. Незважаючи на суттєву різницю історіографічних підходів, спорідненість виразно простежується в лексиці, надто характерній для Временника, та стилістиці, чого якраз не спостерігається у притчах. Наприклад, стилістичний прийом, коли місто чи держава промовляють від першої особи (аз, мя): “таковъ убо шт древле самодержа*ны* мя о*т ро*” (арк. 13 зв.),

⁸ Див.: Корецький В.И. История Иосифа о разорении русском – летописный источник В.Н. Татищева // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1973. Вып. 5. С. 251–285; его же. Мазуринский летописец конца XVII века и летописание Смутного времени // Славяне и Русь. К 60-летию академика Б.А. Рыбакова. М., 1968. С. 282–290.

є дуже характерним для авторського почерку Івана Тимофієва. Той самий прийом через багато років автор використовує в оповіданнях новгородського періоду з тою лише різницею, що йтиметься не про московських государів – “самодержавствних вправду”, а про Новгород та його городян: “люди моя – промовлятиме приснове-ликий Новгород”. Отже, початок таки належить Тимофієву, хоча з літературно-стилістичного погляду є цілком чужорідним.

Очевидно, ранній історіографічний досвід дяка містив завдання докладно описати царювання Івана Грозного: “о управлени^к того державы бл(а)годатноіме^наго ц(а)ря, повреци его лѣ^т юно^ти, и иже к приближенію средовѣ^ти старости, сокращене реку ради послѣ^дующаго о немъ бѣ^з продо^жения слова” (арк. 13 зв. – 14). Таким чином, фрагмент “Самодержавная вправду” міг бути своєрідною преамбулою до запланованої біографії Всегрозного царя. Нині важко собі уявити, якою мала бути така біографія – найімовірніше, це міг бути панегірик у стилі Степенної книги. Подальша наративна історія Временника розвивалася вже в роки Смути. Початок нової “проби пера” визначає малопомітний пасаж: “время бо лѣ^т его всяко бы^ть” (арк. 14).

Другий етап історичної творчості дяка Івана Тимофієва позначений впливом концепції загальної громадянської та моральної відповідальності за потурання тиранам – так зване “безумне/безсловесне мовчання”. Цей публіцистичний символ відобразився у багатьох публіцистичних пам’ятках Смутного часу – Временник лишень один з багатьох, де ця ідея відбилася найрельєфніше⁹.

Панегірик Рюриковичам, про який уже йшлося, пережив свою актуальність на рубежі XVI–XVII ст. Страшний голод та численні селянські повстання вкрай негативно позначили правління Бориса Годунова. Нарешті, поява самозванця/-ів змусила проникливих спостерігачів замислитися про сучасне “власними словами”, а не риторикою макарівської історіографії. На початку XVII ст. традиційний літературний етикет раз-по-раз опинявся неспроможним передати все те, чому автори та переважна більшість їхньої читацької аудиторії стали сучасниками й очевидцями. Одним з таких проникливих спостерігачів був дяк Іван Тимофієв, який запропонував доволі оригінальний для свого часу тип історіописання та (несподі-

⁹ Докл. див.: Коротченко М.А. Публицистика смутного времени: Проблематика, авторская позиция. Влияние церковной публицистики конца XV – начала XVI вв. Дис. ... канд. филол. наук. М., 1998.

вано для самого себе) переглянув традиційний метод історичної оповіді. Саме на сторінках Временника вперше представлено уявлення про наслідковий ланцюг між “смутами” початку XVII ст. та сумнозвісним правлінням Івана Грозного, між впровадженою ним опричиною та подальшою політичною кризою (ідея династичної кризи поширилася в історіографії тільки через два сторіччя): “сімь разделениемъ (опричиною) [...] земли всей велик расколъ сотвори [...], мню, нынешняя вся земля розгласие яко прообразуя оттуду дозѣ” (арк. 16 зв.).

Отже, звернімося безпосередньо до фрагментів, що визначили другий етап формування Временника. Починаючи з сентенції: “время бо лѣтъ его всяко бытъ” (арк. 14) доволі контрастно змінюється стиль викладу — починається неначе інший авторський твір, де більше не оповідується про події та героїв у дусі Степенної книги. З погляду літературного етикету автор поводить ся значно розкутіше (хоча етикет залишається неодмінною складовою його авторського амплуа), дедалі частіше дозволяє собі розмірковувати над душевними властивостями історичних персонажів та їхньою особистою поведінкою. Описання особистості Грозного царя багато в чому інспіровано прагненням навести історико-генетичний місточок між двома послідовними епохами російської історії — опричиною та Смутою¹⁰.

На підставі наявного тексту важко визначити, чи довелося автору в роки Смути переписувати попередні начерки або, скажімо, повернутися до більш ранніх сюжетів, наново оцінивши суть написаного. Судячи з лейтмотиву, лівова частка твору писалася в апогей Смути, під час подій, що охопили Московську державу наприкінці царювання Шуйського: “да* оно и до н(ы)не неутвер*женнымъ о* грѣхъ колеблемъ, и нѣ*тъ ю до единого н(ы)не о* ч(е)л(о)в(е)къ утвердити могущаго; по Хр(и)ст(о)ву слову, яко всяко ц(а)рство, ра*дѣ*шееся на ся, не можетъ стояти” (арк. 16 зв.). Саме відсутність перспективи замирити країну в умовах численних самозванців та інтервенції зумовила вкрай песимістичний настрій практично цілого твору.

Переважна більшість текстових маркерів дають зрозуміти, що робота над основним текстовим матеріалом тривала в період міжцарювання (не раніше за 1610 р.). За нашими спостереженнями,

¹⁰ Думка І.І. Полосіна, що рефлексії автора Временника щодо характеру Грозного на арк. 21 та 24 були написані з інтервалом не менше десятка років, не знаходить належного обґрунтування: Полосин И.И. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII века. С. 274.

відправною точкою написання тимофіївських записок стала кончина “стратиґа плотска” Михайла Скопіна, на якого автор, як і багато хто з сучасників, покладав надію щодо подолання Смути (Див. арк. 252–252 зв.). Верхня ж межа цього етапу, відповідно, позначена обранням на престол Михайла Романова, що відкривало нову перспективу на громадянське примирення та активнішу протидію інтервенції. В подальшому спробуємо на конкретному текстовому матеріалі переконатися, що основний склад твору про події Смутного часу (за винятком новгородської епопеї) утворився саме в період 1610–1612 рр.

Відповідна патетика Временника багато в чому зобов’язана своєму часові. Російським сучасникам здавалося, що “за дверима” панує справжній апокаліпсис: государя на Москві немає – ні законного, ні самозваного, патріарха немає, Новгородом (у якому, власне, писався текст) панують шведи, переговори ані великих послів, ані земського (ярославського) уряду нічого позитивного не дали (принаймні, з новгородського погляду). Оскільки історики початку XVII ст. ще перебували в “сакраментальних” шатах, які заповіли їм їхні попередники, то кінець “свѣтолѣпной” династії Рюриковичів міг позначати не що інше, як кінець “старого завіту” – епохи “царів-пророків”, “самодержавных вправду”. Останнім “царем-пророком” був “освятованный” цар Федір Іванович, в Тимофіїв не міг це не зазначити: “конецъ* велицей Росіи всеі сий – Фешдо^р Іванови^ч”, впра^ду бл(а)гочестивый самоде^ржець, и*^ж рода всег^о своег^о житиємъ своимъ запечатлѣ, як^о* пр(о)р^окомъ всѣмъ Иш^ан Захариин^и печать бысть” (арк. 43–43 зв.). В епоху Михайла Федоровича такий фаталізм сприймався б як недоречний, а то й крамольний, та навряд чи й сам автор наполягав би тоді на ідеї кінця Московського царства. Як буде показано далі, рядки, що писалися наприкінці новгородського “заплення”, у період столбовських перемовин (на початку 1617 р.), песимізмом уже не відзначалися.

У першій частині кодексу трапляються й інші сюжетні вкраплення як результат упорядницької логіки. Так, оповідь про царювання Івана Грозного “перетинає” яскравий за образністю нарис “ш новгородцкомъ плененіи” (арк 17 зв. – 20 зв.). Те, що в самому тексті для позначення Новгорода скрізь вживана метафора “град святый” та навіть сама повість ведеться від імені Новгорода – від першої особи – маркує важливу текстологічну складову: текст писався з розрахунку на новгородського читача чи замовника, який сприймав би такий текст як такий, що вже не потребував зайвих пояснень.

Фрагмент “Таковъ, иже пре^ареченый убийца” (арк. 52 зв. – 55) про царя Бориса міг би становити привід дещо опустити хронологічну планку другого етапу складання Временника. Автор наполягав на викривальній місії перенесених до Москви влітку 1606 р. мощей царевича Димитрія Углицького: “тогда с(вя)тый дву лжец(а)рей купно заусти, и прочия^х же по сихъ, на се дщащихся, на о^тчество его, младоточны^х зело, небл(а)гословна корене, ни по и^збранию людей, но о^т стра^ническия четы, бе^именныхъ, ме^чайшихъ и самозванны^х [...] – сицевы^х бо о^т да^ж дон(ы)не не престая о^бличае^т” (арк. 54 зв. – 55). Під двома лжецарями розуміються Борис Годунов та Лжедимитрій I. Очевидним є і натяк на Тушинського “вора” та численних самозванців. Проте не бачимо тут згадки про інтервентів або хоча б про королевича. Чи могла ця замітка стосуватися лише періоду до 1610 р.?

Проти такого припущення свідчить композиційний зв'язок між наведеним фрагментом та попереднім, де описується царювання Бориса Годунова. Обидва уривки, за нашим спостереженням, разом становлять цілісний нарративний блок, хоча чіткий хронологічний визначник міститься саме в першому фрагменті. У другому читаємо нищівну характеристику Василя Шуйського: “по семъ, времени зовущу, лжу свидѣтелный синглитик, мню, яко бо попуцениемъ той всей Роси ц(а)рь бы^т” (арк. 52 зв.). Шуйський у 1591 р. очолював углицьку слідчу комісію та наполягав на невимушеній смерті царевича внаслідок нападу епілепсії: “болѣзнь ему тяжку прирекъ [...], иж іступати умомъ и тѣломъ оцепеневати” (арк. 52). У 1606 р. він же публічно заявляв уже цілком протилежне, за що й заслужив від автора Временника епитет “лжу свидѣтелный”. Одначе писати в такому ключі до літа 1610 р. – власне, до арешту Шуйського – державному чиновнику навряд чи годилося, навіть якщо він перебував у Новгороді. Отож, мусимо датувати цей фрагмент щонайменше **останньою третиною 1610 р.** або наступними місяцями.

На той самий часовий діапазон вказує і фрагмент: Кто убо непщуща (арк. 55–57). Тут автор у традиціях жалобного панегірика сповіщає про втрату царственного спадкоємства серед Рюриковичів: “бл(а)гочестиву роду и бл(а)гословену б(о)гомъ и с(вя)тыми его, е^к во ц(а)р^твио^х утвержени многими лѣты вкоренену, [...] н(ы)не бе^з наслѣдия преходе^т, имъющъ конецъ [...]; искорене^н бы^т ро^а тѣхъ, б(о)гу за грехи попустившу н(а)ша, намъ о^т немужества умолча-

щим не^бличне” (арк. 55–55 зв., 56). З формального погляду, про такий дисконтинітет доречно було б писати вже після 1598 р., одначе дискурс “безумного мовчання” сформувався в російському історичному письменстві лише в роки Смути на ґрунті рефлексій щодо причин **днешнього** розорення та всенародного розділення: “намъ от немужества умолчащим не^бличне”. Отже, опустити нижню хронологічну планку нижче за епоху самозванців не видається доречним.

Більше того, Василій Шуйський, як відомо, також представляв гілку “благочестива рода” суздальських Рюриковичів, офіційно йменував себе нащадком Олександра Невського. Про те, що саме суздальська гілка Рюриковичів-Шуйських має найвагоміші права на спадкоємство вигаслої династії Калитичів, чудово знали навіть у Речі Посполитій (відома нарочита заява з цього приводу гетьмана Яна Замоїського 1605 р.¹¹). Не міг про це не знати й государів дяк Івашко Тимофієв. В одному з фрагментів Временника він без жодного пафосу називав Шуйського: “от синглит вельможа благороден вельми” (арк. 51). Окрім того, після 1613 р. благословенний рід, що від “Рюрика начало имяху” (арк. 13), міг знайти в особі царя Михайла Федоровича друге дихання, адже офіційна концепція проголошувала Романових правонаступниками Івана IV за царицею Анастасією. Однак, бодай натяку на вирішення династичного питання й подолання дисконтинітету в наведеному фрагменті не прочитується. Тож доречно обмежити появу й цього уривка періодом **міжцарювання**.

Ідею “безумного мовчання” представлено в доволі широкому спектрі сюжетів Временника, і це само по собі є хронологічним репером. Згідно з логікою Тимофієва, потурання тиранам, яке вкорінилося за царювання Бориса Годунова, і **до**сі тяжіє над народом, який нездатний підняти голос проти напасників – самозванців, інтервентів, “ворів” тощо: “вѣде о” (Борис Годунов), вѣде всѣ^х немужество, яко не бѣ тогда и **дон(ы)не** крѣпкаго во Іи³раили о^т главы да^ж и до ногъ, от величаишихъ да^ж и до просты^х” (арк. 44 зв.). Аналогічно в апології царевича Димитрія Углицького: “его же крове ради единая, мню, о^т сме^рти і вся льта **н(ы)не** російієка земля всяко о^т бѣ^а потрясаема и едина в земли госпо^аска кровь многи^х кровми мщаема бѣ **попущения ради страсти в мо^ачании о^т люде^и** гос-

¹¹ Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией (даль: РИБ). СПб., 1872. Т. 1. Стб. 16.

подоубийцу и за стекшияся в на^с прочия злобы вкупе ка²нимо, о^т Б(о)га н(ы)не суть¹² приемле^т” (арк. 47–47 зв.). Сумнів викликає тільки аорист: “мщаема бѣ” – тоді як нині “мщаема есть”. Утім, чорновий характер автографа Временника зумовив доволі парадоксальний граматичний характер тексту; автор нерідко застосовує минулий час, коли мова йде про цілком сталі, сучасні речі – наприклад, у тому ж фрагменті: “Угле^с граду томв имя бѣ” (арк. 48).

Виразний відгук апогею Смути пробився і в оцінці особистості Бориса Годунова. Перелічуючи його благі вчинки у розбудові держави, Тимофієв усе ж зауважує: “аще похоще^т кто дивитися, еже сегш к земли ш доб^ршмъ тцанию [...], что бо о^т всѣх суущихъ сравнитися може^т главе ц(а)р^стей? Ничтоже су^т достойно [...] власу единому ц(а)рски^х гла^с (натяк на прискорення смерті царя Федора та його брата Дмитрія), яко^{же} видимъ н(ы)не вси, аще не тако суть” (арк. 119–119 зв.). Іншими словами, споглядання сьогоденної колотнечі, з погляду сучасника, лише підтверджує те, що “безумне мовчання” щодо тиранства владик та замах на життя “самодержавних вправду” не могли призвести ні до чого іншого, а лише до хаосу та сум’яття, що спостерігаються нині.

Отже, царський трон вдовує, і Тимофієв підкреслено включає до свого збірника розділ “ш вдовствѣ моско^сско^т г(осу)д(а)р^ства” (арк. 288). Ці та інші конотації черговий раз указують на період міжцарювання як на особливо сприятливий для появи основного наративного корпусу Временника. До цього часового проміжку може бути долучений і період активних дій Другого земського ополчення, оскільки новгородський обиватель за тих умов не конче мав бути обізнаним у перебігу подій в центральній Росії.

Фрагмент “Продерзанию^{же} две^р таковы^{мъ} на таковая” дещо виділяється з контексту в сюжетному плані та з погляду палеографії. Переписувач, очевидно, дотримуючись авторського варіанту, планував відкрити розділ з кіноварної буквиці, для якої залишив місце на три перші рядки (арк. 140). На думку автора, наслідком розбрату в державі стало усунення самого інституту царської влади: “госпоство бѣглавное со времяны прижиша” (арк. 145). І ця ситуація

¹² Вірогідно, йдеться про “суд”. Саме так у публікації О.О. Державіної: “ныне суд приемлет” (оговорюється а археографічному коментарі): Временник Ивана Тимофеева. С. 410. Те, що “суд” у списку 1630-х рр. перетворився на “суть” (ймовірно, в автографі було “сут” зайвий раз говорить про “механічне” ставлення копіста до справи).

відбувається в актуальному вимірі: “в на^с дне^с в таковы^х дъемо” (арк. 142) – тобто вкотре стикаємося з синхронізаційним маркером “днесь”, а текст дедалі прозоріше вказує на період міжцарювання.

Фрагмент: “Пла^а и^з среды с(е)рца глубоко^х” (арк. 146 зв. – 151) штучно розчленував оповідання про Бориса Годунова. Ані текстуально, ані за часом постановня цей фрагмент своєму контекстові не відповідає. Визначити його первісне походження майже неможливо. Однак вже наступний уривок, яким завершується оповідь про правління Бориса, знову марковано періодом початку 1610-х рр.: “с ляховными^{же} н(а)ше тогда ѿ мирномъ постановени” (арк. 154 зв.). У коментарях до видання Временника 1951 р. О.О. Державіна запевняла, що йдеться про Деулінські перемовини 1618 р.¹³ Аналіз контексту змушує відкинути цю тезу.

По-перше, йдеться про зрадників з російського середовища, які сприяли перемогам ляхів над московитами: аще не бы н(ы)не изшедшая ѿт на^с самоизво^{но} б(о)гѡ^тступницы и бл(а)г^очестию предателя [...] новые о^тпадницы нашея въры [...] – шдольваемъ¹⁴ сихъ ради ѿт ту^ждихъ, по всему победихомся ими. И се убо яве, егда не шпримесишася наша на ны, они едины таковы^х намъ своихъ побед^одений содъяти не во^змогшша никогда^ж” (арк. 155–156 зв.). Масовий “колабораціонізм” мав місце лише 1610 р., зокрема після серпневого пакту в період активного висування на московський престол королевича Владислава та присяги йому в містах, але ніяк не після 1613 р. З плином часу писати про таке ставало дедалі менш актуальним, тим паче, що більшість цих “зрадників” підтвердили свої феодальні привілеї і навіть увійшли до складу владиславової Думи. Таким чином, під мирними угодами “с ляховними” слід розуміти угоду з Жулкевським під Москвою влітку 1610 р. та переговори великих послів під Смоленськом, які новгородський сучасник міг уважати “мирними”.

В подальшому з часовими маркерами, які вказуватимуть на часи міжцарювання, стикатимемося дедалі частіше. Судячи з усього, навіть розділ про Ажедимитрія I автор писав не по “гарячих слідах”, а лише через кілька років. Один з фрагментів повісті про першого самозванця можна датувати навіть з точністю до року. Так, на

¹³ Державина О.А. Исторический и географический комментарий // Временник Ивана Тимофеева. С. 488.

¹⁴ У публікації О.О. Державіної: *одолеваемы*.

думку автора Временника, розправа над зарубіжними гостями, які прибули на весілля Лжедмитрія, мала для Московського царства вкрай фатальні наслідки: “множайши тѣмъ земли рустей вре^а со-творихомъ — всю землю и^х сами на ся си^м восколебахомъ [...]; много^ж отуду и дон(ы)не неутѣшно плаче^м [...] да^ж и до сего сихъ подвигомъ, е^ж по мале пришедшимъ убо в сила^х тя^жце^х имъ и пре^аняя н(а)ша грады сте^ршим и доше^ашимъ самыя м(а)тере градово^м, вся тоя входы^ж и исходы, о^блежениемъ о^бъ^аше, затвориша и на много оставиша [...] и жилища си бли^з забрал града на лѣта утвердиша, самого^ж царя [...], яко в худе клѣтце со всѣми вои его неисхо^ана во граде затвориша, кн(я)зя Василя Шуйского ѿ” (арк. 173—173 зв.). Як бачимо, автор уже знає про інтервенцію та облогу Москви. Водночас він не згадує ані про окупацію Москви гарнізоном Жулкевського у жовтні 1610 р., ані про усунення царя Василя Шуйського в липні того ж року. І перше, й останнє, напевно, могло б рельєфніше проілюструвати наслідки травневого кровопролиття 1606 р. Отож, фрагмент писався, вочевидь, у першій половині 1610 р. Інформативна затримка, пробачна для новгородського спостерігача, не могла бути суттєвою.

Подальша оповідь про Василя Шуйського — це синхронні записки про події, що відбувалися “во время^ж посѣднее днешни^х време^м” (арк. 192). Емоційність та інформативне наповнення цього фрагмента справляють враження, що розділ писався невдовзі по усуненні Шуйського. В.І. Корецький цілком доречно припустив, що збіг поглядів на ключові моменти Смути автора Временника та стольника Івана Воротинського зумовлені не інакше, як впливом останнього на історичну творчість дяка¹⁵. Як відомо, саме Воротинський — чи не найголовніший діяч так званої семибоярщини — одержав місію заявити цареві про його усунення: “своак же его” (Шуйського), “боярин Иван Михайлович Воротынской [...] царя Василья и царицу сведоша с престола и отвезоша его на старой двор”¹⁶. Складається враження, що своєю філіппікою автор Временника намагався створити апологію діянь боярської фронди, яка наважилася на детронізацію. Одна річ — усунення законного госу-

¹⁵ Корецький В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. // АЕ за 1974 год. М., 1975. С. 156; его же. История русского летописания второй половины XVI — начала XVII в. С. 189—190.

¹⁶ Новый летописец // ПСРА. Летописный сборник, именуемый патриаршей или Никоновской летописью. М., 2000 (фототип: СПб., 1910). Т. XIV. §235, С. 100.

даря, “самодержавного вправду”, цілком інша — вискочки, “самообранного” царя-“шубника”, який царював “бе^з воля всеа земля люди” (арк. 193); “бе^з б(о)жия [...] избрания^ж и бл(а)гволения сѣдша, ни^ж по шбцагш всеа русиі градовъ люцѣкагш совѣта” (арк. 192).

Надзвичайно шанобливо відгукуючись про законних “святолепних” государів, включно з тираном Грозним, усіяко ухияючись навіть від міркувань з приводу їхніх особистих рис (Див. арк. 57—57 зв.), дяк-історик без жодного докору сумління пише про моральні вади царя Василя: “яко неч(е)^тивъ всяко и скотольпе^д, ц(а)р^твова во блудъ и пия^нства^х и кровопролитии^х непови^нны^х кровей, к сим же і во вра^жбахъ б(о)гомерскихъ, ими^ж мняся во ц(а)р^тви итве^дити [...]; не бл(а)гчестивне живушу, шства б(о)га, к бесомъ прибегая, [...] я^к чюже таковая хр(и)^тияномъ, не^же ц(а)рю” (арк. 193 зв. — 194). У такий риторичний спосіб акт усунення “не сущего ц(а)ря” набував неначе законного виправдання, поставав в очах реципієнта, безумовно, Божою карою: “сегш ради паче ц(а)р^тво егш малолѣтно пребысть” (арк. 194); “суди ему, б(о)же, по дѣломъ егш” (арк. 195 зв.).

На момент усунення Василя Шуйського влітку 1610 р. такий дискурс якнайкраще відповідав політичним амбіціям саме князя Івана Воротинського та його оточення. Лише в інтересах тих чи інших членів боярського уряду можна було вжити щодо колишнього монарха цитату з відверто принизливою конотацією: “ссече^т бо выи грѣшникомъ не чю^вствиємъ меча, но усечениемъ мукъ, по писанию” (арк. 196)¹⁷. Нагадаймо, що за припущенням (навіть чи лише інтуїтивним) дяка Записного приказу Тимофія Кудрявцева, який у середині 1650-х рр. шукав тимофієвських “временних” книг, саме Воротинські були зберігачами шуканого рукопису Временника, а Іван Михайлович — ще й “меценатом” його автора: “а жаловал де его (тобто Івана Тимофієва) за то боярин кн(я)зь Іван Михайлович Воротинской, і потому Ивановых кн(и)гъ или списка с тѣх кн(и)гъ у столника у кн(я)зя Івана Алексѣевича Воротинского (у внука ево) чаят^и”¹⁸.

Є ще одна непрямка вказівка на те, що повість про Василя Шуйського постала не пізніше, ніж улітку 1611 р. На користь цьо-

¹⁷ Див.: Псалом 128, 4.

¹⁸ Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества XVII в. М., 1903. С. 62—63.

го промовляє такий фрагмент: в оповіді про новгородського воеводу Михайла Татищева автор дає зрозуміти, що ще живі свідки, яким достеменно відомо, чи встиг замордований воевода Татищев гідно підготуватися до своєї кончини (узимку 1608 р.) – власне, чи встиг він сповідатися духівникові та прийняти святощі: “аще вmale нъкако пре^а симъ что о^тцеви д(у)жо^нне о^т содъянныхъ ему скорости ради исповѣдати о^т преимущаго бѣ посла^блено, негли убо нъкако, аще и с(вя)т(ы)ни прия – **о сихъ до^бре вѣдомо свѣне на^с** прилу^а-щимся ту сущими, аще тако истино есть” (арк. 199–199 зв.). У документах слідчої справи, порушеної в 1611 р. за фактом приховання частини рухомого майна вбитого воеводи Михайла Татищева між іншим зазначається, що потерпілий був “сын духовной” софійського протопопа Амоса¹⁹. Отже, лише останньому могло бути відомо, чи встиг нещасний приступити до святих Таїн перед трагедією. Протопоп Амос, як відомо, не пережив штурму Новгорода 16 липня 1611 р.: “протопопу же Софійскому Аммосу, запершуся в своем же дворе с своими советники и бьющеся с немцами многое время [...]; немцы же, видя таковое ево жестокое стоятелство, приидоша всеми людьми и зажгоша у него двор, и згорел он совсем, ни единого не взяша жива”²⁰. Отже, після липня 1611 р. Тимофієву навряд чи було сенс посилатися на Амоса як на єдину компетентну особу в цьому питанні – “о сих добре ведомо **свене нас**”.

Наше припущення щодо кандидатури Амоса, певно, є лише гіпотезою, адже духівником Татищева, насправді, могла бути й інша особа (джерело цієї інформації надто непевне). Утім, якщо таке припущення доречне, то часовий діапазон створення записок про царя Василя Шуйського (без “плачу”, про який докладніше буде нижче) чітко обмежується датою усунення царя Василя з престолу та датою взяття Новгорода: **липень 1610 – липень 1611 рр.**

Через кілька місяців, коли виявилася цілковита неспроможність уряду Мстиславського-Воротинського стабілізувати ситуацію в державі, а столиця знову, як і в 1605 р., опинилася в руках інтервентів, ставлення Тимофієва до царя-“шубника” кардинально змінилося на цілком співчутливе. На сторінках Временника залишився проникливий “плач” за долею колишнього самодержця. Ба, більше –

¹⁹ Черепнин Л.В. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве – авторе “Временника” // Исторический архив. М., 1960. № 4. С. 165.

²⁰ Летописец новгородской вкратце // ПСРА. Новгородская III летопись. СПб., 1841. Т. 3. С. 266. Див. також: Новый летописец. § 274. С. 114.

в акті його усунення та видання інтервентам автор угледів ганьбу на все православне російське царство (Див. арк. 202–207 зв.). Проте це сталося лише з плином часу. А доти, влітку 1610 р., Тимофієв докладав усю свою риторичку, щоб оминути власною рукою викладені канони “політкоректності” та всіляко виправдати дії учасників антишуйської фронди. Згодом автор вставить у свій текст обіцянку докладно описати “нии³вержение* бесчестное” Шуйського “в прочее”, тобто нижче (арк. 196 зв.), однак первісно гостра філіппіка (Див. арк. 192–197 зв.) аж ніяк не передбачала якихось жалісливих мотивів.

Істотний перегляд образу Шуйського стався пізніше. Дискурс “плач” у фрагменті “По ра³сужении* мѣста” (арк. 201 зв. – 205 зв.), продовжений у наступному розділі, суперечить попередньому фрагментові “Во время* послѣднее”, де оповідається про того самого монарха (арк. 192–200 зв.). Первісне сусідство цих наративних блоків в автографі навіть важко собі уявити.

У першому випадку автор не шкодує інвектив, засуджуючи Шуйського за несвоєчасний шлюб під час облоги столиці військами Болотникова; у другому – навпаки, рясно оплакує “умиленное супру*наго жития его [...] распряжение горлицъ подобное” (арк. 202). Виявляється, ще вчора Шуйський був “яко неч(е)*тивъ всяко и скотольпе”, ц(а)р³твова во блудъ и пия³ства^x и кровопролитии* непови*ны* кровей” (арк. 193 зв. – 194), натомість нині автор показово шкодує з приводу “конечного ему тамо” (у Польщі) “бе³честия наругание и срамоты” (арк. 202 зв.) та риторично окликає: “како не усхоша господо³предате⁴ныя руки, коснувшиися нера³судно высотъ твоей [...] ш(вя)това³ныя чести славы” (арк. 204 зв. – 205). Якщо в попередньому фрагменті суд Божий закликався автором на главу царя: “суди ему, б(о)же, по дѣломъ его” (арк. 195 зв.), то нині, навпаки – на “дерзнувших” рабів, “иже коснушася некасаемыхъ” – тобто заколотників на чолі з Воротинським: “суди в де³суда имъ” (арк. 205 зв.). Нарешті, в останньому варіанті “самовенечника”-Шуйського, якого на Москві оголосили царем “бе³ б(о)жия [...] избрания* (арк. 192), бе³ воля всеа земля люди” (арк. 193; див. арк. 208 зв.), автор не лише називає “б(о)гопоставленным та рдгом всеа крѣпости н(а)шея” (арк. 203 зв.), а й у найкращих традиціях Агапітового красномовства навіть обожнює: “тебе бо, яко б(о)га вся купно тва³, по б(о)зе стыдящеся, почитае³ страхомъ и моччаниемъ” (арк. 205). Завершується цей фрагмент пря-

мим пасажем з Агапіта: “аще и ч(е)л(о)в(е)къ ц(а)рь бѣ по естеству, властію достоиства привлеченъ естъ б(о)гу, иже надо всѣми, не имаѣ бо на земли высочайши себѣ” (арк. 205 зв.). Навряд чи ревізію образу Шуйського викликало неочікуване знайомство автора з однією з давньоруських реплік цього візантійського тексту²¹. Ймовірноше, зміна концепту обумовлена суто особистим досвідом автора та зміною “мецената”. Втім, залишаємо це питання відкритим...

Обидві характеристики Шуйського, здається, таки мають спільну ланку (і це могло б бути чи не поодиноким доказом на користь авторського редагування тексту). В останньому варіанті Тимофієв посилається на попередню розповідь з того самого сюжету про Шуйського: “аще ѡ не^м иже бесчестне нѣкое в словженіи семъ рекохо^м нѣгде, о^т дѣлъ егѡ творимо имъ, что бе^зместно” (арк. 204). Таким чином, дяк, хоча й не відмовляється від попереднього оповідання, тим не менш, вважає за потрібне врівноважити характеристики: “тамо вправу неподобное тогѡ единѡго и^звѣщано, здѣ же в речноту подобно жалостнѣше словесы и пошжити” (арк. 204). Заперечення мінімізується завдяки тої-таки псевдоагапітові риторички: “но аще естъ ѡн нѣкогда и погрешителну жизнь убо ц(а)ртвуйа проходи^т, венца^ж ч(е)тнѡму что естъ с ни^м” (арк. 206). Отже, дозволимо собі висновок: обидва фрагменти відділяє деякий проміжок часу та особистий досвід автора – скажімо, до та після арешту Шуйського.

Бодай приблизний час написання фрагмента, в якому Шуйського “реабілітовано”, визначити непросто. Автор зазначав, що не знає подробиць проникнення до столиці гарнізону Жулкевського: “не

²¹ Безпосереднє знайомство дяка Івана Тимофієва з відомим Повчанням Агапіта Юстиніану довести навряд чи можливо, хоча освіченість автора Временника є очевидною. Використаний у Временнику пасаж майже буквально відповідає тому, який наведено в Лаврентіївському літописі під 1175 р.: “Естьством бо земным подобенъ естъ всякому человеку царь, властью же сана, яко бог”: ПСРА. М., 1962. Т. 1. Стб. 370. Дяк міг знати його й за борисоглібськими паремійними читаннями, які сприймалися сучасниками на слух. Окрім того, уривки з Повчання та численні репліки були відомими за списками “Ізборника Святослава”, “Пчели” та творами Йосифа Волоцького. Див.: Вальденберг В.Е. Наставление писателя VI века Агапита в русской письменности // Византийский временник. Л., 1926. Т. 24 (1923–1926). С. 27–34; Sevchenko, Ihor. The Structure of Russian History. New York, 1970. P. 80–107. Парафраз пояснюється лише відтворенням фрагмента по пам’яті.

въ^м силу вещи сказати, какш о^ттуду языческо в самыи м(а)т(е)ре (градов) свѣне труда вхождение бысть [...] какш* [...] намъ с внославными оними посполитое ѿ всѣх, и* к соде^ржанию земли, утвер^жение бысть” (арк. 201зв. – 202). Причина, нібито, зрозуміла: перебуваючи в Новгороді, практично ізольованому на той час від Московської держави, дяк був позбавлений безпосередньої можливості отримувати інформацію зі столиці: “ѿ всѣхъ сихъ быхомъ здѣ ѿт плена, яко во мраце внуть стъ” невѣдени затворени, ра^зве что кромъ истини* вмале прияхомъ не согласное ѿ^т слуха, но яко по аеру чре^з забрала, и та в слухи н(а)ша едва кое ну*жею прелети^т слово [...] и* всяко не бѣ воля в на^с” (арк. 202 зв.). Достеменно відомо, що з травня 1618 р. дяк перебував на службі в Астрахані, куди вирушити з Новгорода він міг не інакше як через столицю; з травня 1621 р. дяк протягом відносно триьалого часу – півтора року – засідав у Приказі приказних справ уже в самій Москві²². Отже, поповнити свій інформативний ресурс автор міг безпосередньо на місці подій, розпитавши надійних “вѣдцев”, зокрема, того-таки Івана Воротинського (Тимофієв служив тоді під началом Воротинського в Казанському приказі). Однак подробиць боярських перемовин літа 1610 р. та подальшої окупації Москви польським гарнізоном у Временнику ми все одно не виявляємо. Іван Тимофієв заявляв, що вважає своїм обов’язком описати безчестя Шуйського: “не ѿплака” [...] не мѡгу минути” (арк. 203) – ради чести “пре^варши* егѡ вправду ц(а)рей” (арк. 204 зв.), одначе не заради наступників, що посіли цей престол після 1613 р. Чи може це бути знову-таки вказівкою на період міжцарювання?

На звороті аркуша 279 починається не лише новий розділ, а й фактично окремий твір того самого автора – сказати б, нова проба пера. Цей розділ має навіть своє окреме “Зачало”. Текст написано в іншому наративному ключі та цілком іншому стилі, що суттєво відрізняється від головного корпусу Временника. Цей літературний стиль характеризується більшою прозорістю та синтаксичною виваженістю, значно меншою питомою вагою багатоскладових риторичних зворотів. Розділ писався в період загальноросійської смуті: “сихъ ради (Бори^с и пото^м рострига и и* по сихъ) и земля, нестер-

²² Боярская книга 1627 года. М., 1986. С. 114; Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1867. Ч. 1. С. 154, прим. 195; Веселовский С.Б. Дьяки и подьячие XVI–XVII вв. С. 514–515; Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. С. 24.

певаема, селико лѣт да^{же} доселе ѡ ц(а)ри смущаема, колебашеся неуставно” (арк. 283 зв. – 284). Автор мав цілковите право писати про землю, що “о цари смущаема”, до земського собору 1613 р. до остаточного затвердження на престолі Романових. Автор також не згадує у відповідному контексті арешту Шуйського, а лише його несанкціоноване – “самогоспо^ственное” – возведення на престол “без воли всеа земля” (арк. 284) та перебування в облозі від тушинців (1609): “ратью прише^аше по^а самый ц(а)р^твия град, в нем же всеродно своимъ ѡ^бстояниемъ ѡни тогѡ затвориша [...], яко пернату в клѣтце” (арк. 284–284 зв.). Утім, це може також означати, що дякові було не вигідно писати про ці подробиці в період правління “семибоярщини”, особливо, якщо взяти до уваги вплив князя Івана Воротинського на інформативне наповнення *Временника*²³.

Окрему текстологічну проблему становить початок флорищевського кодексу – вісім аркушів, що передують у рукописі Змістові. З палеографічного погляду цей блок абсолютно тотожний основному рукописному шарові, який склався не пізніше, ніж у 1630-ті рр. (почерк № 1 за класифікацією С.Ф. Платонова²⁴, дворучний глечик/ваза з трилисником, на тулові стріла та сердечко²⁵). У палітурці він опинився винесеним як своєрідна преамбула поперед Змісту, який склався десь через три десятиліття. О.О. Державіна цілком слушно припускала, що текст, який починається з сюжету про гріхопадіння Адама і Єви – власне, з початку всесвітньої історії – сприймався сучасниками як *вступ* до історичного твору. Тим не менше, за сюжетом цей фрагмент органічно вписується до розділу про царя Василя. З цих міркувань у публікації ці перші вісім аркушів було переміщено в середину твору як своєрідний риторичний відступ²⁶. Наскільки узasadнене таке пересування для реконструкції первісного порядку фрагментів, особливо, враховуючи, що *Временнику* загалом бракує суцільності – питання іншого порядку. Тим паче, що наприкінці рукопис містить окремий розділ під назвою “Зачало” (арк. 279 зв. – 285). У даному разі спро-

²³ Белокуров С.А. Из духовной жизни московского общества... С. 62–63.

²⁴ Див.: РИБ. М., 1909. Т. XIII. Изд. 2-е. С. XVI–XVII.

²⁵ Гераклитов А.А. Филиграния XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения. М., 1963. № 908 (1633 г.); Водяные знаки рукописей России XVII в. По материалам отдела рукописей ГИМ. Сост.: Т.В. Дианова, Л.М. Костохина, отв. ред. В.И. Буганов. М., 1980. № 835 (1631 г.).

²⁶ Державина О.А. Археографический комментарий // *Временник* Ивана Тимофеева. С. 449.

буємо лише здійснити хронологічну атрибуцію цього “вступного” нарису.

Судячи з викладу, тема, подана у “вступі”, могла бути особливо актуальною в добу міжцарювання. Саме тоді доречно було згадувати про “суспільний баланс” у країні в минулі часи, коли слухняність рабів господарям та підданців монархові зміцнювала Московську державу: “елико по писанию бы^{ти} достои^т ко своимъ вл(а)(ы)комъ рабом повиннем, во всѣхъ служебне [...] и до самая смерти быхомъ имъ самопослушни” (арк. 2). На думку автора, коли б така громадська рівновага збереглася, то не було б у державі нинішнього хаосу: “ни убо унее бо, аще се было тако бы” (арк. 2). Автор наголошує на порушенні станової ієрархії – кістяка феодального суспільства, адже серед боярства раптом опинилися люди неродовиті та недостойні: “горня^як долу бысть, и первья убо быша поса^ждаеми б(о)гданными ц(а)ри, днешний^як б(о)гомьскими враги” (арк. 6). Така ситуація спостерігалася саме в 1610–1611 рр., коли члени тушинської думи всіляко прагнули підтвердити свої чини в Жигимонта/Владислава та затвердитися в Москві на тих самих правах, які мало родовите боярство та заслужене дяківство²⁷.

Окремим блоком виступає фрагмент “Иже в безгодия время” (арк. 6 зв. – 7), який дуже важко піддається герменевтичному прочитанню. Подібно до “вступного” розділу, він є своєрідною притчею, в якій можна вгледіти натяк на долю Василя Шуйського після жовтня 1610 р.: “да не убо варвари тогш окресныя, ощутивше шного умаление люди^и [...], прише^лше, всю егш вконецъ поплень^т землю и господина самогш восхитя^т вседо^лно и заплень^т, и сош^тведу^т во своя всеро^дно” (арк. 7)²⁸.

Розділ “О таборех” (арк. 222 зв. – 234 зв.), чи не найбільш високомовний, також постав не раніше, ніж у 1611 р. Так, описуючи

²⁷ Пор. промову боярина Василя Голіцина у переказі польського очевидця: Маркоцкій Н. История московской войны. М., 2000. С. 88; Див. також: Сухотин Л.М. Земельные пожалования в Московском государстве при царе Владиславе. 1610–1611 гг. // Чтения в Обществе истории и древностей Российских (далі: ЧОИДР). М., 1911. Кн. 4. С. V; Флоря Б.Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. М., 2005. 274–279, 281, 313–316, 322 *passim*.

²⁸ І.І. Полосін вважав, що цей фрагмент було написано після 19 липня 1610 р. – дня арешту Василя Шуйського: Полосин И.И. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII века. С. 265. Проте натяк на “депортацію” царя – “и соотведут во своя всеродно” – змушує датувати цей фрагмент щонайменш кількома місяцями пізніше, адже Шуйський був висланий до Польщі лише наприкінці осені.

похід Ажедимитрія II на Москву, автор пише про багатьох перебіжчиків-зрадників, які переметнулися до таборів “иногѡ вторѡругателя [...] ради получения в скорѡсти нѡкоегѡ к славе сана и [...] скорѡпробы^{нагѡ} і бѣтруднагѡ богатства” (арк. 224 зв., 225 зв.). Про фігурантів оповідується у теперішньому часі: “мнози в скорѡсти неправдою **получають** саны (арк. 225 зв.); се бѡ злѡ в на^с и **дон(ы)не** всѣми зримо дѣется” (арк. 226). Переїзди до тушинського табору тривали доволі довго. Останній наймасовіший відїзд дворян та дітей боярських стався наприкінці літа 1610 р., вже після усунення Шуйського²⁹. Дивним видається інше: облогу Смоленська Жигимонтом-кралем автор наче не вважає вторгненням: “аще и **не самодвиге** шпо^чение^с (король) прихож^ению на ны, но люди в сила^х тя^жцехъ пусти своя вся к самѡй главѣ всего ц(а)р^ствия н(а)ш(е)гѡ” (арк. 223 зв. – 224). Можна було б припустити, що цей фрагмент писався ще до відкритої інтервенції. Однак, проти такого твердження свідчить пасаж, чітко маркований часом після липня 1611 р., коли Новгород було окуповано загоном Якоба Делгарді: “единъ а^з, гла(гола)вый се (тобто Новгород, за метафорикою Временника), шбладанъ е^{лины} и не мѡгу сихъ и^з себе истребити” (арк. 231 зв.). Отож, ідеться саме про “медление” Жигимонта під Смоленськом (“не самодвиген ополчением”) та панування шведів у Новгороді. Таким чином, цей розділ було написано не раніше, ніж у другій половині липня 1611 р. У крайній песимістичному пафосі проблискує надія: “в сей земли всей содѣяся к наказанию н(а)шему о^т противны^х, но не в конецъ, и еше мощенъ бо попустивы^и вся паки испо^чнити удѡ^б, врази бѡ достояние н(а)ше не наслѣдоваша себѣ, велие убо се есть намъ бл(а)гѡ шт б(о)га” (арк. 231–231 зв.). Вочевидь, йдеться про успіхи ополченського руху, який гарантував збереження земського суверенітету бодай на кресах держави (“достояние наше не наследоваша”). Це вкотре підтверджує, що верхня межа історіографічної творчості дяка на цьому етапі не виступає за 1612 р.

Доволі складно інтерпретувати інший часовий маркер у тому ж розділі: “яко и **днесъ** шкр(е)^стная величества [...] коле^блющая [...] вѣтры [...] мирне укротевають, другѡлюбное показующе, на ся то^ж-де чающе наитие по времена” (арк. 230 зв. – 231). Суттєву пробле-

²⁹ Див: Moskwa w rekach Polakow. Pаметniki dowodcow i oficerow garnizonu Polskiego w Moskwi w latach 1607–1612. Krakow, 1995. s. 333–334; Флоря Б.Н. Польско-литовская интервенция в России. С. 212 *passim*.

му становить ідентифікація тих держав (“величеств”), “показующих друголюбное”. До якого часового контексту належать згадані “мирні ініціативи” (“мирне укротевают”)? Упорядник чи переписувач рукопису залишив на берегах коментар за позначкою “зри”: “дне^с и на н^х то^ж по се^му пр(о)рочеству сбыт^ся” (арк. 231). За до тепним зауваженням Я. Г. Солодкіна, йдеться про події європейської смуги – власне, Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. Автор Временника на початку 1610-х рр., звісно, такої аналогії провести не міг, проте пізніший редактор угледів у цьому “пророцтві” відзеркалення сучасних йому подій.

О.О. Державіна припускала, що фрагмент “Мужестве^нныя^к крѣпости не бе в на^с штавна” (арк. 299 зв. – 303 зв.) написано до 1612 р.: “шно* [...] – н(а)ше ра^нньствие на вкупное сложение [...] и дон(ы)не добросоставления тве^рда не има” (арк. 303)³⁰. Питання лише в тому, чи під “разнствієм” мається на увазі розбрат у лавах першого земського ополчення, чи ж звади в новгородській міській верхівці, де перебував на той час дяк Тимофієв – “в странѣ зе^мля новогра^дския” (арк. 301)?

“Темні” пасажі не становлять поодинокі пастки у текстовій палітрі Временника. Ще суттєвішою проблемою є контамінація фрагментів – особливо там, де причиною була первісна неузгодженість тексту та вельми своєрідний нарративний почерк автора. У тексті є численні посилання на попередні або наступні фрагменти: “яко^ж выше рѣх (арк. 35 зв.), о не^м же (царе Феодоре) множае пре^чидыѣ слово скажетѣ (арк. 28), иже преди ш не^м слово скаже^т (арк. 48), пре^чі положися по своему чину” (арк. 116). Більшість з них насправді відповідають реальній структурі пам’ятки, маркуючи цілісні нарративні блоки.

Третій етап складання Временника, як це помітно з текстового матеріалу, можна умовно назвати “новгородіаною”. Повість про Новгород є не частиною оповіді про “смуги” в Московії, а радше реалітмом окремого твору, для написання якого в автора були свої причини. По-перше, творча “насага” прийшла до нього саме в Новгороді під враженням лиха та грабунків з боку “немотующих фриг” (тобто шведів). По-друге, новгородська повість мала, судячи з усього, свою цільову аудиторію, схильну перейнятися особливим новгородським пафосом, адже виклад ведеться нарочито від імені

³⁰ Державина О.А. Исторический и географический комментарий. С. 504.

самого “града святого великого” – Новгород скрізь фігурує у першій особі, неначе оповідач чи співавтор – “аз”, “мя” тощо.

Основний текстовий шар новгородіани, за нашими спостереженнями, почав складатися не раніше, ніж 1614 р. На той час місто опинилося повністю відрізане від Московського царства. Сполучення зі столицею було практично унеможливлено, городяни в прямому сенсі жили на комендантському становищі. Набули критичних ознак і відносини з окупаційною адміністрацією, особливо після відмови митрополита й міської еліти від повторної присяги Густаву-Адольфу в другій половині 1614 р.³¹

У 1615 р. Іван Тимофієв, на той час, очевидно, вже позбавлений служби в приказі, намагався залишити спустошене місто. Доля дяка була в руках англійського посланця Джона Меріка, який виконував посередницьку місію на шведсько-московських переговорах³². Сподівання виявилися марними: “со убѣгшими”^{жс} ѡттуду во иже всегѡ ц(а)рѣтвїя в матере градовѣ угнѣзнути не возмогѡхом” (арк. 304). За визнанням Тимофієва, писати історичні “мемуари” у Новгороді на той момент було вкрай небезпечно (Див. арк. 219 зв.). Окрім того, автор більше не володів надійною інформацією щодо подій загальноросійського масштабу: “до”дѣѡ убо ѡ моско”стемѣ госпо”ствїи, яже на немѣ бывшихъ зѡ, н(а)ш(е)гѡ слышанїя, и” в плену затвореныхъ, бяше слово, понеже в Новѣграде велицемѣ в тожде ме”доусобїе земное всеградно е”лини заплени быхѡм” (арк. 303 зв. – 304).

Фрагмент “И егда уже в земли помалу нача прекращати” злѡ” (арк. 211–220 зв.) становить особливий інтерес для хронологічної атрибуції свого наративного оточення. У спеціальній літературі новгородський період творчості дяка часто уявляється як цілісний, протягом якого дяк працював над уже розпочатим твором та після розмови з новгородським митрополитом Ісидором 1616 р., начебто, вдався до редагування своїх записок і впорядкування старих “чорнових” нарисів³³. Безпосереднє звернення до тексту переконує в безпідставності такого твердження. Творові бракує авторського

³¹ Див: Дополнения к актам историческим, относящимся к России. Собраны в иностранных архивах и библиотеках и изданы Археографическою комиссією. СПб, 1846. Т. 2. № 21, С. 43–47.

³² Див: Арсеньевские шведские бумаги. Т. 2: 1614–1616 гг. // Сборник Новгородского общества любителей древности. Новгород, 1915. Вып. 6. С. 13; Дополнения к Актам историческим. СПб, 1857. Т. 6. С. 211.

³³ Див: Державина О.А. Дьяк Иван Тимофеев и его “Временник”. С. 356.

редагування як такого. У складі навіть одного новгородського сюжету виразно проглядаються відразу кілька самостійних наративних блоків, не узгоджених між собою за смисловою інтонацією.

Первісним творчим поштовхом до виникнення “новгородіани” було не звернення до автора “святительного Исидора” (арк. 277 зв.), а “мысль о^блакоподоб^ная [...], скорюлетящая высокопарне, яко по во^духу птица” (арк. 212 зв.), якій вдалося збудити в авторові почуття обов’язку “о^бчасти написати б(о)г^онаказанія днешняя, иже в нашей земли бывшая” (арк. 212 зв. – 213). Час дії цієї спонукальної думки марковано доволі чітко: “егда уже в земли помалу нача прекращати^с зл^о и о^б велицемъ граде лжебожнии^и вся злая уже содьяша, ц(е)ркви с(вя)тыя раскопаша і великообите^ная с малыми мѣста вся иноки^и ра^звлекоша со шнованми, доброты же и^и, иже вся имяше гра^д, злѣ расхитиша, и градожителей имениі, ии^нурившие муками, погубиша, голени^и и^и паче паличнымъ биение^м среб^рениць ради сто^коша, градохранителная^я, иже во время брани о^бра^няющая гра^д, и сопроти^вная творящихъ стеноби^тствѣ рыкающе^и сосу^да^м тяжестныхъ великая премногая телеса и со и^и о^б нихъ потребами во своя имѣ соо^тслаша и с^о своєю о^твезоша” (арк. 211–211 зв.). Практично про те саме йдеться у фрагменті: “Пла^ч и^и среды с(е)р^дца глубоко^у (арк. 146 зв. – 151): вл(а)^д(ы)це моему (тобто Новгороду) тако умноже^н(ъ)я ради же зл^о, [...] ошта^вшая люди моя вся, с(вя)щенныя^и и иноки, и белца, среб^рш ненасыща^нне погубляя в конецъ, голени ихъ сокрушая [...]; и лавръскія вся мнихожителя моя неимущая, изыскавъ всюду шбог^о полу, мужеска^и и женска [...], одинако и тѣ^х с сими тому^и ярму по^д дань по^ложжи, яве недугомъ среб^ршлю^бя нессыства [...] умилене голени тѣ^х палицами среб^рениць ради бе^з м(и)л(о)с(е)рдия сто^кчая” (арк. 147 зв. – 148; 148 зв. – 149). Отже, оповідається про цілком конкретні прояви фіскального терору з боку окупаційного режиму щодо новгородських монастирів та городян. Аналогічні прояви репресій стали масовими протягом кількох останніх місяців окупації, проте ніяк не раніше, ніж наприкінці 1614 р. Підтвердження тому знаходимо в документах.

Ще у травні 1612 р. Новгород відвідало посольство Другого земського ополчення. На Нараді всієї землі послі доповідали, що від

³⁴ Любимиров П.Г. Очерк истории нижегородского ополчения 1611–1613 гг. М., 1939. С. 141; Фигаровский В.А. О грамоте новгородского правительства в Москву в 1615 году // Новгородский исторический сборник (далее: НИС). Вып. 2. Л., 1937. С. 54, 55, пор.: С. 81.

шведів у Новгороді “християнскої вере никакой парухи нет”³⁴. Можна було б припустити, що налаштовані на погодження з Густавом-Адольфом ярославці просто заплющують очі на ситуацію у Новгороді в інтересах створення доброго “іміджу” шведського претендента на Московський та Новгородський стіл. Однак в грамоті, яку на місяць пізніше привіз до Ярославля новгородський посланець Федір Оболенський, також зазначалося, що шведи на той час перебували з новгородцями “в любви, церкви божьи не разорены и вера крестьянская стоит нерушима по-прежнему”³⁵. Проте через два роки, з другої половини 1614 р. новгородські документи вже фіксують істотне падіння медоварних доходів, що є значущим показником економічного занепаду³⁶. Приказні реєстри також свідчать про масовий голод серед місцевого населення. Так, з вересня 1614 по квітень 1615 рр. (переважно взимку) “умерло в Великом Новгороде на посаде житецких и прихожих людей мала и велика мужеска полу и женска, окреме монастырей, которые погребены у мирских церквей и в скудельне 7652 человека”. Причому ці дані не віддзеркалювали ситуацію “на Софейской стороне в одинацати улицах”, оскільки “сыскати некем, потому что посадские люди разбрелись, а иные вымерли”. Наприкінці документа є приписка шведською: “7652 förutan desse äre mange andre döde blefne uti staden kvillka man icke alle hafver kunne här anteckna och elliest desförutom äre pa hallft annat tussendh döde blefne uti klostereen” – “окрім цих 7652 осіб, було ще чимало інших, які померли у місті, що їх було неможливо підрахувати, та ще біля 1500 осіб, які померли у монастирі”³⁷. Наведені дані демонструють справді приголомшливі наслідки не лише голоду та епідемій, а й суто репресивних дій з боку окупаційної влади.

Про неприхований терор повідомляв у своїх донесеннях королеві Густаву-Адольфу від 12 грудня 1614 р. та 17 лютого 1615 р. новгородський комендант Еверт Горн, який напередодні заступив

³⁵ Любомиров П.Г. Очерк истории нижегородского ополчения. С. 142.

³⁶ Норландер, Ингигера. Местоположение новгородских кабаков во время шведской оккупации 1611–1617 гг. // НИС. СПб., 1997. Вып. 6 (16). С. 189; Сюндберг, Хагар. Жизнь в Новгороде во время шведской оккупации 1611–1617 гг. // Там само. С. 275.

³⁷ Дрель А.В. Русские документы XVI – начала XVII века в архиве шведской военной администрации Новгорода. Прил. II. // НИС. СПб., 1999. № 7 (17). С. 384–385.

³⁸ Арсеньевские шведские бумаги. Т. 1: 1611–1615 гг. // Сборник Новгородского общества любителей древности. Новгород, 1911. Вып. 5. С. 38, 45, пор.: С. 50,

Якоба Делагарді³⁸. Схоже, що на той час командування шведського гарнізону дійшло висновку, що дипломатія в новгородському питанні приречена на провал, а отже — настав час грабежів.

Характер спустошень підтверджує опис Новгорода 1617 р., до складання якого, до речі, був залучений і дяк Іван Тимофієв: “на Софейской стороне белых 24 двора, а жилцов в них 25 человек, тяглых 40 дворов, а жилцов в них 49 человек [...]. А опричь того на Софейской стороне дворов нет, вся Софейская сторона стоит пуста”³⁹. Дозволимо собі висновок, що саме остання третина 1614 р. була своєрідним Рубіконом у новгородсько-шведських стосунках. Таким чином, відповідні вказівки на страждання новгородцем від “безбожных свеонов” через “сребролюбья несыства”, могли з’явитися **не раніше за останню третину 1614 р.**

Особливу увагу слід звернути на фрагмент “Взыщѣмъ в себѣ” (арк. 175–188), який завершує оповідь про першого Самозванця. Текстуальне оточення цього сюжетного блоку склалося в 1611–1612 рр. Фрагмент становить стрункий богословській “дискурс” щодо причин “днешнього” занепаду. Лейтмотивом стала та сама ідея “безумного мовчання”: “шт ки^х ра^злиа^х гр^ьх земля н(а)ша, не бе^зсловеснаго ли ради молчания [...]; согрешаши бо шт главы и до н^оги, шт величайших и до малы^х, сиречь шт св(я)т(ите)ль и ц(а)ря, ин^ожъ же и св(я)тыхъ” (арк. 175). “Безумное молчание” спричинило сваволю самозванства, а отже — й інтервенцію: “Борису первее умо^ча^н бл(а)го^ро^чныя [...], ими^х земля н(а)ша вся утвержашеся (арк. 178 зв.); и аще не бы се, то не у бы земля вся росииска инославными в конецъ пленение^м потреблена” (арк. 182–182 зв.). Автор уже знає не лише про те, що Москва — в руках поляків, а й про звільнення столиці “останки малыми людий” — тобто загонами Другого земського ополчення: “и аще бы не се (мовчання), не убо бы преже сихъ вкупослатынная литва гл(а)ву и сердце всего ц(а)рствия, гра^д Москву, яко гне^до ш^ле, рукама, прише^д, шбемше и до^гимъ ш^бстояниемъ умучаши, [...] до^де^ж по си^х шта^нки малыми

90, 95. Про те ж — пізніші свідчення послів Нідерландських штатів, котрі викону вали посередницьку місію на дедеринських переговорах початку 1616 р.: Сборник РИО. СПб., 1878. Т. 24. С. 353, 405; пор.: С. 361–362, 376–377, 380, 391. Про те ж у російських літописах: Новый летописец. § 350. С. 138. Також у шведського історика кінця XVII ст.: Видекинд, Юхан. История десятилетней шведско-московской войны. М., 2000. С. 318.

³⁹ Опись Новгорода 1617 года. М., 1984. Вып. 2. С. 168.

людиї, ѡт свои^х намъ стра^н собранными, [...] тогда свобо*щий гра^д наслѣдоваша и достойне, аще и празде^т, прияша” (арк. 182 зв. – 183). Ні про яке вирішення династійної проблеми на соборі 1613 р. тут не йшлося.

Додатковим аргументом на користь того, що фрагмент “Взыщем в себе” було написано на рубежі 1612–1613 рр. є пасаж, у якому дається доволі поміркована характеристика шведських найманців. Навряд чи така поміркованість могла проявитися після 1614 року – в період неприхованого терору. Натомість, у фрагменті, що розглядається, йшлося хіба що про доцільність використання шведського загону у військовій кампанії проти військ Тушинського табору (Лжедмитрія II) та проти “литви”: “і аще ѡни дн(е)^с и ми^рницы ѡ на^с являются людемъ, радуют же ся, вѣде, с наси^тными купно ѡ погибели н(а)шей; смиряют же вра*дующи^х не туне с нами, но мзду си хотяху не ма^в ѡ^т на^с за се прияти; с плъншими н(а)шу землю сїї суть всяко равни [...], яко же ѡни разорениемъ, тако сїї мирницы за ми^р мздопрятие^м” (арк. 183 зв. – 184). Іншими словами, автор ще не мав підстав асоціювати шведів з мародерами та окупантами, якими на його погляд були поляки, “литва” та “вкуповѣрные” козаки (арк. 184).

Одначе до цього фрагменту інкорпоровано пізнішу за написанням оповідь з циклу “новгородіани”, складену за іншою історіографічною програмою – можливо, для іншого твору. Так, уже на звороті аркуша 184 починається сюжет, у якому розповідається про тотальний терор у Новгороді. Шведи тут виступають уже форменими катами, а не якимись “миротворцями”. Порушення сюжетної послідовності полягає в тому, що попередній фрагмент завершується традиційною формулою: “на пре^реченное* возвратимъ речъ” (арк. 184 зв.), проте нічого “напереді реченого” тут не спостерігається. Немає ані продовження оповіді про першого Лжедмитрія, де автор дозволив собі невеличкий історіософський відступ, ані початку вже заявленої – “якоже пре^р слово скажетъ” (арк. 174 зв.) – повісті про Василя Шуйського. Натомість, читаємо розпочате вище оповідання про дії шведських найманців в окупованому Новгороді. Це приклад не авторської суперечності чи літературної химери, а логіки сторонньої особи – упорядник кодексу просто “дошив” чужорідне оповідання про Новгород до відповідного за темою сюжету.

Отже, що дає підстави стверджувати про певну часову “дихото-

мію” в даному фрагменті? У період 1611–1614 рр. шведи в рецепції автора Временника були нічим не гіршими за інших інтервентів, як-от “литву”, про насильства якої автор-новгородець знав лише за чутками. Порівняймо: “і аще шни дн(е)с и ми^рницы ш на^с являются людемъ, радуют же ся, вѣде, с насил^ными купно ш погибели н(а)шей; смиряют же вра^ждующи^х не туне с нами, но мзду си хотяху не ма^у ш^т на^с за се прияти; с плъншими н(а)шу землю сиї суть всяко равни [...], яко же шни разорениемъ, тако сиї мирницы за ми^р мздопрятие^м” (арк. 183 зв. – 184). Після 1614 р. ситуація суттєво змінилася: шведи вже не вдовольнялися самим лише найманським хлібом, що робило їх в очах новгородського спостерігача найлютішими катами: “больше зл^о си^х сюде пришествиемъ ш^т насилующихъ намъ сотворяшесе, яко до си^х не бысть пре^жде. И ц(е)рк^вовныя бо трубы [...] ш^т св(я)т(и)лищъ всѣхъ по ряду со устроены^х имъ мсть – та ни^свѣсиша вся [...], яко^же безгласны трубы, ш^тню^а не даючи гла^с; [...] пре^а мале^м же и стенобитныя хитрости мѣднослиянная телеса, нешде^ржимыя тяготы, с прочими тѣхъ приличествы; [...] си шбоя шрудия ц(е)рк^вовныя со градовными во свою ихъ о^тслатися ими землю; [...] швы^х водоносиль по^ашша тягость, швы^ж возилы зимы путемъ гладости, никому же бранящу ш семь и^м; шставшую^ж во мнѣ чадь, по^аре^мныя люди вся, нестер^пимы^м утягчение^м в конецъ погрузиша иш^м. До сег^о тѣ^мб нанесоша зло, яко паличиемъ голени сихъ сокрушиша. Равно^ж с сими и св(я)щеннопастыря честныя, чредонача^ники мнихомъ велики^х лаврь, и^ж по а^рхиерей первыя, сребрениць ради безчестне ударениемъ боль^знене пребиша” (арк. 185–186). Таким чином, інкорпорована у фрагмент “Взыщем в себе” частина оповіди писалася в самий апогей розорення Новгорода шведами у 1614–1616 рр. На той час, новгородська окупація набула характеру кількарічного страждання городян, що передається автором у “реальному часі”: “почто льтъ толико до дн^с ме^ч ярости г(оспо)дня снедаеть ны, не почивая?” (арк. 187 зв. – 188).

У розділі про Бориса Годунова знаходимо аналогічний пасаж: “шста^ашшая люди моя вся, с(вя)щенныя^ж и иноки, и без^ца, среб^ро не насыща^не погубляя в конецъ, голени ихъ сокрушая [...]; и лаврьския вся мнихожителя моя неимушчая, изыскавъ всюду шбоеш^т полу, мужеска^ж и женска [...], одинако и тѣ^х с сими тому^ж ярму по^а данъ по^ашжи, яве недутимъ среб^ролюб^я несыства [...] умилене голени тѣ^х палицами среб^рениць ради без^м(и)л(о)с(е)рдия сто^чая” (арк. 147 зв. – 148; 148 зв. – 149). Чи означає це те, що автор в од-

ному часовому проміжку двічі писав про одне й те саме, майже дослівно повторюючи власний виклад? Чи ми маємо справу з двома відмінними варіантами одного тексту, як-от з сюжетом про новгородсько-шведську хартію (Див. арк. 285 зв. – 286)? В даному разі ніякого повторення чи реплікації немає, оскільки текст на арк. 146–149 дещо старший за текст на арк. 185–186, який щойно було процитовано. Перший писався для твору, який народився під впливом “мысли облакоподобной” (Див.: арк. 212 зв. – 213), таких собі авторських “мемуарів”. Натомість останній фрагмент становить, радше, частину твору, написану на замовлення митрополита Ісидора не раніше, ніж на початку 1617 року, під час переговорів зі шведами щодо перемир'я⁴⁰. Відмінності можна помітити навіть “на поверхні”. На сторінках Временника не надто схвально оцінюється діяльність новгородського митрополита Ісидора. Автор закидає йому потурання окупантам, що, зокрема, призвело до занепаду новгородської церковно-обрядової традиції в роки окупації: “выж в нужды и с(вя)тонастоунаго с прочими нерадыа и разленения своей слабости, немужества и бесчеловчества” (арк. 258 зв. – 259). Зважаючи на те, що в подальшому Тимофій виконував місію, до якої його спонукав саме новгородський митрополит, останній обов'язково мав стати головним фігурантом оповідання — певно, у вигіднішому світлі: иже слыша беду, ине же зря, самый преч(е)тный верхъ ѿчею ѿ чадехъ разгарашеся больню, снадшася нестерпимо, во шчию своя чада пр(и)но зряше, такъ о волковъ и псо нем(и)л(о)тивне биениемъ влачimy (арк. 186–186 зв.).

Таким чином, у багатошаровому фрагменті “Взыщем в себе” редактор-упорядник поєднав (в інтересах формальної логіки) не лише авторські нотатки, що писалися в першу та другу половину новгородського полонення, а й окремі нариси до двох **різних творів**: одного, що виник, умовно кажучи, з власної ініціативи автора **не раніше, ніж у 1614–1616 рр.**, та іншого, який писався за спонукою новгородського митрополита — **не раніше, ніж у кінці 1616 р.**, проте **не пізніше, ніж у березні 1617 р.**

Підсумовуючи спостереження за калейдоскопом часових прив'язок та сюжетних блоків, зазначимо, що у Временнику Івана Тимофіїва є, так би мовити, “временник”, який з'явився завдяки певній

⁴⁰ Йдеться, певно, про столбовські переговори, офіційне відкриття яких відбулося 31 грудня 1616 р. Див.: Якубов К. Россия и Швеция в первой половине XVII в. М., 1897. С. 4.

причепливій думці, що вплинула на автора під час споглядання новгородського розорення 1614–1616 рр; та “временник”, чия поява безпосередньо пов’язана з ініціативою новгородського святителя Ісидора, який опинився в ролі замовника одного з тимофіївських “сложений”. Виділити ці два твори по всіх фрагментах, у яких немає явних часових маркерів, за наявним рукописом неможливо. Митрополит Ісидор спочив 1619 р., за два роки після доленосної бесіди з автором Временника. Відомо, що Ісидорові належить низка власних повчань, зокрема “Новопоставленому ієреєві”, що спонукає вглядіти в ньому цінителя писемного красномовства⁴¹. Ймовірно, що деякий час “новгородський проект” Тимофієва міг розвиватися в заданому Ісидором ключі: “паче тшати ми ся повелѣ (Ісидор) ѿ преславновелице^а Новѣграде се^а, [...] ѿт дней послѣдни^а ц(а)рей, ли вмале яже пре^а сими” (арк. 278 зв. – 279). Принаймні П.М. Строев, який, до речі, вважав Тимофієва дяком новгородського митрополита, мав на увазі саме 1619 р. як крайню дату складання Временника⁴².

Кілька чітких часових маркерів знаходимо в “Лѣтописці вкратце” – окремому розділі Временника. Структура останнього всуціль дискретна, контамінована і не становить монолітного розділу. Однак деякі фрагменти, тим не менше, можна датувати. Фрагмент “Егда убо глава венчається” (арк. 273–276 зв.) містить певну прив’язку до моменту написання: “дне^а тѣми (шведами), яко в вѣчно наслѣдие [...] ѿбѣять бы^а с предѣлы всѣми, яже ѿ немѣ, шестолѣтно^а бысть бе^а мала ѿде^а жимѣ всяко погано тужди^а руками” (арк. 275–275 зв.). Окупація Новгорода тривала трохи понад п’ять з половиною років – з середини липня 1611 до початку березня 1617 р. З цілком дозволеним перебільшенням цей період може визначатися як “шість без мала років”. Проте автор з відчутним песимізмом нарікає, що Новгород шведами “яко в вѣчно наслѣдие ѿбѣять”. У цьому вислові немає й натяку на відновлення status quo. Отже, автор значно перебільшив період “всеградного заплєнення” (в інтересах літературного забарвлення), проте датувати фрагмент слід не пізніше, як кінцем 1616 р., адже саме тоді розпочалися переговори у Столбові, й писати про окупацію як про “вѣчно наслѣдие” було не цілком доречно.

Таким чином, фрагмент: “Егда убо глава ве^ачается” було написано задовго до початку столбовських переговорів, які додали чимало

⁴¹ Див.: ОР РГБ. Собр. Большакова. Ед. хр. 318, лл. 273–280.

⁴² Строев П.М. Библиологический словарь и черновые к нему материалы. СПб, 1882. С. 269.

оптимізму до наративного пафосу Временника. Спираючись на вступний пасаж з цього фрагменту: “егда убо глава ве^нчается, вс^мь удомъ телеснымъ слава и радость ѿ ней бываетъ” (арк. 237), І.І. Полосін зауважував, що фрагмент писався в період висування на царський престол першого Романова⁴³. Проте, на нашу думку, дискурс порівняння долі Великого Новгороду зі стражданнями “преславно-го во всех града Москвы, яже [...] по^ая ѿт латы” неиспов^дное зм^о” (арк. 275 зв.) неоднозначно вказує на дещо пізніший час, аніж 1613 р. На час проведення Земського собору 1612–1613 рр. новгородці ще не відчували усіх проявів життя в окупації. Як уже зазначалося, приблизно до середини 1614 р. новгородський побут не зазнавав серйозних порушень узвичаєного ритму.

Пошук стимулів до написання Временника дає змогу пояснити й часову строкатість твору. В одній з наших розвідок було здійснено спробу показати, що автор вкотре повертався до своїх історичних нарисів після чергового відходу від приказних справ. Зокрема, позбувшись посади в приказному апараті Новгороду після гучного судового процесу 1615 р., дяк, хоч і втратив основне джерело матеріального добробуту, проте дістав практичну змогу реалізувати себе в історичній творчості⁴⁴. Дещо подібне могло статися і за кілька років перед тим. З 1607 по 1610 р. Іван Тимофієв був дяком Новгородської четі за воєводства Андрія Куракіна, Івана Головіна, Михайла Татищуєва та Михайла Скопіна. У березні 1610 р., за спостереженнями В.І. Корецького, склад новгородських дяків змінився⁴⁵. Втім, за нез’ясованих обставин дяк до столиці не поїхав, хоча, цілком логічно, мав би постати перед “государеві ясні очі” для одержання нового призначення. Сталося так, що Тимофієву мимохіть довелося затриматися в Новгороді: “медление” зд^ь (у Новгороді) на до^зъ закосн^ь [...], до^жда бо и до и^ж великому граду порабо^щениемъ в пл^ь” приятися е^лины” (арк. 210 зв.). Позбувшись приказної “волокити”⁴⁶,

⁴³ Полосин И.И. Социально-политическая история XIV – начала XVII вв. С. 304.

⁴⁴ Рыбаков Д.А. Судебная эпопея дьяка Ивана Тимофеева: коррупция и государственный аппарат в Новгороде начала XVII в. // Новгородский исторический сборник. СПб., 2008. Вып. 12 (22). В друці.

⁴⁵ Корецкий В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. С. 154; Солодкин Я.Г. Неизвестные документы о дьяке Иване Тимофееве // Отечественные архивы. М., 2001. № 2. С. 71.

⁴⁶ “Волокита” – у XVII ст. в Росії спеціальний термін, який позначував процедуру надходження справ до приказних інстанцій. Лише у XVIII ст., після зміни приказної системи на колегії, це слово перетворилося на загальне поняття з конотаціями тяганини.

дяк міг на дозвіллі узятися за продовження своїх “мемуарів”. Отже, саме в 1610 р., ймовірно, було закладено нарративну основу Временника.

За шведського панування (з другої половини липня 1611 р.) дяка було поновлено в приказі⁴⁷. Тож, наступний етап розширення корпусу Временника, найімовірніше, відбувся в період 1615–1616 рр., коли Тимофієв знову опинився поза справами. Відповідно, відсутність літературного впорядкування Временника також можна пояснити суто службовими обставинами та властивою приказному побуту паперовою “волокитою”.

Четвертий етап: “постновгородський”. В одному лише розділі “О царе Василие же Ивановиче” сторонній упорядник нагромадив авторські записки трьох різночасних етапів написання Временника: раннього новгородського (епохи міжцарювання), пізнього (що постав за розорення Новгорода шведами) та постновгородського, який було написано вже після повернення під царську руку Новгорода в березні 1617 р.

Цей розділ відкривається рефлексією щодо постановя самого твору. “мошег^{же} скудоумнаг^о сег^о составления писате^{ство} совокуплениемъ нек^{вп}но б^ъ” (арк. 218 зв.). Автор відверто поділився, яким ризиком супроводжувалося переходування рукопису в часи новгородського лихоліття, передусім через побоювання наклепу від одноплемінників — “своев^{ръ}ныхъ, вра^дующихъ ми, страшихся” (арк. 219 зв.). Нарешті, автор згадує про все це в минулому часі, коли небезпека неначе минула: “н(ы)не^ж, егда ш^ттуду свободы ны г(оспо)д^ь б(о)г^ь и ц(а)р^ь н(а)ш^ь (арк. 219 зв.); н(ы)не [...] о^ттуду изяхомся і во своя изведени быхомъ” (арк. 220 зв.). Водночас дяк сповіщає, що рукопис на той час не становив цілісного літературного твору: “и^ж за стра^х тогда не сподобишася исправлению і в сличное сочетание по чину совокупления пленожите^{наг}о ради во граде о^бде^ржания [...], н(ы)не^ж [...] начнемъ **о исправленіи** предварши^х своихъ писаниі [...], **аще не запнутся** в кихъ стопы н(а)ша” (арк. 218 зв., 219 зв. — 220 зв.). Отже, автор Временника робив нотатки й після березня 1617 р. Але навіть тоді не було вчинено загального редагування чи впорядкування всього тексту. До цієї підсумкової роботи автор обіцяв повернутися згодом, залишаючи текст таким, яким він є: “аще живи будемъ и о^брящемся во^зможни, начнемъ **о ис-**

⁴⁷ Черепнин Л.В. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве — авторе “Временника”. С. 177, 169.

правлені предварши^x своїхъ писаніи [...], аще не запнутся в кихъ стопы н(а)ша” (арк. 220–220 зв.). Ця ремарка, радше, не була суто риторичним зворотом, проте виконати обіцяне авторові, вочевидь, не судилося⁴⁸

Фрагмент “Не бяху^{же} во всьх равнии вси” (арк. 221–222), як і попередній приклад, було написано невдовзі по поверненні Новгороду під московську юрисдикцію. Автор ясно дає знати про це в пасажі щодо “колабораціонізму” своїх співгородян: “и обогатевшей за ради своѡ бл(а)гѡде^аства не радую^тся ѡ мире земля н(а)шея мира” (арк. 221 зв.). Ці рядки було написано вже після укладання Столбовського миру. Зазвичай, такі спогаді свіжі та актуальні в перші дні-тижні після зміни політичних режимів. З плином часу нагальна потреба зберігати на письмі минуле втрачається. Пам’ять про сумні сторінки захлинається в актуальних проблемах, особливо, якщо в цієї пам’яті не знаходиться зацікавленого мецената (значно коротшою, ніж сьогодні, була так звана депресивна пам’ять). Отож, наважимося датувати ці нотатки десь першою половиною 1617 р. Очевидно, дяк тоді ще мав змогу приділити увагу “мемуарам” та довершити давно розпочату справу. Невдовзі на заваді опинилися ті ж таки приказні турботи.

Вже за кілька тижнів по зміні господарів у Новгороді Тимофієв занурився в копітку переписування “писцовых и приходных книг и всяких дел, що їх после немец осталось”⁴⁹. Наприкінці серпня 1617 р., по завершенню справи, він, схоже, знову мав okazію для “творчого дозвілля”. За наявними даними, дяк Іван Тимофієв перебував на сударевій службі лише з травня наступного року⁵⁰. Якщо ця лакуна об’єктивна, то повернутися до історичної творчості він міг у період з вересня 1617 по травень 1618 рр. – іншими словами, між завершенням ревізії у Новгороді та новим призначенням на приказну посаду в Астрахані.

Розділ “ѡ вдовствѣ моско^вско^г г(осу)д(а)р^ства” (арк. 288) та наступні Притчи” (арк. 288 зв. – 297 зв.) з підбірки “Літописця вкрат-

⁴⁸ Див.: Рибаків Д.О. Временник Івана Тимофієва: концепція “авторського архіву”. С. 380–381.

⁴⁹ Опись Новгорода 1617 года. С. 27, 153; Шепелев И.С. Организация первого земского ополчения в 1611 году // Ученые записки Пятигорского педагогического института. 1945. Сб. 5. С. 186. Порівн.: Иконников В. С. Новые исследования по истории Смутного времени Московского государства. Киев, 1889. С. 23.

⁵⁰ Сухоруков В.Д. Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск, 1867. Ч. 1. С. 154, прим. 195.

це” писалися, напевно, після 1618 р. Автору вже було відомо про “во^твращение ш^т литвы паки на ру^с [...] патриарха Филарета Никитича моско^вского” (арк. 288). Попередній період характеризується ним як етап вдівства держави, що відображено в сюжеті притч. Друга притча закінчується не там, де в рукописі стоїть червоний рядок (за публікацією О.А. Державіної – візуальний кінець розділу), а двома аркушами перед тим. Хаотичний вигляд зошитів та нагромадження нотаток у тексті-автографі, можливо, завадили першому переписувачу адекватно розташувати фрагменти відповідно до сюжету та структури оповідання.

Фрагмент, який розпочинається на звороті аркуша 297: “и яко^ж нерадѣниемъ драхму ц(а)р^ску”, є абсолютно чужорідним до притч. По-перше, на відміну від попереднього сюжету, йдеться лише про “двоїцю” державців – тобто про Михайла Федоровича та його матір іноку Марфу: “якоже Фешдору с с(ы)номъ древае получиша греки” (арк. 298). По-друге, згадуються всеросійські смути, якими країна “до н(ы)не трясашеся неуставно” (арк. 297 зв.). Смути, які “донині” потрясають державу, суть новгородське питання та ватаги козаків і ісовчиків, що хазяйнували на півночі Росії в перші роки правління нової династії, зокрема до підписання Деулінської угоди 1618 р. Проте найбільшу увагу привертає “двоїця” государів. Отже, на час написання даного фрагмента Філарет Романов ще перебував у “Литві”: “шв в земли чуждыхъ правды ради стесняе^м” (арк. 298 зв.). До того часу тягар правління перебував у руках “б(о)голичного Михайла та його матері княгині-іноки Марфи: “ро^ждьяшая ро^жшемуся ш^т нею и до н(ы)не спреш^бладаеть ему о^т воцарения его” (арк. 298, 299 зв.).

Останній фрагмент кодексу: “До^дѣ убо ш моско^встемъ госпо^встви” (арк. 303 зв. – 312), поза сумнівом, слід віднести до найпізнішого етапу творчості дяка. Судячи з контексту, автор уже знав про повернення “во своя ш^т заплнения латынь” Філарета Никитича (після 1 червня 1619 р.): “сыновии своему сопресто^на” (арк. 308), та про другий наступ “к^ралевска сына з главохолены^{ми} множества” (арк. 310) – здебільшого про події 1618–1619 рр. Плутанина спостерігається лише в послідовності наведених подій.

Додатковою підказкою слугують вельми прикметні автобіографічні прив’язки: “потом же (після шведської окупації Новгорода), мало прпуская время, в протчихъ градъ^х пребывания н(а)ше на уреченны^х служба^х ц(а)рскимъ по бозе повелѣниш^м бысть”

(арк. 304). Як уже було сказано, Івана Тимофієва поновили на приказній службі відразу після повернення Новгороду під царську юрисдикцію. Протягом кількох місяців, до кінця серпня того ж року, він був задіяний у ревізії міського майна та впорядкуванні приказної документації. Відтак, з травня 1618 по вересень 1620 р. дяк служив в Астрахані⁵¹. З травня 1621 р. — у Москві в приказі Приказних справ, з грудня 1622 р. — в Ярославлі, а з грудня 1625 р. по лютий наступного року — знову в столиці на чолі Печатного приказу. Згодом він отримав відрядження до Нижнього Новгороду⁵². Нам довелося навести цей довгий, проте не вичерпний послужний список дяка Івана Тимофієва задля підтвердження біографічної інформації, що відбилася у Временнику: “в протчих градах пребывание наше на уреченных службах”. Як бачимо, дяк зазнавав активної ротації, проте під час короткочасних пауз перед вступом на нову посаду, не виключено, мав рідкісну нагоду додати щось до свого Временника за певних “інформативних надходжень”: “идеже, елико слышахом, толико, и писмены вместивше, издахом” (арк. 304).

Час постановя останнього метаблоку: “Доздѣ убо ѿ моско^остемъ госпо^дствий” визначити непросто. В.О. Ключевський, П.Г. Васенко, Д.С. Лихачов, М. М. Тихомиров та О.О. Державіна були переконані, що не пізніше за 1619 р. чи близько того часу Временник у своїй головній частині було вже завершено⁵³. Тим самим часом або навіть кінцем 1618 р. обмежував постановя Временника С.Ф. Платонов, хоча вчений не виключав, що й після того текст міг зазнавати незалежного авторського втручання⁵⁴.

Пізніших маркерів у тексті годі шукати, хіба що згадку про царівну Ксенію Годунову. У відповідному пасажі не важко помітити конотації її заупокійного поминання: “юже вѣчно сподоби, г(оспо)ди, сихъ бесчестиемъ будущую честь купити” (арк. 164). А от-

⁵¹ Див.: Боярская книга 1627 года. М., 1986. С. 114.

⁵² Веселовский С.Б. Дьяки и подьячие XVI—XVII вв. С. 514—515; Лукичев М.П. Новые данные о русском мыслителе и историке XVII в. Иване Тимофееве. С. 24.

⁵³ Ключевский В.О. Сочинения. Лекции по русской историографии. М., 1989. Т. 7. С. 161; его же. Сочинения. Т. 3. С. 247; Васенко П.Г. Дьяк Иван Тимофеев, автор Временника. С. 88; Лихачев Д.С. Национальное самосознание Древней Руси. Очерки из области русской литературы XI—XVII вв. М., 1945. С. 115; Тихомиров М.Н. Источниковедение истории СССР. М., 1962. Вып. 1. С. 302; Державина О.А. Рукописи, содержащие рассказ о смерти царевича Дмитрия Угличского // Записки отдела рукописей ГИМ. М., 1953. Вып. 15. С. 88.

⁵⁴ Платонов С.Ф. Древнерусские сказания и повести о смутном времени XVII в. С. 207—209, 211.

же, внесено цей фрагмент до Временника не раніше, ніж у 1622 р.

Твердження Я.Г. Солодкіна, що у Временнику будімото присутні прив'язки до пізнішого, ніж 1622 р. часу, слід визнати необґрунтованим. Вчений уледів у тексті інформацію щодо кончини вдови царя Василя Шуйського – інокіни Олени. Остання померла 1626 р., проте автор писав лише про “сожите^нищи его” (Шуйського) “здѣ плачевном пребывании надо^зе” (арк. 305 зв.). Її остаточної долі, як бачимо, тут не згадано.

У тому ж фрагменті: “До^дѣ убо ѿ моско^стемъ госпо^стви” дяк зазначає, що між невдалою спробою вибратися з окупованого Новгороду та постновгородськими службовими ротаціями минуло “мало” часу: “со убѣгшими^же ѿ^туду во иже всегѡ ц(а)р^ствія в матере градовѣ угнѣзнуги не возмогѡхо” [...], потом же, **мало препуская время**, в протчихъ градѣ^ пребывания н(а)ше” (арк. 304). Якщо йдеться про спробу визволення опального дяка з Новгороду, вчинену в лютому 1615 р. посередником на шведсько-московських переговорах сером Джоном Мерріком, то з цього часу до нового службового відрядження до Астрахані минуло не менше як два з половиною роки – час чималий. Для того, щоб такий порівняно тривалий період почав сприйматися у відповідному темпоральному ключі – “**мало препуская время**” – мусило сплинути принаймні кілька років... Утім, ці судження є суто умоглядними.

І.І. Полосін – один з найскрупульозніших дослідників Временника, налічував у тексті пам'ятки 53 часових маркери, пізніший дослідник Я.Г. Солодкін – вже 144, підкреслюючи, що навіть ця цифра не є максимальною⁵⁵. У нашому дослідженні ставилася мета не провести хронологічну “статистику” тексту, а лише опертися на найпомітніші часові репери. Проте внутрішній сюжетний зв'язок більшості з таких датованих фрагментів дає змогу застосувати наші висновки на ширший текстовий матеріал Временника.

Наостанок, мусимо визнати, що одержані результати найбільше збігаються зі спостереженнями І.І. Полосіна. Вчений свого часу дійшов висновку, що основна частина твору (від розділу про обрання на царство Бориса, з чим, щоправда, важко погодитися) виникла у **1611–1619 рр.** Загалом це підтверджується нашим дослідженням. Натомість, гіпотезу, висунуту В.І. Корецьким та пізніше розвинуту

⁵⁵ Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 79, 91, 107 *passim*.

Я.Г. Солодкіним, будімо низка фрагментів могла бути написаною автором наприкінці 1620-х і навіть на початку 1630-х рр. (зокрема, панегірик Романовим), слід відкинути як нічим не підтвержену та непереконливу⁵⁶.

Утім, низку текстологічних спостережень ІІ. Полосіна слід визнати радше помилковими. Зокрема, серйозний скепсис викликає ідея власноручного редагування Іваном Тимофієвим свого “всесложения” після 1619 р. чи “дешифрування” ним наприкінці життя власного “тайнопису”⁵⁷. Утім, Полосін цілком доречно стверджував, що на матеріалі флорищевського рукопису Временника нам доводиться мати справу лишень зі своєрідним історіографічним “архівом” дяка, який було накопичено принаймні за двадцятиріччя історико-мемуарної творчості, з 1598 по 1619 рр.; і в цьому архіві годі шукати послідовності думок та текстуальної цілісності⁵⁸.

Слід враховувати, що події наприкінці XVI та в першій чверті XVII ст. відбувалися на тлі стрімкої зміни відразу кількох владних династій. Війни й мир чергувалися з майже калейдоскопічною хуткістю. Як наслідок, навіть сучасникам було важко визначити певну модель історієписання, яка б відповідала окремим замовникам та ситуаційній кон’юктурі, ба – навіть самосвідомості істориків. Тож, не дивно, що Временник міг “застаріти” ще за життя автора. За нашим переконанням, до кінця своїх днів дяк так і не повернувся до редагування, “синхронізування” та впорядкування власних різнопохальних історичних нотаток, “заповівши” найближчим нащадкам у прямому сенсі свій історіографічний архів.

⁵⁶ Корецький В.И. Новые материалы о дьяке Иване Тимофееве, историке и публицисте XVII в. С. 164 *passim*; Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 103. Докладний аналіз цієї версії на підставі як наративного, так і прецедентного матеріалу, див.: Рибаків Д.О. Земельний казус дяка Івана Тимофієва – автора Временника на тлі історії тексту та атрибуції твору // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2004. Вип. 11. С. 71–99.

⁵⁷ Полосин И.И. Иван Тимофеев – русский мыслитель, историк и дьяк XVII в. С. 175, 188 *passim*. Ця думка вже піддавалася критиці О.О. Державіною та Я.Г. Солодкіним, що позбавляє обов’язку окремо заторкувати її в нашій роботі. Див.: Державина О.А. Археографический комментарий. С. 433–434; Солодкин Я.Г. Временник Ивана Тимофеева: Источниковедческое исследование. С. 78.

⁵⁸ Полосин И.И. Социально-политическая история XIV – начала XVII вв. С. 342.

Юлія Русакова

НЕАВТЕНТИЧНІ ДОКУМЕНТИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ: ВИНИКНЕННЯ І ПОЗЕМЕЛЬНИЙ АСПЕКТ ПОБУТУВАННЯ У КІНЦІ XVI – СЕРЕДИНИ XVII ст.

Вивчення процесів поземельного побутування неавтентичних документів* Києво-Печерського монастиря кінця XVI – середини XVII ст. (“грамот” Андрія Боголюбського 1159 р. та Романа Галицького 1240 р.) обумовлює комплексне студіювання виявлених текстів. Важливість вивчення проблематики зумовлена потребою в організації систематичних досліджень фальсифікатів церковних інституцій, якими насичені актові збірки судово-адміністративних установ Речі Посполитої. Оскільки виникнення та побутування більшості збережених текстів пов’язане з розв’язанням поземельного питання Києво-Печерського монастиря (а з другої половини XVIII ст. – Київської Уніатської митрополії), у статті зосереджено увагу власне на вивченні цього аспекту.

Зауважимо, що через специфіку проблеми та низку обставин вказана проблематика не стала предметом комплексного дослідження. Головна причина того, що не виникає кардинально нових інтерпретацій, полягає в “замкненому колі” фактологічного вивчення – штучно обмеженій кількості списків неавтентичних гра-

* Під терміном “неавтентичний документ” маємо на увазі підробку документа, який видається сучасниками за справжній, оригінальний (гр. αὐθεντικός – правдивий, достовірний, непідроблений). Окрім того, це – документ, що створювався без відома (поза волею) експонента. Фальсифікація документа з’ясовується на підставі комплексного аналізу тексту або його окремих частин (об’єктів дарування, датаційного формулювання, способів засвідчення та інших елементів документа). Таким чином, виходячи з класичної оцінки нарративної пам’ятки, документ, який за внутрішніми та зовнішніми ознаками не відповідає своїй епосі, є підробкою, твором пізнішого часу, а отже – фальсифікатом (Кулчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти / Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка. Львів, 2004. С. 364).

мот та відсутності серйозних спроб їхнього текстологічного аналізу. Дослідженням ХІХ – початку ХХ ст., які проводилися в контексті студій з історії Церкви, вітчизняної біографістики, джерелознавчих та історико-краєзнавчих розвідок, бракувало комплексного підходу та об'єктивності у ставленні до джерельної бази. Лише в модерний період активізувалися студії над “грамотою” Романа Галицького 1240 р. В цьому контексті основними здобутками є організація масштабної евристичної роботи щодо виявлення текстів та спроби аналізу потенційного кола джерел цього неавтентичного документа¹. Втім, дослідники не ставили перед собою завдання вивчити поземельний контекст функціонування текстів, що унеможливило комплексне дослідження проблематики.

Можливість появи означених документів у монастирському середовищі обумовлена, насамперед, прагненням замовників отримати певні матеріальні вигоди та захистити власні поземельні права. Основні терени побутування монастирських фальсифікатів до середини ХVІІ ст. обмежені адміністративними кордонами Київського воєводства (у складі Речі Посполитої), хоча безпосередньо пов'язані зі зміною статусу Києва та його околиць (від гирла р. Ірпінь, містечок Трипілля, Стайки та Васильків на півночі до р. Ступни на півдні) внаслідок “Вічного миру” 1686 р. Наголосимо, що активне побутування списків неавтентичних документів зумовлено їхнім уписом до актових книг судово-адміністративних установ (гарантувало загальнодержавне визнання цих текстів)².

За допомогою методів архівної евристики виявлено тридцять п'ять списків неавтентичних документів Києво-Печерського монастиря (тринадцять текстів “грамоти” Андрія Боголюбського та двадцять два – “привілею” Романа Галицького)³, датованих сере-

¹ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... С. 430–453; Затишок Я. Підроблена грамота Романа Мстиславовича Києво-Печерському монастирю: текст, джерела та “пам'ять” про киево-руське минуле її творців (перша половина ХVІІ ст.) // Київська академія. № 5 (2008). С. 102–113.

² Купчинський О. Неавтентичні акти та документи Галицько-Волинського князівства ХІІІ – першої половини ХІV ст. // Архіви України. № 5–6 (258). 2005. С. 13.

³ Русакова Ю. Фальшована грамота кн. Андрія Боголюбського 1159 р.: спроба комплексного аналізу текстів // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури К., 2006. Вип. 6. С. 228–301; Русакова Ю. Побутування фальшованої грамоти Романа Галицького 1240 р. (до вивчення “земельного питання” Києво-Печерського монастиря та Київської митрополії) // Лаврський альманах. Вип. 19. К., 2007. С. 89–100.

диною XVII – початком XIX ст. Зосередимо увагу на текстових відмінностях у системі описів пожалуваних володінь. Якщо в “грамоті” Андрія Боголюбського представлено надзвичайно детальний межовий опис земельних одиниць (що є характерним явищем для документації кінця XV – середини XVII ст.⁴), то відповідна частина фальшованого тексту Романа Галицького лаконічна (не суперечить нормам укладання актів XIII–XIV ст.). Характерною ознакою документів XIII – першої половини XIV ст. є текстова скупість і лаконічність у викладі сюжетів, тому детальні знання князівськими писарями місцевої мікروتопонімії унеможливлюються. Враховуючи, що перші документальні згадки про вказані у фальсифікатах земельні володіння датовано кінцем XVI – початком XVII ст., вважаємо, що користування цими маєтностями могло здійснюватися на підставі певних автентичних текстів (дарчих, купчих тощо).

Оскільки редакційні зміни текстів переважно стосувалися маєткового комплексу, наведемо інформацію про локалізацію зазначених у фальсифікатах земельних одиниць. Наголосимо, що в таблиці представлено всі зазначені в неавтентичних документах маєтності (враховуючи пізніші вписування земель внаслідок редагування текстів). Згідно з територіально-адміністративним поділом кінця XVI – середини XVII ст., вказані у “грамотах” населені пункти локалізовано в Київському, Житомирському повітах Київського воєводства, а згідно з сучасним – у Васильківському, Фастівському районах Київської області та Радомишльському, Коростишівському районах Житомирської області (Див. табл. № 1).

Ініціаторами пожалувань (експонентами) на користь монастиря фігурували володимиро-суздальський князь Андрій Юрійович Боголюбський та галицько-волинський князь Роман Мстиславович Галицький. Дослідження залучених до текстів антропонімів дасть змогу визначити причини, з яких уживалися імена конкретних історичних та міфічних осіб. Зосередимо увагу на зазначеному в усіх списках “грамоти” 1159 р. язичницькому прізвиську (мирському імені) кн. Андрія Боголюбського – “Китай”. Наявність цього поганського прізвиська в усіх текстах документа опосередковано свідчить про його залучення до протографа (1592 р.), однак жодне інше

⁴ Яковенко Н. Про критерії автентичності поземельних актів XV – першої половини XVII ст. (текстологічний аспект) // Проблеми історичної географії України. К., 1991. С. 5.

Таблиця 1

**Перелік, локалізація та сучасні назви населених пунктів,
вказаних у неавтентичних документах**

Оригінальна назва населеного пункту за документом	Локалізація згідно з адміністративно-територіальним поділом кінця XVI – середини XVII ст.	Сучасна назва населеного пункту	Локалізація згідно з сучасним адміністративно-територіальним поділом
<i>"грамота" Андрія Боголюбського 1159 р.</i>			
м-ко Васильків	Київський пов. Київського в-ва	смт. Васильків	Васильківський р-н Київської обл.
с. Петричін	там само	с. Баракти	там само
с. Соловіївка	там само	с. Мала Солтанівка	там само
с. Колбасіне сільце	там само	с. Велика Солтанівка	там само
с. Чмельов	там само	с. Тростянка	там само
с. Гуляники	там само	с. Червона Мотовилівка	Фастівський р-н Київської обл.
с. Довгоселиця	там само	с. Дідівщина	там само
м-ко Мичеськ	Житомирський пов. Київського в-ва	м. Радомишль	Радомишльський р-н Житомирської обл.
с. Кичкири	там само	с. Кичкири	там само
с. Ставки	там само	с. Леніне	там само
м-ко Брусилів	там само	с. Брусилів	Коростишівський р-н Житомирської обл.
с. Ловків	там само	с. Левків	там само
<i>"грамота" Романа Галицького 1240 р.</i>			
Забудецька земля на р. Тетерів в урочищі Забудече	Київський пов. Київського в-ва	с. Коленці	Іванківський р-н Київської обл.
маєтність Рубежі (Романів Міст) на р. Ірпені	там само	с. Михайлівка-Рубежівка	Києво-Святошинський р-н Київської обл.
с. Митиці на р. Ірпені	там само	с. Мостище	там само
с. Беркове на р. Любці	там само	с. Берківці з околицями	там само
земельна ділянка на р. Сирці	там само		там само

джерело не фіксує такого імені відносно особи князя. Антропонім має половецьке походження (з давньотюрк. — стіна, фортеця), можливо, тому що матір'ю Андрія була половчанка, донька хана Аепи, друга дружина Юрія Долгорукого (1107–1115 рр.)⁵. Відомо, що матримональні зв'язки руської князівської династії (переважно суздальських Мономаховичів) з кочовиками Причорномор'я як дипломатичний крок мали на меті стримати половецькі напади на Русь й забезпечити військову підтримку в міжусобних війнах⁶. Можливо, укладачі фальсифікату прагнули вказати на етнічну належність "жертводавця". Втім, це може пояснити лише можливу природу

⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 1. СПб., 1846. С. 120.

⁶ Войтович Л. Князівські династії східної Європи. Львів, 2000. С. 385–386.

походження антропоніму, а не причини його зужиття в фальсифікаті. Можливо, що поява антропоніму Китай є наслідком інтерпретації монастирською традицією етнічної складової та зовнішності володимиро-суздальського князя (російськими антропологами М. Герасимовим та В. Гинзбург визначено тип обличчя князя як монголоїдний⁷). Зауважимо, що актуалізація імені кн. Андрія Боголюбського в колах зацікавлених у появі неавтентичних документів осіб пов'язана з активною поземельною діяльністю монастиря в кінці XVI ст. – на початку XVII ст. Приблизно в цей період на місці літописного городища Пересічин (вал південної частини датується XVI ст.) виник скит Києво-Печерського монастиря, згодом іменований Китаєво. Згідно з монастирськими переказами, цей топонім пов'язувався з язичницьким іменем Андрія Боголюбського (Китай), який начебто мав тут заміську резиденцію. Не можемо відкидати того, що побутування легенд про резиденцію князя вплинуло на рішення замовників залучити цей антропонім до підробки. Цікаво, що в матеріалах судових процесів 1750-х рр., пов'язаних з фальсифікатом Андрія Боголюбського, цей документ фігурує як “Китаєва грамота”⁸. Це може свідчити про факт актуалізації язичницького імені князя через появу та поширення легенди про походження назви Китаївської пустині (тобто засвідчується ідея первинності антропоніму в тексті “грамоти”) лише в середині XVIII ст. В будь-якому разі, означене запозичення було надзвичайно вигідним для монастиря, оскільки підкреслювалася роль кн. Андрія Боголюбського як донатора.

У клаузулі інтитуляції вступного протоколу неавтентичного документа 1240 р. експонентом фігурує кн. Роман Галицький (Роман Мстиславович або Роман Данилович). Проте датування списків “грамоти” (1240 р.) суперечить рокам життя Романа Мстиславовича, який загинув під Завихвостом 19 червня 1205 р. Роман Данилович, який народився бл. 1230 р. не мав правових підстав здійснювати таких акцій, оскільки на 1240-і рр. припадає правління Данила Романовича. Втім, формулювання клаузули інтитуляції: “Се азъ князь Романъ Галицки[й], Киевски[й], Владимир[р]ски[й], Луцки[й] и инныхъ зем[ль] Рускихъ обладате[ль]” не відповідає стильовій манері давньоруської князівської титулатури, що викори-

⁷ Герасимов М. Андрей Боголюбский // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. Т. XI. 1945. С. 88.

⁸ ЦДАІАК України. Ф. 128, оп. 1-вотч, спр. 1954, арк. 34 зв., 58.

стовувалася у князівських канцеляріях. Я. Затилюк припускає, що джерелом для запозичення клаузули інтитуляції міг слугувати текст “Хроніки” М. Стрийковського (1582 р.), де кн. Роман фігурує як “Halickie, Luckie, Wolyńskie i Włodimirskie książę”⁹. Втім, як слушно зазначає О. Купчинський, перелік земель, якими володів князь, радше нагадує наслідування клаузул інтитуляції актових документів XVI–XVII ст.¹⁰ Зауважимо, що в хроніці М. Стрийковського значну увагу приділено Києво-Печерському монастирю, що обумовлено використанням літописних зводів (де містяться місцеві хроніки, зокрема печерський літописець), князівських генеалогій та манускриптів бібліотеки Супрасльського монастиря (насельники якого підтримували тісний зв’язок з Києво-Печерською обителлю)¹¹. На думку авторитетних дослідників, цьому авторові були відомі тексти ПВА (зі зводів новгород-софійського типу), звідки хроніст черпав відомості з історії Київської Русі; окрім того, низку руських звісток він запозичив з Києво-Печерського Патерика та творів своїх попередників (М. Кромер, Й. Бельський, О. Гваньїні тощо)¹².

У цьому контексті постає питання про залучення імені, власне, кн. Романа Мстиславовича до тексту неавтентичного документа 1240 р. Студіювання означеної проблематики обумовлює вивчення кола тих текстів, що побутували у Києві та, зокрема, – в Києво-Печерському монастирі наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Надзвичайна популярність текстів польських хроністів у київському середовищі (М. Стрийковський, М. Кромер, Й. Бельський, О. Гваньїні) могла безпосередньо вплинути на творців “грамоти” у добір джерельної бази. На думку Я. Затилюка, джерелами для тексту цього привілею слугували “Хроніка” М. Стрийковського та неавтентичні грамоти кн. Лева (зберігалися в архіві архімандрита Петра Могили)¹³, де образу кн. Романа приділялася значна увага. Відома дослідниця Н. Яковенко свого часу запропонувала ідею про

⁹ Затилюк Я. Підроблена грамота Романа Мстиславовича... С. 106.

¹⁰ Купчинський О. Вказана праця. С. 434–435.

¹¹ Рогов А. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. Стрийковский и его “Хроника”. М., 1966. С. 31–32.

¹² Рогов А. Русско-польские культурные связи... С. 108–109, 122; Лимонов Ю. Культурные святы России с европейскими странами XV–XVII вв. Л., 1978. С. 111. Прим. 4.

¹³ Затилюк Я. Підроблена грамота Романа Мстиславовича... С. 110.

залучення імені кн. Романа Галицького до фальсифікату як одного з першопредків князівського роду Острозьких. Зауважимо, що Роман Мстиславович фігурує в окремих генеалогічних схемах цього уславленого князівського роду¹⁴, представників якого традиційно вважали опікунами Лаври; імена деяких з них внесено до окремого розділу “Тератургеми” – каталогу добродійників Києво-Печерського монастиря¹⁵. У цьому контексті цікавою (втім, маловірогідною) видається гіпотеза Я. Затилюка щодо спроби конструювання монастирськими інтелектуалами першої половини XVII ст. безперервної традиції благочинства родини кн. Острозьких на користь Лаври¹⁶.

Ідеологічні правки генеалогічних схем самими Острозькими (заміна імені кн. Романа Мстиславича на кн. Володимира Святославича) та наявність інших покровителів монастиря (котрі також зафіксовані у каталозі добродійників “Тератургеми”) ставлять під сумнів означені гіпотези. Щодо М. Стрийковського, то його зацікавленість історією Київської Русі безпосередньо пов’язана з входженням західних та південно-західних її земель до складу ВКЛ (тому литовська держава розглядалася автором як спадкоємиця Русі). Показовим щодо цього є прагнення хроніста прив’язати генеалогічні корені кн. Острозьких (через князів Друцьких) до київських князів¹⁷. Втім, незрозуміло, яких саме київських князів автор вважає родоначальниками Острозьких – великих київських князів періоду домонгольської Русі (від яких ведуть початок пінські та турівські князі, а значить – і кн. Острозькі) або київських князів литовського періоду (тобто Олельковичів, згодом – кн. Слуцьких)¹⁸. Як бачимо, М. Стрийковський як автор можливого джерела для тексту “грамоти” не вважав кн. Романа Галицького одним з першопредків роду Острозьких. Окрім того, використання імені Романа Мстиславовича в неавтентичних документах, було характерним не тільки для Києво-Печерського монастиря, але й для інших церковних структур, зокрема Володи-

¹⁴ Paprocki V. Herby gycerstwa polskiego. Kraków, 1858. С. 448.

¹⁵ Шевчук В. “Тератургема” Атанасія Кальнофойського // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. Випуск 19–20. К., 1997. С. 70–71.

¹⁶ Затилюк Я. Підроблена грамота Романа Мстиславовича... С. 112.

¹⁷ Strykowski M. Kronika polska, litewska, žmódská i wszystkiej Rusi. T. II. Warszawa, 1846. S. 261.

¹⁸ Рогов А. Русско-польские культурные связи ... С. 215.

мирської кафедри (підтвердний привілей кн. Свидригайла Ольгердовича 1444 р.)¹⁹.

Серед антропонімів, зафіксованих у фальшованих грамотах, найбільшу увагу привертають імена кн. Анастасії (представлена як дружина кн. Андрія Боголюбського та кн. Романа Галицького) й кн. Катерини (міфічної бабки володимиро-суздальського князя), що фігурують у документах як співдарителі земельних володінь на користь монастиря. Втім, О. Купчинський наголошує на контроверсійності цього формулювання, оскільки означений факт порушує право князівського подання²⁰. Проте інформація про шлюбні зв'язки “князів-жертводавців” спростовує історичність цього антропонімичного елемента в неавтентичних документах та свідчить на користь існування тривкої монастирської традиції щодо визначальної ролі названих осіб в історії обителі. До кола наративних джерел, що побутували в Києві на момент створення фальсифікатів (остання чверть XVI – середина XVII ст.) очевидно належали тексти Патерика II Касіанівської редакції, списки загальноруських зводів, що містили місцеві літописи (згідно з описами монастирських бібліотек, списки ПВА зберігалися майже в кожному київському монастирі) та надзвичайно популярні книги польських хроністів. Звернімо увагу, що в Іпатіївському списку під 1158 р. наведено інформацію, запозичену з ПВА про значне грошове та земельне пожалування на користь Києво-Печерського монастиря кн. Анастасією Ярополківною (донька кн. Ярополка Ізяславича, дружина кн. Гліба Всеволодовича), яка померла 5 січня 1158 р. по сорокалітньому вдівстві та була похована в головному соборі монастиря. Згідно з повідомленням ПВА Іпатіївського списку, у 1086 р. кн. Ярополк Ізяславич надав на користь Печерського монастиря низку маєтностей поблизу Києва: Негтовську, Деревську і Лучську волості²¹ (в сучасному Києво-Святошинському районі Київської обл.). Інформацію про пожалування кн. Анастасії Ярополківни було перенесено до текстів Густинського літопису 1620-х рр.²² та всіх авторських ре-

¹⁹ Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 6. (Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси) / Под ред. О.И. Левицкого К., 1883. С. 7–9.

²⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства... С. 435.

²¹ Ипатьевская летопись // ПСРА. Т. 2 М., 1998. С. 198, 493.

²² Густинская летопись / Прибавление к Ипатьевской летописи // ПСРА. Т. 2. СПб., 1845. С. 305.

дакцій Синопису²³. В “Тератургеми” Афанасія Кальнофойського (1638 р.) зафіксований віршований текст, вибитий на “надгробках фундаторів” Києво-Печерського монастиря²⁴. Отже, на користь обителі здійснили вклади представники двох поколінь однієї князівської родини.

Зосередимо увагу на комплексі монастирських поменників Києво-Печерського монастиря, де в списку великих княгинь фігурують імена кн. Катерини та кн. Анастасії. У цьому контексті найцікавішим є синодик Введенської церкви Антонієвих (Ближніх) печер середини XVII ст., де ідентифіковано імена означених осіб. Зокрема, кн. Катерина значиться як дружина Святослава Київського (“П[о]м[я]ни Г[оспо]ди кн[я]г[и]ню Екатерину С[вя]-тослава Кіевского), а кн. Анастасія – як черниця Анастасія (“[...] ц[а]р[и]ц[ю] велик[ую] инокиц[ю] Анастасію”)²⁵. Вважаємо, що зафіксоване в Поменнику ім’я інокіні Анастасії відбиває монастирську легенду про значне земельне пожалування кн. Анастасії Ярополківни, дружини кн. Гліба Всеславича. Таким чином, особа кн. Анастасії трансформувалась у монастирській традиції в образ дружини-донаторки. Тобто, цей антропонім могли залучити до протографів неавтентичних документів зі списку загальноруського зводу (можливо, тексту Іпатіївського літопису) або польських хронік, що побутували у Києві в останній чверті XVI – середині XVII ст. Очевидно, зазначена в літописі дата щодо грошового та земельного пожалування кн. Анастасії на користь монастиря пов’язана з датуванням “грамоти” Андрія Боголюбського. Інформація про це пожалування могла бути запозиченою з літописної статті 1158 р., оскільки “привілей” Андрія Боголюбського датовано укладачами фальсифікату наступним 1159 р.

Звернімо увагу на залучення до текстів “грамоти” Андрія Боголюбського імені міфічної бабки князя – кн. Катерини в контексті пожалувань земельних володінь у Житомирському повіті Київського воєводства. Безсумнівно, ця особа в певний період віді-

²³ Сѹтѹщїс или краткое собрание ѡ[т] ра[з]личных лѣтописце[в] ѡ[т] началъ славянорусійскаго народа и первоначал[ь]ны[х] князьехъ Б[о]госпасаемаго града Кіева. Въ с[в]ѣтой великой чудо[т]во[р]но[й] лаурѣ Кіево-Пече[р]ской стауроуп[с]ки с[вя]т[ы] архіепископа Ко[н]ста[н]тинопольскаго патр[и]р[х]и Вселе[н]ска[го]. По благословенню преч[ис]тнаго ѡ[т] Хр[и]ста г[оспо]д[и]на ѡ[т]ца Іннокентіа Гізіель. Въ лѣто ѡ[т] созданія міра 7182. К., 1674. С. 96; К., 1678. С. 96; К., 1680. С. 65.

²⁴ Шевчук В. “Тератургема” Атанасія Кальнофойського... С. 55.

²⁵ Фонди НКПІКЗ. Кн. 907, арк. 16.

гравала особливу роль в історії Києво-Печерського монастиря, що відбилось в монастирській традиції, а згодом – у фальсифікаті. Зокрема, текст генеральної візитації 1782–1783 рр., віднайдений у канцелярії греко-католицьких митрополитів (РГИА) професором Люблінського католицького університету М. Радваном²⁶, є унікальним джерелом з історії побутування неавтентичної грамоти Андрія Боголюбського. Генеральна візитація 48 деканатів, яка постала в курії митрополита Янсона Смогоржевського, мала на меті ревізювати низку уніатських церков в 1891 населених пунктах. Згідно з інформацією візитаційного акту митрополичої парафії, с. Межирічка Житомирського повіту надано Печерському монастирю кн. Андрієм та його бабкою Катериною²⁷. Цей текст із закликом поминання під час кожної літургії імен “первыхъ Лавры нашей фундаторовъ” є виписом з надання уніатського митрополита Феліціана Володкевича 1758 р. межиріцькій Різдово-Богородицькій церкві²⁸. Безсумнівно, означена інформація є ретрансляцією традиції вшановування імен кн. Андрій Боголюбського та кн. Катерини як ктиторів Києво-Печерського монастиря. Оскільки на вказаних у “грамоті” ґрунтах осаджено Межирічку (хоча безпосередньо не фігурує в документі), остання автоматично увійшла до кола поземельних інтересів Києво-Печерського монастиря.

Початки процесів концентрації Києво-Печерським монастирем значних земельних володінь у Васильківському та Київському повітах Київського воєводства сягають кінця 80-х рр. XVI ст. Зокрема, у 1588–1589 рр. Печерський архімандрит Мелетій Хребтович Богуринський (1574–1593 рр.) здійснив обмін с. Русанів Київського повіту на частину с. Петричина, яке межувало з належними монастиреві васильківськими угіддями²⁹ та викупив у київських зем'ян Дешковських та гродського писаря Дмитра Єльця окремі частини барактянської маєтності. Такими шляхами монастир отримав повні юридичні права на петричинські (барактянські) ґрунти, котрі безпосередньо межували з Васильковом. Окрім того, більшість населених пунктів, вказаних у фальсифікатах, були реальною власністю монастиря: м-ко Брусилів значилося як мона-

²⁶ Radwan M. Socjografia kościoła grekokatolickiego na bractwoszczyźnie i kijowszczyźnie w 1782 roku. Lublin, 2004. S. 8.

²⁷ РГИА. Ф. 823, оп. 3, д. 1225. № 1751.

²⁸ Похилевич А. Сказания о населенных местностях... С. 97–98.

²⁹ ЦДАК України. Ф. КМФ-32. Спр. 114, 115, 116.

стирська маєтність з 1554 р.³⁰, землі поблизу Василькова — з 1499 р.³¹, м-ко Васильків — з 1586 р.³², м-ко Мічеськ — з поч. XVI ст.³³, м-ко Довгоселиця (Дідівщина) — з 1576-х рр.³⁴, ґрунт Високий Двір — з 1590 р.³⁵, с. Петричин (Баракти) — з 1588—1591 рр.³⁶, с. Ставки — з 1415 р.³⁷; с. Чмельово як власність Пустинно-Микільської обители, — з 1432 р.³⁸ Отже, на момент створення “ґрамоти” Андрія Боголюбського (1592 р.) Києво-Печерський монастир володів сімома населеними пунктами, вказаними у фальсифікаті: містечками Брусилів, Васильків, Мічеськ та селами Баракти, Гуляники-Мотовилівка, Довгоселиця-Дідівщина і Ставки; с. Чмельово вказане як власність Печерського монастиря, проте належало Пустинно-Микільському монастирю. Тобто, з одинадцяти населених пунктів, пожалуваних монастирям “ґрамотою” Андрія Боголюбського — сім до 1592 р. були у власності Києво-Печерського та один — Пустинно-Микільського монастирів (останній, згідно з “ґрамотою”, підпав під юрисдикцію Печерської обители). Отже, належність цих населених пунктів Києво-Печерському монастирю станом на 1592 р. наочно показує, що розв’язання його поземельного питання не могло до 1686 р. бути основною ідеєю створення фальсифікатів³⁹. Саме цим роком датовано відредагований список “ґрамоти” Андрія Боголюбського, виникнення якого зумовлено розмежуванням земель між Московською державою та Польським королівством згідно з “Вічним миром”⁴⁰.

Уніїні процеси мали активізувати функціонування фальшованих документів, зокрема у вирішенні майнових суперечок між монастирем та уніатськими митрополитами. За королівською ґрамотою від 2 жовтня 1599 р. Києво-Печерський монастир мав пере-

³⁰ Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов / Под ред. С. Рункевича. Т. 2. (1701—1839 рр.). СПб., 1907. № 1318.

³¹ ІР НБУВ. Ф. II, спр. 1519.

³² Rułikowski E. Opis powiatu Wasyłkowskiego. Warszawa, 1863. S. 137.

³³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1888 Т. IX (Pożajście-Ruksze). S. 429.

³⁴ Описание документов архива... Т. 1. СПб., 1897. № 83.

³⁵ ЦДАК України. Ф. КМФ-32, спр. 175.

³⁶ Там само, спр. 114, 115, 116.

³⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России... Т. 1. СПб., 1846. № 26.

³⁸ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 488.

³⁹ РГАДА. Ф. 210, оп. 6-з (Киевский стол), д. 10, л. 9—14.

⁴⁰ Там же.

йти під владу Київської (Уніатської) митрополії з передачею у володіння митрополита усіх його маєтностей⁴¹. Проте монастирська капітула не дозволила (завдяки використанню силових методів) введення нового господаря у церковну власність⁴². Відповідно до королівського указу, Печерський архімандрит отримав дозвіл за шеститижневий термін документально довести належність до нього земельних володінь, а в іншому випадку – надати без спротиву всі маєтності митрополиту Іпатію Потію⁴³. Проте відсутність актових книг гродських і земських судів Київського воєводства за період з кінця XVI – середини XVII ст. та втрати архіву Києво-Печерського монастиря внаслідок пожеж ускладнюють вивчення процесів побутування неавтентичних документів за означений проміжок часу.

Історія активного функціонування списків “грамоти” Андрія Боголюбського після 1654 р. пов’язана зі зміною статусу Києво-Печерського монастиря та втратою низки маєтностей внаслідок революційних подій 1648–1654 рр. Надзвичайно цікавим для текстологічного аналізу є упис списку “грамоти” Андрія Боголюбського 1658 р. до книг Посольського приказу⁴⁴, виявлений Я. Затилюком у РГАДА. Означений текст привезений до Москви пошланцями з Києво-Печерського монастиря для підтвердження зазначених у “привілеї” пожалувань. Цей список є унікальним з огляду на склад документа, оскільки коригує всі наші попередні гіпотези щодо процесів редагування текстів “грамоти”⁴⁵. Аналогічний за складом список (*Лавр.-3*), власноруч підписаний печерським архімандритом Іоаникієм Сенютовичем 1715–1729 рр., виявлено нами в ЦДАК України⁴⁶. Зауважимо, що в найранішому тексті 1658 р. зафіксовано земельні пожалування тільки від імені кн. Андрія Боголюбського та його дружини Анастасії у Київському та Васильківському повітах Київського воєводства. Втім, тут не зазначено пожалувань на користь монастиря

⁴¹ Акты Южной и Западной России. Т. 2. № 1.

⁴² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 2. № 2.

⁴³ ЦДАК України. Ф. КМФ-32, оп. 1, стр. 232.

⁴⁴ Російський державний архів давніх актів. Ф. 124 (Малороссийские дела Посольского приказа), оп. 1, стр. 12, стб. 25–28, 39–42, 61–67.

⁴⁵ Русакова Ю. “Грамоти” Андрія Боголюбського і Романа Галицького в контексті землеволодіння Києво-Печерського монастиря // Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2003. Вип. 5. С. 79–115.

⁴⁶ ЦДАК України. Ф. 128, оп. 1 грам. стр. 1, арк. 1–5.

на р. Міка, Білка, Ірша (зокрема, м-ко Радомишль), котрі вже фігуруватимуть у відредагованому тексті “грамоти”. Подальші звістки про функціонування фальсифікату датуються 1680-ми рр., що пов’язано з прагненням монастирської адміністрації відновити окремі статті прибутку. Підтверджений Єрусалимським патріархом Паїсієм список (1649 р.) у березні 1680 р. надіслав до Москви печерський архімандрит Варлам Ясинський⁴⁷ для отримання в Брянському або Трубчевському повіті монастиря “для прибежища во время нужды киевпечерскимъ монахамъ”⁴⁸. Згідно з указом російського царя Федора Олексійовича (на підставі чолобитної від 9 травня 1680 р. та неавтентичної грамоти Андрія Боголюбського), під юрисдикцію Печерської обители віддано Трубчевський Чолнський монастир, а 10 березня 1681 р. — Брянський Свенський монастир (згодом перейменовано в Новопечерський).

Новий етап функціонування “грамоти”, коли відбулося чергове фальшування її неавтентичного змісту, безпосередньо пов’язаний з політичними подіями 1680-х рр. Відредагований та розширений текст документа завдяки залученню інформації про земельне пожалування міфічної бабки Катерини у Житомирському повіті Київського воеводства активно функціонує до кінця XVIII ст. Редагування змісту документа відбулося у проміжку 1658–1674 рр., що підтверджується інформацією Синописса 1674 р. (перша авторська редакція), куди вже було вписано текст Повної редакції. Означені ідеологічні зміни безпосередньо пов’язані з політичними процесами розмежування земель між Московією та Річчю Посполитою внаслідок “Вічного миру” 1686 р. Такі поземельні метаморфози могли бути вигідними для московських чиновників, оскільки фіксація правобережних маєтностей в жалувальних грамотах на користь Православної Церкви автоматично розширювало кордони Московської держави. Монастирська адміністрація була заінтересована в наданні всіх наявних у її розпорядженні поземельних документів для визначення меж володінь. Згідно з царським наказом, на початку 1686 р. до Київської приказної ізби було надіслано великокнязівські, королівські жалувані грамоти та гетьманські універсали на земельні володіння київських монастирів⁴⁹. Спеціально організована комісія провела де-

⁴⁷ ЦДАК України. Ф. 128, оп. 1 заг, спр. 789, арк. 122 зв.

⁴⁸ Так само.

⁴⁹ РГАДА. Ф. 210, оп. 6-з, д. 10, л. 32 об.

тальний опис порубіжних територій Київського повіту, приєднаних до Російської держави. В результаті переговорів між Річчю Посполитою і Московською державою, закріплених договором від 6 травня 1686 р., встановлення державних кордонів було здійснено по т. зв. Київському трикутнику: річках Дніпро, Стугна, Ірпінь. Територія між цими річками з містечками Васильковим, Трипіллям, Стайками остаточно відійшла до Московії та була включена до складу Київського полку⁵⁰, а Київську Митрополію приєднано до Московського Патріархату. Упис монастирських привілеїв до “Книги Киевского повѣтя” (зокрема Розряд, списку текста “грамоти” Андрія Боголюбського⁵¹) безпосередньо пов’язаний з розмежуванням територій двох держав та підтвердженням прав поземельної власності київських церковних структур.

У лютому 1688 р. список неавтентичної грамоти знову надіслано до Москви; цього разу – ієромонахом Кирилом Филімоновичем, очевидно, для підтвердження ставропігійного статусу монастиря уже під владою Московської патріархії (втім, текст означеного списку не виявлено). Внаслідок цієї акції, 31 травня 1688 р. російський цар Іоанн Олексійович надав архімандриту Києво-Печерського монастиря підтвердну ставропігійну грамоту з екстрактами текстів попередніх фальсифікатів (зокрема, кн. Андрія Боголюбського 1159 р., Патріархів Максима 1481 р. та Ієремії 1592 р.)⁵². Таким чином, побутування текстів неавтентичної грамоти кн. Андрія Боголюбського протягом 1592–1686 (1688) рр. обумовлене прагненням печерських фальсифікаторів узаконити юридичний статус монастиря (підтвердити право ставропігії). Втім, після 1688 р. функціонування цього документа пов’язане більшою мірою з розв’язанням поземельного питання Києво-Печерського монастиря. Нагадаємо, що після революційних подій 1648–1654 рр., а зокрема після підписання Вічного миру 1686 р. усі правобережні володіння Лаври вказані у “грамоті” Андрія Боголюбського стали власністю Київської (Уніатської) митрополії або польських шляхетських родин⁵³.

Історія побутування текстів “грамоти” Романа Галицького 1240 р. була не менш насиченою. Земельні одиниці, які, згідно з

⁵⁰ ЦДАК України. Ф. 2168, оп. 1, стр. 14, арк. 8.

⁵¹ РГАДА. Ф. 210, оп. 6-3, д. 10, л. 9–14.

⁵² Там само, арк. 123–123 зв.

⁵³ ЦДАК України. Ф. КМФ-32, оп. 2, стр. 1728.

“грамотою”, затверджувалися за Києво-Печерським монастирем: Романів Міст (Давні Рубежі) на р. Ірпінь та Забудецька земля на р. Тетерів підпали під власність монастиря уже в середині XVI ст. За описом Київського замку 1552 р., Печерському монастирю належала маєтність Забудчі⁵⁴. Назва цього ґрунту походить від назви р. Буч'я у зв'язку з близькою до неї локалізацією. В останній чверті XVI ст. цей ґрунт межував з с. Гостомелем (власністю київського підкоморного судді Щасного Харбінського) та Рубежівкою (власністю райці київського магістрату Василя Ходики)⁵⁵. У королівському підтвердженні продажного запису зем'янина Степана Хачковича від 19 квітня 1589 р. на його спадкову третину маєтності Рубежівки райці Василю Ходиці вказано, що населений пункт межував з ґрунтом Печерського монастиря Забудецькою⁵⁶. Ґрунт під назвою Романів Міст на р. Ірпінь фігурував у листі київського воєводи Костянтина Острозького від 7 вересня 1597 р., де білгородського намісника Філона Стрибеля застережено від втручання білгородчан у справу “о строении мостово[м]” на землі Печерського монастиря. Окрім того, с. Рубежівка, осаджене на початку XVII ст. поруч з Романовим Мостом, постало в судових процесах як “пожалування” Романа Галицького⁵⁷. Проте с. Берковці протягом XVII ст. перебувало у власності київського Домініканського монастиря⁵⁸, хоч уже в 1646 р. цей населений пункт зазначений у переліку маєтностей Печерського монастиря⁵⁹. Через неможливість уже в XVIII ст. точно локалізувати Берковецьку землю, з якої, згідно з “грамотою” Романа Галицького, було пожалувано на користь Печерського монастиря два данники (“на Беркове при речце Любце”), Київський магістрат у 1707 р. здійснив заміну Берковецької землі на чітко окреслену земельну ділянку – від верхньої греблі на р. Сирець до гирла р. Любки⁶⁰. Універсалом гетьмана Івана Мазепи від 15 жовтня 1706 р. підтверджено права Печерського монастиря на Забу-

⁵⁴ Архів ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. К., 1886. С. 120. № 16.

⁵⁵ ЦДАК України. Ф. КМФ-32, оп. 1, спр. 119, арк. 3–4.

⁵⁶ Там само, арк. 1.

⁵⁷ Там само, спр. 310, 403, 416, 571, 698, 775, 864; Оп. 2, спр. 1202, 1933; ІР НБУВ. Ф. 301, спр. 594/П № 53; Ф. І, спр. 1262, арк. 100; Каманин І. Судьба грамоты кн. Романа Галицького // ЧИОНА К., 1907. Кн. 19. № 3. С. 74–80.

⁵⁸ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России // Архів ЮЗР. Ч. 8 Т. 4. С. 20.

⁵⁹ ЦДАК України. Ф. КМФ-32, оп. 1, спр. 761.

⁶⁰ ІР НБУВ. Ф. 301, спр. 594/П. № 53.

децьку, Берковську, Митицьку й Сирецьку земельні ділянки (на підставі “грамоти” Романа Галицького)⁶¹. Іншим універсалом Іван Мазепа того ж дня підтвердив наступні монастирські володіння: с. Рубежівку та слобідку Михайлівку (куплені у родин київських зем'ян Ленкевичів та Іпогорських)⁶². Отже, Києво-Печерський монастир, згідно з матеріалами судових процесів між печерськими архімандритами та різними світськими і духовними особами, володів урочищем Забудече, с. Берковці, с. Романів Міст протягом XVI – початку XVIII ст.

Відправною точкою у функціонуванні фальсифікату став довготривалий судовий процес між Лаврою та Київським домініканським конвентом за Сирецькі ґрунти (землі уздовж р. Сирець). Його початок зафіксовано в актовій книзі гродського Київського суду за 1605 р., куди внесено протестацію печерського архімандрита щодо претензій домініканців на печерські ґрунти “Бісова Баба” над р. Сирцем (належали до фільварку Хлопач)⁶³. Для доведення власних поземельних прав домініканці використовували “привілей” великого литовського князя Олександра від 1401 (1411) р., що нині вважається безсумнівним фальсифікатом⁶⁴. Згідно з “грамотою”, Київському домініканському конвенту св. Миколая було надано двір на р. Сирець і урочище Хлопач “каторіе добра были нѣякой невѣсти, зовемой Бѣсова Баба”⁶⁵. Зафіксована назва урочища – Хлопач, що в народній традиції йменувався “Бісова Баба”, згодом у офіційних документах воно отримало назву “Бабин Яр”. За традицією, це урочище подаровано (продано) київським домініканцям після татарської навали не вельми привітною господаркою “нѣякой невѣсти, зовемой Бѣсова Баба”⁶⁶. Стратегічним місцем власності обох сторін виступала р. Сирець, на якій було збудовано млини, а “каменем спотикання” традиційно виступало урочище Бісова Баба, оскільки всі печерські володіння на Сирці безпосередньо з ним межували. Тобто поземельні інтереси Києво-Печерського монастиря на Сиреччині безпосередньо стикалися з майновими амбіціями домініканського конвенту. Очевидно,

⁶¹ ІР НБУВ. Ф. І, стр. 1262, арк. 100.

⁶² ЦДАК України. Ф. 128, оп. 4-вотч, стр. 6, арк. 10–10 зв.

⁶³ Źródła dziejowe. T. XX. Ukraina (ziemie ruskie) / opisane przez A.Jabłonowskiego. Warszawa, 1894. S. 151–152.

⁶⁴ Українські грамоти XV ст. / Під ред. В. Русанівського К., 1965. С. 25, 26.

⁶⁵ ЦДАК України. Ф. 128, оп. 4-вотч, стр. 9, арк. 203 зв. – 204.

⁶⁶ Там само, арк. 204.

втягнення Києво-Печерського монастиря у поземельні чвари за Сирецькі ґрунти з Домініканським конвентом викликало у першій половині XVII ст. ідею створення фальсифікату. Тобто використання домініканцями фальшованої грамоти кн. Олександра 1401 (1411) р. як переконливої аргументації зазіхань на Печерські земельні володіння викликало спротив інтелектуальних кіл Києво-Печерського монастиря. Втім, головною проблемою є встановлення хронологічного проміжку часу, коли виникла гостра потреба у доведенні поземельних прав монастиря на Сирецькі, Ірпінські та Берковецькі володіння. Вірогідно, що у відповідь на створення фальшованої грамоти кн. Олександра виник документ з більш ранньою датою (1240 р.) Зауважимо, що всі землі, вказані у фальшованій грамоті Романа Галицького, фігурують у судових процесах першої чверті XVII ст. Печерського монастиря з домініканцями та родиною київських зем'ян Ленкевичів-Іпогорських. Тож датування "надання" Романа Галицького 1240 р. мало слугувати ще одним аргументом на користь монастиря.

Функціонування неавтентичної грамоти Романа Галицького також пов'язане з проведенням у судових інстанціях різних рівнів процесу між родиною київських зем'ян Ленкевичів-Іпогорських та Києво-Печерським монастирем за Забудецькі ґрунти й с. Рубежівку (земельна одиниця, локалізована поруч з Романовим Мостом, фігурувала в судових процесах як "пожалування" Романа Галицького). Згідно з матеріалами судових процесів, $\frac{3}{4}$ Рубежівки перебували у власності Печерської обителі; однак $\frac{1}{4}$ цієї маєтності належала родині зем'ян Ленкевичів⁶⁷. Обидві сторони постійно робили спроби розширити власну ділянку. Розпочата у 1617 р. судова справа щодо незаконного захоплення ділянки маєтності Забудече мазирським земським суддею Яном Ленкевич-Іпогорським трансформувалась у гучний процес (кордони Ленкевич порушив по болоту Гниловоду та р. Мислина)⁶⁸. Судовий процес завершився у 1647 р. присудженням цих маєтностей родині Ленкевичів, після того як ті внесли Печерському монастирю викупну суму⁶⁹. Оскільки ці маєтності вже певний час перебували у власності Львівського єпископа Йосипа Шумлянського, судовий процес загальмувався, а в 1680 р. Трибунальний суд вирішив спір на користь монас-

⁶⁷ ЦДАІАК України. Ф. КМФ-32, оп. 2. № 1202.

⁶⁸ Там само, оп. 1, стр. 403.

⁶⁹ Там само, стр. 698.

тиря⁷⁰. Тобто виникнення “грамоти” Романа Галицького можна датувати першою чвертю XVII ст., коли загострились поземельні суперечки між Києво-Печерським монастирем, домініканським конвентом та родиною київських зем’ян Ленкевичів-Іпогорських за Сирецькі ґрунти.

Після приєднання українських теренів до Московської держави (м-ка Радомишль, Васильків, Дідівщина; с. Брусилів, Петричин, Соловіївка, Чмельов, Кичкири, Ловків, Мотовилівка, Берковець, Рубежівка та Романів Міст) спадкоємцем прав на зазначені у фальсифікатах правобережні земельні володіння Печерської обителі стали Київська (Уніатська) митрополія та світські власники польського походження⁷¹. Зауважимо, що на місці володінь київських монастирів і Київської православної митрополії, які після 1686 р. зосередилися виключно на Лівобережжі, в межах Правобережної України поступово сформувалися володіння католицьких та уніатських церковних інституцій. Королівським декретом від 4 липня 1682 р. секвестровано низку маєтностей Печерської обителі, зокрема населені пункти Київського Полісся, Барахтянський ключ на Правобережжі, містечка Радомишль і Васильків (загалом 5 містечок та 47 сіл)⁷². Таким чином, наприкінці XVII ст. Лавра втратила земельні володіння на правому березі р. Стугни (вказані у фальсифікатах правобережні маєтності), а саме: Брусилів – з кінця 1590-х рр., Дідівщину – в середині XVII ст., Петричин (Барахти) – з 1712 р., Соловіївку (Малу Солтанівку) – на початку XVII ст., Чмельов (Тростинку) – з 1686 р. та у 1682 р. – м-ка Радомишль, Васильків та сс. Кичкири, Ловків, Мотовилівку, Рубежівку, Берковець та Романів Міст⁷³. Більшість секвестрованих маєтностей польський король пожалував Львівському єпископу Йосипу Шумлянському, а після його переходу в унію земельні володіння (з колишніх володінь Київської митрополії та Лаври) стали власністю Уніатської митрополії, яка з середини XVIII ст. постійний осідок мала у м-ку Радомишль.

Підбиваючи підсумки, наголосимо, що умови виникнення та функціонування текстів Печерських фальсифікатів були відмінними. Виникнення “грамоти” Андрія Боголюбського в кінці XVI ст. (1592 р.), на нашу думку, безпосередньо пов’язане з прагненням

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. КМФ-32, оп. 1, спр. 864.

⁷¹ ІР НБУВ. Ф. 194, спр. 136; ЦДІАК України. Ф. 128, оп. 1-вотч, спр. 1954.

⁷² Архив ЮЗР. Ч. 1 Т. 10. 1904. С. 359–363.

⁷³ Описание документов Архива...Т. 2. № 1631.

печерського архімандрита Мелетія Хребтовича Богуринського 1) улаштувати юридичний статус монастиря (отримати підтвердану грамоту на ставропігію) та 2) узаконити монастирські поземельні права на васильківські ґрунти. Поява ж фальсифікату Романа Галицького першої чверті XVII ст. викликана 1) поземельними суперечками монастиря з київським Домініканським конвентом на початку XVII ст. (з 1605 р.) щодо уточнення меж земельних володінь Печерської обителі на Сирезчині та Берківцях⁷⁴ та 2) залученням з 1617 р. монастиря до судових чвар з родиною київських зем'ян Ленкевичів-Іппогорських за право володіння Романовим Мостом (перевіз) та Забудевщиною (територією за р. Буча)⁷⁵. Звернімо увагу, що фальшування документів на спірні земельні володіння могло розв'язати проблему встановлення поземельних прав на означені маєтності. Оскільки вірогідність існування документа в минулому та автентичність уміщеної в ньому інформації затверджувалися Патріаршою грамотою 1592 р., свідчення старожилів та погодження з власниками сусідніх ґрунтів, не потребувалися. Щоб уникнути низки майбутніх поземельних конфліктів, архімандрит задалегідь придбав законним шляхом деякі окреслені у фальшованій грамоті Андрія Боголюбського земельні одиниці⁷⁶. Оскільки цей документ з'явився в той час, коли Печерську архімандрію посідав Мелетій Хребтович-Богуринський, якого одночасно було висвячено на єпископа Володимирського і Берестейського та обрано патріаршим прототронієм в українських землях, маємо всі підстави вважати цю особу причетною до виникнення низки фальсифікатів ("грамот" Андрія Боголюбського 1159 р. та Патріарха Максима 1481 р.).

Таким чином, текстологічний аналіз відомих нам текстів неавтентичних документів Києво-Печерського монастиря надав можливість дослідити причини їхнього виникнення та активного функціонування. Побутування переважної більшості виявлених списків після 1686 р. безпосередньо пов'язане з вирішенням поземельного питання Києво-Печерського монастиря, а з другої половини XVIII ст. – Київської (Уніатської) митрополії. Досліджено принципи дії фальсифікатів, які полягали в тому, що вказані у "грамотах" маєтності становили своєрідні опорні пункти в

⁷⁴ ЦДАІАК України. Ф. 128, оп. 4-вотч, спр. 9, арк. 203 зв. – 204.

⁷⁵ Там само. Ф. КМФ-32, оп. 1, спр. 403.

⁷⁶ Там само. Ф. 59. Т. 1, оп. 2, спр. 2544, арк. 257 зв. – 259.

загальній схемі монастирських володінь, а згодом – Уніатської митрополії. Якщо створення “грамоти” Андрія Боголюбського (1592 р.) пов’язане з прагненням архімандрита Мелетія Богуринського узаконити юридичний статус монастиря (отримати право ставропігії) й закріпити за ним окремі населені пункти у Київському повіті, то поява фальсифікату Романа Галицького (перша половина XVII ст.) викликана проведенням судових процесів з Київським домініканським конвентом та родиною київських зем’ян Ленкевичів-Іппогорських. Проведений аналіз антропонімів свідчить на користь їхньої залежності від інформації про значних жертводавців, яка побутувала в Печерському монастирі у період складання фальсифікатів. Наголосимо, що упис підробних текстів до судово-адміністративних книг забезпечив юридичне визнання їхніх пізніших виписів (поновлений запис саме через книги, а пізніше – витяг із них, прирівнювалися до оригіналів). Тож дослідження неавтентичних документів дає змогу по-новому підійти до вивчення історії церковних структур, зокрема зосередитися на методах впливу монастирських інтелектуалів на соціум.

Оксана Задорожна

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОВАННЯ ПРОТЕСТАНТІВ НА ТЕРЕНАХ КИЇВЩИНИ Й ВОЛИНИ XVII ст.*

Спеціальних досліджень, які б стосувалися протестантських поховань на території сучасної України, немає, але певною методологічною основою можуть послужити праці закордонних, переважно польських, істориків.

Класичним твором з реконструкції поховальних церемоній на теренах Речі Посполитої і досі вважається дослідження Юліуша Хросьціцького¹. Він простежує джерела запозичень для поховальної церемонії в Речі Посполитій, називаючи серед них збірки інскрипцій західноєвропейського походження, серед яких перший друкований збірник Апінуса під назвою “Inscriptiones Sacrosanctae Vetustatis”, а також інших упорядників: Г. Марохіуса, Л. Шрадера, Т. Фендта, К. Пейтінгера та пізніших авторів: Ш. Старовольського, Д. Праша. Іншим взірцем служили емблематичні посібники, які набули поширення у Речі Посполитій вже у XVII ст. Причому йдеться не лише про іконографічний матеріал (емблеми, девізи, герби), але й про літературні зразки (емблематичні вірші)². Нарешті, ще одним джерелом були опи-

* Автор висловлює подяку Касі ім. Юзефа М'яновського (Kasa im. Józefa Miąnowskiego Fundacji Popierania Nauki) (Варшава, Польща) та Центру досліджень античної традиції у Центрально-Східній Європі (Ośrodek Badań nad Tradycją Antyczną w Europie Środkowo-Wschodniej) (Варшавський університет) за надання стипендії для дослідження, а також проф. Уршулі Августиняк та Маргариті Корзо за поради й консультації.

¹ Chrościcki J.A. *Pompa funebris: Z dziejów kultury staropolskiej*. Warszawa, 1974. 371 s.

² Серед найпоширеніших видань можна відзначити такі: Typotius J. *Typis Mundi...* Antverpiae, 1627; Sambucci J. *Emblemata*. Antverpiae, 1566; Novarini A. *Electa sacra. In quibus qua ex latino, graeco, hebraico et chaldeico fonte*. Lugduni, 1619; Masen J. *Speculo imaginum veritatis occultae...* Coloniae, 1650; Camerarius J. *Symbolorum et emblematum ex aquatilibus...* Norimbergae, 1604; Pietrasanta S. *De symbolis heroicis libri IX*. Antverpiae, 1634.

си поховальних та літургійних звичаїв інших народів³. Зазначена монографія, щоправда, стосується католицького обряду, проте вона визначила методологічні засади таких досліджень і для інших конфесій.

У подібному ключі написана книга про лютеранські поховання в Сілезії⁴. Щоправда, її автор більше уваги звертає на мистецтвознавчий аспект проблеми, досліджуючи надгробки та епітафії лютеран, класифікуючи їх за характером виконання, тематикою, наявністю скульптурних зображень розп'яття чи скульптурних портретів небіжчиків тощо. Реконструкція ж поховальної церемонії виконує роль вступу до монографії.

Аналізові поховальних промов та проповідей першої половини XVII ст., що походили з теренів Великого князівства Литовського, присвячено розвідку Марцелія Космана⁵. У цій статті він розглядає зазначені пам'ятки, що виходили з різних конфесійних середовищ, намагаючись порівняти католицькі й протестантські, а також частково греко-католицькі й православні джерела. Вчений доходить висновку про зближення до середини XVII ст. протестантської і католицької поховальних церемоній.

Ту саму групу джерел досліджує й Марек Сквара⁶, щоправда, об'єднуючись лише тими, які стосуються Радзивилів. На підставі зазначених джерел автор реконструює поховальні церемонії литовських магнатів, особливості фунеральної риторики проповідників, порівнює урочистості серед тих представників роду, які належали до різних конфесій. Радзивилам присвячено й інші праці, які стосуються завершення їхнього земного буття, де розглядаються переважно поховальні промови та проповіді⁷.

Питання матеріальних витрат на поховальну церемонію магнатів у XVII ст. розглядає Стефанія Охман⁸. Фінансового аспекту про-

³ Chrościcki J. A. *Pompa funebris...* S. 239–243.

⁴ Harasimowicz J. *Mors janua vitae: Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji*. Wrocław, 1992. 255 s. (Historia Sztuki; III).

⁵ Kosman M. *Litewskie kazania pogrzebowe z pierwszej połowy XVII wieku // Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 1972. T. 1972. S. 87–114.

⁶ Skwara M. *Radziwiłłowie w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych XVII wieku // Radziwiłłowie: Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne / Red. K. Stępnik*. Lublin, 2003. S. 109–132.

⁷ Jarczykowa M. *Kultura funeralna kręgu Radziwiłłów birzańskich w świetle kazań pogrzebowych z pierwszej połowy XVII wieku // Studia Bibliologiczne*. Katowice, 1993. T. VI.

⁸ Ochman S. *Pogrzeb magnata w XVII wieku w świetle rachunków // Z dziejów tradycji srebrnego wieku. Studia i materiały / Red. J. Pietrczak*. Wrocław, 1990. S. 73–82. (Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia; T. 75).

блеми раніше торкалися також Владислав Чаплинський та Юзеф Длугош⁹. Ця сторона питання почала привертати до себе все більшу увагу вчених, оскільки вважається одним із суттєвих показників звичаєвих норм, зокрема у сфері поховального обряду.

Одним з останніх досліджень ключових моментів людського життя стала збірка статей, де розглядаються зокрема й питання, пов'язані зі смертю й похороном¹⁰. Останнім присвячені статті Яна Квака, Кристини Гурної, Едмунда Кізіка, Вацлава Урбана, Зофі Травіцької, Богдана Рока, Славоміра Бачевського, Томаша Чешельського, Владзімежа Качоровського, Даріуша Злотковського, Томаша Вісліча, Мечислава Русецького, Генрика Сухояда, Ярослава Думановського, Яна Глуква та Казімежа Пшибося. У розвідках зазначених авторів висвітлюються різноманітні аспекти (від духовних до економічних), пов'язані зі смертю представників різних конфесій і соціальних груп у різних землях Речі Посполитої протягом XVI–XVIII ст. Переважно розглядаються поховальні промови, а також питання вартості похорону.

Щодо протестантських поховань на українських землях, то вони, як уже згадувалося, досі не потрапляли до сфери зацікавлення вчених як самостійний об'єкт дослідження. Тому для початку хотілося б окреслити коло джерел, які б допомогли створити уявлення про них. Теоретично будь-яке джерело могло б послужити для реконструкції поховального обряду протестантів. Це можуть бути листи, щоденники, подорожні описи, різноманітні реляції, іконографічний матеріал, заповіді, панегірики, поховальні промови та проповіді, рахунки, договори, кошториси видатків, літургійні предмети, зокрема надгробні корогви, жалобний одяг, натрунні портрети, таблички, а також надгробки з написами та епітафіями. Проте питання в тому, чи такий джерельний матеріал існує для досліджуваної конфесійної групи на українських землях. Для зазначених теренів з певністю можна говорити про тестаменти, поховальні проповіді, панегірики, епітафії, листи, щоденники, матеріали судових процесів, залишки поховань. Далі спробуємо розглянути зазначені джерела.

⁹ Czapliński W., Długosz J. *Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w.* Warszawa, 1976.

¹⁰ Wesela, *chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku: Kultura życia i śmierci* / Pod red. H. Suchojady. [Warszawa], [2001]. 356 s.

Есхатологічна доктрина протестантів

Завершення земного існування, перехід у вічність, смерть — момент у людському житті, до осмислення якого людина незалежно від віросповідання рано чи пізно завжди приходила. Її хвилювало, що станеться з нею за порогом невідомого. Ось як розмірковував про неминучість смерті один з міністрів з двору Миколая Радзивіла Чорного: “Naszycy także wieków widzimy, że śmierć żadnemu nie przepuszczała; poszli oni starzy, żyli w niepewności. Tamże — i my pójdziemy, pójdą też za nami drudzy. Tak zaiste, na kształt bystrej a prędkiej rzeki, na dół, albo na zachód wszyscy prędko a nagle młynem lecimy. Wszyscy ku jednemu kresowi iść musimy”¹¹. Порівняння плинності життя з водяним потоком — це досить поширений образ, причому в представників різних конфесій¹². Так, особливо часто повторюється топос “żeglugi po wzburzonym morzu”, який фіксується у Старому Завіті, але тестаторами був запозичений, найімовірніше, зі збірок *ars bene moriendi*. Інший образ людського життя — топос подорожі — знаходимо в поховальних проповідях Анджеля Венгерського, який, відповідаючи на своє запитання “cóż jest żywot ludzki na świecie?”, зазначав, що то є ніщо інше, як “pamięt podróżny”¹³.

Відповідаючи на питання про кінець існування, свого чи всього світу, людина мала обрати тип власної поведінки протягом життя, а також у момент смерті. Це визначалося уявленнями про кінцеву долю світу та загробне життя, про смерть, Страшний Суд, рай і пекло — одним словом про все, що становить суть есхатологічного вчення кожної релігії та її конфесій. Есхатологічні вчення дуже тісно пов'язані з поглядами на сутність душі, її природу та призначення. Ортодоксальні християнські конфесії (католицизм та православ'я) стверджували тілесно-духовну природу людини. Людське тіло визнавалося смертним і мало після того, як його залишила ду-

¹¹ Karpluk M., Pirożyński J. “O niewiarowaniu śmierci” — rękopismienna relacja świadka ostatnich dni Elżbiety z Szydłowieckich Radziwiłłowej // *Miscellanea Staropolska*. 1990. T. 6. S. 77.

¹² Пор. із заповітом православного Адама Киселя (Каманін [М.] Три тестаменти Адама Киселя // Україна. 1918. Кн. 1–2. С. 49–68).

¹³ Węgierski T. Kazanie o śmierci nagłej ku nauce, przestrodze i pociesze chrześcijańskiej na pogrzebie s. p. Jaśniewielmożnego pana jego Mści p. Rafała Leszczyńskiego, wojewody bełskiego, hrubieszowskiego starosty we Włodawie w kościele ewangelickim dnia 1 września roku Pańskiego MDCXXXVI odprawione. Baranów, 1637. [48] s.

ша, повернутися до землі, натомість смерть тіла сприймалася лише як один з етапів у вічному житті душі. Після тілесної смерті душа могла потрапити до раю чи пекла залежно від свого тілесного життя, попередньо піддавшись частковому суду, який визначав напрямок її подальшого просування. У католицькій есхатологічній доктрині місцем, де можна було спокутувати певну категорію гріхів, після чого душа могла порайти в майбутньому до раю, було чистилище. Католицькому чистилищу в Православній Церкві певною мірою відповідає категорія митарств: людська душа одразу після смерті нібито проходить “перевірку”, перш ніж потрапити до пекла чи раю. Утім, на високому теологічному рівні ідея помертвого спокутування гріхів православ'ям відкидалася¹⁴: з погляду православної доктрини чистилище слід було пройти ще за життя, якщо людина хоче сподіватися на спасіння.

Подібного до православних погляду на чистилище дотримувалися й протестанти. Кальвіністи, як побачимо далі, остаточне вирішення долі людської душі відкладали до Останнього Суду. До цього моменту душа мала чекати оголошення своєї долі. Згідно з кальвіністським вченням про передвизначення, її доля була відома ще від акту Творіння: втілюючи свій задум, Бог наперед визначив, яка з людських душ здобуде спасіння і потрапить до раю, а яку очікує вічне прокляття. Його волю не могли змінити ані Він сам, ані люди своїми діями. Саме тому кальвіністи не вживали додаткових заходів для того, щоб допомогти душі наблизитися до Бога, у той час як католики та православні супроводжували тіло померлого до місця останнього спочинку жалобними піснями чи спільними молитвами¹⁵. Людина ніколи точно не знала про свою долю, вона могла лише здогадуватися за непрямими ознаками: успіх у справах, добробут тощо. Водночас вона мала бути впевненою у своїй обраності й постійно це доводити. Тому кальвіністи ховали своїх померлих з повною вірою у їхнє щасливе воскресіння.

¹⁴ Паславський І. Уявлення про потойбічний світ і формування поняття чисти лища в українській середньовічній народній культурі // Записки наукового товариства імені Шевченка. 1994. Т. 228. С. 343–356; Бережна Л. “Третє місце удержаніє истязательное”. Ідея митарств у творах Іоанікія Галятовського та українських православних синодиках // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура: Збірник наукових праць на пошану пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. К., 2005. С. 267–280 та ін.

¹⁵ Лише згодом, після запеклих дискусій, до кальвіністських та соцініанських церемоній було внесено піснеспіви, але вони адресувалися більше світові живих, ніж мертвих.

Уявлення антитринітаріїв про життя після смерті не було сталим і постійно змінювалося¹⁶. Тут ми візьмемо за основу той його варіант, що сформувався на етапі витворення соціально поміркованої системи Фауста Социна й достатньо повно задекларований у творі Валентина Шмальця “*Streszczenie kolokwium odbytego w Rakowie w r. 1601*”¹⁷. Згідно з викладом Шмальця, социніанська доктрина постає як двоїста. З одного боку, Социн вважав за неможливе, щоб після смерті залишалася жити душа, яка б перебувала в чистилищі: смертним було не лише тіло, але й душа, з чого випливало, що не існує ані чистилища, ані пекла, ані раю. З іншого боку, душі праведників після смерті мали отримати вічне блаженство. Це означало, по суті, що Социн заперечував посмертне покарання грішників у пеклі: на його думку, це суперечило б ідеї Божого милосердя, тоді як достатнім покаранням для грішників є вже позбавлення вічного життя, тобто повна й остаточна смерть. Окреслені уявлення серед іншого накладали свій відбиток і на зміст та форму актів останньої волі.

Тестаменти

Ми навряд чи зможемо достовірно відтворити емоції, які переповнювали кожного перед настанням смерті, проте можна стверджувати, що надія на вічне життя, підкріплена вірою в нього, не полишала. Про це, зокрема, свідчать розпорядження, висловлювані в тестаментгах, щодо власного похорону. Адаже для кожного християнина заповіт, окрім упорядкування майнових справ, був ще й одним з обов'язкових елементів приготування до “доброї смерті” і мав забезпечити порятунок душі¹⁸, часом навіть укладалося два за-

¹⁶ Відома дискусія між Ж. Кальвіном та Л. Социном про те, що стається з душею в момент тілесної смерті, де вона перебуває до свого воскресіння. Свою думку з цього приводу також висловлювали М. Рей, К. Країнський, Ф. Социн, Гжегож Павел з Бжезин, М. Чехович, С. Будний та інші. (Див.: Szczucki L. *Z problemów eschatologii ariańskiej w Polsce XVI wieku* (z okazji wydania dzieła Grzegorza Pawła *O prawdziwej śmierci*) // *Studia i materiały z dziejów nauki Polskiej*. Warszawa, 1956. [Т.] 4. S. 135–163). У цій статті автор розглядає генезу поглядів Гжегожа Павла на есхатологію антитринітаризму та їхній вплив на розвиток доктрини социніанізму. На думку Л. Щуцького социніанізм перейняв засадничі елементи його вчення.

¹⁷ Оpubліковано: *Epitome colloquii Racoviae habiti anno 1601* / Ed. L. Szczucki, J. Tazbir // *Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych*. Warszawa, 1966. № 5. S. 88–102.

¹⁸ Włodarski W. *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.* Kraków, 1987. S. 158–160.

повіті: духовний і світський, і саме духовний виконував цю функцію. Щодо протестантів, то згадана духовна функція заповіту через доктринальні особливості протестантського віровчення втрачала сенс, зводячись до кількох фраз про передачу своєї душі Богу і впевненість у воскресінні та щасливому житті після смерті¹⁹. На відміну від католиків і православних, протестанти не сприймали тестамент як знаряддя порятунку душі: він лише ще раз засвідчував віру заповідача, а також, як і будь-який інший документ, забезпечував матеріальні блага для родини чи протестантської громади.

Характерною рисою заповіту антитринітаріїв є формула в інвокації: на відміну від заповітів лютеран, кальвіністів та, звичайно ж, ортодоксальних християн, тут не згадується Свята Трійця, оскільки, як відомо, антитринітарії заперечували троїчність Бога. Стосовно прямих декларацій конфесійної належності²⁰, вони трапляються не так часто, проте найбільше ми можемо це вгадати за формулою *commendatio* (вручення душі Богу) – в зазначенні, яким саме чином душа може врятуватись. Саме у протестантських заповітах чітко засвідчується віра в спасіння вірою: без посередництва святих заступників та Божої Матері. З іншого боку, наявність у тестаменті згадок про заупокійну месу завжди свідчить про належність тестатора до православ'я чи католицизму²¹.

У нашому розпорядженні є понад десяток кальвіністських і антитринітарських заповітів, що походили з території Київщини та Волині. Серед перших слід назвати акти останньої волі представників родини Горностаїв, Криштофа Макаровича, серед других – заповіти Немиричів, Петра й Уршулі Пересецьких, Олександра Ру-

¹⁹ Див. зокрема заповіт новгородського воєводи Миколая Радзивила Чорного, який висловлював наступне побажання: "A ciało moje, jako ziemię ziemi, ku uczciwemu chrześcijańskiemu pochowaniu przez Ich M. pany przyjacioły moje oddawam, y pewną nadzieją wesołego zmartwychwstania i otrzymania żywota wiecznego z łaski bożej daremnie przez pana Jezusa Chrysta, syna jego, za sprawą Ducha Świętego", цит. за: Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. Warszawa, 1992. S. 41.

²⁰ Див. зокрема тестаменти Теофілії Горайської Горностаєвої (Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Potockich z Radzyna (далі – AGAD, ARP). № 369. S. 27) чи її доньки Гальшки (AGAD, ARP, № 369. S. 34 або Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАІАК України). Ф. 49, оп. 2, спр. 39, арк. 72).

²¹ Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych... S. 9–11.

пневського, Анни з Потока Дубницької, Федора Чаплича-Шпановського тощо.

Тестаменти є важливим джерелом для визначення місця поховання. Так, кальвіністка Теофілія з Горая, дружина київського підкоморія Самуеля Горностає, просила поховати своє тіло “w kościele ewangelickim... albo w Kozarowicach albo na slobodzie w Nowym Goraiu”, або у Ворнянському зборі²². З її ж заповіту дізнаємось про місце поховання її дочки Анни (Влодавський збір) та тестя й чоловіка, відповідно, Єроніма Гавриловича і Самуеля Єронімовича Горностаїв (Аещинський збір), а також “dziatek naszym”²³. Інша її дочка, Гальшка, дружина спочатку Анджея Дрогойовського, а потім Миколая Абрамовича, просила поховати себе або “przy zborze Wileńskim ewangelickim w skłepie Hornostajowskim” поряд зі своїм чоловіком, або у Козаровицькому зборі²⁴. У згаданому склепі при Віленському зборі спочивали також останки предка Горностаїв – Фридріха Онікійовича²⁵.

Прохання не влаштовувати пишних похоронів може стосуватись як протестантських, так і католицьких чи православних заповітів. Однак у протестантських тестаментів, порівняно з католицькими чи православними, надається менше уваги самій процедурі. Зазвичай висловлюється побажання не влаштовувати дорогих церемоній і не зволікати з похованням, організувавши його “bez wielkiego kosztu i bez żadney zwłoki”, як читаємо в акті останньої волі Гальшки Абрамовичової²⁶ та її матері Теофілії²⁷. Остання, втім, зазначає, що на її поховання має піти не менше тисячі золотих²⁸, але “aby bez bławatow y srebra to było”, а також “bez miuowanego grobu dla prętszego zbutwienia ciała, a głęboko z nagrobkiem kamiennym”²⁹; тут же тестаторка зазначає, що має бути написано на її надгробку³⁰.

²² AGAD, ARP. № 369. S. 27.

²³ Ibidem. S. 32.

²⁴ Ibidem. S. 35; ЦДІАК України. Ф. 49, оп. 49, спр. 39, арк. 72 зв.

²⁵ Цит. за: Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod. red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa, 1883. T. III. S. 128. Не всі зі згаданих місць поховання розмішувалися на досліджуваній території. З них лише Козаровичі та Ліщин належали до Київського воєводства; решта – в інших володіннях родини.

²⁶ AGAD, ARP. № 369. S. 35; ЦДІАК України. Ф. 49, оп. 49, спр. 39, арк. 72 зв.

²⁷ Ibidem. S. 28.

²⁸ Ibidem. S. 30.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem. S. 27–28.

З цього тестаменту довідуємось також про певні відступи від кальвіністської доктрини в організації поховання, зокрема, не забороняється влаштувати поминки³¹.

Незважаючи на висловлені в заповітах прохання не затримуватися з церемонією і якомога швидше поховати тіло, інтервал між смертю й похованням міг вимірюватись тижнями й місяцями, як у католиків, так і в протестантів. Навпаки, похорон, який відбувався невдовзі по смерті міг викликати незадоволення з боку родичів, що не встигали прибути на церемонію (так, зокрема, сталося з похованням Остафія Горностає³²).

Певні відмінності мають заповіді антитринітаріїв. Як відомо, останні вірили, що тіло не може відродитися у тих самих формах, в яких існувало до смерті, а в мить воскресіння мертвих Бог надасть їм нові, духовні й безтілесні тіла³³. Це зводило подію похорону до простої формальності позбавлення тіла (закопування). Причому переконаність у його смертності (а також заборона еретикам ховати померлих на християнських цвинтарях) змушувало їх шукати інших місць. Як правило, протестантські могили виносилися за міські мури (це стосується також кальвіністів) або місцем поховання ставали власні садиби (лише антитринітаріїв). Уршуля Пересецька, дружина житомирського замкового писаря, заповідала: "ciało... grzeszne i śmiertelne poruczam ku pogrzebowi ucziwemu w ziemie na walie pod zamkiem podlie dziathek swoich"³⁴. Її тесть Петро Пересецький просить поховати "тело... грешное и смертельное... у садку на фолварку", причому там уже спочивала його дружина³⁵. Так само луцький земський суддя Федір Чаплич-Шпановський просив поховати себе у своєму маєтку в с. Понебилі "перед двором за грєбєлкою подле небожчицы малжонки моеє Катєрины Кирдєевны Мылского"³⁶.

Із заповіту Анни Олександрової Дубницької дізнаємося про місце поховання Стефана Немирича, київського підкоморія, —

³¹ AGAD, ARP. S. 30.

³² Ibidem. № 325, k. [13].

³³ Szczucki L. Z problemów eschatologii ariańskiej w Polsce XVI wieku (z okazji wydania dzieła Grzegorza Pawła *O prawdziwej śmierci*) // Studia i materiały z dziejów nauki Polskiej. Warszawa, 1956. [T.] 4. S. 149–150.

³⁴ ЦДАІАК України. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 828 зв.

³⁵ Там само. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 206.

³⁶ Там само. Ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 299.

в “каплиці”³⁷ під Черняхом. Там само вона просить поховати й себе³⁸. У зв’язку з цим можна припустити, що й інших слуг та родичів Немиричів було поховано там. Про поховання у дерев’яній (дубовій) “каплиці” говориться і в тестаменті кальвініста Криштофа Макаровича³⁹. Причому її мали спорудити безпосередньо перед похованням “za dworem i gumnem... na korcu i kurhanie rewput”⁴⁰. Історія з похованням Криштофа Макаровича є одним з нечисленних щасливих винятків, коли ми знаємо не лише про побажання тестатора-протестанта щодо власного похорону, а й про виконання його волі. Останню не виконав його родич Криштоф Харленський ні щодо місця поховання, ні щодо способу. Можливо, Харленський не бачив для себе особливої різниці між кальвіністами й антитринітаріями, а, можливо, навмисно зневажив прохання тестатора і поховав його в полі як аріанина⁴¹. Питання про віру Криштофа Харленського на момент виконання останньої волі Макаровича залишається відкритим. Відомий його заповіт, написаний 1652 р., в якому він чітко декларує себе католиком⁴². Першу дружину Харленського Анну Єронімівну Горностаї було поховано в Любліні у кармелітському монастирі⁴³. Вона походила з київської кальвіністської родини, тому видається дивним саме таке місце її поховання. Є кілька можливих пояснень цього факту. По-перше, Анна могла під впливом чоловіка перейти в католицизм. По-друге, Криштоф Харленський міг зневажити її власну волю, як і у випадку з Криштофом Макаровичем.

Врешті, якщо говорити про ставлення до витрат на поховальні церемонії, то в заповітах представників усіх конфесій звучить прохання про дешевий і скромний похорон. Це відповідало й закликам священиків, ксьондзів та міністрів. Католицькі проповідники, ганячи витрати на пишні катафалки, дорогий одяг, оздобу

³⁷ Слово “каплиця” в даному випадку, ймовірно, означає усипальницю, склеп чи мавзолей. Можливо, деякі залишки саме таких каплиць збереглися до нашого часу в Тихомлі та інших місцях, про що піде мова далі.

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 11, оп. 1, стр. 9, арк. 542.

³⁹ Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego / Wydał M. Dubiecki. Kijów-Warszawa, 1913. S. 161.

⁴⁰ Ibidem. S. 160.

⁴¹ Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego. S. 160.

⁴² AGAD, ARP. № 394. K. 14.

⁴³ Ibidem.

й щедрі учти, вказували на те, що ці гроші можна було б витратити не на задоволення пихи родичів та приятелів покійного, а на спасіння його душі, тобто на замовлення мес та на пожертви костелам і монастирям⁴⁴. Протестанти натомість критикували ці звичаї як такі, що суперечать доктрині Євангелістської Церкви⁴⁵. Проте і перші, й другі більше зважали на “громадську думку”, згідно з якою скромний похорон був проявом скупості: адже похорон сприймався як демонстрація загальної потужності роду, його політичної ролі в суспільстві⁴⁶. Цю розбіжність духовних вимог та очікувань загалу оминали в той спосіб, що проводили скромний похорон, але пишні поминки, або так звані “подвійний” похорон, коли влаштовувалось дві церемонії: одна повністю чи частково враховувала волю покійного, а друга пристосовувалась до очікувань живих⁴⁷.

На цьому тлі виникає своєрідна дискусія між католиками й протестантами: католики закидали протестантам, що ті не віддають належної шани своїм померлим⁴⁸, а протестанти, виправдовуючи пишність своїх поховальних церемоній, наголошували на тому, що це остання послуга покійнику, якою вшановується його побожне життя і показується приклад для живих⁴⁹. Загалом же, як відзначають дослідники, перша половина XVII ст. тим і характерна, що відбувається зближення католицької та протестантських поховальних церемоній, відхід протестантів від аскетизму та запозичення ними пишних обрядів у своїх опонентів⁵⁰.

Форми обрядів

У багатьох тестаментях протестантів звучить побажання, щоб їх ховали “obuczajem zboru ewangelików”⁵¹. Для детальнішого відтворення самої церемонії поховання матеріалу бракує, проте певне уявлення про неї нам дають так звані “агенди” – приписи, які ре-

⁴⁴ Ochman S. Pogrzeb magnata w XVII wieku w świetle rachunków. S. 73–74.

⁴⁵ Chrościcki J. A. Pompa funebris. S. 55–56, 88.

⁴⁶ Ibidem. S. 57.

⁴⁷ Kosman M. Litewskie kazania pogrzebowe. S. 89.

⁴⁸ Skwara M. Radziwiłłowie w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych. S. 115.

⁴⁹ Ibidem. S. 119.

⁵⁰ Chrościcki J. A. Pompa funebris. S. 54.

⁵¹ Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych. S. 27.

гулювали протестантські літургійні практики. Кальвіністи Речі Посполитої прийняли спільні для всіх громад збірки таких правил аж у першій половині XVII ст. Зокрема, відомі два видання агенди Криштофа Країнського (1602⁵² і 1614 рр.), а також агенда, видана у Гданську 1637 р.⁵³

Невеликі розділи в таких збірках присвячувалися похованням. Передбачалося, що відразу після смерті одновірця його оточення, виходячи з засад віри та вважаючи долю небіжчика щасливою, має співати вдячних пісень та Псалмів, бажаючи й собі такої долі⁵⁴. З самого ранку при тілі покійника слуги Божі в присутності його родини мали читати настанови у вірі й молитви: у третьому виданні агенди Країнського вміщено приклад такої молитви під назвою “Modlitwa za domem osierociąłym”⁵⁵. Коли наставав час поховання, належало виголосити проповідь (“według zwyczaju po śpiewaniu krotkiej pieśni przy ciele bywa kazanie”), яка також супроводжувалася молитвою⁵⁶. До місця поховання тіло проводжали зі співами пісень чи псалмів, а перед опусканням труни до могили теж часом виголошувалося казання⁵⁷. У більших містах, наприклад у Кракові, до співів залучалися учні призьорової школи, за що відповідав її ректор. Щодо проповіді, то в ній мала згадуватися побожність покійного та його цнотливе життя, яке ставилося за взірця присутнім. Коли тіло опускали до могили, співалася спеціальна похоронна пісня “Oddamy z to ciało” або якась інша⁵⁸. Після того родина дякувала присутнім за вшанування покійного й обдаровувала убогих, а після спільного співу “Bogu Oycu” всі розходилися⁵⁹. Окремі молитви читалися при похованні дітей⁶⁰, а похорони проповідників по-

⁵² Kraiński K. Porządek Nabożeństwa Kościoła powszechnego Apostolskiego, Słowem Bozym ugruntowanego y zbudowanego na Jezusie Krystusie. Spisany ku chwale Bogu w Trojcy iedynemu: Roku 1602. Przez Starsze Kościołow reformowanych w Małej Polsce, za radą y dozwoleństwem Synodu Prouincialnego Ożarowskiego y Włodzisławskiego. [Raków], 1602. [12], 171, [1] s.

⁵³ Agenda albo forma porządku usługi świętej w zborach ewangelickich koronnych y Wielkiego xięstwa Litewskiego na wieczną cześć y chwałę Oycu, Synowi, y Duchu S. Bogu w Trojcy jedynemu za zgodną zborów wszystkich uchwałą, teraz nowoprzezyrzaną y wydaną. Gdańsk, 1637.

⁵⁴ Kraiński K. Porządek Nabożeństwa. S. 103; Agenda albo forma porządku. S. 235.

⁵⁵ Agenda albo forma porządku. S. 236–238.

⁵⁶ Ibidem. S. 238.

⁵⁷ Ibidem. S. 240.

⁵⁸ Ibidem. S. 240, 243.

⁵⁹ Kraiński K. Porządek Nabożeństwa... S. 108.

⁶⁰ Agenda albo forma porządku. S. 242.

требували присутності, окрім міністрів, дистриктового консенсьйора⁶¹.

Стосовно социніанських агенд, то вони не публікувались, а використовувалися в рукописах. Серед таких можна згадати працю Петра Моршковського “*Politia ecclesiastica, quam vulgo agendam vocant sive forma regiminis exterioris ecclesiarum christianorum in Polonia*”⁶², написану 1646 р., але опубліковану лише на століття пізніше, у 1745 р. Згідно з цим текстом, після смерті антитринітарія його тіло, покладене до труни, виставляли в домі покійного. Після того, як запрошені збиралися перед будинком, труну перекладали на мари, при чому міністр співав псалом “*De ira Dei*”⁶³. Після псалому виголошувалося казання з підкресленням позитивних рис покійного та його заслуг. Утім, агенда містить застереження проти надмірного вихвалання померлого, бо це є гріхом, а кожна людина має пам’ятати, що постійно наражається на пастку гріха. Це положення зайвий раз вказує на неприйняття социніанською доктриною звичаю, усталеного в шляхетському (і не тільки) середовищі, де кожна деталь поховальної церемонії мала підкреслювати славетні вчинки небіжчика за життя. Далі міністр разом з присутніми оплакував покійного, нагадуючи всім, що життя коротке і що до смерті слід готуватися вчасно; після цього присутні просили Божої милості для небіжчика і прощення його гріхів⁶⁴. Після завершення молитви прощалися з тілом, виходили з дому й очікували на винос труни, а після виносу ставили її на приготовану колісницю чи несли далі на марах. Першими до місця поховання покійника супроводжували родичі й близькі, вбрані в траур, за ними простувала решта громади. Якщо похорон відбувався в місцевості, де була школа, то з обох боків процесії мало йти по двоє учнів, а попереду – їхній учитель. Перед ямою труну з ношами опускали на землю, і міністр виголошував промову про плинність та непевність буття, закликаючи всіх до смирення і каяття⁶⁵. Після цього промовляли родичі покійного, дякуючи присутнім, що прийшли віддати останню шану небіжчику, і запрошуючи їх до гостини⁶⁶. Далі в агенді Морш-

⁶¹ Agenda albo forma porządku. S. 243.

⁶² Ibidem. S. 249–250.

⁶³ Politia ecclesiastica. P. 248–249.

⁶⁴ Ibidem. P. 249–250.

⁶⁵ Ibidem. P. 250.

⁶⁶ Ibidem. P. 251.

ковського обговорюється питання про виникнення поховальної церемонії, зокрема зазначається, що у Святому Письмі, крім згадок про проводи і плач за покійним, вказівок на це немає. Висловлюється також заперечення щодо використання фіміаму та інших пахощів під час поховання⁶⁷.

Як бачимо, навіть побіжне зіставлення кальвіністської та соцініанської агенд показує, що церемонія мала відбуватися практично за однаковим сценарієм, у якому велику роль відіграло співання псалмів чи жалобних пісень. Утім, ставлення до цієї частини обряду не було однаковим у різний час. Так, у кальвіністському Несвільському катехізисі 1563 р. знаходимо критику звичаю “*przu umarłych śpiewac*”, бо, на думку автора, “*wymysł ci to był Papieski*”, вигаданий як ще один спосіб роздобути гроші⁶⁸. Єдина суттєва відмінність полягала в тому, що, згідно з соцініанською церемонією, після поховання гості запрошувалися до гостини⁶⁹, тоді як кальвіністські агенди у першому варіанті свідчать, що гості з кладовища відразу розходилися⁷⁰, а в пізнішій редакції це місце опущено. Проте, зважаючи на час появи всіх трьох агенд та на тенденцію сарматизації протестантських поховальних звичаїв у цілому, можемо припустити, що поминальний обід прижився й серед кальвіністів.

Проповіді

Важливим джерелом для вивчення поховань є також різноманітні жалобні тексти, які виходили друком на вшанування смерті певної особи: описи поховань, посмертні панегірики, проповіді, промови. Щодо описів, то відносного розквіту цей жанр набув лише у XVIII ст., коли було видано близько 100 описів шляхетських поховань⁷¹, натомість XVII ст. датується лише декілька текстів, та й ті зазвичай є не окремими виданнями, а додатками до панегіриків та поховальних проповідей і промов. Набагато поширенішими були жалобні проповіді, приурочені до самого похорону, до винесення чи перенесення тіла, до річниці похорону⁷². Врешті, рідко який

⁶⁷ *Politia ecclesiastica*. P. 251–252.

⁶⁸ [Katechizm albo krotkie w iedno mieysce zebranie wiary]. Nieśwież, 1563. K. 7 v.

⁶⁹ *Politia ecclesiastica*. P. 251.

⁷⁰ *Kraiński K. Porządek Nabożeństwa*. S. 108.

⁷¹ *Rok B. Druki żałobne w dawnej Polsce XVI–XVIII w. // Wesela, chrzciny i pogrzeby*. S. 192.

⁷² *Skwara M. Radziwiłowie w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych*. S. 109.

похорон обмежувався однією проповіддю, тим більше, що урочистості могли тривати не один день⁷³. Серед найвідоміших протестантських проповідей варто згадати казання Анджея Венгерського на похороні Анни Горностаївни Лещинської 1639 р.⁷⁴ та інших представників дому Лещинських, починаючи від 1635 і до 1651 рр.

Згадані проповіді містять інформацію про місце поховання, час і обставини смерті, текст на надгробку (казання на похованні Анни Горностаївни Лещинської, Маріанни з Лещинських Заславської⁷⁵ та ін.). У останній проповіді також розповідається про передсмертні години життя побожної пані та її приготування до смерті й акцентується увага на конечності людського буття, яке за Божим “декретом” має перейти під “юрисдикцію” смерті⁷⁶.

З проповідей Венгерського постає певний ідеал кальвініста – “śmierć spokoyna; pogrzeb uczciwy; od wszystkiego złego zupełnie uwolnienie y doskonałe w przyszłym żywocie odproczynienie”⁷⁷. Під “спокійною смертю”, як бачимо з казання на похороні Анджея Лещинського, малося на увазі “zaśnienie z oусу swymi”⁷⁸, можливе лише для обранців Божих, кого Збавитель “wdzięcznymi słowy załosną śmierci powinę słodzi y strach jeу odeуmuie”⁷⁹. “Пристоийний похорон”, за тим-таки Венгерським, – це “pogrzebienie w pokoіu” з участю родичів та приятелів⁸⁰, що є “znacznym Bogа nauwyższego błogosławieństwem”⁸¹. Жаль через втрату такої визначної для всіх

⁷³ Chrościcki J. A. *Pompa funebris*. S. 73.

⁷⁴ Węgierski A. *Kazanie o pragnieniu śmierci ku nauce, przestrodze y pociesze chrześcijańskiej na pogrzebie sł. p. iey Mci paniey Anny z Tulin Hornostaiowny Leszczyńskiej, woiewodzicewey bełskiej, we Włodawie w kościele ewangelickim dnia XI października roku Pańskiego MDCXXXIX przez xiędza Andrzeia Węgierskiego odprawione*. Baranów, 1639. 8 k.

⁷⁵ Węgierski A. *Kazanie o wyznaniu wiary ku nauce, przestrodze y pociesze chrześcijańskiej na pogrzebie sł. p. iaśnie oświeconey xiężny iey Mci paniey Marianny z Leszna Zasławskiej, woiewodziney wołyńskiej we Włodawie, w kościele ewangelickim dnia XXVII maia roku Pańskiego MDCXLII przez x. Andrzeja Węgierskiego odprawione*. [Baranów], b. r. 26 s.

⁷⁶ Węgierski W. *Pogrzeb Jozyaszów, abo Kazanie przy akcie pogrzebowym nad zacnym ciałem jaśnie wielmożnego jego Mści pana Andrzeia, hrabi z Leszna Leszczyńskiego, wojewody derpskiego, starosty dubińskiego etc. odprawione roku P. MDCLI dnia 20 kwietnia w kościele baranowskim przez x. Woyciecha Węgierskiego*. Leszno, b.r. [24] k. S. A₂.

⁷⁷ Węgierski A. *Pogrzeb Jozyaszów*. S. між C₂ i D.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem. S. D₂.

⁸¹ Ibidem. S. D₂v.

євангеліків особистості, як Анджей Лещинський, урівноважується в проповіді дедалі наполегливіше і переконливіше акцентом на тому, що смерть не дає підстав для відчаю, бо ж тіло йде на спочинок “do wesołego zmartwychwstania”⁸², коли всіх побожних людей буде прикликано до вічного життя і вони встануть з праху земного⁸³. Цей характерний нюанс підкреслює особливості кальвіністської есхатологічної доктрини, яка заперечувала існування “третього” простору в потойбічному світі – чистилища.

Актові джерела

Певну кількість згадок, що стосуються протестантських поховань, містять судові книги різних повітів та воєводств. Окрім уже згадуваних тестаментів, тут можемо натрапити на скарги проти антитринітаріїв, які ховали своїх небіжчиків у садках. Такою, зокрема є скарга 1648 р. на Товію Іваницького та Якуба Любенецького, звинувачених у тому, що вони поховали пані Любенецьку у власному садку в с. Іваничах Володимирського повіту⁸⁴. Зі скарг Петра Могили на представників антитринітарської родини Чапличів, датованих 1634 р., довідуємося, де саме вони ховали покійних “według ceremonij swoich są pogrzebieni”⁸⁵. Одна з цих скарг показує, що місця поховань антитринітаріїв шанувалися їхніми нащадками, незважаючи на зміну конфесії. Так, з 1639 до 1644 р. точилася суперечка між Чапличами та Петром Могилою з приводу селища Порошковщина за р. Живцем і Понебилським двором Федора Кадіяновича Чаплича-Шпановського. Саме в цьому місці були аріанські могили. Процес закінчився на користь Чапличів, які постановили: “grobów... nie tylko ruszać nie mamy, ale obowiązujemy się żadnego tam nabożeństwa odprawiać nie dopuszczając, ani kaplic, ani kościołów żadnych nie budować nad nimi, żeby ciała zmarłych przodków pokój mieli”⁸⁶.

На жаль, джерела не висвітлюють ставлення католиків і православних до протестантських поховальних обрядів на ранніх етапах поширення протестантизму в Речі Посполитій. Натомість на по-

⁸² Węgierski A. Pogrzeb Jozyszyw. S. B–Bv.

⁸³ Ibidem. S. між D₂ і E.

⁸⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1883. Ч. 1. Т. 6. С. 818–821.

⁸⁵ Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 76.

⁸⁶ Ibidem. S. 81–84.

чатку XVII ст., коли напруга вже стала досить відчутною, починає формуватися чітка система дозволів та заборон. Наприклад, люблінські кальвіністи в разі смерті свого одновірця мали повідомити міську владу й отримати дозвіл на поховання у визначений день; похоронна процесія мусила рухатися без озброєння і охорони лише в супроводі райці з лавником, причому “bez śpiewania wszelakiego”⁸⁷, щоб не дразнити опонентів. Йшлося, отже, передусім про дотримання спокою в місті, причому за розпорядженням міської влади католицьке духовенство мало, своєю чергою, стримувати вірних, особливо студентів єзуїтського колегіуму, від різних ексцесів (щоправда, зовсім виключити їх так і не вдалося). Краківські кальвіністи мали привілей на окремих “ogródek pogrzebowy”⁸⁸, але зіткнення між ними та католиками були неминучими, про що досить емоційно розповідає Войцех Венгерський, міністр краківського кальвіністського збору⁸⁹. Окрім того, існували також певні тертя між кальвіністами й антитринітаріями: останні часом без дозволу старших кальвіністського збору ховали своїх небіжчиків на їхньому кладовищі⁹⁰.

Можна лише позаздрити джерельній базі, яка збереглася для міст з перевагою німецького населення лютеранської конфесії й дає змогу реконструювати чимало деталей, пов'язаних з похованням міщан. Так, у Гданську, Торуні й Ельблонзі, починаючи від середини XVII ст. (так званої “другої Реформації”) почали виходити ординації, які лімітували витрати на похорон. Прийняття таких ординацій мотивувалося потребою уникати розкошів та зайвих витрат на поховання, що трактувалося як гріх. Утім, не останню роль відігравали й економічні причини — намагання запобігти небажаним витратам, які призводили до розорення міщанських господарств, а також прагнення спрямувати готівковий потік на внутрішній, місцевий ринок, а не на закупівлю імпортованих люксових товарів⁹¹. Що ж саме вважалося неприпустимим і зайвим під час поховальної церемонії? Обдарування і частування тих, хто несе

⁸⁷ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, dz. rękopisów. № 595. S. 22–23.

⁸⁸ Węgiński W. Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego. Kraków, 1817. S. 16, 41–42.

⁸⁹ Ibidem. S. 29–30, 86, 97.

⁹⁰ Ibidem. S. 130.

⁹¹ Детальніше див.: Kizik E. Sprawy o łamanie ordynacji weselnych, chrzestnych i pogrzebowych przed gdańskim sądem wetowym w XVII i XVIII wieku // Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku: Kultura życia i śmierci / Pod red. H. Suchojady. [Warszawa], [2001]. S. 43–64, зокрема 44–47.

труну; організація поминального обіду чи розсилання їжі до домів; подарунки для копачів. Заборонено було також оздоблювати похоронний поїзд, носити дорогий жалобний одяг, обдаровувати служебників чорною матерією, носити жалобу надто довго чи по далеких родичах. Не можна було також перевищувати суми, визначені для опорядження небіжчика, використовувати більшу за визначену кількість возів для гостей⁹². Штраф за порушення цих приписів був досить високим, сягаючи іноді півмісячного заробітку ремісника⁹³. Щоправда, ступінь дотримання цих приписів і реальне притягнення до відповідальності за їхнє порушення залишається питанням відкритим.

Загалом, як бачимо, міщанський протестантський похорон був подібним до шляхетського, й до обох висувалися ті самі вимоги. Власне, міщани намагалися якомога точніше відтворити шляхетську поховальну церемонію, питання було лише у фінансових можливостях.

Артефакти

Важливим джерелом до вивчення протестантських поховань є самі поховання чи їхні залишки. Перші розкопки антитринітарських могил під Пінчувом провів ще понад 200 років тому Тадеуш Чацький, встановивши, що кожний небіжчик мав металеву табличку з написом “*scio cui credidi*” [я знаю, кому вірив]; поруч з тілом також лежала скляна пляшка, в яку було поміщено життєпис покійного⁹⁴. За свідченнями Тадеуша Єжи Стецького, у Понебилі на Волині в антитринітарській могилі було знайдено вінок, сплетений з гілок⁹⁵, можливо, як аналогія до тернового вінця Ісуса Христа. Той самий дослідник пише, що неподалік від містечка Грицева (тепер смт. Шепетівського району Хмельницької області) у середині XIX ст. були сліди давнього аріанського цвинтаря⁹⁶. У Тихомлі (тепер смт. Білогірського району Хмельницької області) на пагорбі до сьогодні збереглась чотиригранна мурована вежа з округлим кам'яним склепінням, яку називали аріанською каплицею; її вну-

⁹² Kizik E. Sprawy o łamanie ordynacji weselnych. S. 48.

⁹³ Ibidem. S. 48–51.

⁹⁴ Głogier Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1900. T. 1. S. 70. Матеріал запозичено з: Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Warszawa, 1885. T. 2. S. 369.

⁹⁵ Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 85.

⁹⁶ Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Lwów, 1864. T. 1. S. 380.

трішні стіни було оздоблено фресками з зображенням чотирьох євангелістів⁹⁷. Наприкінці ХІХ ст. за ініціативою Володимира Антоновича було зроблено кілька фотознімків цієї споруди⁹⁸. Щоправда, стосовно її призначення існують різні погляди: на думку Ореста Левицького, вона використовувалась як молільня⁹⁹, натомість автори “Стародавньої Польщі” вважали її місцем поховання родини Сенют¹⁰⁰. Подібна вежа збереглася також у м. Круп’є під Красноставом¹⁰¹. Біля Тихомля наприкінці ХІХ ст. ще фіксувалися залишки цвинтаря з курганами, які називали “Сенютиними могилами”¹⁰². Ще одну пам’ятку описав у “Автобіографії” Микола Костомаров, який на власні очі бачив “высокий памятник”, поставлений на місці поховання князя Пронського поблизу Берестечка¹⁰³. Як випливає зі спогадів Костомарова, саме поховання містилося всередині вежі, до якої йому вдалося зазирнути.

Більш систематично протестантські поховання почали вивчати на хвилі загального зацікавлення протестантською проблематикою наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, в 1922 р. з’явилась публікація з описом поховань Фауста Соціна та соцініанки Дороти Радзивилової у Лушавицях, а також замальовками та планами цих пам’яток¹⁰⁴, що дає можливість повнішого і точнішого уявлення про їхній зовнішній вигляд. З малюнків видно, що на місцях поховань ставили обеліск¹⁰⁵, увінчаний хрестом. Сама ж могила перекривалася плитою, на якій висікався напис, а під плитою могла бу-

⁹⁷ Stecki T. J. Wołyn S. 18.

⁹⁸ Фотинский О.А. Социнианское движение на Вольни в XVI–XVII вв. Пochaев, 1894. С. 1.

⁹⁹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. К., 1883. Ч. 1. Т. 6. С. 146.

¹⁰⁰ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Warszawa, 1886. Т. 3. S. 108.

¹⁰¹ Głogier Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1903. Т. 3. S. 91. Інформація запозичена з: Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. Warszawa, 1885. Т. 2. S. 954.

¹⁰² Фотинский О.А. Социнианское движение. С. 8.

¹⁰³ Костомаров Н.И. Автобиография // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. К., 1990. С. 472.

¹⁰⁴ Ciołkosz Z. W starym gnieździe ariańskim // Reformacja w Polsce. 1922. № 8. S. 281–285.

¹⁰⁵ У ХVІІ ст. обеліск як форма піраміди символізував собою перехід від матерії до сфери духу (Див.: Skwara M. Radziwiłłowie w polskich drukowanych oracjach pogrzebowych. S. 123).

ти камера, куди клали померлих. За свідченням автора публікації, ці поховання розміщувались на підвищеннях за межами населеного пункту.

У наш час однією з останніх праць такого напрямку є робота Марії Каламайської-Саєд¹⁰⁶, щоправда присвячена теперішнім білоруським землям. Дослідниця вивчає архітектурну специфіку лютеранської святині, яка проіснувала до кінця Другої світової війни.

На завершення варто додати, що описи смерті і поховань протестантів можуть ситуативно траплятися в діаріушах та мемуарах. Так, у щоденнику облоги Збаража 1649 р. під 30 липня згадується про смерть слуги кн. Яреми Вишневецького пана Миколая Домарацького, аріанина, який був “*rochowany w wale Zbaraskim*”¹⁰⁷. Про смерть кальвініста під час Хотинської війни¹⁰⁸ та про смерть під Збаражем белзького каштеляна Анджея Фірлея пише Йоахім Єрлич¹⁰⁹. Це означає, що переліченими в статті видами джерел гіпотетична джерельна база даної проблеми не вичерпується. Проте вже навіть на їхній підставі можна скласти уявлення про ті чи інші аспекти протестантизму, що, безумовно, поглиблює наші знання в царині соціо-релігійної історії на українських теренах.

¹⁰⁶ Kałamajska-Saeed M. Epitafium dla kaplicy w Goisieniszkach // *OiRwP*. – 2003. T. XLVII. S. 143–158.

¹⁰⁷ Michałowski J. *Księga pamiętnicza z dawnego rękopisma, będącego własnością Ludwika hr. Morsztyna*. Kraków, 1864. S. 455.

¹⁰⁸ Jerlicz J. *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów*. Warszawa, 1853. T. 1. S. 28.

¹⁰⁹ *Ibidem*. S. 99, 102.

Наталя Сінкевич

КУЛЬТИ СВЯТИХ ДОМІНІКАНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В МОНАСТИРЯХ ОРДЕНУ НА ВОЛИНІ (XVII – початок XIX ст.)

Вивчаючи діяльність домініканського ордену на Волині, не можна оминати питання специфіки духовного життя монастирів на цій території. Одним з яскравих його проявів та інформаторів є шановані в конвентах культу святих орденської традиції. До цієї групи культів належать насамперед культу святих-членів ордену, а також тих святих, які не були домініканами, однак традиційно вшановувалися ними і вважалися патронами ордену або окремих його провінцій. Важливість вивчення даної проблематики обумовлена насамперед тим, що популяризація таких культів неодмінно сприяла виокремленню домінікан із загалу інших орденів у свідомості пастви, а також постійно нагадувала про орденські ідеали і давала взірці для наслідування самим монахам. Виходячи з цього, встановлення кола святих орденської традиції, поширених у домініканських осередках Волині, аналіз активності та проявів їхнього шанування допоможе з'ясувати специфіку внутрішнього життя волинських конвентів та їхнього впливу на життя довколишнього суспільства.

Вивчення духовного життя католицьких орденів чи окремих монастирів на теренах України до цього часу практично не проводилося. Єдиним дослідженням у цій сфері залишається стаття Т. Трайдоса, присвячена культовому життю львівського домініканського осідку¹. Однак окремі релігійні культу та образи святих активно вивчаються сучасними польськими та українськими дос-

¹ Trajdos T. Kościół dominikanów lwowskich w średniowieczu jako ośrodek kultowy // *Nasza Przeszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. Kraków, 1997. № 87. S. 39–72.

лідниками², що дає багатий фактичний та методологічний матеріал для подальших студій. У процесі сьогоdnішнього дослідження ми оперуватимемо переважно зібраними нами з джерельних і літературних матеріалів даними щодо поширених у монастирях культів (Див. табл. 1), інформацією про орденських святих і беатифікованих³ та поданою Г. Каролевич статистикою посвят храмів ордену в Речі Посполитій⁴.

Найпопулярнішим серед орденських святих у Речі Посполитій згідно з кількістю храмових посвят був св. Домінік⁵ — засновник ордену та головний репрезентатор його проповідницького ідеалу. Однак жоден з волинських костелів досліджуваного періоду не було затитуловано на честь св. Домініка. Про шанування святого свідчать тільки вітварі, які, починаючи з XVIII ст., фіксуються практично в кожному волинському домініканському костелі. При цьому цікавим є той факт, що на засуві вітваря, присвяченого св. Домініку, в старокостянтинівському монастирі було зображено св. Миколая⁶, що свідчить про пряму паралель, яка проводилась між двома святими. Таке розміщення зображень, ймовірно, було спричинене прагненням адаптації культу засновника ордену серед місцевого населення, для якого св. Миколай був одним з найшанованіших святих.

З XVIII ст. у середовищі домініканських монастирів набуває значної популярності культ домініканського проповідника XV ст. Вінцентія Ферезія, що простежується у появі присвячених йому вітварів і чудотворної ікони, а також — у різкому зростанні кількості відповідних імен в середовищі новіціїв луцького монастиря (Див. табл. 1). Ідеал св. Вінцентія розумівся у луцькому монастирі

² Див. наприклад: Никитенко Н.Н. Образ св. Анахорета Онуфрия Великого в иконографической программе Софии Киевской // Судейский сборник. К.; Судақ, 2005. Вып. 2. С. 276–284; Dobrowolski P. Wincenty Ferrer: kaznodzieja ludowy późnego średniowiecza. Warszawa, 1996; Miławicki M. Pobożność ludowa w pracy duszpasterskiej dominikanów na ziemiach polskich // Teofil. Kraków, 2005. № 2 (22). S. 55–110.

³ Hinnebusch W. Kleine Geschichte des Dominikanerordens. Leipzig, 2004. S. 251–255.

⁴ Karolewicz G. Wezwania kościołów dominikańskich w XVII–XVIII wieku // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Lublin, 1970. R. 19. S. 106–107.

⁵ Karolewicz G. Wezwania kościołów dominikańskich... S. 107.

⁶ Wołyński (Giżycki J. M.) Wykaz klasztorów Dominikańskich prowincji Ruskiej. Kraków, 1923. Cz. 2. S. 234.

передусім як борець за навернення душ⁷, тобто репрезентував традиційну постать домініканця-місіонера. Цікавим однак є те, що культ св. Вінцентія як за кількістю вівтарних посвят, так і за популярністю серед імен монахів значно переважає у XVIII ст. над культом польського місіонера Яцека Одровонжа, а за кількістю імен у першій половині століття з огляду на наявність чудотворної ікони святого – і над культом засновника ордену св. Домініка (Див. табл. 1). Очевидно, увага до постаті св. Вінцентія у волинських монастирях, як і в інших домініканських осідках Речі Посполитої⁸, була зумовлена загальною популярністю святого у католицькій Європі XVIII ст.⁹ та активною підтримкою його шанування в Римі (Папа Климент XII у 1733 р. надає ордену право на спеціальні відпусти в дні святкування пам'яті св. Вінцентія¹⁰). Натомість впадає у вічі те, що у волинських монастирях немає слідів шанування найвидатнішого теолога ордену – св. Томи Аквінського. Тільки у володимирському та луцькому конвентах спостерігаємо наявність вівтарів на честь Аквіната. У Луцьку домінікани спільно з місцевими єзуїтами відправляли також спеціальне богослужіння, присвячене св. Томі, очевидно, – запозичене в центральному краківському монастирі, де воно фіксується в цей самий час¹¹. Імовірно, постать св. Томи Аквінського не набула вагомого значення в духовному житті усіх волинських монастирів, оскільки вона репрезентувала образ не домініканина-місіонера, як Домінік або Вінцентій, а богослова-інтелектуала. Прагнення до цього ідеалу у волинських осідках, з огляду на незначну активність інтелектуального життя в них, було непритаманним самим домініканам та малозрозумілим їхній пастві.

Не можна оминати питання популяризації культу св. Гіацинта (Яцека) Одровонжа. Завершення тривалого процесу його канонізації відіграло неабияку ідеологічну роль у зростанні кількості домі-

⁷ Kownacki I. Sparta Polska, czyli opisane obrazu Matki Najsw. w Łucku w kościele OO. Dominikanów, wraz ze zbiorom cudów doznanych tamże. Zamość, 1703. S. 101.

⁸ Borkowska U. Hagiografia polska (wiek XVI–XVIII) // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Lublin, 1975. T. 2: Od Odrodzenia do Oświecenia, cz. 1: Teologia humanistyczna. S. 495; Świętochowski R. Szkolnictwo teologiczne dominikanów // Dzieje teologii katolickiej w Polsce. Lublin, 1975. T. 2: Od Odrodzenia do Oświecenia, cz. 2: Teologija neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych. S. 221.

⁹ Dobrowolski P. Wincenty Ferrer... S. 11–12.

¹⁰ ЦДАІАК України. Ф. 221, оп. 1, спр. 162, арк. 3 зв. – 4.

¹¹ Sieykowski M. Świątlnica Pańska. Kraków, 1743. S. 9.

ніканських фундацій і популяризації ордену на початку XVII ст.¹² Св. Яцека практично відразу було проголошено одним з офіційних патронів Речі Посполитої, зокрема, її руських земель¹³. Однак попри все це, згадки про шанування святого простежуються далеко не в усіх конвентах, хоча водночас у храмах фіксуються посвяти вівтарів, зовсім не пов'язані з традицією ордену (Див. табл. 1). З приводу тривалої відсутності посвят вівтарів Яцеку Одровонжу у храмах домінікан Руської провінції маємо доволі ґрунтовне пояснення. Руські домінікани наприкінці XVI ст. не брали активної участі у підготовці канонізації Яцека з ідеологічних міркувань — постать святого, що одночасно був засновником Польської провінції та місії на Русі, підкреслювала єдність усіх монастирів Речі Посполитої¹⁴. Обрання патронату св. Яцека для посвяти овруцького конвенту, який належав до Руської провінції, було зумовлене тільки тим, що домінікани для здійснення фундації апелювали до початкового заснування осідку саме Одровонжем¹⁵. Загалом, вівтарна посвята на честь св. Гіацинта фіксується тільки в одному монастирі провінції — ляхівецькому, при цьому показовим є те, що вона не фігурує на початку XVIII ст., а з'являється в його другій половині (Див. табл. 1). Кількість вівтарних посвят на честь св. Гіацинта в конвентах Польської провінції відносно вища — вони зафіксовані в трьох домініканських осідках, однак їх немає в інших конвентах, про вівтарні посвяти яких маємо повні відомості. Загалом, можемо стверджувати слабку популярність культу св. Гіацинта Одровонжа в середовищі волинських монастирів, відносно вищою вона була в середовищі Польської провінції.

Культ домініканської святої Рози Ліманської, яка походила з третього (світського) ордену святого Домініка і втілювала ідеал святості в миру, активно популяризував тільки луцький конвент. Крім того, лише в Луцьку спостерігаємо (щоправда, тільки на початку XIX ст.) посвяти вівтарів на честь Катерини Сієнської та Па-

¹² Kłoczowski J. *Zakon braci kaznodziejów w Polsce 1222–1972. Zarys dziejów // Studia nad historią dominikanów w Polsce*. Warszawa, 1975. T. 1. S. 73.

¹³ Zielińska K. *Program integracji społecznej w świetle uchwał Kościoła potrydenckiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. Warszawa, 1983. T. 28. S. 108.

¹⁴ Woroniecki J. *Jacek Odrowąż i sprowadzenie zakonu kaznodziejskiego do Polski*. Katowice, 1947. S. 71–73.

¹⁵ Okolski S. *Russia florida rosis et liliis hoc est sanguine, praedicatione, religione et vita, antea FF. Ord. Praed. peregrinatione inchoata, nunc conventuum in Russia stabilitate fundata*. Leopoli, 1646. P. 122–123.

пи П'я V, які також належали до домініканського ордену. Шанування таких відомих домініканських святих і блаженних як сподвижник Яцека Чеслав, Людовік Берtrand, Амвросій, Альберт Великий, Папа Бенедикт XI (в 1745 р. було встановлено спеціальне свято і богослужіння на честь цього святого¹⁶), Петро з Верони (був особливо популярним у Речі Посполитій¹⁷), а також низки інших канонізованих і беатифікованих на той час членів ордену можна простежити тільки за наявністю в храмах відповідних ікон, статуй і реліквій та наданням монаших імен. Однак і серед монаших імен популярність орденських святих незначна. Навіть якщо припустити, що всі відповідні імена давалися на честь орденських святих та блаженних, їхня кількість не сягає і 30% з 380 відомих імен, прийнятих у волинських (переважно в луцькому) монастирях. У луцькому конвенті нерідко можемо зауважити переважання монастирських і родинних традицій над орденськими. Наприклад, різке зростання в другій половині XVII ст. кількості імен Іоан, а на початку наступного століття – Ігнатій (Див. табл. 1) можемо пояснити, передусім, прагненням наслідувати відомих монастирських пріорів Іоана та Ігнатія Ковнацьких, які очолювали конвенти саме в цей час. Показовим є і приклад Франциска Гулевича, який, постригаючись 1763 р., взяв одним зі своїх імен монаше ім'я іншого луцького домініканця з родини Гулевичів – Іполита, який постригся у 1623 р.

Говорячи про традиції культів домініканських святих у волинських монастирях, не можемо не згадати про постать луцького домініканина Кароля Франка, який помер 1622 р. і в першій половині XVII ст. готувався луцькими братами до канонізації. У 1647 р. життя святого було розглянуто на генеральній капітулі ордену¹⁸. Однак, з огляду на втрату тіла монаха під час Хмельниччини, процес призначили і постать Кароля з цього часу згадувалась тільки в кількох духовних творах та збірках проповідей¹⁹. Культ Кароля Франка не набув значної популярності і в стінах луцької обителі, про що свідчить мала кількість відповідних монаших імен у конвенті (Див. табл. 1). І тільки зміни в польській агіографічній традиції у XVIII ст., коли офіційна канонізація вже не була єдиною підставою включа-

¹⁶ ЦДАК України. Ф. 228, оп. 1, спр. 162, арк. 80 зв. – 83.

¹⁷ Miławicki M. Op. cit. S. 99.

¹⁸ Kownacki I. Op. cit. S. 264.

¹⁹ Список праць, де згадується особа Франка див.: Kownacki I. Op. cit. S. 264.

ти житіє до збірок духовних творів²⁰, викликали відродження інтересу до постаті Кароля в луцькому монастирі. Луцький пріор І. Ковнацький, опублікувавши житіє, хоч і зазначає, що має на меті не надання якихось рис святості монаху, а виключно популяризацію інформації про нього, при цьому висловлює надію на прославлення Кароля²¹.

Зупинимось на аналізі житія Кароля Франка, оскільки воно репрезентує уявлення про ідеал монаха-домініканця, яке панувало в стінах луцького конвенту впродовж XVII–XVIII ст. Автором житія був магістр новіціїв луцького конвенту Маріан Колумбан. Вперше детальний життєпис Кароля Франка опублікував луцький пріор І. Ковнацький, який зібрав відомості про монаха з різних джерел²². Другий варіант житія опублікував Ф. Нововейський²³, який, очевидно, зафіксував найближчий до оригіналу варіант, адже у своїй праці автор користується передусім матеріалами краківського архіву та, на відміну від Ковнацького, передає текст латиною, якою був написаний оригінал житія. Скорочений варіант тексту Колумбана подав також Ф. Ярошевич²⁴. Отже, первісний текст житія Кароля, написаний Маріаном Колумбаном у першій половині XVII ст., найкраще відображений у праці Ф. Нововейського та Ф. Ярошевича²⁵, в той час як варіант житія, поданий І. Ковнацьким²⁶, є компіляцією, збіраною на початку XVIII ст. Таким чином, два варіанти тексту житія є різночасовими і потребують порівнянь.

Шукати в житіях автентичних відомостей про життя молодого домініканина вкрай небезпечно: польська агіографія XVI–XVIII ст. не зазнала впливу боляндистів з їхнім прагненням писати “наукові”, біографічні життєписи святих²⁷. Житіє Кароля підпадає під низку типових для агіографічного твору характеристик: святий дуже швидко дорослішає, остерігається традиційних дитячих розваг,

²⁰ Górski K. *Zarys dziejów duchowości w Polsce*. Kraków, 1986. S. 204.

²¹ Kownacki I. *Op. cit.* S. 264.

²² Kownacki I. *Op. cit.* S. 235–264.

²³ Nowowiejski F. *Phoenix decoris et ornamenti provinciae Poloniae S. Ord. Praed. D. Hyacinthus Odrovansius redivivus in magnanimis viris sanctitate vitae, scientia, et eruditione, cultus divini zelossissima promotione, vestigis ejus inhaerentibus*. Posnaniae, 1752. P. 52–61.

²⁴ Jaroszewicz F. *Matka Świętych Polska*. Kraków, 1769. S. 317.

²⁵ Nowowiejski F. *Op. cit.* P. 52–61; Jaroszewicz F. *Op. cit.* S. 317.

²⁶ Kownacki I. *Op. cit.* S. 250–264.

²⁷ Borkowska U. *Op. cit.* S. 473.

є надзвичайно покірним і скромним, боїться навіть зустрічі з жінками²⁸. Однак суттєвих запозичень з життів інших домініканських святих, зокрема – святого Домініка, не спостерігається. Деякі незначні паралелі простежуються з життям нещодавно канонізованого Яцека Одровонжа – святий молиться ночами, шмагає себе до крові, перед смертю прощається зі своїми співбратами, промовляє ті самі слова молитви²⁹. Однак Кароль не здійснює чудес, не навертає ближніх своєю проповіддю, як це робили св. Яцек та інші святі домінікани. Місіонерський і проповідницький дух молодого домініканця, який не встиг зробити багато на полі навернення душ, перебуваючи в ордені, простежується тільки під час опису молодих років Кароля, коли він гаряче заохочує ровесників, зокрема “схизматиків”, до навернення і побожного життя. Цікавою є позиція Колумбана щодо інтелектуальних занять: він наголошує, що Кароль вивчав філософію виключно, щоб здобути знання про Велич Бога і власну недостойність. Таким чином автор свідомо дистанціює монаха від будь-яких проявів інтелектуальних інтересів, крім теологічних. Натомість аскетичний і споглядацький ідеал в особі Кароля акцентовано набагато сильніше, ніж у постатях інших домініканських святих: луцький домініканець споживає тільки хліб і воду, практикує мовчання і молитовні роздуми, чим нагадує скоріше монаха-відлюдника, а не представника місіонерського згромадження. Показовим є те, що, згідно з текстом життя, у своєму житті Кароль наслідує не святих домінікан, а св. Іоанна Хрестителя і Онуфрія Пустельника. Очевидно, життя Домініка, Яцека, Томи Аквінського та інших домініканських святих, написані в Середньовіччі, не були настільки актуальними для луцьких домінікан у першій половині XVII ст., адже Католицька Церква після Триденту вимагала від монаха передусім суворості життя, молитовних роздумувань та медитацій (насамперед – стосовно мук Спасителя), які стали основною формою індивідуальної молитви. Новим явищем духовного життя стало й часте причастя, яке активно практикував Кароль. У луцькому осідку актуалізацію аскетизму було також викликано тим, що з 1618 р. візитатор провінції Д. Фонсека зарахував його до

²⁸ Ptaśnik J. *Kultura wieków średnich. Życie religijne i społeczne*. Warszawa, 1959. S. 95–122.

²⁹ Stanislaus Lector. *De vita et miraculis sancti Jacchonis (Hyacinthi) ordinis fratrum Praedicatorum* / Wyd. L. Cwikliński // *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1884. T. 4. P. 818–894.

складу тих конвентів, де мали впроваджуватися суворі (так звані обсервантські) правила монашого життя³⁰. З огляду на це, постать молодого домініканина (на момент смерті Каролом було тільки 18), який активно молився, дотримувався мовчання і абсолютно не споживав м'яса (ця проблема особливо гостро стояла в домініканській провінції³¹), мала неабияк вплинути на формування свідомості членів, а передусім – новіціїв, луцького осідку. Окрім того, місцеве походження Франка (він був родом з Олики), шанування ним таких популярних у східнохристиянському середовищі святих як Іоан Хреститель та Онуфрій (був одним із найпопулярніших святих на Русі ще з часів Середньовіччя, саме в східній традиції вважався послідовником св. Іоана Хрестителя³², активно вшановувався на Волині в XVII–XVIII ст.³³) і дотримання монахом суворого посту мали сприяти акцептації культу серед місцевого населення. Таким чином, ідеал монаха-домініканця, що популяризувався в луцькому монастирі на початку XVII ст., концентрується передусім навколо його аскетизму, що було викликано потребою в реформуванні внутрішнього життя конвенту.

Текст, поданий у 1703 р. І. Ковнацьким, зазнав незначної модифікації, серед важливих особливостей якої слід відзначити появу нових рис духовного життя, які, на думку автора, мали характеризувати луцького домініканського святого. Насамперед, це прихильність Франка до Розарію та Луцької ікони Богородиці, ревним шанувальником і “кавалером” якої був монах. Повністю опущено і раніше не дуже акцентований момент служіння знедоленим у молоді роки Кароля. До раціону монаха, окрім хліба й води, додано іншу нем'ясну їжу. Все це свідчить про певну еволюцію ідеалу святого в напрямку пом'якшення аскетичного акценту й актуалізації девоційних практик у житті монаха. Цікавим моментом є також те, що Ковнацький додає до тексту інформацію про освіту в єзуїтській колегії, яку здобув Кароль (що правда, ця освіта згадується як

³⁰ Acta capitulorum provinciae Poloniae (1603–1700) / Elaboravit R.F. Madura – Maszynopis w Bibliotece OO. Dominikanów w Krakowie. V. 2. Pars 1. P. 261.

³¹ Kłoczowski J. Wielki zakon XVII-wiecznej Rzeczypospolitej u progu swego rozwoju. Dominikanie polscy w świetle wizytacji generalnej z lat 1617–1619 // Nasza Przeszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. Kraków, 1973. № 39. S. 164–165.

³² Никитенко Н.Н. Указ. соч. С. 277–278.

³³ Сидор О. Святий Онуфрій Великий у давньому українському мистецтві // Старосамбірщина. Львів, 2004. Т. 3. С. 179–182.

перешкода до вступу в орден). Цей факт свідчить, що антагонізм між єзуїтським і домініканським орденами, який набув поширення наприкінці XVI – на початку XVII ст.³⁴, вже втратив актуальність на початку XVIII ст.

Серед інших святих, популярних у домініканському середовищі, слід виділити також тих, які хоч і не походили з ордену, проте вважалися його патронами. У кількох волинських домініканських костелах були вівтарі покровительки ордену св. Марії Магдалени, постать якої уособлювала ідеал покути і любові³⁵. Пропагувалася волинськими монастирями і низка культів, типових для орденських провінцій того часу. Це, зокрема, культ покровителя Речі Посполитої св. Станіслава, який популяризувався польськими домініканами ще з XIII ст.³⁶ і на честь якого на Волині було затитуловано козинський монастир. Впливом провінційних традицій можемо також пояснити популярність у волинських храмах культів святих Анни, Йозефа, Якова, Тадея та Теклі, на честь яких часто посвячувалися вівтарі домініканських монастирів Речі Посполитої³⁷.

Низка типових для домініканських провінцій культів зближувала орден з духовним життям місцевого населення й сприяла коренізації домініканських спільнот у житті довколишнього суспільства. Це, зокрема, культ архангела Михаїла, святих Миколая та Іоана Хрестителя, які ще з часів Середньовіччя активно популяризувалися орденом на Русі, ймовірно, – для наближення до схід-

³⁴ Świętochowski R. Op. cit. S. 225–226.

³⁵ Trajdos T. Kościół dominikanów lwowskich... S. 43.

³⁶ Rozynkowski W. Święci patronowie kościoła dominikanów w Gdańsku – wońkoł średniowiecznych wezwań dominikańskich w Polsce // Dominikanie. Gdańsk-Polska-Europa: Materiały konferencji międzynarodowej pt. Gdańskie i Europejskie dziedzictwo. Zakon dominikanów w dziejach Gdańska, 9–10 maja 2002. Gdańsk; Pelplin, 2003. S. 237.

³⁷ Biblioteka KUL. Dział rękopisów. Rękopis № 766. K. 9; Слянькова И.Н. Монастыри Восточной и Западной традиции. Наследие архитектуры Беларуси. – М., 2002. С. 298; Ciesielska K. Inwentarze kościoła św. Mikołaja i klasztoru dominikanów w Toruniu // Zapiski historyczne. Toruń, 1983. T. 48, z. 3. S. 188–191; Fokt K. Szlachecy dobrodzieje krakowskich dominikanów od połowy XIV wieku do roku 1462 // Nasza Przyszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. 2001. № 95. S. 113; Jurák J. Apoštolská činnost dominikánske provincie svteho Hyacinta na Rusi: 1595–1650. Praga, 1936. S. 14; Капец В. Коścioли і класзтор домініканов в Люблине. Без місця і року видання. S. 25. Karolewicz G. Wezwania kościołów klasztornych // Zakony męskie w Polsce w 1772 roku. Lublin, 1972. T. 1. S. 110–111; Trajdos T. Kościół dominikanów lwowskich... S. 44.

нохристиянської духовної традиції³⁸. Це припущення є надзвичайно актуальним для Волині, де святі Миколай, Іоан Предтеча та Михайл були одними з найпопулярніших за кількістю як чудотворних ікон, так і посвят церков східної традиції³⁹. У зв'язку з цим, причина вибору таких титулатур викликає безумовне зацікавлення. Окрім впливу провінційних традицій, у низці випадків можемо припускати також вибір титулатур фундаторами храмів. Зокрема, на посвяту камінь-каширського монастиря на честь св. Михайла вплинув, вірогідно, фактор бажання фундатора Адама Сангушка, який вважав архангела Михайла особистим патроном⁴⁰ і скерував до Рима спеціальне прохання про надання йому індульгенції в зв'язку з постом у день пам'яті святого⁴¹. Посвяту козинського монастиря на честь Іоана Хрестителя, інформація про яку фіксується на початку ХІХ ст. (див. табл. 1), ймовірно, було долучено до попередньої (св. Станіслава) тільки після спорудження в 1776 р. нового костелу Яном Тарновським як вияв особливої уваги до патрона фундатора. Цей чинник, гіпотетично, мав місце і під час вибору аналогічної титулатури для старокостянтинівського конвенту (фундатор – Януш Острозький). Інші ж випадки вшанування св. Миколая, Михайла, а також Онуфрія, про популярність якого на Волині ми вже згадували, в стінах старокостянтинівського, любарського, ляхівецького та чарторійського монастирів (Див. табл. 1) можуть трактуватися саме як прагнення домінікан пристосуватися до традиційних духовних ідеалів навколишнього суспільства. Показовим є те, що перелічені конвенти належали до Руської провінції ордену та Конгрегації обсервантів, що дає можливість зробити припущення про свідоме використання культів поширених у східнохристиянському середовищі святих саме цими орденськими інституційними структурами. Натомість у конвентах Польської провінції (в Козині та Камінь-Каширському) вшановування названих святих було, найімовірніше, викликане фактором бажання фундаторів, про що ми зазначали вище.

³⁸ Trajdos T. Kościół dominikanów lwowskich.... S. 43, 57; Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). Wrocław etc., 1983. T. 1. S. 190–191.

³⁹ Девятсотлетие православия на Волыни: 992–1892. Житомир, 1892. Ч. 1. С. 292–376; Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1888. Т. 1–5.

⁴⁰ Archiwum OO. Dominikanów w Krakowie. Kk. 1, k. 1–2.

⁴¹ Monumenta Ucrainae historica / Зібрав П. Шептицький – Romae, 1965. V. 2. S. 216.

Підводячи підсумки аналізу шанування у волинських конвентах популярних в ордені та провінціях святих, можемо констатувати відносно слабку поширеність цих культів: на честь святих-домінікан було затитуловано тільки один конвент і близько 40% віварів, наявна тільки одна чудотворна ікона орденського святого. Найактивніше використовували пантеон орденських святих луцький та володимирський конвенти. Таку ситуацію можемо пояснити браком при цих конвентах парафій, а отже – й потреби у вшануванні популярних у народі святих, не пов'язаних з орденською традицією. Цей фактор у поєднанні з наявністю в Луцьку та Володимирі великої кількості храмів інших орденів актуалізував потребу активної популяризації саме орденських святих. Під час вибору костельних посвят волинські монастирі значною мірою зазнали впливу провінційних традицій: на честь популярних серед домініканських титулатур Речі Посполитої святих Станіслава, Іоана Хрестителя та архангела Михаїла було затитуловано 5 волинських храмів. Поширеність у домініканських конвентах культів архангела Михаїла, святих Миколая та Іоана Хрестителя можемо пояснити не тільки провінційними традиціями, а й їхньою популярністю в середовищі місцевого суспільства. Вибір цих титулатур для посвяти храмів Польської домініканської провінції було зумовлено, найвірогідніше, бажанням фундаторів осідків, а не самих домінікан. У випадку з монастирями Руської провінції та Конгрегації домінікан-обсервантів вплив фундаторів на вибір цих титулатур практично не простежується. Це дає можливість пояснити появу згаданих культів відносно вищою місіонерською активністю, якою відзначалися волинські осідки цих інституцій в XVII–XVIII ст.⁴² Аналіз життя луцького монаха Кароля Франка дав змогу встановити, що в першій половині XVII ст. у стінах луцького конвенту спостерігається підвищена увага до формування ідеалу монаха-домініканця. Цей ідеал концентрується навколо аскетизму і активного виконання девочійних практик, однак не має місіонерського спрямування.

⁴² Сінкевич Н. Основні тенденції місіонерської та душпастирської діяльності монастирів Волині в другій половині XVI–XVIII ст. // Історія релігій в Україні. Львів, 2006. Кн. 1. С. 546–550.

Культи у волинських домініканських монастирях кінця XIV – початку XIX ст.

Культи, поява яких не залежала від бажання домінікан⁴³
 Культи, типові для ордену та провінцій⁴⁴

Назва місцевості, в якій діяв монастир, та хронологічний зріз зібраних даних	Титулатура храмів, каплиць	Посвяти віктарів	Ікони, реліквії	Молитовні практики, пов'язані з культом, інші свідчення про поширення культів	Імена, які отримували монахи після вступу до відповідного монастиря
Луцьк 1. Кін. XIV ст. Товариство Братів-пілігримів	Св. Миколая, Вознесіння Богородиці.				
Острог Середина XV ст. Товариство Братів-пілігримів	Богоматері.				
Володимир 1. кінець XV ст. Польська провінція	Св. Трійці.				Лаврентій.

⁴³ Поява цих культів була викликана побажаннями фундаторів щодо титулатури храмів, даруванням до костелів відповідних ікон тощо.

⁴⁴ Під типовими для ордену культурами маються на увазі, передусім, культи канонізованих та беатифікованих членів ордену, ті, з якими в орденській традиції пов'язані спеціальні відпусти та богослужбові практики та численні (мінімум 4) посвяти домініканських храмів в Речі Посполитій.

Луцьк 2. Кін. XVI – I пол. XVII ст. Польська провінція	Вознесіння Богородиці.	Розарію Імені Ісуса Богородиці	Ікона <i>Матері Божой Сніжнай</i>	Братство Розарію	Гіацінт – 2, Матей – 1, Яків – 1, Габріель – 1, Карл – 1, Августин – 1, Станіслав – 1, Бонавентура – 1, Даміан – 1.
Ляхівці 1. I пол. XVII ст. Руська провінція	Св. Трійці, Петра і Павла.				
Володимир 2. I пол. XVII ст. Польська провінція	Св. Трійці.			Братство Розарію	
Камінь- Каширський 1. I пол. XVII ст. Польська провінція	<i>Архангела Михайла і всіх ангелів.</i>				
Овруч 1. I пол. XVII ст. Руська провінція	Св. Гіацінта.				
Старокостян- тинів 1. I пол. XVII ст. Руська провінція	Очищення Богородиці. Іоана Хрестителя.		Ікона Богоматері Розарію, яку вірні прикрашали вотами		Петро – 2, Антоній – 2, Гіацінт – 1, Бернард – 1, Гумберт – 1, Альбін – 1; Беат – 1.
Любар 1 I пол. XVII ст. Руська провінція	Архангела Михайла.				
Ялович 1. II пол. XVII ст. Польська провінція	<i>Пожертви Богородиці.</i>		<i>Ікона Пожертви Богородиці</i>		

85	Внебовзяття Богородиці.	Імені Ісуса	Ікона <i>Матері Божої Сніжної</i> ; з'явлене в чудесний спосіб зображення Богородиці на кремені
----	----------------------------	-------------	---

Братство
Розарію.

Іоан – 6, Домінік – 6,
 Гіацинт – 4, Йозеф – 3,
 Тома – 3, Григорій – 3,
 Антоній – 3, Габріель – 2,
 Мартін – 2, Бернард – 2,
 Раймунд – 2, Альбін – 2,
 Кипріан – 2, Франциск – 2,
 Амвросій – 2, Андрій – 2,
 Дмитро – 2, Миколай – 2,
 Діонісій – 2, Іоан
 Євангелист – 2, Іоан
 Хреститель – 2, Стефан – 2,
 Бартоломей – 2, Августин – 2,
 Казимир – 2, Людовік – 2,
 Даніель – 2, Вінцентій – 2,
 Феліціан – 2, Яків – 2,
 Георгій – 2, Бенедикт – 1,
 Каспер – 1, Маріан – 1,
 Александр – 1, Регінальд – 1,
 Алан – 1, Генрік – 1,
 Петро – 1, Іларій – 1,
 Ігнатій – 1, Ієронім – 1,
 Михаїл – 1, Гундисальв – 1,
 Альберт – 1, Пій – 1,
 Чеслав – 1, Урбан – 1,
 Матей – 1, Плацид – 1,
 Теофіл – 1, Атаназій – 1,
 Вацлав – 1, Флоріан – 1,
 Богуслав – 1, Самуель – 1,
 Ремігій – 1, Станіслав – 1,
 Фелікс – 1, Паулін – 1,
 Тадей – 1, Кандид – 1,
 Боніфаций – 1, Константин – 1,
 Карл – 1, Кріспін – 1,
 Онуфрій – 1, Прокопій – 1,
 Павло – 1, Даміан – 1,
 Лука – 1, Бонавентура – 1.

Невирків 1. II пол. XVII ст. Польська провінція	Св. Трійці.		Ікона <i>Богородиці Болячої</i>		
Луцьк 4. I пол. XVIII ст. Польська провінція	Внебовзяття Богородиці.	Св. Домініка, св. Гіацинта, св. Томи Аквінського, св. Рози, св. Анни, св. Каєтана, Марії Магдалини, в коридорі перед захристією вітвар Увінчання терням Ісуса, в капітулярії вітвар Ісуса біля стовпа	Чудотворна ікона <i>Матері Божої Сміжної</i> ; з'явлене в чудесний спосіб зображення Богородиці на кремені, чудотворне зображення Ісуса Христа біля стовпа.	Відпусти на всі марійні свята відправлення Дев'ятого часу біля чудо- творної ікони Богородиці; щоденні медитації, присвячені Діві Марії; Розарій; Пропагування культу луцького монаха Кароля Франка На свято Томи Аквінського проводилась так звана "Філадельфія" спільно з езуїтами, пасійні богослужіння та урочиста меса щоп'ятниці коло зображення Ісуса Христа біля стовпа	Вінцентій – 5, Ігнатій – 5, Тома – 4, Михаїл – 4, Домінік – 4, Іоан – 4, Яків – 4, Стефан – 4, Йозеф – 3, Бенедикт – 3, Петро – 3, Людовік – 3, Миколай – 4, Амвросій – 3, Гіацинт – 3, Августин – 3, Антоній – 2, Габріель – 2, Самуель – 2, Ангел – 2, Едуард – 2, Серафін – 2, Іоан Хризостом – 2, Флоріан – 2, Александр – 2, Гундисалєв – 2, Франциск Ксав'єр – 1, Рафаль – 1, Далмацій – 1, Каєтан – 1, Адріан – 1, Назарій – 1, Кандаїд – 1, Константин – 1, Кирил – 1, Патрицій – 1, Іордан – 1, Євстахій – 1, Фортунат – 1, Урбан – 1, Боніфатій – 1, Франциск – 1, Павло – 1, Матей – 1, Пій – 1, Маріан – 1, Ієронім – 1, Станіслав – 1, Войцех – 1, Григорій – 1, Фердинанд – 1, Леопольд – 1, Чеслав – 1, Раймунд – 1, Кипріан – 1, Еразм – 1, Андрій – 1, Лаврентій – 1, Феліціан – 1, Валеріан – 1, Казимир – 1, Касіан – 1, Іоан

					Непомук – 1, Теофіл – 1, Карл – 1, Бонавентура – 1, Бернард – 1, Антонін – 1, Іоан Кантий, Теодор – 1, Тадей – 1, Альберт – 1, Іосафат – 1, Іоан Хреститель – 1, Віт – 1, Модест – 1, Фелікс – 1, Антоній – 1, Іполит – 1, Януарій – 1, Плацид – 1, Аманда – 1, Сава – 1.
Козин 1. I пол. XVIII ст. Польська провінція	Мученика Станіслава.				
Яловичі 2. I пол. XVIII ст. Польська провінція	<i>Пожертви Богородиці.</i>	Розарію	Ікона <i>Пожертви Богородиці</i> , копія луцької чудотворної ікони <i>Матері Божої Сніжної</i>		
Камінь- Каширський 2. I пол. XVIII ст. Польська провінція	<i>Архангела Михайла і всіх ангелів.</i>		Чудотворна ікона Богородиці		
Ляхівці 2. I пол. XVIII ст. Руська провінція	Св. Трійці, Внебовзяття Богородиці, Петра і Павла.	Непорочного Зачаття Богородиці (головний) Св. Домініка	Чудотворна ікона Ченстоховської Богородиці в головному вівтарі (на засуві – зображення св. Антонія). Ікони Спасителя, св. Антонія, св. Домініка, прикрашені вотивами	Братство Розарію	Домінік – 1, Гацінт – 1, Алан – 1, Юстус – 1, Тома – 1.

Старокостянтинів 2. I пол. XVIII ст. Руська провінція	Очищення Богородиці.		Чудотворна ікона Богородиці Розарію	Братство Розарію	Еразм – 1, Себастьян – 1.
Овруч 2. I пол. XVIII ст. Руська провінція	Св. Гіацинта.		Ікони св. Домініка, Антонія Ікона Богородиці “руського письма”		
Чарторийськ 2. I пол. XVIII ст. Конгрегація обсервантів	Піднесення св. Хреста.			Відправа Розарію	
Тарговиця. I пол. XVIII ст. Конгрегація обсервантів	Матері Божої Розарію.	Святого Йозефа Пресвятої Богородиці	Чудотворна вівтарна ікона Богородиці Переносна ікона Богородиці Розарію	Братство Розарію	
Луцьк 5. II пол. XVIII ст. Польська провінція	Внебовзяття Богородиці.		Чудотворна ікона Матері Божої Сніжної		Вінцентій – 4, Домінік – 4, Михайл – 3, Мартін – 3, Гундисальв – 2, Петро – 2, Казимир – 2, Антоній – 2, Маріан – 2, Стефан – 2, Кипріан – 2, Миколай – 3, Каєтан – 2, Людовік – 2, Франциск – 2, Кріспін – 2, Діонісій – 1, Амвросій – 1, Ієронім – 1, Феліціан – 1, Колумбан – 1, Себастьян – 1, Кара – 1, Ігнатій – 1, Теофіл – 1,

					<p>Матей – 1, Бернард – 1, Алексій – 1, Тадей – 1, Євстахій – 1, Іозеф – 1, Тома – 2, Альберт – 1, Антонін – 1, Пій – 1, Павло – 1, Чеслав – 1, Іоан Непомук – 1, Рох – 1, Іполит – 1, Гіацинт – 1, Бартоломей – 1, Брунон – 1, Іоан Капістран – 1, Філіп – 1, Еразм – 1, Адам – 1, Василій – 1, Андрій – 1, Павло – 1, Алан – 1, Далмацій – 1, Ромуальд – 1, Марколін – 1, Августин – 1, Теодор – 1, Даміан – 1, Аманда – 1, Раймунд – 1, Габріель – 1, Іозеф – 1, Лука – 1, Бенедикт – 1, Іоан Хризостом – 1, Теофіл – 1, Юліан – 1, Сильвестр – 1, Алоїзій – 1, Іоан – 1, Нарцис – 1, Євгеній – 1, Еміліан – 1, Григорій – 1, Лаврентій – 1, Генрік – 1, Юстус – 1, Боніфацій – 1, Кандид – 1, Северин – 1.</p>
Ляхівці 3. II пол. XVIII ст. Руська провінція	Св. Трійці, Внебовзяття Богородиці, Петра і Павла.	Головний вівтар – Внебовзяття Богородиці; вівтарі св. Домініка, св. Вінцентія Ферезія, св. Гіацинта	Чудотворна ікона св. Вінцентія Ікона Богородиці у головному вівтарі		

<p>Камінь-Каширський 3. II пол. XVIII ст. Польська провінція</p>	<p><i>Михайла Архангела і всіх ангелів.</i></p>	<p>Головний вітвар <i>Михайла Архангела</i>, вітварі Богородиці Розарію, Розп'ятого Христа, св. Карда Боромея, св. Йозефа, св. Антонія, св. Марії Магдалени, св. Теклі, св. Домініка, св. Анни, св. Гіацинта</p>	<p>В головному вітварі – зображення Ісуса Христа, наявність при якому вост свідчать про його почитання як чудотворного; ікона Богородиці Розарію, що славилась ласками, переносна ікона Богоматері. Моцці св. Донати</p>	<p>Відправа Розарію Особливі урочистості і адорація Святых Дарів на Новий Рік, свята Зішестя Святого Духа, Вознесіння, Божого Тіла, Богородиці Громничної (Очищення Богородиці), Благовіщенн, Небовзяття, Богородиці Розарію і Непорочного Зачаття</p>	
<p>Володимир 3. II пол. XVIII ст. Польська провінція</p>	<p>Св. Трійці, з інших відомостей – Вознесіння Богородиці та св. Гіацинта.</p>	<p>Розарію, св. Домініка, св. Гіацинта, св. Томи Аквінського, св. Вінцентія Ферезія, Іоана з Дуклі, Антонія, в каплиці – Богородиці</p>	<p>В головному вітварі – зображення Ісуса Христа, наявність при якому вост свідчать про його почитання як чудотворного; ікона Богородиці Розарію, що славилась ласками, переносна ікона Богоматері. Моцці св. Донати</p>	<p>Братство Розарію</p>	

Любар 2. II пол. XVIII ст. Руська провінція	Архангела Михаїла, Іоана Непомука		Прославлена чудесами ікона <i>Розп'ятого Ісуса Христа</i>		Людівік – 1, Архангел – 1, Еразм – 1.
Невирків 2. II пол. XVIII ст. Польська провінція	Св. Трійці.	<i>Богородиці Болящої; Св. Домініка, Св. Іоана Непомука</i> Св. Вінцентія Ферезія Богородиці Розарію.	<i>Ікони Богородиці Болящої, святої Трійці Ісуса Милосердного та чудотворна ікона Антонія Падуанського</i>		
Тарговиця 2. II пол. XVIII ст. Конгрегація обсервантів	Матері Божої Розарію.	Матері Божої Розарію	Ікона Богородиці у головному вівтарі	Братство Розарію	Петро – 1.
Кульчини. II пол. XVIII ст. Руська провінція	Св. Лаврентія.				
Овруч 3. I пол. XIX ст. Руська провінція	Св. Гіацинта, Вознесіння Богородиці.	Головний вівтар – Розп'ятого Христа Св. Антонія Св. Іозефа Св. Домініка	Чудотворна ікона Богородиці, реліквії св. Гіацинта і Вінцентія Ферезія в головному вівтарі Ікони Христа, Богородиці, св. Вінцентія, св. Домініка, св. Гіацинта, Варвари. Статуя Непорочного Зачаття Богородиці біля храму. Ікона св. Домініка у каплиці на кладовищі		

<p>Чарторийськ 2. I пол. XIX ст. Руська провінція</p>	<p>Піднесення св. Хреста.</p>	<p>Піднесення св. Хреста Богородиці (на засуві зображення св. Домініка і св. Франциска) Св. Анни Св. Іозефа Ісуса біля стовпа Св. Домініка (на засуві – Вінцентія Ферезія) Св. Теклі Св. Варвари Св. апостола Тадея На хорі вівтар із зображенням Тайної Вечері</p>	<p>Вівтарні ікони Богородиці, Розп'ятого Спасителя і св. Вінцентія Ферезія з вотами. Ікони Св. Трійці, Марії Магдалини, Миколая, Ісуса Боремельського, Антонія Статуї св. Яна Непомука та св. Михаїла На хорі ікона Спасителя, що несе хрест В захристії 2 ікони св. Франциска, ікона Зняття із Хреста</p>		
<p>Любар 3. I пол. XIX ст. Руська провінція</p>	<p>Архангела Михаїла, Іоана Непомука. Каплиця св. Варвари.</p>	<p>Архангела Михаїла, Розп'ятого Христа, Антонія Падуанського, Домініка, Вінцентія Ферезія</p>	<p>Ікони Богоматері Розарію та Ченстоховської Богородиці в головному вівтарі. Скульптури св. Петра, Павла, Августина, Гіацинта, Вінцентія Ферезія. Чудотворна ікона Розп'ятого Ісуса Христа</p>	<p>Розарій; молитви до Розп'ятого Спасителя, Богоматері Болящої та патронів храму</p>	<p>Монсвель – 1, Бальтазар – 1.</p>

Козин 2. I пол. XIX ст. Руська провінція	Св. Станіслава, Іоанна Хрестителя.	Головний – Ісуса Христа; вітварі св. Домініка, св. Вінцентія Ферезія	Ікона Ісуса Христа у головному вітварі		
Старокостянтинів 3. I пол. XIX ст. Руська провінція	Очищення Богородиці.	Св. Домініка (на засуві зображений св. Миколай), св. Антонія (на засуві – св. Яків), три вітварі в стіні (св. Михаїла, Іоана Хрестителя, Іоана Непомука), в каплицях – св. Вінцентія Ферезія, св. Тадея	Ікона Богоматері Розарію в головному вітварі, чудотворне різьблене зображення Христа.	Братство Розарію	Флоріан – 1.
Луцьк 6. I пол. XIX ст. Руська провінція	Внебовзяття Богородиці.	Богородиці Св. Пія Св. Вінцентія Ферезія Св. Домініка В каплиці вітварі св. Томи Аквінського, св. Пауїнта Катерини Сієнської	Чудотворна ікона Богородиці в головному вітварі (на засуві – зображення Внебовзяття Богородиці). Ікона св. Іозефа. Зображення Милосердного Ісуса. Ікона св. Ієроніма В каплиці ікони св. Антонія, св. Петра і св. Себастьяна.	Братство Розарію	Рафайл – 1.

<p>Невирків 3. I пол. XIX ст. Руська провінція</p>	<p>Св. Трійці.</p>	<p><i>Богородиці Болячої; Св. Домініка, Св. Яна Непомука Св. Вінцентія Фerezія Исуса Милосердного із зображенням св. Антонія на засуві</i></p>	<p><i>Ікона Богородиці Болячої у головному віттарі (на засуві – ікона св. Трійці)</i></p>	<p>Братство Розарію</p>	
<p>Ляхівці 4. I пол. XIX ст. Руська провінція</p>	<p>Св. Трійці, Внебовзяття Богородиці, Петра і Павла.</p>		<p>Чудотворна ікона Богородиці Чудотворна ікона св. Вінцентія В центральному віттарі – зображення св. Трійці, що коронує Богородицю. Скульптури святих Яцка, Чеслава, Амвросія, Августина, Иосифа і Симеона в головному віттарі. Зображення Розп'ятого Христа, Богородиці, що передає Розарій св. Домініку, святих Домініка, Вінцентія Фerezія, Гацинга, Онуфрія, Іоана Непомука, Теклі, Роха, Еразма в бокових віттарях. Зображення чотирьох євангелістів та Іоана Хрестителя на амвоні.</p>		<p>Адам – 1.</p>

Дані подані на підставі: ДАЖО. Ф. 90, оп. 1, спр. 451, арк. 1 зв.; ДАЖО. Ф. 90, оп. 1, спр. 704, арк. 1–1 зв.; ДАЖО. Ф. 90, оп. 1, спр. 1009, арк. 1–2; ДАЖО. Ф. 90, оп. 2, спр. 2, арк. 16; ДАЖО. Ф. 178, оп. 6, спр. 306, арк. 2–2 зв.; ДАЖО. Ф. 178, оп. 6, спр. 363, арк. 1–1 зв.; ДАЖО. Ф. 178, оп. 6, спр. 1301, арк. 11–13 зв.; ЦДІАК України. Ф. 22, оп. 1, спр. 35, арк. 8 зв. – 10; ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 1176 зв. – 1178 зв.; ЦДІАК України. Ф. 25, оп. 1, спр. 269, арк. 814–818 зв.; ЦДІАК України. Ф. 28, оп. 1, спр. 89, арк. 564–568; ЦДІАК України. Ф. 221, оп. 1, спр. 656; ЦДІАК України. Ф. 2227, оп. 1, спр. 625; ЦДІАК України. Ф. 442, оп. 64, спр. 166-а, арк. 147–147 зв.; ЦДІАК України. Ф. 2227, оп. 1, спр. 651, арк. 84–120; Archivio Generale Domenicani. XIV. Liber LLL. Pars III. P. 254 (f. 2); Archiwum OO. Dominikanów w Krakowie. Kk. 1, k. 1; Archiwum OO. Dominikanów w Krakowie. – Lu 1, k. 13–14; Archiwum OO. Dominikanów w Krakowie. Pr. 26, k. 69–75, 261–262. Biblioteka Jagiełłońska. Dział rękopisów. 6236 III. K. 11–20; Урсу Н. Мистецька спадщина домініканського ордену на Волині (XVII–XIX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 5. С. 91–104; Урсу Н. Мистецька спадщина домініканського ордену XVII–XIX ст. на території України. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 225–227, 270–274; Урсу Н. Храмовий інтер'єр домініканського ордену XVII–XIX століть на землях Волині // Теоретичні та практичні проблеми культурології. Мелітополь, 2005. Вип. 20. С. 20; Barącz S. Wiadomość o klasztorze w o. Dominikanów w Podkamieniu. Lwów, 1887. S.17; Karolewicz G. Wezrwania kościołów dominikańskich w XVII–XVIII wieku // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL. 1972, r. 19. S. 106; Kownacki I. Sparta Polska. Zamość, 1703. S. 71–115; Litak S. Kościoł łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Lublin, 1998. S. 104–112; Nowakowski E. O cudownych obrazach w Polsce Przenajświętszej Matki Bożej. Kraków, 1902, zes. 1. S. 119–759; Steykowski M. Dni roczne Świętych, Błogosławionych y Pobożnych sług Bożych zakonu Kaznodziejskiego. Kraków, 1743. K. E (2) – K (4); Wołyniak (J.M. Gizycki) Wykaz klasztorów Dominikańskich prowincji Ruskiej. Kraków, 1923. T. 2. S. 1–278.

Оксана Прокоп'юк

КАНЦЕЛЯРСЬКІ СЛУЖБОВЦІ В МІСЦЕВИХ ОРГАНАХ ЕПАРХІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ: КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ

Задумуючись над становищем Православної Церкви в Україні XVIII ст., процесами “стандартизації” церковного і релігійного життя, формуванням державної (імперської) церковної політики та її впливу на маси вірних, а отже, творенням Церквою нового типу релігійної свідомості, сучасна українська історіографія традиційно наводить одновекторні міцно усталені висновки про втрату автономії та уніфікацію з російською Церквою. Тоді як на мікрорівні, а саме: єпархії, протопопії, намісництва, монастиря, парафії ці процеси залишаються невивченими. Нерозробленість проблематики не дає змоги виявити особливості стосунків між місцевою і центральною єпархіальною владою; механізм реалізації державної політики; реакцію місцевої духовної еліти на неї тощо. Практично невисвітленою залишається діяльність органів місцевого єпархіального управління в протопопіях та намісництвах, тим більше крізь призму конкретних персоналій безпосередніх носіїв і виконавців владних повноважень¹. У статті маємо на меті дослідити формування кадрового складу канцелярій* духовних правлінь в протопопіях та намісництвах Київської, Переяславсько-Бориспільської та Чернігівської єпархій – установ, що були першими в творенні документопотоку і завершували його. Чи було на кого покласти такі обов’язки? Хто і за чим приходив до канцелярії духовного правління? Спробуємо створити колективний портрет канце-

¹ В роботах істориків XIX – початку XX ст. є лише певні ремарки стосовно канцелярій духовних правлінь, що мають джерельну цінність, див.: Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). К. 1907. С. 174–176; Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий. К. 1912. С. 104–105.

* Живання терміна “канцелярія” досить умовне.

лярських службовців цієї ланки єпархіального управління, розглянувши станове походження, освітній рівень, вікові характеристики, сімейний стан, досвід та здатність до виконання покладених обов'язків, систему оплати праці. За цим первинним аналізом стоїть ширше завдання: з'ясувати зв'язок між кадровим наповненням канцелярій місцевого єпархіального рівня і запровадженням нової моделі управління, її сприйняття, власне, виконавцями; яким чином це позначалося на ефективності функціонування всієї системи єпархіального управління?

Для створення колективного портрету найперспективнішим є застосування методу просопографії, тобто висвітлення біографій найтипівіших репрезентантів певного середовища в той чи інший період. В архівосховищах Києва, Полтави, Чернігова збереглися розрізнені матеріали про станове походження окремих представників канцелярій, їхній освітній рівень, вік, здатність до виконання обов'язків тощо. Така інформація фіксувалася в донесеннях з проханнями прийняти чи звільнити зі служби, видати зароблені кошти, в атестатах і т.п. Проте зібрані в такий спосіб дані є неповними та хаотичними, що не дає змоги створити цілісну картину. Перейти від припущень до конкретики стало можливим завдяки відомостям, запровадження яких ініціював Св. Синод. Практика підготовки відомостей про канцелярських службовців монастиря, намісництва, протопопії та єпархії сформувалась в контексті складання системи обліку чиновництва в Російській імперії². Першим у цьому напрямку з'явився указ від 3 березня 1763 р. про запровадження для всіх службовців атестатів і описів служби, потрібних під час представлення чиновника до нагородження званням або під час звільнення³. Проте створення такої документації не стало регулярним, зазначені документи з'являлися принагідно. Спроби уряду запровадити регулярний і систематичний контроль над чиновництвом за допомогою формулярних списків відносяться до 1764 р. 31 січня 1764 р. всім установам імперії було наказано завести спеціальні журнали для реєстрації даних про службу і поведінку чиновників, надсилати такі послужні списки в Сенат вимагалось через кожні півроку. Також до указу додавалася уніфікована форма звітності,

² Туманова М.Ф. Организация учета чиновничества в 60–90 гг. XVIII в. // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. ст. М. 1983. С. 173–191.

³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (далі – ПСЗ). СПб., 1830. Т. 16 (1762–1765). № 11769. С. 172–173; № 11772. С. 173.

яка містила такі пункти: 1) ім'я та звання; 2) вік; 3) соціальний статус; 4) вступ на службу; 5) які звання і коли отримав; 6) участь у військових походах; 7) чи був у штрафах або підозрах; 8) чи здатний служити далі; 9) чи гідний отримати підвищення у званні⁴.

Положення указів однаковою мірою стосувалися й духовної сфери, зважаючи на принцип єдності церковної і державної реформи. Про отримання одного з чергових таких указів, з вимогою подати відомості про канцелярських службовців у Св. Синод, київський митрополит Арсеній (Могилянський) рапортував 2 грудня 1769 р.⁵ Того ж року розпорядження, в якому йшлося про те, що слід надіслати відомості з інформацією щодо канцелярських службовців, отримали духовні правління Переяславсько-Бориспільської єпархії⁶. Очевидно, саме з указами кінця 60-х рр. XVIII ст. й пов'язана поява перших відомостей про канцелярських службовців духовних правлінь.

Згідно з загальноімперськими, синодальними указами протопопи та намісники мали надсилати до духовної консисторії відомості про канцелярських службовців щорічно. Наші пошуки відповідної документації дали такі результати. Зведеної відомості по Київській митрополії віднайти не вдалося, проте збереглися донесення безпосередньо з протопопій і намісництва, у яких присутні в духовних правліннях ієреї звітують про канцелярських службовців за 1770, 1772, 1773 і 1779 рр.⁷ Три відомості 1769, 1770, 1774 рр. містять дані по протопопіях Переяславсько-Бориспільської єпархії, на жаль, у них немає інформації про канцелярських службовців намісництва⁸. У Державному архіві Чернігівської області нами віднайдено дві відомості за 1773 і 1785 рр., що віддзеркалюють ситуацію

⁴ ПСЗ. СПб., 1830. Т. 16 (1762–1765). № 12030. С. 510; № 12134. С. 715.

⁵ Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА). Ф. 796, оп. 50, д. 370, л. 1, 70.

⁶ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). Ф. 801, оп. 1, спр. 252, арк. 33–33 зв.

⁷ Центральний державний історичний архів України м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 2, 4, 10, 12, 14, 15, 20, 40, 42, 49, 102 зв. – 113; оп. 1020, спр. 4311, арк. 5, 9, 13, 24, 30, 32, 34–35, 37, 41, 43–43 зв., 45 зв., 47, 51, 69–70, 80; оп. 1024, спр. 2181, арк. 1а, 2–2 зв., 5 зв., 7, 10, 16, 22 зв., 24, 28, 31, 36–36 зв., 39, 41, 43, 44 зв., 62, 67–70, 80–81; спр. 2558, арк. 2, 9 зв. – 10, 11 зв. – 12, 16, 18 зв. – 19, 24, 25, 30 зв., 32, 35, 39 зв. – 40, 44 зв. – 45, 48 зв. – 49, 52 зв., 54 зв. – 55, 57, 59 зв., 60, 63 зв. – 64, 66.

⁸ Там само. Ф. 990, оп. 1, спр. 726, арк. 2 зв. – 3 зв.; спр. 799, арк. 3–3 зв.; спр. 1105, арк. 3 зв. – 4 зв.

в протопопіях та намісництвах однойменної єпархії⁹. Брак відомостей по кожній з єпархій за весь період обов'язкового укладання пояснюється не лише поганою збереженістю документів, але й тим, що місцева влада не розуміла потреби у веденні такої документації, відверто ігнорувала обов'язки, що було контекстуальним загальнодержавним проблемам у цій сфері. Впродовж другої половини XVIII ст. для налагодження системи обліку чиновників проведено низку заходів, влада постійно змушена була видавати нові законодавчі акти, які підтверджували і вимагали виконувати попередні постанови, але про регулярність у надходженні відомостей говорити не доводиться¹⁰. Окрім того, відомості, що мали б заповнюватися за єдиним стандартом, містять далеко не повний набір інформації про особу. Найповнішими виявилися матеріали по Київській митрополії. У звітах духовних правлінь, як правило, фіксується прізвище та ім'я, соціальне походження, вік, освіта чи досвід роботи, коротка характеристика здібностей до служби. У трьох відомостях з Переяславсько-Бориспільської єпархії укладачі не вважали за доречне внести інформацію про соціальне походження, освітній рівень, караність, здатність до виконання обов'язків канцелярських службовців. З чорновим характером звітів з Чернігівської єпархії пов'язано те, що вони не містять частини даних, зокрема іноді пропущено імена й прізвища.

Незважаючи на неповноту даних, їхній брак за окремі роки, ми маємо відомості по всіх трьох єпархіях, в одному часовому просторі (в сукупності охоплено 15-річний проміжок)**. Виходячи з припущення про типовість процесів, превалювання певних тенденцій, вважаємо визначене коло документів репрезентативним для розв'язання поставлених завдань. Зазначимо, що відомості про канцелярських службовців духовних правлінь не використовувалися в історичних дослідженнях. З огляду на це, їхня цінність як джерела

⁹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679, оп. 1, спр. 1372, арк. 7 зв. – 9, 26 зв. – 29, 30, 31 зв. – 32, 34 зв. – 35, 37 зв. – 38, 39, 40, 42 зв. – 43, 44, 45; спр. 1037, арк. 7, 11–13 зв., 16, 17, 27, 29 зв. – 30 зв., 32, 33, 37, 38, 40–40 зв., 45, 49–49 зв., 52–53, 62. Варто зазначити, що хронологічний проміжок, представлений у відомостях, характеризується змінами кордонів єпархій, тому окремі протопопії у різні роки перебувають у складі різних єпархій.

¹⁰ Туманова М.Ф. Организация учета чиновничества... С. 182–185.

** Інформацію про канцелярських службовців, зафіксовану у відомостях, наведено в таблицях 1–3, на їхній основі зроблено підрахунки, подані в таблицях 4–7.

для вивчення функціонування місцевих органів єпархіального управління зростає.

Канцелярія духовного правління мала досить примітивну структуру та принагідні шляхи формування кадрового складу. Найчастіше штат канцелярії духовного правління обмежувався писарем та одним-двома (рідко – трьома) писцями при ньому (посади копіїста, підканцеляриста, канцеляриста могли бути, але вони не характерні для канцелярій духовних правлінь). Непоодинокі випадки, коли писар самостійно вів справи духовного правління, наприклад у 1770 р. в Києво-Подольському, Трипільському, Козелецькому, Конотопському духовних правліннях Київської митрополії¹¹. Так само й писець міг уособлювати все канцелярське відділення духовного правління, що часто відбувалося в протопопіях Переяславсько-Бориспільської єпархії¹². Для духовних правлінь намісництва, а подекуди – й протопопій, характерна відсутність канцелярських службовців взагалі. Рапортуючи про канцелярських службовців Гадяцької протопопії та трьох її намісництв: Веприцького, Лютенського і Комишанського у 1770, 1773, 1779 рр., члени духовних правлінь засвідчували, що таких тут немає¹³. Подібну ситуацію зафіксовано в намісництвах Полтавської протопопії у 1770, 1773 рр.¹⁴, Прилуцької – у 1773 і 1779 рр.¹⁵, Лохвицької – у 1770, 1772, 1773, 1779 рр.¹⁶, Сорочинської – у 1772 р.¹⁷, Зіньківської – у 1779 р.¹⁸ (інші приклади див: табл. 1–3).

У духовних правліннях, де канцелярських службовців не було, справи могли вести або безпосередньо присутні в них священики (в намісництвах – самі намісники), або наймані на короткий термін для виконання визначеної роботи канцелярські службовці світських установ чи достатньо грамотні і навчені люди. В духовному правлінні Лохвицької протопопії у 1770 р. обов'язки канцеляр-

¹¹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 107 зв.–109.

¹² Там само. Ф. 990, оп. 1, спр. 726, арк. 2 зв. – 3 зв.; спр. 799, арк. 3–3 зв.; спр. 1105, арк. 3 зв. – 4 зв.

¹³ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 2; спр. 2181, арк. 16; спр. 2558, арк. 25.

¹⁴ Там само, спр. 1998, арк. 4; спр. 2181, арк. 22 зв.

¹⁵ Там само, спр. 2181, арк. 2–2 зв.; спр. 2558, арк. 9 зв. – 10.

¹⁶ Там само, оп. 1020, спр. 4311, арк. 41; оп. 1024, спр. 2181, арк. 31; спр. 2558, арк. 24; спр. 1998, арк. 15.

¹⁷ Там само, оп. 1020, спр. 4311, арк. 37.

¹⁸ Там само, оп. 1024, спр. 2558, арк. 44 зв. – 45.

ських службовців виконували присутні священники¹⁹. Так само канцелярські справи Решетилівської протопопії у 1772 р. вели присутні в духовному правлінні ієреї²⁰. В Прилуцькому, Варвинському, Срібнянському намісництвах Прилуцької протопопії в 1773, 1779 рр. всі справи вели або намісники, або почергово священники²¹. Духовні правління Гадяцької протопопії обслуговували присутні в них ієреї чи найняті на короткий час писці²². Вести справи протопопії, намісництва, отримавши дозвіл єпископа, міг диякон. У Кролевецькому духовному правлінні в 1779 р. обов'язки писаря виконував диякон Кролевецької Святотарваринської церкви Олексій Яновський²³. У Роменському духовному правлінні за писаря був диякон Роменської Миколаївської церкви Григорій Квітка²⁴ (інші приклади див.: табл. 1–3). Слід зазначити, що на всіх рівнях управління при організації нових органів центральна влада Російської імперії в першій чверті XVIII ст. зіткнулася з проблемою браку кадрів, яку вирішували старими перевіреними методами. Так, для Київської духовної консисторії організація канцелярського відділення стала можливою завдяки залученню ченців кафедрального монастиря Св. Софії²⁵. Ведення справ духовних правлінь дияконами та священниками не було чимось новим. Вважаємо, що саме вони виконували ці повноваження раніше, проте зі зростанням документопотоку та вимогами організувати модель управління за новими принципами духовні правління змушені були поступово відмовитися від старої практики ведення справ та розпочати “формування” канцелярських відділень.

Саме перебуванням на етапі становлення, значним елементом штучності в організаційних процесах, низьким статусом пояснюється те, що не було чіткої організаційної структури, усталеного штату та шляхів формування канцелярій духовних правлінь. Додавалися також не менш вагомі фінансові проблеми, до яких апелюють самі духовні правління, пояснюючи відсутність канцелярських службовців. У намісництвах Полтавської протопопії канцелярсь-

¹⁹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 15.

²⁰ Там само, оп. 1020, спр. 4311, арк. 35.

²¹ Там само, оп. 1024, спр. 2181, арк. 2–2 зв; спр. 2558, арк. 9 зв. – 10.

²² Там само, спр. 2181, арк. 16; спр. 1998, арк. 2; спр. 2558, арк. 25.

²³ Там само, спр. 2558, арк. 60.

²⁴ Там само, спр. 2181, арк. 24.

²⁵ Прокоп'юк О.Б. Канцелярія Київської духовної консисторії: штат та функції службовців // Київська старовина. 2005. № 5. С. 83–84.

ких службовців у 1770 та 1773 рр. не було, оскільки, як зазначалося у відомості, їх немає за що утримувати²⁶. На брак коштів для оплати послуг, бодай писця, вказувало керівництво Лохвицької протопопії у 1770 р., Решетилівської протопопії – у 1772 р., намісництв Зіньківської протопопії – у 1779 р.²⁷ Члени духовного правління Крелевецької протопопії у 1779 р. зазначали, що за 10 руб. платні на рік, які вони можуть виділити, важко знайти охочих на писарську посаду, тому обов'язки писаря виконував диякон Олексій Яновський²⁸. Зрештою, суттєві відмінності в розмірах протопопій та намісництв створювали суто практичні передумови до, скажімо, різниці в кількості канцелярських службовців. Про існування при канцелярії допоміжного персоналу знаходимо інформацію лише у відомості з Ічнянської протопопії, де впродовж 1770-х рр. при канцелярії були сторож та посильний, проте цей випадок можна вважати швидше винятком²⁹.

Формування канцелярії духовного правління не було справою виключно місцевої влади, затвердження вибору духовного правління мало відбуватися за участі духовної консисторії та архієрея. В ідеалі процедура потребувала прохання самого претендента, згоди духовного правління, вираженої в донесенні на ім'я єпископа з проханням призначити вказаного претендента на посаду. 24 січня 1764 р. священник Конотопської Успенської церкви Мойсей Парпура доносив у духовне правління Конотопської протопопії, що оскільки писаря тут немає понад 10 років, він, вихованець Києво-Могилянської академії, колишній канцелярист і повітчик Київської духовної консисторії, просить дозволу зайняти місце писаря духовного правління. 4 лютого 1764 р. присутні в духовному правлінні адресували митрополиту донесення з проханням призначити вказаного кандидата писарем. У справі наявне донесення архієрею і самого претендента, датоване 3 лютого 1764 р.³⁰ Про “самодіяльність” духовних правлінь у формуванні штату канцелярій згадують укази, періодично адресовані духовними консисторіями на місця. Так, у Лохвицькому духовному правлінні отримали указ Київської духовної консисторії від 16 березня 1778 р. з заборонаю самостій-

²⁶ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 4; спр. 2181, арк. 22 зв.

²⁷ Там само, спр. 1998, арк. 15; спр. 2558, арк. 44 зв. – 45; оп. 1020, спр. 4311, арк. 35.

²⁸ Там само, оп. 1024, спр. 2558, арк. 60.

²⁹ Там само, спр. 1998, арк. 42; спр. 2181, арк. 68; оп. 1020, спр. 4311, арк. 30.

³⁰ Там само, оп. 1024, спр. 1443, арк. 1–2.

но призначати канцелярських службовців. Відповідно, прийняття на посаду писаря стихарного диякона Лохвицької Преображенської церкви Іллі Пантелеймонова відбувалося за прописаною схемою³¹.

Призначення писаря завершувалося складанням присяги та видачею контракту, що, як правило, укладався на рік та обумовлював оплату праці. Прийняття до канцелярії духовного правління писців було справою самого писаря, оскільки вони утримувалися за його кошт, за винятком тих випадків, коли наймали тільки писця і кваліфікованіших службовців не було³².

Таблиця 4

Соціальне походження канцелярських службовців духовних правлінь

	д.	ц/с.	к.	п.	м.	к/с.	не вказано	всього
Київська митрополія	36	3	19	13	6	—	6	83
Чернігівська єпархія	7	3	7	1	2	2	—	22

Відомості з духовних правлінь Київської митрополії переконливо засвідчують, що за соціальним походженням канцелярські службовці у більшості були вихідцями з духовного стану (в 36 випадках з 77 або 47%). У Чернігівській єпархії представники білого духовенства також переважали — 32%. На друге місце можна поставити вихідців з козацького стану. Досить помітний, особливо на прикладі Київської митрополії, відсоток посполитих серед персоналу канцелярій склався, насамперед, завдяки їхньому залученню як писців. Також у штаті канцелярій духовних правлінь є церковнослужителі, міщани і навіть нащадки канцелярських службовців. У духовному правлінні Криловської протопопії обов'язки писаря у 1769–1770 рр. виконував Іоан Петров, його син Павло займав посаду писця³³. В Уланівському духовному правлінні один з синів писаря Івана Сичевського був писцем у тому самому духовному правлінні, другий — при сотенній Глухівській канцелярії³⁴. Маємо приклади осіб з однаковими прізвищами у складі канцелярій ду-

³¹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2667, арк. 2–3 зв., 6.

³² ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 321, арк. 3–3 зв.; спр. 589, арк. 2–2 зв.

³³ ЦДАК України. Ф. 990, оп. 1, спр. 726, арк. 3–3 зв.; спр. 799, арк. 3 зв.

³⁴ ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 1037, арк. 16.

ховних правлінь трьох єпархій та Київської духовної консисторії. Зокрема, повторюються прізвища Яновський, Чернявський, Величківський, Яковлев, Ждановський, Іванов, Данилевський, Голтвенський, Михайловський, Мартинович. Проте, щоб говорити про родинні зв'язки між ними, цієї інформації замало.

Отже, канцелярії духовних правлінь комплектувалися, перш за все, за рахунок вихідців з родин білого духовенства. Рідше серед канцелярських службовців з'являються представники інших станів. Перевага синів білого духовенства у складі канцелярій духовних правлінь пояснюється, насамперед, сферою функціонування канцелярій, а також взаємозалежністю соціального походження та грамотності, а, отже, спроможності до виконання канцелярських обов'язків. Також слід відзначити, що з середини XVIII ст. в Київській митрополії фіксується надлишок священиків³⁵. На російських матеріалах доведено, що це було викликано державною становою політикою, спрямованою на жорстке обмеження кількості духовенства. У результаті значно зріс показник виходу з стану, а можливість поповнення представниками інших соціальних груп знизилася до мінімуму. Н. Ершова, проаналізувавши справи архіву Петербурзької духовної консисторії, прийшла до висновку, що для представників парафіяльного духовенства цієї єпархії канцелярська служба перебувала на першій позиції серед можливих варіантів виходу з стану³⁶. Ймовірно, що канцелярії духовних правлінь мали те саме значення для священицьких синів, які залишилися без парафії у Київській, Переяславсько-Бориспільській та Чернігівській єпархіях. Ширшому залученню, наприклад, посполитих до участі в канцеляріях духовних правлінь заважали, принаймні, два фактори: низький рівень освіченості в цьому середовищі, а також те, що з них не знімався обов'язок виконувати всі повинності, визначені їхнім залежним становищем. На це, зокрема, вказується в відомостях з Ічнянської протопопії за 1770 та 1772 рр.³⁷

³⁵ Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербацкий... С. 140–141.

³⁶ Ершова Н.А. Социальный статус приходского духовенства и его участие в процессе формирования российской интеллигенции в XVIII столетии // Проблемы истории России XVIII–XX веков (научные чтения памяти профессора Ю.Д. Марголиса). Сыктывкар, 1997. С. 18–19.

³⁷ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 42; оп. 1020, спр. 4311, арк. 30.

Таблиця 5

Освіта канцелярських службовців духовних правлінь

	вивчали філософію	«обучался русской грамоти»	«обучался русской грамоти» + канцелярський досвід	не навчався в школах + канцелярський досвід	Канцелярський досвід	не навчався в школах	не вказано	всього
Київська митрополія	–	8	2	3	6	7	57	83
Чернігівська єпархія	2	2	–	–	4	5	10	22

Про освіту і професійний рівень канцелярського персоналу не завжди йдеться у відомостях: для більш ніж половини канцелярських службовців, чий прізвища фіксуються в звітній документації, такої інформації взагалі немає. На нашу думку, це зумовлено невисоким рівнем освіченості більшості, а також тим, що освіта не була престижною в тогочасному суспільстві. У канцеляріях духовних правлінь переважали канцелярські службовці, які «обучалися русской грамоти», що передбачало вміння читати й писати, або мали досвід канцелярської служби чи те й інше в поєднанні. Очевидно, навчання грамоті для більшості майбутніх канцелярських службовців проходило поза межами навчальних закладів («обучался русской грамоти», «не навчався в школах»), часто в домашніх умовах. Випускників колегій, а тим паче академій, у духовних правліннях знайти практично неможливо. У відомостях з Чернігівської єпархії лише про двох писарів зазначається, що вони вивчали філософію³⁸.

В духовних правліннях вагомим був відсоток тих, хто мав досвід канцелярської служби, що міг здобуватися як у духовних, так і в світських канцеляріях, нижчих або рівних за статусом. На прикладі Київської духовної консисторії нами було доведено, що саме такі канцелярські службовці набагато краще знали свою справу і, відповідно, більше цінувалися³⁹. В духовному правлінні Миргородської протопопії обов'язки писаря виконував звільнений з полкової канцелярії підканцелярист Василь Сокальський⁴⁰. Загалом переважали

³⁸ ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 1372, арк. 7 зв. – 9.

³⁹ Прокоп'юк О.Б. Персонал канцелярії Київської духовної консисторії (1721–1786 роки): спроба створення колективного портрету // Україна в Центральній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 6. К. 2006. С. 361–363.

⁴⁰ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2181, арк. 43.

вихідці з канцелярій сотенного рівня, повітових судових інстанцій (Тимофій Барилів, Іван Роменський, Петро Андрієвський, Кирило Антоненко, Григорій Савин, Демян Куків)⁴¹. Можливі й виняткові ситуації, коли канцелярські обов'язки виконували службовці з вищих інституцій, здобуваючи тут ієрархічно вище місце. Так, Юрія Ханенка, сина козака з села Бобрик Київського полку, 7 червня 1770 р. прийняли до Київської духовної консисторії, а 23 березня 1771 р. він отримав звання копїста, проте дуже швидко, 16 вересня 1771 р., звільнився за власним бажанням з наміром перейти на військову службу. Вже 10 лютого 1772 р. Юрія Ханенка прийняли писарем у духовне правління Трипільської протопопії⁴².

Духовні правління представляли найнижчу ланку єпархіального управління, часто саме сюди приходили для того, щоб розпочати канцелярську службу та навчитися канцелярському ремеслу. Наприклад, Кирила Коломенського, сина священика, 1 вересня 1779 р. було прийнято в Трипільське духовне правління на навчання⁴³. Ідея підготовки службовців у самих канцеляріях, яка виходила від Петра I, стала досить популярною в досліджуваній нами період⁴⁴. Згідно з генеральним регламентом дозволялося набирати до канцелярії осіб, охочих тут працювати, навчати їх, а коли з'явиться вакансія — зараховувати до канцелярії⁴⁵. Цей достатньо ефективний спосіб поповнення штату практикувався фактично в усіх установах. Серед полкових канцелярських відділень Гетьманщини найдосконаліше зазначену справу було поставлено в Чернігівській полковій канцелярії⁴⁶. При Генеральній військовій канцелярії також перебувало чимало осіб, які не належали до штату, але навчалися діловодству⁴⁷. Присутні вони й у канцелярії Київської духовної консисторії⁴⁸.

⁴¹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2558, арк. 9 зв. — 10, 11 зв. — 12, 54 зв. — 55; спр. 1998, арк. 10; оп. 1020, спр. 4311, арк. 30, 34.

⁴² Прокоп'юк О.Б. Персонал канцелярії Київської духовної консисторії... С. 379–380; ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4311, арк. 9.

⁴³ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2558, арк. 32.

⁴⁴ Анисимов Е.В. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII века. СПб., 1997. С. 192–193.

⁴⁵ ПСЗ. СПб., 1830. Т. 6 (1720–1722), № 3534. С. 154.

⁴⁶ Панащенко В.В. Полкове управління в Україні (сер. XVII–XVIII ст.) / НАН України; Ін-т історії України. К., 1997. С. 24.

⁴⁷ Романовський В. Нариси з архівознавства: Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. Харків, 1927. С. 67.

⁴⁸ Прокоп'юк О.Б. Персонал канцелярії Київської духовної консисторії... С. 359–360.

Отже, для більшості канцелярських службовців рівень освіченості полягав у елементарному вмінні читати й писати. Більш об'ємно говорити про професійність канцелярських службовців духовних правлінь можна, залучивши характеристики здібностей у виконанні обов'язків, відомості про штрафування. Для переважної більшості канцелярських службовців їхні здібності у веденні справ за п'ятибальною системою (узагальнення системи оцінювання, максимумально наближене до вживаних у документах характеристик, наше – О.П.), оцінюються як добрі, значно менше задовільних характеристик і досить рідко трапляються “відмінники”. Негативний відгук отримали здібності лише однієї особи, писця Ніжинської протопопії Кирила Охримовського: “в делах понятієм туп и успеха весьма малого”⁴⁹. Інколи в таких характеристиках відзначається чесність, що вже дає змогу зробити певну заявку на реконструкцію морального образу канцелярського службовця. Обов'язковим пунктом відомостей було питання про штрафування особи. Очевидно, що штрафування за потреби застосовувалось, обумовлювалось у контрактах, а його загроза була своєрідним стимулом для належного виконання обов'язків⁵⁰. Скрізь, де є така фіксація, зазначається, що провин та стягнень не було. Єдиний випадок накладення штрафу пов'язаний з канцеляристом Ніжинського духовного правління Іваном Чернявським. Його було покарано за описку в копіях маніфесту, а також запідозрено у виносі справи, яку в результаті було втрачено, з канцелярії⁵¹. Проаналізувавши характеристики двох позицій відомостей, погоджуємося з думкою членів духовних правлінь, які їх засвідчували, що професійний рівень писарів та писців був невисоким, але достатнім для виконання покладених обов'язків.

Таблиця 6

Вік канцелярських службовців духовних правлінь

	до 20	20— 29	30— 39	після 40	не вказано	всього
Київська митрополія	17	36	5	2	23	83
Чернігівська єпархія	3	7	3	6	3	22
Переяславсько- Бориспільська єпархія	4	8	5	4	—	21

⁴⁹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2558, арк. 18 зв. — 19.

⁵⁰ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 589, арк. 2—2 зв.

⁵¹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2558, арк. 18 зв. — 19.

Цікавими є результати спостережень за віковою характеристикою канцелярських службовців. Переважають особи вікової категорії від 20 до 30 років, причому кількість канцелярських службовців після 30 років різко знижується (особливо помітно на прикладі Київської митрополії). Такі цифри в поєднанні з нашими знаннями про соціальну структуру персонального складу канцелярій схиляють до думки, що переважна більшість нащадків білого духовенства чекала тут на досягнення обов'язкового вікового цензу для висвячення. Згідно з Духовним регламентом, однією з умов висвячення в сан священника було досягнення претендентом 30-літнього віку, цілком доречною в цей період була служба в канцелярії духовного правління. Особи до 20 років, як правило, виконували обов'язки писців, навчалися канцелярського ремесла. Невелику кількість писарів у віці після 30 і ще меншу – після 40 років, може бути пояснено кар'єрним зростанням і, відповідно, переходом на службу до інституції вищого рівня. Проте більшою мірою це вказує на ставлення до канцелярської служби в духовному правлінні як до певного непостійного, перехідного етапу в житті. Укріпитися в цій думці змушують підрахунки щодо сімейного стану канцелярських службовців. Трохи більше половини з них неодружені. Водночас, суттєвим уже є число канцелярських службовців з досвідом роботи, в зрілому віці, одружених, які мали дітей та передавали їм знання канцелярської справи.

Таблиця 7

Сімейний стан канцелярських службовців духовних правлінь

	одружених	неодружених	не вказано	всього
Київська митрополія	23	31	29	83
Чернігівська єпархія	10	10	2	22
Переяславсько-Бориспільська єпархія	8	11	2	21

Канцелярські службовці при духовних правліннях утримувалися за рахунок зборів, що відповідало тогочасній практиці. Так, фінансування канцелярії Київської духовної консисторії здійснювалося за загальноєпархіальний кошт через систему оподаткування парафіяльних дворів. Дослідники о. Микола Шпачинський, а за ним Іван Граєвський вказували, що на канцелярії при духовних правліннях збирали по 1 коп. з кожного двору протопопії, а також з кожного шлябного квітту стягувалося 2–3 коп.⁵² Проте, як свідчать документи, розміри оп-

⁵² Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могиланский... С. 174; Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербатский... С. 104–105.

лати писарів у кожному духовному правлінні певною мірою відрізнялися. У 1741 р. на оплату праці писаря Пириятинського духовного правління Андрія Іванова священники мали давати від кожної парафії по 30 коп. за рік⁵³. На писаря Воронежської протопопії в 70-х рр. XVIII ст. збирали з кожного парафіяльного двору по 2 коп., а з вікарних священників – по 20 коп.⁵⁴ Зважаючи на механізм формування потрібної суми, варто зазначити її суттєву варіативність залежно від розмірів протопопії, намісництва. У 1772 р. Пириятинське духовне правління уклало контракт з Максимом Баглаєвським, в якому річна платня визначалася в розмірі 30 руб.⁵⁵ Така сама сума 28 січня 1778 р. передбачалася його наступникові Прокопу Павельському⁵⁶. Писар Конотопської протопопії на початку 80-х рр. XVIII ст., згідно з контрактом, отримував 25 руб.⁵⁷ Порівнюючи з оплатою праці канцелярських службовців Київської духовної консисторії, де після підняття тарифних ставок у 1773–1776 рр. річна грошова платня канцеляристу становила в середньому 60 руб., підканцеляристу – 39 руб., копіїсту – 30 руб., писцю – 21 руб.⁵⁸, писар духовного правління отримував на рівні копіїста духовної консисторії. Малою була оплата праці писаря духовного правління порівняно з полковими канцелярцями. Розмір річної грошової платні писарю Гадяцької полкової канцелярії становив 80 руб. уже в 1747 р.⁵⁹ В Полтавському полку писар отримував 42 руб. 75 коп., у Гадяцькому – 60 руб., у Чернігівському – 18 руб., у Лубенському – 60 руб. річної платні і т.п.⁶⁰ Писарі духовних правлень отримували на рівні, а то й більше за сотенних канцелярських службовців, що, в свою чергу, пояснює появу останніх у духовних правліннях⁶¹. Писці в духовних правліннях утримувалися виключно коштом писаря й, очевидно, розміри платні та її форма визначалися на його власний розсуд⁶².

⁵³ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 483, арк. 1–1 зв.

⁵⁴ Там само, спр. 2270, арк. 1.

⁵⁵ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 321, арк. 3–3 зв.

⁵⁶ Там само, спр. 589, арк. 2–2 зв.

⁵⁷ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2871, арк. 1.

⁵⁸ Там само, оп. 1020, спр. 4250, арк. 3, 32–32 зв., 77–77 зв., 87–87 зв., 115–115 зв., 119, 125–125 зв., 127–127 зв., 156–156 зв., 158–158 зв., 160–160 зв., 162–162 зв.

⁵⁹ А.П.-ж. Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII ст., её состав и содержание // Киевская старина. 1887. № 8. С. 781.

⁶⁰ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. К. 1959. С. 226–227.

⁶¹ Там само. С. 271.

⁶² ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 10; ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 321, арк. 3–3 зв.; спр. 589, арк. 2–2 зв.

Відповідно до законодавчих приписів та традиційної схеми того часу, кошти писарям передбачалося виплачувати за третинами року (тобто за чотири минулі місяці)⁶³. Проте визначеної регулярності у виплаті платні не спостерігається. Зазначимо, що різниця між задекларованим графіком виплат і повною його відсутністю в постійній практиці спостерігається на рівні Київської духовної консисторії, Св. Синоду⁶⁴. Типовою така ситуація була і для світських установ⁶⁵. Неспроможні самостійно ліквідувати проблему, коріння якої слід шукати в механізмі фінансування, керівники протопопії чи намісництва часто зверталися по допомогу до вищої єпархіальної влади. Так, 14 лютого 1745 р. митрополиту Рафаїлу (Заборовському) адресував донесення пирятинський протопоп зі скаргою, що частина священників уже три роки відмовляється виплачувати кошти на писаря і просив митрополитом указом зобов'язати їх до цього⁶⁶. Часто канцелярські службовці самостійно зверталися до архієрея з відповідними проханнями. 28 липня 1774 р. писар духовного правління Воронежської протопопії Олексій Яновський адресував митрополиту донесення, в якому вказував, що був прийнятий на посаду писаря 2 червня 1770 р., проте грошову плату за окремі роки не отримав досі, оскільки священники відмовляються надсилати кошти, а тому просив митрополита втрутитися⁶⁷. Не завжди з писарем розраховувалися навіть після його звільнення. Писар Лубенської протопопії Матвій Данеєвич півроку займав цю посаду, належно виконував свої обов'язки, після чого протопоп звільнив його і прийняв нового писаря, при цьому залишив Данеєвича без оплати. Ображений колишній писар у листі до митрополита від 20 квітня 1745 р. просив наказати заплатити йому за півроку⁶⁸. Того ж року з проханням вплинути на справу видання платні звертається до чернігівського єпископа писар, в минулому

⁶³ ПСЗ. СПб., 1830. Т. 7 (1723–1727). № 4682. С. 436–437; ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 589, арк. 2–2 зв.

⁶⁴ Барсов Т.В. Синодальные учреждения прежнего времени. СПб., 1897. С. 14–15; Прокоп'юк О.Б. Повсякденне життя канцелярських службовців Київської духовної консисторії: прибутки та витрати // Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. К., 2007. Вип. 6. С. 394–396.

⁶⁵ Щербина В. Великорусские чиновники в Киеве в двадцатых годах XVIII столетия // Киевская старина. 1891. № 11. С. 302–304.

⁶⁶ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 483, арк. 1–1 зв.

⁶⁷ Там само, спр. 2270, арк. 1.

⁶⁸ Там само, спр. 478, арк. 1–2.

Мглинської протопопії, а тепер – Свіржського духовного правління, Андрій Бордяковський⁶⁹. Ситуація з оплатою праці писців видається ще більш незадовільною. У 1758 р. писар Роменської протопопії священник Семен Самойлович не лише не видав зароблені за чотири місяці кошти роменському жителю Петру Кадигробу, який виконував обов'язки копїста, а й завдав тому побоїв і “віддалив” від духовного правління⁷⁰.

Натуральні виплати писарю духовного правління, які були звичною тогочасною практикою та становили офіційно затверджену частину платні службовця канцелярії духовної консисторії, Св. Синоду, в документах не фіксуються. Цікаво, що В. Дядиченко стосовно сотенних канцелярій стверджує, що, як правило, їхні писарі отримували лише грошову плату⁷¹. Питання, чи були в канцелярських службовців, окрім річної грошової платні, інші доходи, поки залишається відкритим.

Канцелярія духовного правління не мала окремого приміщення. Місцем зібрання самого духовного правління, як правило, був будинок протопопа. Так, у Гадяцькій протопопії в його домі не лише збиралося духовне правління, а й зберігалася вся документація протопопії⁷². Відповідно, питання організації робочого місця та місця проживання писаря й писців були абсолютно неврегульованими. Така нерозділеність приватного й публічного на рівні місцевої влади створювала суттєві перепони до її ефективного функціонування.

Чи влаштовувала служба в духовних правліннях її службовців можна дізнатися, проаналізувавши динаміку зміни персонального складу. Найпоказовішими є дані по Київській митрополії, оскільки вони представляють майже десятирічний хронологічний проміжок. Говорити про мобільність, відштовхуючись від відомостей Чернігівської єпархії, неможливо, оскільки дані по більшості духовних правлінь фіксуються одноразово, Переяславсько-Бориспільська єпархія нецікава через досить малий часовий проміжок, представлений у звітах. Для більшості служба в канцелярії духовного правління обмежувалася 1–2 роками, а то й меншим проміжком часу. Досить рідко відомості фіксують випадки тривалої служ-

⁶⁹ ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 636, арк. 1–2.

⁷⁰ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1093, арк. 1–4.

⁷¹ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... С. 271.

⁷² ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 994, арк. 15–15 зв.

би, близько 10 років, їхній перелік не займе багато місця. Григорія Сияльського, сина священника, було прийнято в духовне правління Глухівської протопопії писцем 12 червня 1773 р., через два роки – призначено писарем, він займав цю посаду і в 1779 р.⁷³ Артем Щербицький – канцелярист духовного правління Козелецької протопопії з 1771 по 1779 рр.⁷⁴ Філіп Ключинський, міщанин за походженням, прийнятий писарем у духовне правління Борзнянської протопопії в 1760 р. У 1772 р. на цій посаді його замінив також виходець з міщанського середовища Дмитро Краснопольський⁷⁵. Обов'язки підканцеляриста в духовному правлінні Лубенської протопопії у 1773–1774 рр. виконував Олексій Базилевський, 6 березня 1774 р. його призначили канцеляристом, він обіймав цю посаду і в 1779 р.⁷⁶ З 1765 по 1779 рр. в канцелярії Пирятинського духовного правління перебував Максим Баглаєвський: на посаді спочатку копїста, а з 1772 р. – писаря. Тривалість служби Баглаєвського зумовлювалась, перш за все, отриманням ним місця диякона та сумісництвом повноважень. У 1778 р. писарем призначили Прокопа Павелського, проте він уже в серпні просив звільнення, а Максим Баглаєвський повернувся до виконання обов'язків⁷⁷. Всі щаблі канцелярської служби в духовному правлінні Зіньківської протопопії пройшов Симон Мелчевський, прийнятий у січні 1769 р. копїстом, в 1771 р. вже значиться як канцелярист, а 1774 – як писар, востаннє зустрічаємо його на цій посаді у відомості 1779 р.⁷⁸ Насправді своєрідний рекорд канцелярської служби в духовному правлінні встановив Лук'ян Рожанський. Як свідчить його біограма, син козака, який не навчався в школах, з 1752 по 1766 р. виконував обов'язки канцеляриста, а з 1766 р. – писаря духовного правління Прилуцької протопопії. Відомості 1773, 1779 рр. незмінно фіксують Рожанського писарем духовного правління. Востаннє ми зустрічаємо його у відомості за 1785 р. цього ж Прилуцького духовного правління, але вже у складі Чернігівської єпархії⁷⁹. Таким чином, загальний стаж канцелярської служби Лук'яна Ро-

⁷³ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2558, арк. 39 зв. – 40.

⁷⁴ Там само, арк. 59 зв., 66.

⁷⁵ Там само, спр. 1998, арк. 20; оп. 1020, спр. 4311, арк. 69.

⁷⁶ Там само, оп. 1024, спр. 2558, арк. 11 зв. – 12.

⁷⁷ Там само, арк. 30 зв., 35; ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 589, арк. 1–2 зв.; спр. 607, арк. 1–2 зв.

⁷⁸ Там само, спр. 2558, арк. 44 зв. – 45.

⁷⁹ Там само, арк. 9 зв. – 10; ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 1372, арк. 7 зв. – 8.

жанського на 1785 р. становив 33 роки. Загалом, мобільність канцелярських службовців духовних правлінь була досить високою, як правило, вони довго тут не затримувалися, що не могло стати сприятливим фактором для розвитку діловодства на місцях.

Важко простежити, чи давала служба у канцелярії путівку в життя. У відомостях не вказується інформація щодо вибуття канцелярських службовців духовних правлінь. Ті прохання про звільнення, які нам вдалося виявити, також не містять вказівок на подальше місце слідування прохача⁸⁰. Як уже зазначалося, часто канцелярська служба завершувалася отриманням місця священика. Трапляються випадки, коли канцелярських службовців духовних правлінь висвячували дияконами й вони далі вели справи, як згадуваний писар Пирятинської протопопії Максим Баглаєвський⁸¹. Писця Лохвицького духовного правління Ілля Пантелеймонова через рік служби у 1778 р. було висвячено стихарним дияконом Лохвицької Преображенської церкви і далі він суміщував обов'язки з канцелярії. 23 травня 1782 р. Ілля подав донесення митрополиту з проханням удостоїти його писарської посади⁸². Спроби зробити канцелярську кар'єру були спорадичними. Яскравим прикладом успішного просування кар'єрними щаблями є біограма Олексія Спичака. Син козака Ніжинського полку, він у 1770–1772 рр. був писцем духовного правління Борзнянської протопопії. 2 липня 1773 р. Олексія Спичака прийняли до Київської духовної консисторії, 12 листопада 1774 р. він отримав звання копіїста, через рік, 23 листопада 1775 р., – підканцеляриста. В 1778 р. Олексій – уже канцелярист і виконує обов'язки повітчика Київського повіття, 19 травня 1780 звільнився у зв'язку з одруженням⁸³.

Давній принцип взаємозв'язків центральної і місцевої духовної влади характеризувався незначним паперовим потоком, натомість передбачалася практика регулярних (щорічних) об'їздів архієреєм єпархії і особистий контроль не лише над місцевими духовними органами влади, але й загалом над усіма сферами релігійного життя. “Нові порядки”, одним з аспектів яких стала організація та розвиток канцелярій духовних правлінь, не були зрозумілими на міс-

⁸⁰ ДАПО. Ф. 801, оп. 1, спр. 767, арк. 1; спр. 832, арк. 1; спр. 589, арк. 1; спр. 607, арк. 1; спр. 672, арк. 1–2; спр. 4653, арк. 1.

⁸¹ Там само. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2558, арк. 30 зв., 35.

⁸² Там само, спр. 2667, арк. 2.

⁸³ Там само, спр. 1998, арк. 20; Прокоп'юк О.Б. Персонал канцелярії Київської духовної консисторії... С. 381.

цях, як і потреба їхнього виконання. Результатом традиційного мислення, стійкого переплетення приватного й публічного на рівні місцевої єпархіальної влади, певною мірою, фінансової неспроможності, стало те, що через п'ятдесят років після прийняття Духовного регламенту далеко не в усіх протопопіях, а тим більше — у намісництвах, було організовано канцелярські відділення. Там, де канцелярії все-таки було створено, вони уособлювалися, перш за все, писарем, який, на власний розсуд, в міру своєї справності та фінансової спроможності, міг розширити штат. Якісні характеристики кадрового наповнення можна вважати відповідними своєму часу. В канцеляріях переважали писарі та писці з початковим рівнем освіти, достатнім для того, щоб прочитати та переписати документ, їхні професійні здібності загалом оцінюємо як достатні для задоволення потреб духовного правління. По-справжньому успішній роботі заважало специфічне ставлення канцелярських службовців до служби і, відповідно, породжуваний ним високий ступінь мобільності. Вихідці зі священницьких родин, канцелярські службовці віком до 30 років, а саме вони становили більшість, сприймали канцелярію духовного правління як місце перебування до висвячення та отримання парафії. Представники інших станів, через різні обставини, також ставилися до канцелярської справи як до тимчасового явища і лише незначний відсоток орієнтувався на тривалу службу. Нарешті, й оплата праці не стала тим фактором, що міг би заохотити. Саме під таким кутом зору стає зрозумілим вільне поведення керівництва протопопії, намісництва зі звітною документацією, численні її фальсифікації, невчасне надсилання і загалом коріння незадовільного функціонування всієї системи єпархіального управління у рамках нової моделі, але з традиційним прочитанням.

Канцелярські службовці в духовних правліннях Київської митрополії⁸⁴

Ім'я та прізвище	С/п*	Вік	Освітній рівень, досвід	Сімейний стан	Термін перебування на посаді	Кара- ність	Здатність до виконання обов'язків	Дані ста- ном на (рік)
<i>Духовне правління Києво-Подольської протопопії</i>								
Максим Андрєєв	к.	—	—	—	писар	—	—	1770
Терентій Костиків	ц/с	28	—	—	писар	—	—	1772
Прокопій Беланов	п.	22	—	—	писець	—	—	1772
Тимофій Барилів	к.	22	не навчався в школах, січень 1773–27.03.1776 Смілянське сотенне правління, квітень 1776–1777 писар Смілянського духовного правління	неодру- жений	30.07.1778 писар	не був	“поняття средственнего”	1779
<i>Духовне правління Верхньокіївської протопопії</i>								
Немає								1770
<i>Духовне правління Трипільської протопопії</i>								
Іосиф Савецький	п.	—	—	—	писар	—	—	1770

⁸⁷ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1998, арк. 2, 4, 10, 12, 14, 15, 20, 40, 42, 49, 102 зв. – 113; оп. 1020, спр. 4311, арк. 5, 9, 13, 24, 30, 32, 34–35, 37, 41, 43–43 зв., 45 зв., 47, 51, 69–70, 80; оп. 1024, спр. 2181, арк. 1а, 2–2 зв., 5 зв., 7, 10, 16, 22 зв., 24, 28, 31, 36–36 зв., 39, 41, 43, 44 зв., 62, 67–70, 80–81; спр. 2558, арк. 2, 9 зв. – 10, 11 зв. – 12, 16, 18 зв. – 19, 24, 25, 30 зв., 32, 35, 39 зв. – 40, 44 зв. – 45, 48 зв. – 49, 52 зв., 54 зв. – 55, 57, 59 зв., 60, 63 зв. – 64, 66.

* В графі соціальне походження (с/п) в таблицях вживані такі скорочення: д. – з духовенства, ц/с – з церковнослужителів, м. – з міщан, к. – з козаків, п. – з посполитих, к/с – з канцелярських службовців.

Юрій Ханенко	к.	27 28	підканцелярист КАК	неодру- жений	10.02.1772 призначений писарем	—	“состояния честнаго и в должности своей исправен”	1772 1773
Максим Ждановський	а.	18	—	—	вересень 1773 копіст	—	“состояния честнаго и в поручаемых ему делах исправен”	1773
Василь Добринський	п.	27	“обучался русской грамати”	неодру- жений	1.06.1777 писар	—	“состояния добропорядочнаго и в должности оной исправен”	1779
Кирило Коломенський	а.	20	—	—	1.09.1779 прийнятий на навчання	—	“обиходится порядочно и незазорно”	1779
<i>Духовне правління Києво-Печерської протопопії</i>								
Ігнат Кулик	м.	— — 32	—	бездітний — має доньку	писар	—	—	1770 1772 1773
Кирило Садковський	а.	32	“учился толко поруски писат и читать”, 1763 копіст, підканце- лярист канцелярії КАК; писар Видубицького монастиря	має двох синів	31.01.1777 писар	не був	“дела отправляет добропорядочно и безостановочно”	1779
<i>Духовне правління Ніжинської протопопії</i>								
Немає								1770 1772
Петро Яновський	а.	—	—	—	копіст	—	—	1773

Іван Чернявський	д.	28	не навчався в школах, 1769 копіїст, 1773 підканцелярист сотенного правління	неодружений	1776 підканцелярист, 1777 канцелярист	був	“понятія и успеха весьма средственнаго”	1779
Кирило Охрімовський	ц/с	25	не навчався в школах	одружений, дітей не має	писець	не був	“в делах понятієм туп и успеха весьма малого”	1779
<i>Духовні правління намісництв Ніжинської протопопії</i>								
Немає								1772 1773
<i>Духовне правління Глухівської протопопії</i>								
Іван Роменський	к.	28	канцелярист земського суду Глухівського повіту	неодружений	писар	–	–	1770
Прокоп Чернявський	п.	20	–	неодружений	писець	–	–	1770
Петро Андрієвський	–	27	канцелярист земського суду Глухівського повіту	одружений, дітей чоловічої статі не має	писар	–	–	1772
Іван Кириченко	к.	17 19	–	–	писець	–	–	1772 1773
Василь Зубківський	ц/с	44	канцелярист кафедральної контори	має одного сина	писар	–	–	1773
Григорій Степанович	д.	19	–	–	писець	–	–	1773
Григорій Сияльський	д.	29	“обучался русской грамоти”	неодружений	12.06.1773 писець, 12.06.1775 писар	–	–	1779

<i>Духовне правління Козелецької протопопії</i>								
Іван Сахновський (Соханський)	м.	— 48 49	—	має одного сина і доньку	писар	—	—	1770 1772 1773
Артем Шербацький	д.	25 26 34	не навчався в школах	бездітний має доньку має одного сина	1771 канцеля- рист	не був	“качеств средственних, понятіе отчасти имеет”	1772 1773 1779
Омелян Харкович	п.	22	не навчався в школах	дітей чоловічої статі не має	1776	не був	“качеств добрых, понятія и успехи имеет отчасти”	1779
<i>Духовні правління намісництв Козелецької протопопії</i>								
Немає								1772 1773
<i>Духовне правління Крелевецької протопопії</i>								
Немає								1770
Денис Молчановський	—	—	—	—	писар	—	—	1773
Олексій Яновський	диякон Крелевецької Святоварваринської церкви							1779
<i>Духовне правління Борзнянської протопопії</i>								
Філіп Ключинський	м.	38	—	має одну доньку	початок травня 1760 призначений писарем	—	“состоянія честнаго, в должности своей исправный”	1770
Олексій Спичак	к.	1416	—	неодру- жений	писець	—	—	1770 1772

Дмитро Краснопольський	м.	35 36	—	має двох доньок	1 липня 1772 писар	—	“состоянія честнаго в должности своей исправный”	1772 1773
Іван Онанкін	м.	12	—	—	писець		—	1773
Герасим Паляничка	к.	26	в латинських школах не навчався	одруже- ний	15 серпня 1776 писар	не був	“состоянія честнаго и в делах харошее понятие и успех имеет”	1779
Євстафій Величківський	—	23	в латинських школах не навчався	неодру- жений	12 жовтня 1779 писець	не був	“состоянія честнаго и в делах понятие имеет”	1779
<i>Духовні правління намісництв Борзнянської протопопії</i>								
Немає								1770 1772
<i>Духовне правління Конотопської протопопії</i>								
Іосиф Савецький	п.	—	—	—	писар	—	—	1770
<i>Духовне правління Воронежської протопопії</i>								
Немає								1770
<i>Духовне правління Івангородської протопопії</i>								
Немає								1779
<i>Духовне правління Олишевського (Ольшанського) намісництва</i>								
Немає								1779
<i>Духовне правління Лубенської протопопії</i>								
Євфим Нетеса	д.	—	—	неодру- жений	писар	—	—	1770
Василь Прохоров	д.	—	—	неодру- жений	канцелярист	—	—	1770 1772 1773

Никифор Данилевський	д.	—	—	одружений, бездітний	писар	—	—	1772 1773
Олексій Базилевський	д.	23	“обучался русскої грамати”	неодружений	1773–6.03. 1774 підканцелярист, 6.03. 1774 канцелярист	не був	“качеств, понятія в делах и успеха средственных”	1773 1779
Кирило Антоненко	—	25	“обучался русскої грамати”, 20.05.1767–14.02. 1777 підписок земського суду Лубенського повіту	неодружений	6.03. 1777 прийнятий писарем	не був	“качеств, понятія в делах и успеха средственных”	1779
<i>Духовні правління намісництв Лубенської протопопії</i>								
Немає								1770 1772
<i>Духовне правління Прилуцької протопопії</i>								
Лук'ян Рожанський	к.	— 33 39	не навчався в школах	одружений, має одного сина	1752–1766 канцелярист, з 1766 писар	не був	“качеств добрих понятія и успеха надежного”	1770 1773 1779
Андрій Троцина	д.	— 20	—	—	писець	—	—	1770 1773
Василь Васькевич	д.	19	—	—	писець	—	—	1773
Григорій Савин	м.	28	не навчався в школах, 1774–1777 підписок земського суду Прилуцького повіту	неодружений	1770–1774 писець, 1777 канцелярист	не був	“качеств добрых ...”	1779

Федір Липяцький	д.	27	не навчався в школах	неодружений	1 січня 1779 писець	не був	“качеств „ добрих ...”	1779
<i>Духовне правління Прилуцького намісництва</i>								
Немає								1773 1779
<i>Духовне правління Варвинського намісництва</i>								
Немає								1773 1779
<i>Духовне правління Срібнянського намісництва</i>								
Немає								1773 1779
<i>Духовне правління Роменської протопопії</i>								
Григорій Квітка	диякон Роменської Миколаївської церкви							1770 1772 1773
Василь Рудявський	д.	–	–	–	писець	–	–	1772
Петро Кропива	–	–	–	–	писець	–	–	1773
Немає								1779
<i>Духовне правління Лохвицької протопопії</i>								
Немає								1770 1773 1779
<i>Духовні правління намісництв Лохвицької протопопії</i>								
Немає								1770 1773 1779

<i>Духовне правління Пириятинської протопопії</i>								
Іван Бутенков	к.	–	–	–	писар	–	–	1770
Максим Баглаєвський	к.	– 26 31	“обучался русской граммати”	одружений, має одного сина	26.06.1765 копіст, 1.01.1772 писар	не був	“качества честного и в делах понятие и успех имеет хорошей”	1770 1772 1773 1779
Василь Сиренков (?)	п.	20	–	неодружений	24.01.1772 писець	–	“к надежному состоянию предвидится”	1772
Федір Баткевський	д.	18	–	неодружений	15.05.1773 писець	–	“надежным состоянию предвидячи”	1773
Прокоп Павелський	п.	29	“обучался русской граммати”	одружений, дітей немає	13.08.1774 копіст	не був	“качества честного и в делах понятие и успех имеет изрядній”	1779
<i>Духовне правління Ічнянської протопопії</i>								
Василь Книшевський	п.	23	–	–	писець	–	–	1770
Михайло Солодовниченко	п.	20 21	–	неодружений	писець	–	–	1770 1772
Іван Скляренко (Терентій Шкляренко)	п.	18	–	–	писець	–	–	1770
Дем'ян Куків (?)	к.	31 33	1764 підписок сотенної канцелярії	одружений, має доньку	писар	–	–	1772 1773
Федір Стефановський	д.	17	–	–	підписок	–	–	1773
Афанасій Марковський	п.	24	“обучался русской граммати”	одружений, дітей чоловічої статі немає	1775 писець, 12.02.1778 писар	не був	“в должности его надежен”	1779

<i>Духовне правління Ічнянського намісництва</i>								
Яким Демяновський	к.	26 27	–	одружений, дітей немає	писар	–	–	1770 1772 1773
<i>Духовне правління Полтавської протопопії</i>								
Федір Петров	к.	–	–	одружений, дітей немає	писар	–	–	1770
Корній Стефанов	д.	–	–	неодружений	писець	–	–	1770
Феодосій Богуцький	д.	–	–	неодружений	писець	–	–	1770
Микола Шумянський	к.	–	–	неодружений	писець	–	–	1770
Григорій Івано(...)	д.	–	–	неодружений	писар	–	–	1773
Трохим Петровський	д.	–	–	неодружений	підканцелярист	–	–	1773
Євстафій Щетинський	д.	–	–	неодружений	підканцелярист	–	–	1773
Петро Іршановський	д.	–	–	неодружений	писець	–	–	1773
<i>Духовні правління в намісництвах Полтавської протопопії</i>								
Немає								1770 1773
<i>Духовне правління Зіньківської протопопії</i>								
Корнелій Давидовський	диякон соборної Олошнисянської Преображення Господнього церкви							1770 1772 1773

Симон Мелчевський	А.	21 22 28	“обучался русской граммати”	дітей чоловічої статі немає	січень 1769 прийнятий копістом, 1771 канцелярист, 1774 писар	не був	“состояния добраго, а понятіе в делах средственное имеет”	1772 1773 1779
Семен Мартинович	А.	20	“учился русской граммати”	неодружений	1775 писець	не був	“состояния добраго и понятия средственнаго”	1779
<i>Духовне правління Зіньківського намісництва</i>								
Немає								1772 1779
<i>Духовне правління Груньського намісництва</i>								
Степан Шимоновський	А.	17 18	–	–	1772 копіст	–	“ведет себе честно”	1772 1773
<i>Духовне правління Котевського намісництва</i>								
Немає								1772
<i>Духовне правління Куземінського намісництва</i>								
Яків Лук'янов	А.	–	–	має одного сина	1759 писар	–	“ведет себе честно”	1772
Немає								1773
<i>Духовне правління Гадяцької протопопії</i>								
Немає								1770 1772 1773 1779
<i>Духовне правління Веприцького намісництва</i>								
Немає								1770 1772 1773 1779

<i>Духовне правління Лютенського намісництва</i>								
Немає								1770 1772 1773 1779
<i>Духовне правління Комишанського намісництва</i>								
Немає								1770 1772 1773 1779
<i>Духовне правління Миргородської протопоії</i>								
Петро Андриєнків	к.	29	–	одруже- ний	писар	–	–	1770
Іван Антонієв	д.	21	–	–	писець	–	–	1770
Микола Стефанов	п.	17	–	–	писець	–	–	1770
Максим Іванов	к.	19	–	–	писець	–	–	1770
Василь Сокальський	к.	21 25	підканцелярист полкової канцелярії	неодру- жений	писар	–	–	1772 1773
Максим Алексеєнков	к.	21	–	неодру- жений	писець	–	–	1772
Іван Варвинський	д.	15	–	неодру- жений	писець	–	–	1772
Михайло Полетченко	д.	17	–	неодру- жений	писець	–	–	1773
Василь Данилченко	к.	15	–	неодру- жений	писець	–	–	1773
<i>Духовне правління Сорочинської протопоії</i>								
Ігнат Гаврилів	д.	–	–	–	писар	–	–	1770
Матвій Іванов	д.	–	–	–	писець	–	–	1770
Яким Голтвенський	д.	26	–	–	писар	–	–	1772

Павло Власенков	А.	18	—	—	писець	—	—	1772
<i>Духовне правління Сорочинського намісництва</i>								
Немає								1772
<i>Духовне правління Городиського намісництва</i>								
Немає								1772
<i>Духовне правління Омельницького намісництва</i>								
Немає								1772
<i>Духовне правління Кременчуського намісництва</i>								
Немає								1772
<i>Духовне правління Решетилівської протопопії</i>								
Немає								1770 1772 1773
<i>Духовне правління Кобеляцької протопопії</i>								
Немає								1770
<i>Духовне правління Старокодацької протопопії</i>								
Немає								1770
<i>Духовне правління Пісковської протопопії</i>								
Немає								1770
<i>Духовне правління Голтвянської протопопії</i>								
Іоаким Голтвенський	диякон Голтвянської Богоявленської церкви							1773
Денис Лаврентієв	А.	21	—	—	писець	—	—	1773
<i>Духовне правління Смілянського намісництва</i>								
Стефан Янович	—	—	—	одружений, дітей немає	писар	—	—	1772
Фома Малярєвський	дяк Смілянської св. Параскеви церкви							1773

Канцелярські службовці в духовних правліннях Переяславсько-Бориспільської єпархії⁸⁵

Ім'я та прізвище	С/п	Вік	Освітній рівень, досвід	Сімейний стан	Термін перебування на посаді	Караність	Здатність до виконання обов'язків	Дані станом на (рік)
<i>Духовне правління Переяславської протопопії</i>								
Петро Каневецький	–	20 21	–	неодружений	писець	–	–	1769 1770
Ігнат Потапович	–	30 31	–	неодружений	писець	–	–	1769 1770
Іоаким Михайловський	вікарний священик Переяславської Покровської церкви							1774
<i>Духовне правління Бориспільської протопопії</i>								
Іаков Скрязенович	–	29 30	–	–	писець	–	–	1769 1770
Іоан Мисник	–	22 23	–	неодружений	писець	–	–	1769 1770
Іоаким Явський (?)	–	41	–	одружений, три сини	писець	–	–	1774
<i>Духовне правління Баршівської протопопії</i>								
Григорій Кондратов	–	48 49 53	–	неодружений	писар	–	–	1769 1770 1774
Яким Яковлев	–	35	–	одружений, один син	писець	–	–	1769 1770

⁸⁵ ЦДАК України. Ф. 990, оп. 1, спр. 726, арк. 2 зв. – 3 зв.; спр. 799, арк. 3–3 зв.; спр. 1105, арк. 3 зв. – 4 зв.

<i>Духовне правління Басаньської протопопії</i>								
Євстафій Компанейченко	–	28	–	одружений	писар	–	–	1769
Михайло Кахуловський	–	17	–	неодружений	писець	–	–	1769
Лазар Дорошенко	–	40	–	одружений, один син	писар	–	–	1770
Михайло Вдовиченко	–	22	–	неодружений	писар	–	–	1774
<i>Духовне правління Золотоніської протопопії</i>								
Кириян Петрашевич	–	35 36	–	одружений	писар	–	–	1769 1770
Улас Алексеев	–	16 17	–	неодружений	писець	–	–	1769 1770
Ігнат Потапов	–	36	–	одружений	писець	–	–	1774
<i>Духовне правління Єлисаветградської протопопії</i>								
Павло Косенський	–	28 29	–	одружений	писар	–	–	1769 1770
Іоан Волчанецький	священик соборної Єлисаветградської Троїцької церкви							1774
<i>Духовне правління Криловської протопопії</i>								
Іоан Петров	–	50 51	–	одружений, три сини	писар	–	–	1769 1770
Павло Петров	к/с	25 20 (?)	–	неодружений	писець	–	–	1769 1770
<i>Духовне правління Новомиргородської протопопії</i>								
Іван Лаленко	–	29	–	неодружений	писар	–	–	1769
Мирон Кирилів	–	15 16	–	неодружений	писець писар	–	–	1769 1770
Андрій Макаров	–	15 16	–	неодружений	писець	–	–	1769 1770
<i>Духовне правління Кам'янської протопопії</i>								
Іоан Мітла	–	24 25	–	–	писар	–	–	1769 1770

Канцелярські службовці в духовних правліннях Чернігівської єпархії⁸⁶

Ім'я та прізвище	С/п	Вік	Освітній рівень, досвід	Сімейний стан	Термін перебування на посаді	Караність	Здатність до виконання обов'язків	Дані станом на (рік)
<i>Духовне правління Чернігівської протопопії</i>								
Антоній Федоров	священик Чернігівської Воскресенської (Михайлівської) церкви							1773
Іван Романовський	ц/с	21	1769–31.07.1772 писець Баршівського духовного правління	неодружений	17.10.1772 писець	–	“состояния добропорядочного”	1773
Микита Марачевський	д.	22	вивчав філософію, латинську, грецьку, німецьку мови	одружений, дітей чоловічої статі немає	1785 писар	не був	“состояния доброго, порядочного и въ делахъ понятие и успехъ имеетъ”	1785
<i>Духовне правління Городнянської протопопії</i>								
Матвій Роголя	д.	20	“обучался русской грамоти читать и писать”	неодружений	1778 писець, 1780 копіст, 1782 підканцелярист, лютий–жовтень 1783 канцелярист, 16.10.1783 писар	не був	“в качествах изряден в делахъ понятие и успехъ имеетъ”	1785

⁸⁶ ДАЧО. Ф. 679, оп. 1, спр. 1372, арк. 7 зв. – 9, 26 зв. – 29, 30, 31 зв. – 32, 34 зв. – 35, 37 зв. – 38, 39, 40, 42 зв. – 43, 44, 45; спр. 1037, арк. 7, 11–13 зв., 16, 17, 27, 29 зв. – 30 зв., 32, 33, 37, 38, 40–40 зв., 45, 49–49 зв., 52–53, 62.

<i>Духовне правління Березнянської протопопії</i>								
Трохим Подольський	А.	24	–	неодружений	квітень 1772	–	–	1773
Данило Мельників	диякон Березнянської Вознесенської церкви							1785
<i>Духовне правління Ніжинської протопопії</i>								
Іоан Соляник	диякон Ніжинської Богоявленської церкви							1785
<i>Духовне правління Прилуцької протопопії</i>								
Лук'ян Рожанський	к.	45	не навчався в школах	має одного сина	1752–1766 канце лярис т, 1766 писар	не був	“качеств добрых, понятия и успеха надежного”	1785
Лука Чмелевський (Чіделевський)	А.	19	не навчався в школах	неодружений	1782 писець	не був	“качеств добрых”	1785
<i>Духовне правління Зіньківської протопопії</i>								
Іван Нужнецький	священик Зіньківської Покровської церкви							1785
Семен Мартинович	ц/с	25	“обучался русской грамоти”	неодружений	1775 копїст, 1781 канцелярист	не був	“состояния доброго и понятия в делах средственного”	1785
<i>Духовне правління Борзнянської протопопії</i>								
Філіп Ілечинський	к/с	58	вивчав філософію, канцелярист в світських судах	має трьох синів	1782 писар	не був	“состояния честного и в делах исправен”	1785
Олексій Мілошевич	к.	–	не навчався в школах	неодружений	1785 копїст	не був	“состояния хорошего и к переписке дел способен, а понятия средственного”	1785

Олексій Чудновський	д.	19	не навчався в школах	–	1786 копіїст	не був	“состояния хорошего в переписки дель средственень, в понятии успеха надежнаго”	1785
<i>Духовне правління Лохвицької протопопії</i>								
Ілля Пантелеймонів	ц/с	32	не навчався в школах	має одного сина	1778 писар	не був	“состояния хорошего и къ деламъ способень”	1785
<i>Духовне правління Роменської протопопії</i>								
Немає								1785
<i>Духовне правління Гадяцької протопопії</i>								
Немає								1785
<i>Духовне правління Гадяцького намісництва</i>								
Немає								1785
<i>Духовне правління Лютенського намісництва</i>								
Немає								1785
<i>Духовне правління Глинського намісництва</i>								
Немає								1785
<i>Духовне правління Седнівської протопопії</i>								
Іосиф Решетко	священик села Івашковки							1773
<i>Духовне правління Сосницької протопопії</i>								
Максим Стефановський	священик Сосницької Вознесенської церкви							1773
<i>Духовне правління Новгородської протопопії</i>								
Омелян Короткий	к.	33	–	одружений	–	–	–	1773

<i>Духовне правління Симеонівської протопопії</i>								
Григорій Бачинський	священик Симеонівської Миколаївської церкви							1773
<i>Духовне правління Машевської протопопії</i>								
Андрій Десятковський	к.	27 (34)?	–	неодружений	1.10.1771 писар	–	“состояния доброго и непо- дозрительного”	1773
Василь Спаский	д.	19	–	неодружений	4.01.1773	–	“состояния доброго, неподозритель- ного”	1773
<i>Духовне правління Стародубської протопопії</i>								
Микола Ждановський	священик Стародубської Покровської церкви							1773
<i>Духовне правління Погарської протопопії</i>								
Андрій Іванов	м.	36	писар намісництва Бойланського, писар Чолського монастиря	має двох синів	1.10.1769	не був	“состояния доброго”	1773
<i>Духовне правління Почепівської протопопії</i>								
(?) Купцев	к.	57	–	має чотирьох синів	15.03.1743	–	–	1773
–	д.	47	–	одружений, має двох синів	9.04.1757	–	–	1773
–	к.	–	–	неодружений	4.03.1764	–	–	1773
<i>Духовне правління Мглинської протопопії</i>								
Ігнат Чернявський	диякон Мглинської Воскресенської церкви							1773

Андрій Пісковський	м.	–	–	–	писець	–	–	1773
<i>Духовне правління Свіржського намісництва</i>								
Немає								1773
<i>Духовне правління Трипського (?) намісництва</i>								
Немає								1773
<i>Духовне правління Пакульського намісництва</i>								
Симеон Гравовський	диякон Пакульської Троїцької церкви							1773
<i>Духовне правління Ліщицького намісництва</i>								
–	п.	50	1769 писар Ліщицького правління	має одного сина	–	–	–	1773
<i>Духовне правління Уланівського намісництва</i>								
Іван Сичевський	к.	52	–	одружений, має чотирьох синів	1.03.1766	–	–	1773
Іоан Сичевський	к/с	20	–	неодружений	–	–	–	1773
<i>Духовне правління Мринського намісництва</i>								
Немає								1773

Максим Яременко

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії)

У продовж майже всього XVIII ст. духовна влада Київської митрополії, дублюючи відповідні синодальні укази, намагалася підвищити освітній рівень парафіяльного духовенства, наголошувала на потребі висвячувати на приходи вихованців “латинських шкіл” та примусити панотців видавати дітей на науку до Київської академії. Кількісне зростання вихідців з ієрейських родин серед спудеїв Могилянських Атен упродовж XVIII ст. може свідчити на користь успішності церковної політики. Втім, окремі факти не дають змоги малювати аж надто мажорну картину освіченості церковно- та священнослужителів, а також усвідомлення батьками-пресвітерами потреби в навчанні потенційних спадкоємців-синів. Зокрема, постійне повторення таких розпоряджень від однієї архіпастирської каденції до іншої вже саме по собі дає підстави скептично поставитися до їхньої дієвості.

З іншого боку, успішності заходів духовної влади переходила до рогу практика поставлення парафіяльних пастирів, що передбачала вирішальну участь парафіян та/чи власників маєтків, у яких функціонували храми, у виборі настоятеля. У XVIII ст. маємо достатньо випадків надання приходськими “овечками” переваги під час елекції пресвітера кандидатові з елементарним рівнем грамотності перед “академіком”. Хрестоматійною ілюстрацією тут є приклад батька Чигиринського єпископа Іринія (Фальковського) Йоакима Фальковського, вихованця “школи” філософії Київських Атен. Коли його направили священником у церкву в селі Смош, то власник і парафіяни виступили проти, бажаючи мати настоятелем іншу людину, яка не навчалася в “латинських школах”. Йоакиму таки довелося відмовитися від смошівської парафії й посісти в

1756 р. іншу в селі Білоцерківці на прохання власника, бунчукового товариша Якова Тарновського і прихожан, які не захотіли прийняти свого ієрея Миколу Юхновського¹. Такі надання переваги не кандидату-вихованцю навчального закладу фіксуються також у Росії, зайвий раз показуючи, що для вірних важливим був не стільки високий рівень освіти панотця, скільки добрий голос або що. Для прикладу, в 1753 р. студент Московської академії вирішив стати дияконом одного з московських храмів, однак йому відмовили прихожани, які воліли мати іншого. Висловлюючи незгоду з аргументом про освіченість “студіоза”, один із помітних парафіян, купець Азбукін, заявляв: “я де плюю на богословію, и что нам есть от богословии”. Пізніше він разом з іншими вірними “говорили, что им школьников отнюдь не надобно, и пусть школьники идут в села и учат тамо деревенских мужиков, а московские жители до них де еще переучены, да и лучше их; и ежели школьник впредь придет в их церковь, они генеральное определение положили — метлой из церкви выгнать”².

Попри позірну ясність картини освіченості духовенства та супровідних проблем, досі дослідники так і не з’ясували ступеню успішності “інтелектуального дисциплінування” парафіяльних причтів церковною владою. Це має тим дивніший вигляд, що матеріали дають змогу простежити за проблемою не на описовому рівні за допомогою одиничних фактів, а оперуючи статистичними даними. Отже, у цій статті спробую на прикладі однієї середньої за кількістю церков протопопії Київської митрополії — Глухівської — з’ясувати поширення серед церковних причтів як освіти загалом, так і академічної зокрема. Під приціл береться стан справ на 1774 р. Увага до 1770-х рр. не випадкова і має кілька пояснень. Намагаючись проаналізувати освіченість духовенства, я обрав час, коли укази про потребу навчатися в “латинських школах” діяли вже не одне десятиліття. Окрім того, єпархіальна влада намагалася не лише запроторити синів духовенства у науку, аби ті згодом, поповнивши лави церковних клерів, мали відповідний освітній ценз, а й регулювати процес посідання парафій шляхом одруження “академіків”-кандидатів на церковнослужителів та священиків з донька-

¹ Булашов Г.О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринский. К., 1883. С. 9–10.

² Цит. за: Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. С. 52.

ми парафіяльних ієреїв (живих чи вже покійних). Новоспечені зяті-“інтелектуали” мали спадкувати парафію свекра. За спостереженнями Людмили Посохової такі шлюбні в українських єпархіях, коли не лише вихованці шукали наречених серед дівчат духовного “звання”, а вже й панотці “замовляли” високочолого зятя, стали характерними з 1760-х рр., а особливо масовими – у 1760–1780-х рр.³ Отож, на 1770-і рр. церковна влада відкрила основні шляхи на парафію добре освіченим на свій час пастирям як із духовних, так і зі світських родин.

Іншою причиною обрання згаданого десятиліття є початок активізації саме тоді заходів київського преосвященного, спрямованих на дівішу заміну окремих рис функціонування “парафіяльної цивілізації”, зокрема способу поповнення причтів церковнослужителями. Відтак, скажімо, 1780-і рр., з огляду на постійне посилення реформаційних кроків, можуть не так адекватно розповісти про життя клірів попередніх десятиліть.

Ще одна причина формальніша: перша половина 1770-х рр. була часом, що межував із помітними зовнішніми змінами у житті єпархії, насамперед територіальними. Звісно, що початкові зміщення кордонів митрополії не впливали на освітній рівень білого духовенства, як, скажімо, під час приєднання до неї наприкінці століття колишніх унійних територій, проте, оскільки запропонований розгляд є частиною більшого аналізу, що охоплює ще кілька протопопій, зручніше мати справу зі сталими величинами, зокрема, кількістю парафій та причтів.

Не можна оминати увагою також події 1770–1771 рр.: епідемія чуми, що пройшла тоді, може відіграти для мого аналізу позитивну роль, адже якщо помирали малоосвічені настоятелі, які довгий час посідали парафії, церковна влада мала чудову можливість зайвий раз докласти зусиль для втілення у життя своєї політики номінування вихованців “латинських шкіл”.

Зрештою, достатньо вагомим є джерельний фактор. Упродовж XVIII ст. видавалося кілька синодальних указів, згідно з якими слід було фіксувати ту чи іншу інформацію про духовенство. Проте від початку 1770-х рр. у Київській митрополії почали надсилати до консисторії відомості, що якнайкраще надаються для планованого

³ Посохова Л.Ю. “Сыскал для женитьбы место...”. Брачные стратегии священников в контексте социокультурного конфликта в Украине в XVIII в. // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. 2007. № 13. С. 39–54.

дослідження, позаяк містять достатньо комплексну інформацію про церковні кліри протопопій, освіту, вік, сімейний стан їхніх членів, дітей та матеріальне утримання. Ці дані надсилалися до катедрі згідно з указом від 30 серпня 1771 р. Зазвичай, коли на той час укладалися відповідно до якогось розпорядження ті чи інші відомості, на початку в них зазначалося про юридичну норму, яка спонукала до дії. Якщо духовна консисторія лише дублювала синодальний указ, то у рапорті-відповіді з “місць” згадувалося про обидва розпорядження: синодальне і консисторське. Оскільки у виявлених мною даних про духовенство є вказівка лише на консисторський указ і немає на указ із Петербурга⁴, то можна припустити, що ініціатива фіксації матеріалів про священно- та церковнослужителів нещодавно номінованого на київський престол митрополита Гавриїла, перед цим — петербурзького архієпископа, зумовлювалася потребою ознайомитися зі станом справ у єпархії, зокрема після епідемії чуми. Таке детальне звітування про насельників монастирів, до речі, було зроблене невдовзі — 9 вересня 1771 р.⁵ Якими б не були причини, що спонукали до збору матеріалів про парафіяльне духовенство, у рамках поставленого завдання вони не потребують детального зосередження уваги. Натомість важливо з’ясувати достовірність відомостей.

⁴ Див., наприклад: ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2179, арк. 1.

⁵ Див. про це детальніше у: Яременко М.В. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропільних монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. 2002. № 1–3. С. 153–173. Ймовірно, владика, який відзначився активністю у модернізації церковного життя, переносив зі столиці певні практики, що ще не набули поширення в Україні. Зокрема, у 1769 р. вводилися “именные списки всем лицам духовного звания православного исповедания” (клірові відомості), де, між іншим, також слід було подавати окрім інформації про церкву та парафію, детальніші дані про членів причту та їхні родини (Див.: Генезалогическая информация в государственных архивах России. Справочное пособие. М., 2004. С. 174), які навряд чи, з огляду на епідемію, могли складатися на той час у Київській митрополії. Більше того, розпорядження про потребу їхнього укладення не було б кому контролювати, позаяк Гавриїловий попередник помер у червні 1770 р., а новий архієпископ навіть на час видання згаданого указу 1771 р. ще не доїхав до Києва через чуму. Зрештою, ще зовсім свіжим мали бути враження столичного владика від проведеного у 1769 р. чергового розбору духовенства та намагань уряду застосувати його задля державної користі на військовій службі (див.: Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. М., 1880. С. 70–75). Можна припустити, що Гавриїла також цікавило питання церковних причтів та зайвих членів клірів, чи, принаймні, контролю за кількістю священно- і церковнослужителів, згідно з установленними в імперії штатами.

Як видається, матеріали про духовенство протопопій Київської митрополії, зібрані згідно з указом 1771 р., цілком надаються для аналізу його становища. Забігаючи наперед, констатую, що навіть якщо інформація, яка цікавить найбільше — освіта — і прикрашлася “на місцях”, то їй усе одно не вдалося зробити загальної картини інтелектуального рівня причетів привабливішою. З іншого боку, не було видимих причин для приховування персональних даних про священно- та церковнослужителів, як то їхнє станове й географічне походження та кількість дітей. Понад те, духовенство мало бути зацікавленим у інформуванні про всіх членів родини, аби задекларувати перед вищою владою належних до духовної “команди” осіб, звільнених від податків. Найбільше надавалася до фальшування, як видається, інформація економічного плану, яка мною до аналізу не залучається. Можна припустити, що духовенство мало спокусу неправильно вказувати вік синів. Відомо, приміром, що у XVIII ст. одним зі спотворень змісту сповідних розписів було завищення років дітям пресвітерів заради швидшого висвячення⁶. Але оскільки “вікова” інформація береться мною до уваги лише у зв’язку з освітнім рівнем, то такі фальшування, як стане зрозуміло далі, на якість аналізу не впливають. Навпаки, повідомляючи про більші роки сина панотець мав пам’ятати про зобов’язання відправити його до Академії і потребу в іншому звіті пояснити, чому досі цього не зробив. Важче, коли священник хотів занижити вік, аби не відправляти сина. Однак навряд чи це було логічно, бо довго утримати його вдома не вдалося б, адже у відомості наступного року все одно кількість років зростала на 1, і через якийсь час чадо таки мало досягнути необхідних для студій літ. Більше того, про синів духовенства вже до цього певний час робилися відомості, щоб проконтролювати їхнє відправлення в науку, а отже “махінації” пресвітерів могли легко розкрити в катедрі шляхом порівняння різних звітних матеріалів. Духovenство, звісно, можна запідозрити у комплексних фальшуваннях інформації усіх рапортів до консисторії. Тоді перевірити перекручення допоможуть лише випадкові згадки чи справи про розслідування, які наразі не виявлені. Зрештою, слід звернути увагу на те, що якщо й припустити, що дані про вік дітей таки фальшувалися, то неправильна інформація

⁶ Із такими фальшуваннями, як завищення віку дітям духовенства для швидшого висвячення боровся, приміром, митрополит Тимофій (1748–1757 рр.) (Див.: Граевский И.С. Киевский митрополит Тимофей Щербатский. К., 1912. С. 183).

не надто перешкодить аналізу, бо все одно вона додаткова і до певної міри відносна.

Аналіз відомостей приховує інші загрози. Зокрема, з даних 1774 р. важко встановити, чи про всі храми та причти рапортувалося. Приміром, у 1772 р. з шести парафій Глухівської протопопії до духовного правління так і не направили звітних матеріалів, а правління без них відправило відомості до консисторії⁷. Оскільки документ за 1774 р. не супроводжується донесенням вищому органу, невідомо про те, чи були храми-порушники. Разом з тим, не вивчено історію окремих церков протопопії, їхнього виникнення та ліквідації, зміни присвячень, що ускладнює можливість встановлення повноти звітів. Приміром, у 1772 р. в Глухові були храми, які не вказано у відомості через два роки, а в 1774 р. з'явилася Свято-Духівська церква, не вказана у попередній. При цьому знаємо, що у 1772 р. до відомості включили всі глухівські церкви. Що могло статися за два роки, чи були пожежі, чи мінялася присвята – питання, які наразі залишаються без відповіді. У 1778 р. в місті діяло вже 10 церков⁸, тобто на 3 більше, ніж повідомлялося три роки перед цим. На 1764 р. у протопопії було 70 храмів⁹, на 1770 р. – 61¹⁰, а у 1774 р. рапортовано про 43. Чи означає це, що мінялися межі церковно-адміністративної одиниці, включалися до статистики раніше монастирські церкви та храми у їхніх володіннях, а чи інформація за 1774 р. неповна, так само не з'ясовано. Тому джерельна цінність складених згідно з указом 1771 р. матеріалів за 1774 р. не викликає сумнівів, а от їхню повноту та вичерпність не встановлено. Зрештою, якщо до них і не потрапила інформація про всі церкви та кліри протопопії, то відсутні не становлять помітного відсотка.

⁷ Див., наприклад: ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 2179, арк. 1. Щоправда, неохайність могла бути пов'язана з тим, що духовні правління вперше збирали такі відомості. Про непрактикування їхнього укладення перед цим також свідчить відсутність однакової схеми-формуляра, бо з різних протопопій надсилалися інакше оформлені матеріали.

⁸ Там само, оп. 1009, спр. 4, арк. 13 зв. – 21.

⁹ Покровский И.М. Русския епархии и XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Казань. 1913. Т. 2 (XVIII-й век). С. 690.

¹⁰ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4066, арк. 11 зв. – 12.

Освіта духовенства

Згідно з відомістю, поданою з Глухівської протопопії, у 1774 р. в ній налічувалося 43 парафіяльні церкви, при яких служили 58 священників, 9 дияконів, 44 дячки, 2 піддячі, 41 паламар, 9 псаломників, 2 молодики та 1 “церковник”. З них 7 храмів разом з передміським Покровським (“предградская Глуховская Усовская церковь”), 13 ієреїв, 6 дияконів, 7 дяків, 1 піддячий, 8 паламарів, 6 псаломників, 2 молодики та 1 “церковник”¹¹ припадали на Глухів¹². Ці статистичні дані зайвий раз підтверджують, що зазвичай до церковного кліру обов’язково входили тільки священник і дячок. Зовсім не були рідкістю паламарі, хоча й не вважалися абсолютно безумовним елементом парафіяльного церковнослужительського штату. Натомість диякони утримувалися, як правило, лише в містечках та містах. Як указували дослідники ще у ХІХ ст., це вважалося ознакою своєрідного шику¹³, проте не слід забувати також про нормування кількості дияконів відповідними розпорядженнями. Зокрема, згідно з указом 1768 р. передбачалося, що при трьох ієреях має бути два диякони, при двох — один, а при одному пресвітеріві диякон потрібен лише у “знатных местах”¹⁴.

Не чіпаючи глибше всіх питань, пов’язаних зі складом причтів (що, зрештою, не належать до піднятої проблеми), з’ясуємо освітні здобутки їхніх членів. Позаяк не новою є думка про його різницю та вищий рівень у міського духовенства, окремо зупинюся на церковно- і священнослужителях Глухова, а окремо — протопопії.

Глухівські парохі за рівнем освіти розділилися майже порівну, проте колишні “академіки” таки переважали тільки грамотних, якщо припустити, що один з них, який трохи знав латини, таки нюхав академічної пилюки (про це відомості мовчать), а не був сином колишнього “студіоза”, який навчав чадо вдома. Натомість

¹¹ Це, вочевидь, помічник дячка, який міг бути одним із вихованців церковно-парафіяльної школи (Див: Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). К., 1907. С. 317).

¹² ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

¹³ Див., наприклад: Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке // Крыжановский Е. Собрание сочинений. К., 1890. Т. 1. С. 397.

¹⁴ Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II и Павла I. С. 68.

мість серед дияконів, дячків та псаломників “латинські школи” не відвідував жоден, хоча вони, як і молодики та “церковник”, були письменними (навченими “руської грамоти”). Серед паламарів переважали так само освічені особи, хоча й відсоток малограмотних та неписьменних теж помітний (Див. табл. 1).

Таблиця 1

Освітній рівень глухівського духовенства, 1774 р.¹⁵

Освіта Причет %, (осіб)	Богослов'я	Філософія	Не зазначено	Руської грамоти	“Мало” руської грамоти	Непись- менних
Священики	38% (2+2 (по 1 році)+1 (2 роки))	8% (1)	8% (1 мало латинської мови)	46% 6	—	—
Диякони	—	—	—	100% (6)	—	—
Дячки	—	—	—	100% (7)	—	—
Підаячі	—	—	—	100% (1)	—	—
Паламарі	—	—	—	62,5% (4+1 “обучается по рускии писатю”)	12,5 (1)	25% (2)
Псаломники	—	—	—	100% (6)	—	—
Молодики	—	—	—	100% (2)	—	—
“Церковник”	—	—	—	100% (1)	—	—

Якщо ж об'єднати статистичні дані про освіту клірів глухівських церков та храмів протопопії (Див. табл. 2), то можемо підсумувати, що на 1774 р. у цій церковно-адміністративній одиниці з-поміж 58 священиків у “латинських школах” навчалася 17 осіб (29,3%). Щоправда, повний цикл науки з закінченням теологічним курсом осилило тільки четверо, а два роки філософію студіювало троє. Інформація по Глухівській протопопії, окрім того, зайвий раз підтверджує вищий освітній рівень міських парохів.

Серед 9 дияконів, які, як зазначалося, служили зазвичай у храмах більших населених пунктів (у нашому випадку — восьмеро в Глухові і містечку Ямполі і один, хоча й колишній “ритор”, — у

¹⁵ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

сільському храмі), ситуація ще менше свідчила про успішність церковної політики, спрямованої на залучення духовенства до Київської академії: лише один представник гриз у ній граніт знань, натомість решта восьмеро (близько 89%) навчалися “руської грамоти”. Студії в “латинських школах” дячків взагалі, як свідчать залучені дані, можна вважати радше винятком: з 44 осіб 39 (майже 87%) мали елементарний рівень грамотності, про трьох інформації немає, і лише двоє відвідували Київські Атени, та й то не надто довго. Приблизно таку саму освіту мали й псаломники, за тим винятком, що з 9 осіб ніхто не переобтяжував себе знаннями, вищими за “руську грамоту” (щоправда, рівень досягнень одного з них не зазначено).

Освітній “багаж” православних дяків Глухівської протопопії не надто відрізнявся від рівня письменності їхніх унійних “колег”. Приміром, у Холмській єпархії у XVIII ст. теж не було цілком неписьменних серед згаданих церковнослужителів. Однак навряд чи можна вважати правилом поєднання в їхньому середовищі навиків читання та писання одночасно. Не вдаючись до загромадження тексту численними прикладами, залученими зі спеціальної літератури, зазначу лише, що дяки Холмщини на 1790-і рр. таки вміли назагал читати або руською, або польською (останнє, вочевидь, зумовлене місцевою специфікою), або ж і так, і так, натомість уміння писати не було таким поширеним. Зокрема, в Любомельському деканаті на 1793 р. із церковнослужителів, про яких інформація відома, читали по-руськи всі, а писали — лише близько третини, читали по-польськи половина, а писали — теж третина¹⁶.

Попри інтелектуальну вищість міських настоятелів Глухівщини над сільськими, рівень дячків та псаломників центру і периферії не відрізнявся. На загальних відсотках освіти решти церковнослужителів — піддячих, молодиків та “церковника” — не зупинятимуся (з таблиць їх можна залюбки за бажання вирахувати). Зазначу лише, що він обумовлювався їхніми функціями при церкві та не потребував спеціальних тривалих студій. Окрім того, саме існування таких нетипових служителів при храмах могло обумовлюватися, як, приміром, у випадку одного з піддячих, потребою “працєвлаштувати” сина священика того самого храму.

¹⁶ Bobryk W. Problem posługi diakowskiej na terenie unickiej eparchii Chełmskiej w XVIII wieku // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2005, s. 60–62.

Таблиця 2

**Освітній рівень духовенства Глухівської протопопії
(без Глухова), 1774 р.¹⁷**

Причт Освіта	%, (осіб)	Священ- ники	Дияко- ни	Дячки	Піддячі	Паламарі	Псалом- ники
Богослов'я	4% (2)	—	—	—	—	—	—
Філософія	7% (3)	—	—	—	—	—	—
Риторика	9% (4)	—	33% (1)	—	—	—	—
Піітика	—	—	—	3% (1)	—	—	—
Синтаксима	2% (1)	—	—	3% (1)	—	—	—
Руська грамота	69% (31)	67% (2)	86% (32)	—	—	9% (3)	67% (2)
"Мало" руської грамоти	—	—	—	—	100% (1 ще нав- чається)	9% (2+1 ще нав- чається)	—
Неписьменні	—	—	—	—	—	55% (18)	—
Не зазначено	9% (4)	—	—	8% (3)	—	27% (9)	33% (1)

Отож, як ілюструють відсотки, що припадають на вихованців "латинських шкіл", серед священників Глухівської протопопії (менше за третину), церковній владі не надто вдалося досягти успіху в "інтелектуальному дисциплінуванні" парафіяльних пастирів. Утім, ця інформація дає змогу не лише на прикладі однієї протопопії простежити успішність зусиль Синоду та архієреїв, а й робити припущення про функціонування приходів загалом. Скажімо, у XVIII ст., казnodіяти мали лише ті настоятелі, які закінчували богословський курс. Відтак, виходячи з цієї настанови та кількості "богословів"-ієреїв протопопії, обраховується ймовірність звучання напучувань у храмах Глухівщини.

Для характеристики успішності заходів церковної влади, спрямованих на підняття освітнього рівня духовенства, важливо також поглянути на залучення до навчання синів членів клірів. Відомості таку інформацію містять, проте, беручи до уваги практики студій у тогочасних "латинських школах" — початок відвідування від 6—7 років до двадцятирічного і вище віку, інтерпретувати її достатньо важко. Адже, якщо неписьменному чаду якогось із панотців на час укладення відомостей виповнилося, скажімо, 17 років, то стовідсоткової гарантії, що він таки не потрапить до Київської академії чи одного з колегіумів пізніше, немає. Більше того, протягом

¹⁷ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1—50.

XVIII ст. не було (та й не могло бути за чинної “ранньомодерної” “системи” освіти) чітко визначеного дітям священно- і церковно-служителів “рубікону” для початку шкільного (не домашнього) навчання. Приміром, виконуючи петербурзький указ про обов’язкові студії дітей духовенства, білгородська церковна влада зобов’язувала у 1724 р. священників висилати до місцевих “шкіл” своїх чад, які мали від 7 до 18 років¹⁸. Натомість через два десятиліття Синод вимагав від духовенства віддавати дітей у “школьное учение” під загрозою штрафу у віці від 10 до 15 років¹⁹. Серед підписок пресвітерів Переяславської єпархії відіслати своїх синів у місцевий колегіум, даних у консисторії у 1746 р., є нотатка одного батька п’ятирічного хлопця, який дома навчався за Псалтирем. Ієрей під загрозою штрафу зобов’язався відправити дитину в науку до Переяслава у 1748 р., тобто, коли хлопцю виповнилося б 7 років²⁰.

Отже, гарантією того, що освіту вже завершено, може слугувати інформація про пошлюблення: одружені чоловіки того часу вже не відвідували лекцій. Інший вірогідний маркер – перебування на службі (байдуже якій: при канцелярії, на військовій тощо), чи в складі церковного кліру. Звісно, випадки відлучення від “шкіл”, мандрувань, під час яких спудеї перебивалися інспекторством, крадіжками, прислугуванням при храмах та іншими подібними “роботами”, а затим повергалися до науки, добре відомі дослідникам історії навчальних закладів XVIII ст. Однак на загал уявлення про потребу “підвищити кваліфікацію” шляхом доучування в академії чи колегіумах, тим паче, якщо службова кар’єра пророкувала стабільний хліб насущний, теж не властиве для ранньомодерного українського соціуму.

Виходячи з усього сказаного, дані про освіту синів духовенства Глухівської протопопії 1774 р. систематизую, враховуючи їхній вік та інформацію про кар’єру. Виділяючи вікові рубрики, слід зазначити, що “7–18 років” найнепевніша, хоча навчання в “латинських школах” до 7 років було радше винятком, аніж правилом, а після 18, можна припустити, ймовірність упису до спудейської корпорації знижувалася. На користь такого припущення свідчать не лише обмеження верхньої вікової межі у згаданих указах, а й досягнен-

¹⁸ ЦДАК України. Ф. 2009, оп. 1, спр. 71, арк. 1.

¹⁹ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. К., 1904. Отделение II (1721–1795 гг.). Т. I (1721–1750 гг.). Ч. 1. С. 92.

²⁰ ІР НБУВ. Ф. 232, спр. 330, арк. 8.

ня парубками зрілості²¹, яка, вірогідно, стимулювала до інакших, не пов'язаних з початком тривалих студій життєвих ходів.

Як і у випадку з освітою батьків, окремо розгляну рівень знань синів духовенства Глухова і Глухівської протопопії.

Глухівські священики виховували 12 хлопців (Див. тут і далі табл. 3), двоє з яких (4 роки та 6 тижнів) ще могли насолоджуватися дитинством без різок не те що за неправильно витлумачену латинську сентенцію, а й за неправильно зазубрену літеру. Натомість 6 синів (7, 10, 13, 14, 14, 16 років) мали б, принаймні, ознайомитися з першими елементарними щаблями премудрості (буквар, Часослов, Псалтир тощо), що вони й зробили: семи- та десятирічний осягали “руську грамоту”, а решта навчалися в Києво-Могилянській академії. Ще троє дорослих парубків (21, 21 та 26 років) вже залишили її мури та самостійно здобували хліб насущний: один колишній “граматик” – при духовній консисторії, інші – “синтаксист” та “богослов” – на військовій службі у чині сержанта і поручика. Відтак, можемо твердити, що священики центру протопопії на загал виконували приписи церковної влади щодо обов'язкового навчання дітей у “латинських школах”, хоча й достатньо формально. Принаймні, навчання у граматичному чи синтаксичному класі тих хлопців, які вже завершили свої “університети”, навряд чи слід відносити до рівня освіти, про який бдав Синод і місцеві владики. Слід зауважити також, що студії в Академії навіть більшості синів не сигналізують про різке потенційне зростання освітнього рівня парафіяльних пастирів. Недоречно прогнозувати долю хлопців до 18 років, однак про майбутнє дорослих синів зробити висновок достатньо легко. Важко уявити, що двоє молодих військових могли колись повернути на батьківську духовну стежку. Натомість третій, швидше за все, планував пов'язану з “духовними хлібами” життєву дорогу, а служба при консисторії під боком у митрополита лише сприяла вигіднішому повороту на неї.

Ситуація з глухівськими дяконами була прозаїчнішою. Жоден із двох старших за сім років синів (13 та 17 літ) не бував у “латинсь-

²¹ Прикметно, що навіть на початку XIX ст., у Збірнику малоросійських законів 1807 р., хлопці до 18 років вважаються неповнолітніми, а вже опісля – виходять з опіки та можуть володіти маєтком. Згідно з Литовським статутом, положення якого функціонували в Гетьманщині, з 18 років наставала кримінальна відповідальність для чоловіків (Див.: Маслійчук В. Дитина на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. (до постави питання) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. 2006. Т. 12. С. 15).

ких школах”. Один навчався “руської грамоти”, а другий — іконопису. Подібно характеризується рівень письменності чотирьох дяківських синів: троє (8, 13 та 15 років) навчалися “руської грамоти”, а четвертий (7 років) ще, як зазначалося у відомості, не навчався “за малолітством”. Про освітні здобутки дітей паламарів найчастіше не згадується взагалі, хоча один раз прямо вказано на неписьменність. Таке опускання інформації, яку слід було зазначати, найімовірніше свідчить про брак навіть найелементарнішої освіти²².

Таблиця 3

**Вікові характеристики синів
глухівського духовенства 1774 р.²³**

Вік Причет	До 7 років	7—18 років	Після 18 років				Не вказан ний вік	Разом синів
			Одру- жені	Кар'єра	Одру- жені на службі	Неодру- жені “праздні”		
Священики	2	6	—	3	—	—	1	12
Диякони	3	2	—	—	—	—	—	5
Дячки	3	4	—	—	—	—	—	7
Паламарі	1	3	1	—	—	1 ²⁴	—	6

19 синів парафіяльних пастирів Глухівської протопопії (Див. тут і далі табл. 4) не досягли семилітнього віку (хоча семеро з них уже скуштували науки, почавши вивчати “руську грамоту”), а 17 її завершили (були одруженими та робили кар'єру на службі; у відомостях детальніше інформовано тільки про 5 дячків, 4 канцеляристів, 1 на військовій службі у регулярній армії, 1 полкового осавула). Серед згаданих 17 осіб 9 були письменними, а 8 студіювали в “латинських школах”, щоправда, зазвичай не повний курс наук (2 — синтаксиму, 1 — піітику, 1 — риторику, 2 — філософію, 1 — богослов'я), а про освіту одного сина — полкового осавула-вдівця — не зазначалося. Отож, як бачимо на цій групі ієрейських чад, що поділилася майже порівну надвоє, панотці дбали про навчання дітей, проте не кінче шляхом дотримання розпоряджень вищої влади, через направлення у Київські Атени. Загалом же серед 27 парубків, старших за 18 років, усі були письменними з незначним переважанням тих, хто не переступав поріг українських академії чи коле-

²² ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1—50. Решта членів церковних причтів не мала дітей.

²³ Там само.

²⁴ Принаймні, відомості не подають протилежної інформації про зайнятість.

гіумів (майже 56%): 15 навчалися “руської грамоти”, 1 студіював граматику, 3 – синтаксиму, 2 – піїтику, 1 – риторику, 2 – філософію, 2 – богослов’я, а про освіту одного не згадувалося.

У найчисленнішій та найпридатнішій для навчання віковій групі 7–18-літніх хлопців (34 особи) теж не було неписьменних, крім одного, навченого кравецькому ремеслу. Однак переважання тут тих, хто не відвідував (ще не відвідував?) “латинських шкіл” обраховується не кількома відсотками: 27 синів священників осилили чи тільки осилювали “руську грамоту” (понад 79%), а 5 (менше за 15%) таки зазнайомилися з латиною (по одному – з інфімою та піїтикою, 2 – з синтаксимою, про одного не вказано “школу”). У відомостях також згадано священницького сина, співака в Петербурзі у графа Нарішкіна. Вочевидь, хлопця не можна долучити до неписьменних, однак без додаткової інформації доводиться лише гадати, чи він потрапив туди з Київської академії, а чи так і не встиг скуштувати спудейської науки. Таким чином, як і при аналізі вікової групи від 18 років, можемо констатувати, що парафіяльне духовенство намагалось дати синам елементарну освіту, однак не надто квапилося дбати про її підвищення.

Дияконські сини Глухівської протопопії (всього 3 хлопці) ще не могли похвалитися якимись освітніми здобутками, позаяк обоє мали лише по 6 років (1 неписьменний, про 1 не зазначено), а третій, семилітній, тільки був у процесі опанування “руської грамоти”. Більше маємо інформації про дяків, хоча серед їхніх синів кількісно переважали молодші за сім літ. Серед семи хлопців 7–18 років лише троє вивчили “руську грамоту”, про двох не подано ніякої інформації (найімовірніше через неписьменність), а двоє (11 та 17 років) не навчалися нічому. Тільки один дяківський син мав понад 18 років, і у свої 22 осилив елементарний рівень грамотності.

Поширення неписьменності серед паламарів віддзеркалилось і на їхніх дітях, яким батьки-неуки не поспішали давати освіту. Так, серед 11 хлопців 7–18-річного віку лише двоє робили перші кроки на шляху до знань (осягали “руську грамоту”, ще двоє точно були неписьменними, а інформація про освіту решти семи замовчана, що найшвидше сигналізує про брак останньої. Троє з чотирьох одружених паламарських синів теж були “темними”, один – навчений “руської грамоти”, а 21-літній парубок, який навряд чи вже планував інтелектуально зростати, залишався неписьменним²⁵.

²⁵ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

Таблиця 4

**Вікові характеристики синів духовенства
глухівської протопопії 1774 р.²⁶**

Вік Причет	До 7 років	7— 18 років	Після 18 років				Разом синів
			Одружені	Кар'єра	Одружені на службі	Неодружені “праздні”	
Священики	19	34	6	7	4	10	80
Диякони	2	1	—	—	—	—	3
Дячки	15	7	—	—	—	1	23
Паламарі	10	11	4	—	—	1	26

Оскільки частина чинних священно- та церковнослужителів Глухівщини походила з родин членів церковних причтів, не буде зайвим подивитися, як їхні батьки свого часу прагнули виконати розпорядження про обов'язкове навчання синів. У Глухові зі священницьких сімей на 1774 р. було 4 пресвітери, 1 диякон, 2 дяки та 1 паламар — ієрейський онук; ще одого священника виховав дячок (Див. табл. 7). Прикметно, що всі чотири майбутні настоятелі студіювали теологію, щоправда, повний курс — лише один із них, а решта — 1 рік (2 особи) та 2 роки (1 особа). Решта дітей, зокрема й дяківське чадо, тобто приблизно 56%, навчилися лише “руської грамоти”. Слід звернути увагу, що церковній владі вдалося принаймні у центрі протопопії забезпечити виконання своїх розпоряджень, санкціонувавши номінування з пресвітерських родин тільки “богословів”.

Ситуація у решті храмів протопопії, де служили діти “духовного звання”, була не такою вигідною для катебри. Зі священницьких синів та одного внука — чинних 23 ієреїв, 13 дяків, 1 піддячого та 5 паламарів (усього 42 особи) — до Академії свого часу потрапили дев'ятеро, тобто 21,4% (з ієреїв: 1 “богослов”, 2 “філософи”, 3 “ритори”, 1 “синтаксист”, із дяків: 1 “пііт” та 1 “синтаксист”), а решта, крім 2 неграмотних та 7, про яких узагалі не наведено інформації про освіту (найвірогідніше, були письменними, принаймні, для шістх з них цього потребували обов'язки при храмі), осилили “руську грамоту”. Вихідці з дияконських родин — 2 диякони — студіювали один риторику, а другий — лише “руську грамоту”. Із 6 представ-

²⁶ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1—50.

ників дяківських сімей – 2 священиків, 2 дячків та 2 паламарів – четверо були письменними, а обидва паламарі – ні. Зрештою, з двох паламарських хлопців один – чинний дяк – вивчив “руську грамоту”, а інший – паламар – не обтяжував себе ніякою освітою²⁷.

Якщо підрахувати вихованців “латинських шкіл” назагал по протопопії (без Глухова), то з 52 членів причтів 1774 р., вихідців з родин священно- та церковнослужителів, до них належить лише 10 або ж трохи більше за 19%.

Підсумовуючи викладене, зроблю кілька висновків. На прикладі Глухівської протопопії можемо твердити про не вельми помітну успішність зусиль церковної влади, спрямованих на підвищення освітнього рівня духовенства через навчання у “латинських школах” та про вищу освіту міських ієреїв. Цей не новий в історіографії підсумок можна підкріпити чисельними даними і показати кількісний вимір дисциплінування парафіяльних пресвітерів – трохи менше за третину таки студіювали в академії.

Принцип вищої освіти міського духовенства діє і стосовно інтелектуального рівня їхніх дітей. Попри те, що брак модерного навчання з усталеними віковими категоріями “студіозів” перешкоджає формулюванню остаточних висновків про виконання вже батьками-настоятелями розпоряджень про обов’язкове навчання синів вищим за “руську грамоту” премудростям, можемо простежити брак рвіння у сільського духовенства до відправлення синів у Київ чи інше місто з колегіумом. З іншого боку, не всі вихованці Київських Атен чи подібних закладів поповнювали шерехи священнослужителів, що теж ілюструє відомість Глухівської протопопії.

Цілком пояснюється також навченість “руської грамоти” дяконів та дячків – без цього вони не могли б увійти до складу церковних причтів. Натомість і їхні приклади, і дані про освіту їхніх синів, і, зрештою, відомості про могилянських спудеїв за різні роки недвозначно інформують про скромне залучення хлопців з дяконських та дяківських родин до вищих за парафіяльну школу чи домашню освіту навчальних закладів.

Якщо для дяків елементарна грамотність була обов’язковою для виконання функцій при храмі (зокрема, як глави кліросу²⁸), то

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

²⁸ Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). С. 312.

паламареві — прислужнику²⁹, який не мав послуговуватися письменністю взагалі — її брак не заважав. Більше того, у інших протопопях, наприклад Роменській, цих церковнослужителів могло взагалі не бути при більшості храмів, а якщо вони й числилися при парафіях, то належали до світської “команди”³⁰.

Насамкінець не буде зайвим з’ясувати, що входило до навченості “руської грамоти”, яку, як показує відомість, принаймні діти духовенства часто отримували вдома. Найперше слід звернути увагу, що згаданий рівень освіти передбачав кілька ступенів удосконалення. Так, якщо в сім’ї було кілька синів різного віку, які вже почали науку, то наймолодший з них опановував буквар, середній — Часослов, а найстарший — Псалтир. Очевидно, саме до специфіки виховання у сім’ях членів кліру слід віднести ще один вищий крок — вивчення Ірмолою. Затим йшла вершина премудрості — опанування писання. При цьому інколи спеціально зазначалося, що учень не просто “обувається по рускии писать”³¹, а “обувається писать на бумаги”³². У відомості Глухівської протопопії, відтак, різні ступені студій розмежовуються: навчається “руської грамоти” Часословця, “руської грамоти” писати тощо. Тому, як видається, не буде перебільшенням ствердити, що згадане окреслення (навчений “руської грамоти”) маркує уміння читати й писати. Власноручні підписи осіб, чий освітній рівень характеризується аналогічно, що не обмежуються тільки виведенням імені, а й супроводжуються іншими фразами, також свідчать, що вони, принаймні, не лише вміли читати³³. Більше того, є дані про навчених таким чином людей, які трудилися писарями при канцеляріях світських та духовних установ. Зрозуміло, що тонкощі власне писарської професії вони могли опанувати вже на місці, однак додаткові штрихи до їхньої освіти не додаються³⁴.

²⁹ Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). С. 316.

³⁰ За твердженням Юхима Крижанівського, паламар рідко траплявся “как известная личность с исключительною должностью в приходе; в алтаре при всех обрядах и требах прислуживал священнику то тот, то другой из школяров” (Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке. С. 398–399). Приклад Глухівської протопопії, як бачимо, не підтверджує цього висновку.

³¹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 24 зв.

³² Там само, арк. 31а.

³³ Див., наприклад: Там само, арк. 16.

³⁴ Там само, арк. 45 зв.

Ще одним аргументом на користь того, що опанування “руською грамотою” передбачало щось вище, ніж уміння поставити підпис, знаходимо в характеристиці іншого рівня знань: один з “мало” навчених “руської грамоти” церковнослужителів таки зумів власноручно засвідчити відомість (“паламарь Авраамь Панченко”³⁵). Ченці київських монастирів з освітнім рівнем “руська письменність” найчастіше теж отримували характеристику “читаает и пишет посредственно”³⁶.

Інше посутніше і складніше питання – які “інтелектуальні горизонти” відкривала елементарна грамотність, характерна не лише для більшості всіх членів причетів, а й для настоятелів церков? Аналізуючи письменність та освіту в Росії у XVIII ст., американський дослідник Гарі Маркер зробив висновок про неможливість навченими у початкових традиційних школах, де студіювали азбуку, Часослов та Псалтир, особами потому читати надруковані “гражданським” шрифтом книги. Здатність до послуговування виданим одним з двох уживаних шрифтів словом, отже, виразно маркує своєрідний білінгвізм, два розділені види письменності – церковну та світську. Біле духовенство було носієм першої, а за синодальними даними більшість парафіяльних священників на 1780-і рр не могли читати “гражданського” шрифту³⁷. Висновки професора Маркера частково підтверджують спостереження над соціальним складом аудиторії осіб Російської імперії, які в другій половині XVIII ст. передплачували книги та періодичні видання. Серед близько 8500 індивідуальних замовників на духовенство припадало 6,1%, з них понад половина – на владик та настоятелів монастирів, а решта – на нижчих священнослужителів. Кількість протоієреїв, пресвітерів та дияконів, приміром, у 1780-ті рр. в межах усїєї імперії становила всього 215 осіб³⁸.

Висновки про прірву між навченістю “руській грамоті” та здатністю читати “гражданські” друки на прикладі українських

³⁵ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 11 зв.

³⁶ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. К., 2007. С. 128.

³⁷ Marker G. Faith and Secularity in Eighteenth-Century Russian Literacy, 1770–1775 // Christianity and the Slavs. Berkeley, Los Angeles, London, 1994. Vol. II: Russian Culture in Modern Times. P. 3–24.

³⁸ Самарин А.Ю. Читатель в России во второй половине XVIII века (по спискам подписчиков). М., 2000. С. 133–134. Щоправда, слід зазначити, що автор аналізував замовників лише на 1% продукції “гражданським” шрифтом.

парафіяльних пастирів потребують окремих студій. Певні підказки могло б дати вивчення їхніх приватних книгозбірок, якщо такі були. Не торкаючись спеціально цього питання, процитую лише уривок із вірша другої половини XVIII ст. священика з Київського полку Івана Некрашевича, у якому автор характеризує власну бібліотеку:

*“ [...] У мене ж є Тестамент, літопис ростовський,
І Біблію маю я, і труд богословський.
Ще книжиці в мене є [...]”³⁹.*

У вірші не вказано, які ще книги мав автор, проте засигналізована вибірка достатньо показова для характеристики типових і вузьких читацьких смаків, хоча й ідеться про вихованця Київських Атен. Згаданий “труд богословський” є, найшвидше, свідченням дбайливого ставлення та зберігання законспектованих під час студій в Академії теологічних лекцій⁴⁰. Для навчених “руської грамоти” ієреїв він був зайвим, адже навіть якщо пофантазувати й припустити можливість його прочитання, здатність зрозуміти написане викликає величезні сумніви.

Таким чином, можемо висновувати, що більша частина церковних клірів і, зокрема, парафіяльних ієреїв, характеризувалася тим освітнім цензом, який найперше забезпечував можливість виконання прямих традиційно усталених обов’язків.

Кожна група представників кліру мала свої партикулярні стимули, аби не прагнути витратити час на додаткові студії. Однак була й одна спільна причина для всіх священно- і церковнослужителів – спосіб входження до складу церковного причету, на чому слід зупинитися окремо.

³⁹ Некрашевич Іван. Лист, писаний Івану Філіповичу // Антологія української поезії в шести томах. К., 1984. Т. 1: Українська дожовтнева поезія. Твори поетів XI–XVIII ст. / Упор. Шевчук В. О. С. 371–372.

⁴⁰ Під час останнього – 1762/1763 – року навчання у Києві Іван Некрашевич характеризувався як вихованець “доброї надєжды” (ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1024, спр. 1310, арк. 19).

Шлях до парафії

Питання номінування на парафії важко назвати білою плямою історіографії⁴¹. Однак її досягнення коротко можна підсумувати в трьох пунктах. Перший – аж до кінця XVIII ст. в Україні обох берегів діяло право виборності православних парохів прихожанами. Окремо слід звернути увагу на те, що власники населених пунктів, якщо такі були, безпосередньо впливали на обрання тієї чи іншої кандидатури (цей момент не завжди обговорюється в дослідженнях, натомість наголошується лише право громади). Відтак єпархіальним архієреям залишалось тільки рукопокладення обранців. Владика не мирився з цим, однак їхні заходи не відзначалися високою ефективністю.

Успадкування парафій – друга характерна риса шляху до приходу у XVIII ст. Щоправда, варто наголосити, що далеко не завжди йшлося про передачу “духовних хлібів” синові чи зятю-вихованцю Академії або ж колегіумів.

Зрештою, третя особливість, яка для розуміння невдач у навчанні духовенства є вкрай важливою – це відсутність такої характеристики, як навчання в “латинських школах”, у моделі доброго священнослужителя (байдуже, нового на парафії, чи спадкоємця – сина або ж зятя), що влаштовувала парафіян. Прикладів надання прихожанами переваги лише письменному кандидатові на ієрея перед високочолом “академіком” чи “колегіантом” та успішне відстоювання свого вибору перед церковною владою, на кшталт згаданих

⁴¹ Вочевидь, перелічування всіх більших чи менших, спеціальних або ж принагідних праць, присвячених номінуванню на парафії, буде зайвим. Назву лише дві спеціальні публікації: одну з перших та класичних Юхима Крижанівського, яку потому використовували чи не всі дослідники, та одну з достатньо свіжих Софії Сенік, яка є узагальненням досягнень попередньої історіографії (та й то не всієї), базованим до того ж на обмеженому колі навіть опублікованих джерел. Попри майже півторастолітню відстань між цими двома статтями, їх характеризують описовий спосіб викладу. Щоправда, робота Крижанівського в тодішньому історіографічному контексті була новою і етапною (див. Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке. С. 391–439. Вперше працю під тією самою назвою видано у 1861 в “Руководстве для сельских пастырей” (№ 39, 49, 51). Далі публікація у тому самому виданні тривала у 1862 та 1864 рр. (усього 7 нарисів), однак до зібрання творів, яким я користуюся, потрапило лише два перших, але саме ті, що стосуються шляху кандидатів до парафії); Senyk S. *Becoming a Priest. The Appointment and Ordination of Priests in the Orthodox Church in Ukraine in the Eighteenth Century* // *Orientalia Christiana Periodica*. 2003. Vol. 69. P. 125–151.

на початку статті, добре відомі в історіографії, аби зайвий раз переобтяжувати ними текст.

“Парафіяльна цивілізація”, таким чином, успішно протистояла модернізаційним процесам. Аби примусити дітей духовенства ходити до шкіл, слід було не лише реформувати навчальні заклади, зробити освіту обов’язковою, а й змінити сам спосіб номінування на парафії. Комплексний підхід до церковних реформ наприкінці XVIII – на початку XIX ст. таки дав змогу змінити ситуацію, однак до того всі намагання духовної влади розбивалися об інерційний рух церковно-парафіяльного життя дорогою “доброї старовини”. Тим не менше, залучивши відомості про духовенство, можемо дати відповідь про ступінь закоріненості виборного начала в приходах, що дасть яснішу картину причин не надто високої успішності заходів, спрямованих на освіту духовенства.

Інформація про географію походження причтів церков Глухова (Див. табл. 5) та Глухівської протопопії (Див. табл. 6) не надто допоможе у з’ясуванні відсоткової частки успадкування, позаяк може вказувати лише на перехід парафії за лінією “батько – син”, оминаючи інший шлях “тесть – зять”, “дядько – племінник” тощо. Тим не менше, місця походження ієреїв Глухівщини чітко маркують локальність “ринку” кандидатів на пресвітерство. Так, 22,4% (13 осіб) настоятелів і вікаріїв протопопії, про яких маємо відповідні дані, припадало на вихідців із того самого населеного пункту, де функціонував храм. Ще 43,1% (25 осіб) походило з того самого полку (у більшості випадків – тієї самої сотні). Лише 15,5% (9 осіб) майбутніх священиків вербувалося з сусідніх полків, і тільки 12% (7 осіб) – з віддаленіших⁴², а то й з-поза меж Гетьманщини (українські землі Речі Посполитої та Слобожанщина).

Ситуація з дияконами дещо відмінна, що пов’язано з їхнім браком, за кількома винятками, у церквах протопопії, та зосередженням у її центрі – Глухові. Однак і тут переважали вихідці з

⁴² Зрозуміло, що географічне положення того чи іншого полку стосовно Ніжинського, де локалізувалася Глухівська протопопія, не є абсолютним аргументом для маркування чиннику відстані у виборі членів причтів, адже виходець з якогось населеного пункту сусіднього Київського полку міг проживати далі від Глухівщини, ніж мешканець певної частини не сусіднього Переяславського, Лубенського чи, приміром, Гадяцького. Проте детальна локалізація за сотнями, вимірювання відстаней, зображення на картосхемах заслуговує на окреме дослідження. Поза тим, це питання лише дуже побіжно стосується задекларованої теми, тому й географія походження подається узагальнено.

Ніжинського полку (44,4% чи 4 особи), а от решта кандидатів представляли у рівних пропорціях сусідній Прилуцький (22,2%, 2 особи) та віддаленіші (22,2%, 2 особи) полки. Натомість картина рекрутування дяків — неодмінних членів причтів — подібна до вербування священників, а місцеве походження виражене ще більше: 27,3% (12 осіб), про яких маємо відповідні дані, припадало на вихідців з того самого населеного пункту, де функціонував храм, 45,5% (20 осіб) походило з того самого полку, 11,4% (5 осіб) — з сусідніх полків, і стільки ж — з віддаленіших полків та Слобожанщини. Тут не буде зайвим звернути увагу, що ця інформація заперечує уявлення про дяків як про типовий мандрівний по всій Україні контингент, перейнятий тим, аби десь задобрити парафіян і пристати до їхнього храму. На прикладі Глухівської протопопії бачимо також хибність думки про те, що “как всеобщий „попыхач” дяк, разумеется, редко обзаводился семьей, а предпочитал оставаться холостяком и не устраивать хозяйства”⁴³. Навпаки, з 44 осіб лише 7 були неодруженими (з них 4 швидше за все — через молодість, бо мали 22, 24, 25 та 26 років), а сімейний стан трьох замовчано (найімовірніше, були парубками). Понад те, серед дяків траплялися і двоєжонці⁴⁴.

Географія “ринку” паламарів ще вужча. Переважна більшість тих, про кого маємо дані, були уродженцями того самого населеного пункту, де діяла церква (48,8% чи 20 осіб), затим значний відсоток припадав на частку “однополчан” (26,8% чи 11 осіб). Із сусіднього Київського полку походило 3 церковнослужителі (7,3%), а з віддаленішого Гадяцького — лише один (2,4%). Схоже на те, що обивателі Глухівської протопопії воліли, аби в їхніх храмах прислужували та мали справу з певним богослужбовим начинням знайомі персони.

Ситуація з походженням нетипових для сільських причтів псаломників не виокремлюється з загальної тенденції надавати перевагу землякам під час вибору: по 33,3% (по 3 особи) припало на частку односельців та “однополчан”, 11,1% (1 особа) та 22,2 (2 особи) — жителів сусіднього і віддаленого полків відповідно⁴⁵.

⁴³ Левицкий П. Иоасаф Кроковский, Митрополит Киевский // Полтавские епархиальные ведомости. 1890. № 3 (1 февраля). Часть неоф. С. 117. Подібні характеристики дяків див. також у: Знаменский П. Приходское духовенство в России со времен реформы Петра. Казань, 1873. С. 36.

⁴⁴ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1 зв.

⁴⁵ Там само, арк. 1–50.

Таблиця 5

Географія походження причтів Глухівських церков⁴⁶

Причет	Іереї	Диякони	Дяки	Піддячі	Псалом-ники	Пала-марі	Моло-дики	"Церков-ниць"
Походження								
Глухів	4	—	1	—	2	1	1	—
Ніжинський полк	3	3	2	1	2	5	—	1
Чернігівський полк	—	—	2	—	—	—	—	—
Прилуцький полк	2	1	—	—	1	—	—	—
Київський полк	2	—	—	—	—	1	1	—
Лубенський полк	—	1	1	—	1	—	—	—
Переславський полк	—	1	1	—	—	—	—	—
Гадяцький полк	—	—	—	—	—	1	—	—
Полтавський полк	1	—	—	—	—	—	—	—
Сумський полк ⁴⁷	1	—	—	—	—	—	—	—
Разом	13	6	7	1	6	8	2	1

Таблиця 6

Географія походження причтів церков Глухівської протопопії⁴⁸

Причет	Іереї	Диякони	Дяки	Піддячі	Псалом-ники	Пала-марі
Походження						
Населений пункт, у якому храм	9	1	11	1	1	19
Ніжинський полк	22	—	18	—	1	6
Чернігівський полк	1	—	1	—	—	—
Стародубський полк	2	—	2	—	—	—
Прилуцький полк	—	1	—	—	—	—
Київський полк	2	—	—	—	—	2
Лубенський полк	2	—	1	—	1	—
Миргородський полк	—	—	1	—	—	—
Сумський полк	—	—	1	—	—	—
Подільське воєводство	2	—	—	—	—	—
Руське воєводство	1	—	—	—	—	—
Не вказано	4	1	2	—	—	6
Разом	45	3	37	1	3	33

⁴⁶ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.⁴⁷ Як відомо, у 1765 р. замість п'яти слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію. Однак, як засвідчують відомості про духовенство, укладачі і далі вживали на позначення місця походження назви попередніх адміністративних одиниць, або ж своєрідний мікс на кшталт: Слобідських полків "уезду" такого-то населеного пункту такого-то. Важко висновувати, чим вони керувалися через майже десятиліття після реформи: чи то фіксували оригінальне адміністративно-територіальне походження народженого до 1765 р. члена кліру, чи, що здається ймовірнішим, послуговувалися звичними "мірками". Я для встановлення належності населеного пункту, слідом за відомостями, вживатиму полковий слобідський устрій.⁴⁸ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

Подібно до відомостей про географію походження, дані про попереднє місце “кліриків” у соціальній ієрархії (Див. табл. 7 та 8) теж не малюють адекватно полотна співвідношень виборності та спадковості духовенства, позаяк не завжди син-ієрей служив у тому самому храмі, що й батько-священик. Окрім того, якщо перехід “духовних хлібів” відбувався за жіночою чи бічними лініями, то спадкоємці могли походити зі світських станів. Зрештою, хтось із чинних настоятелів міг лише розпочати “осімейнювати” парафію у першому поколінні, коли інші члени причету були членами його родини. Проте прорахувати такі випадки зі статистичних даних про попереднє соціальне походження неможливо. Тим не менше, приблизне уявлення про живучість виборного начала, а також про відкритість духовенства, яке Зенон Когут позбавив належності до соціальної піраміди Гетьманщини, позаяк воно “не утворювало стану або замкнутої групи”⁴⁹ (хоча друге означення – “не замкнута група” – справедливніше за перше (“не стан”)), відомості все ж дають.

Отже, з-поміж пресвітерів Глухівщини незначна більшість – 51,7% (30 осіб)⁵⁰ – походила з родин духовенства, а решта – зі світських станів. Серед дияконів, натомість, представники духовенства становили лише третину. Цікавою для розуміння функціонування цього ступеня священства є вказівка на дияконських дітей серед них. Це означає, що їхні батьки мали перебувати достатньо довгий час у проміжному на шляху до пресвітерства становищі, оскільки інакше їхні вже дорослі діти мали б указувати на інше походження. Отже, шлях між першим та другим рівнями священства серед білого духовенства відрізнявся за тривалістю проходження від дороги їхніх “колег”-чорноризців, де він, як видається, був коротшим, інколи – помітно (від кількох днів до кількох місяців).

Серед дяків Глухівщини, про яких інформація відома, відсоток вихідців з духовенства менший, аніж серед ієреїв – 40,9% (18 осіб). Зі світських станів, натомість, походило 54,5% (24 особи). У паламарів співвідношення було ще виразнішим не на користь представників духовенства – близько 22% проти 70,7% зі світських, а серед псаломників узагалі зафіксовано вихідців лише з останніх⁵¹.

⁴⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. К., 1996. С. 44.

⁵⁰ До духовенства зараховую і синів дяків, і паламарських дітей, хоча паламари, як показують приклади інших протопопій митрополії, часто навіть не належали до духовної “команди”. Однак у відомостях Глухівської такої інформації про неналежність немає.

⁵¹ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

Таблиця 7

Соціальне походження причетів
Глухівських церков⁵²

Причет \ Стан	Іереї	Диякони	Дяки	Піддячі	Псалом- щики	Пала- марі	Моло- дики	"Церков- них"
Син/онук священника	4	1	2	—	—	1	—	—
Син дяка	1	—	—	1	—	—	1	—
Син козака	2	3	3	—	2	4	1	1
Син міщанина	5	—	1	—	2	1	—	—
Син посполитого	—	1	1	—	2	2	—	—
Не вказано	1	1	—	—	—	—	—	—
Разом	13	6	7	1	6	8	2	1

Таблиця 8

Соціальне походження причетів церков
Глухівської протопопії⁵³

Причет \ Стан	Іереї	Диякони	Дяки	Піддячі	Псалом- щики	Пала- марі
Син священника	23	—	13	1	—	5
Син диякона	—	2	—	—	—	—
Син дяка	2	—	2	—	—	2
Син паламаря	—	—	1	—	—	1
Син козака	9	—	7	—	1	4
Син міщанина	2	1	—	—	—	—
Син посполитого	6	—	10	—	2	18
Інше	2 ⁵⁴	—	2 ⁵⁵	—	—	—
Не вказано	1	—	2	—	—	3
Разом	45	3	37	1	3	33

Таким чином, можемо констатувати, що інформація про станове походження священників не дає змоги вести мову про надмірне поширення на 1774 р. у Глухівській протопопії спадкового переходу парафій від батька до сина. Навіть якби припустити, що усі вихідці з духовенства отримували приход від батьків, то їх було б менше за 50% (без синів церковнослужителів). А позаяк далеко не всі іерейські сини мали "духовні хліби" з отчих парохій, то ймовірність успадкування

⁵² ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 1–50.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Сини монастирського прикажчика та військового канцеляриста. Навряд чи слід вести мову про них, як вихідців із народжуваного українського чиновництва. Їхні батьки належали до проміжної ланки соціальної піраміди, тобто могли перейти в іншу соціальну "якість".

⁵⁵ Один "звання служительського", інший, зі Слобожанщини, "черкасеской син".

ще менша. Разом з тим, як зазначалося, ні про перехід приходу до зятя, вихідця зі світської “команди”, ні про початок посідання парафії родиною соціальне становище не свідчить. Тому для вірогіднішого з’ясування співвідношення між успадкуванням та виборністю слід проаналізувати відомості інакше, простеживши за сімейними зв’язками всіх членів кожного з причтів. На щастя для дослідників, спосіб укладення інформації по Глухівській протопопії дає змогу здійснити такий “маневр”, на відміну, скажімо, від даних деяких інших церковно-адміністративних одиниць Київської митрополії.

Перш ніж перейти до аналізу відомостей, слід наголосити, що питання співвідношення між виборністю та спадковістю в ракурсі запропонованої теми важливе переважно для священників та майже не заторкує церковнослужителів. Річ у тім, що їхній шлях до парафії переважно не пролягав через катедру, тобто номінування дячків, паламарів та інших нижчих членів причту відбувалося без інформування єпархіальної влади та її санкції. Відтак, питання успішності заходів щодо благословення на приход та достатній рівень освіти з катедри не контролювалося. До таких висновків підштовхує інформація про відсутність посвячених у стихар церковнослужителів у Глухові (у відомостях або прямо на це вказується, або взагалі не обговорюється щодо 5 псаломників, 2 молодиків та “церковника”) та лише про одного дячка, сина священника, у стихарі⁵⁶ в решті храмів протопопії (щодо 2 з 37 дяків, 5 з 33 паламарів, піддячого та 3 псаломників про цей маркер єпископського благословення, а отже — долучення до номінування на парафію, взагалі не згадується, а в іншій, переважній більшості, випадків повідомляється про відсутність висвячення)⁵⁷.

Автор класичної і часто цитованої статті про “южнорусское” духовенство XVIII ст. Юхим Крижанівський вважав, пишучи про варіанти посідання парафій, що виборне “начало” починало діяти тоді, коли священник помирав без дітей чи переходив на іншу парафію. Якщо ж діти залишалися, набувало сили спадкове “начало”. На думку Крижанівського, звичною стратегією поведінки пароха було утримання при собі старшого сина або ж старшого зятя для передачі приходу. Після досягнення спадкоємцем 25 років священник відправляв його у катедру на дияконське висвячення, а в 30 років — на ієрейське. Громада не могла протестувати, позаяк ні новоспеченого диякона, ні молодого пресвітера не утримувала матеріально — він жив з батькового прибутку і допомагав йому при богослужінні. Як-

⁵⁶ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 8 зв.

⁵⁷ Там само, арк. 1–50.

що такий “спадкоємець” помирав, то на його місце ставав другий син і т.д. За умови малолітства дітей парох (чи, в разі його смерті — родина) до їхнього дорослішання шукав собі вікарія⁵⁸. Не беручись перевіряти всіх прикладів “осімейнення” парафій, або ж їхнього переходу до іншого ієрея у XVIII ст. (що, зрештою, й неможливо), зазначу, що Крижанівський, як і при змальованні інших сюжетів, спрощено та занадто узагальнено запропонував лише один поширений, утім не єдиний з можливих, варіант. Скажімо, місце настоятеля Глухівської Преображенської церкви у 1774 р. посідав не перший, а другий син попереднього пароха. Натомість старший брат, хоча й мав достатній освітній ценз (навчався філософії в Києві), обрав світську кар’єру і після служби канцеляристом при Генеральній військовій канцелярії був адвокатом при Малоросійській колегії. Наступні за старшинством — сестри — теж вийшли заміж за мирян: одна за полкового осавула, друга — за колезького канцеляриста. З двох менших братів наймолодший перебував при Малоросійській колегії канцеляристом, а про середнього інформація не зазначалася. Відомо лише, що при храмі, де служив брат, він не виконував ніяких функцій⁵⁹. Звісно, ситуація могла змінитися, і брати чи сестри священика могли стати представниками духовенства. Проте, як бачимо, це відбулося б зовсім не в порядку, описаному Крижанівським.

Окрім того, що глухівські відомості не підтверджують стовідсоткової чинності правила переходу парафії до старшого сина чи чоловіка старшої дочки, вони змальовують значно складніше і різноманітніше плетиво успадкування. Зрештою, це й зрозуміло, адже життєві ситуації та шляхи членів родини могли бути такими самими звивистими, а чинники, що наближали чи віддаляли від парафії можна множити і обґрунтовувати їхню дієвість випадками, що мали на той час місце: вік, освіта, воля прихожан, впливовіші конкуренти, кращі перспективи кар’єри, занадто довге життя батька-ієрея чи, навпаки, рання смерть, тривалість життя інших членів родини тощо — ось лише деякі з них. Навіть якщо у священика був старший син, парафія могла перейти до чоловіка молодшої дочки, інколи сини настоятеля залишалися при тому самому храмі тільки церковнослужителями, а церковнослужительські діти ставали пресвітерами. Фіксується також успадкування дяківських і паламарських “должностей” або існування при одній церкві окремо ієрейської, і окре-

⁵⁸ Крыжановский Е. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке. С. 408, 423–425.

⁵⁹ ЦДАІАК України. Ф. 127, оп. 1009, спр. 3, арк. 10.

мо — дячківської чи паламарської “династій”. Якщо при церкві служило кілька священників, то спадкувалися їхні частки, а не вся парафія, а “правонаступниками”, знову-таки, могло бути те саме коло осіб, як і при спадкуванні цілого настоятельства. Якщо храм повністю одночасно “окупувався” синами покійного священника, а кожен уже мав дітей, то схема успадкування ще більше ускладнювалася. Отже, очевидно, не варто переоцінювати висновків дотеперішньої історіографії з огляду на потенційні можливості збережених джерел.

У Глухівській протопопії “з натяжкою” можна вести мову про спадкове служіння у 21 церкві з 43, тобто приблизно 48,8%. Однак про “чисте осімейнення” правильніше говорити лише у 12 випадках⁶⁰ (27,9%), коли парафія чи її частина перейшла до сина чи зятя настоятеля або, в одному випадку, колишнього дяка. Загалом же з 21 храму сини попереднього пресвітера служили “цілопарохіальними” ієреями у 5, зяті — у 1, син покійного дячка священником — у 1. Ще в одному випадку з двох приходських пастирів другий був сином покійного настоятеля тієї самої церкви, а його брати — дячком і одним із двох паламарів. На іншій парохії, де спільно служили 3 священники, другий був сином померлого ієрея того самого храму, а третій — його зятем. У ще одній церкві з двох попів один був сином, а другий — онуком (сином чинного ієрея) попереднього священника. Із двох пресвітерів іншого храму другий доводився зятем покійному настоятелю. При одній з церков протопопії до настоятеля перейшло місце покійного батька-попа, а паламар (не його родич) був сином дяка.

Спроби залишити приход за родиною зафіксовано в п'яти випадках, коли при батькові-настоятелі діти виконували дячківську “должность” (2), паламарську (1), і дячківську, і паламарську (1), дячківську, піддячу і паламарську (1).

До ілюстрації спадкування я відніс також кілька випадків, які, втім, стосуються церковнослужительських обов'язків. Так, в одній церкві паламарем був син тамтешнього дячка, в другій — син покійного паламаря, а у третій — син покійного ієрея. Ще в одному випадку дячком служив також син померлого священника⁶¹.

Я свідомо не торкаюся шлюбних стратегій дочок священно- і церковнослужителів. Попри те, що відомості інформують про них, вко-

⁶⁰ Сюди ж включено сина покійного глухівського протопопу, глухівського трійчого настоятеля, хоча з відомостей не зовсім зрозуміло, чи його батько служив при тій-таки церкві. На 1774 р. чинний протопоп священидів при храмі Трьох Анастасій, а соборним названо Миколаївський (Там само, арк. 3, 5, 11).

⁶¹ Про всі 21 випадок див. Там само, арк. 3, 6, 10, 16, 19–20 зв., 23, 24, 29, 30–31 а, 35, 39–40, 42–45, 47–48.

тре підтверджуючи відкритість духовенства та родичання з іншими станами від привілейованого козацького до найнижчого — посполитих, вони не дають змоги оперувати остаточними статистичними даними, позаяк більшість жінок значаться ще “дівицями”, а питання про завершення тим чи іншим середнього віку панотцем примноження роду людського найчастіше залишається без відповіді. Підсумовуючи, можемо констатувати, що навіть якщо взяти за кількісний вираз дієвості спадкування максимальні 48,8%, то бачимо, що фактор виборності на 1770-і рр. був ще достатньо потужним. Вимагаючи від духовенства направляти на навчання до Академії синів, церковна влада аж ніяк не могла адресувати ті самі укази представникам світських станів⁶². Більше того, саме вочевидь через велику кількість ставлеників зі світських станів, архієреї, паралельно з дублюванням суворих синодальних указів про потребу навчатися синам священно- та церковнослужителів і надавати перевагу при висвяченні вихованцям “латинських шкіл” перед рештою, нагадували претендентам про інші умови торування шляху до парафії. Порівняно з вимогами про теологічну освіту, вони видаються традиційними і набагато простішими: окрім канонічних вимог щодо віку та відсутності інших подібних перешкод, кандидат мав бути елементарно грамотним, “іскусним” “в чтении и пении”, а також заручитися запевненням парафіян чи власника маєтку, де діяв храм, про порядність та відбуті кількатижневі “курси підвищення кваліфікації” при катедрі, спрямовані на навчання богослужінню.

Відомості про духовенство показують, як зазначалося, що не всі чинні ієреї протопопії з родин духовенства дотримувалися вимог про освіту, не навчалися у “латинських школах” та не поспішали відправляти туди своїх синів. Якою ж була освіта спадкоємців парафій, тих, хто служив там, де їхні батьки? До згаданих 12 випадків “чистого осмієнення” долучилося 14 осіб, з яких 5 студювали в Академії, 6 були письменними, а про 3 інформації немає (найімовірніше, навчалися тільки “руської грамоти”). Однак з 5 “академіків” троє “богословів” (двоє з них відучилися лише 1 та 2 роки у цій “школі”) припадають на глухівські спадкування. Відтак, ситуація з переходом у межах сім’ї настоятельств решти храмів протопопії, до чого долу-

⁶² Навіть у стінах Академії представники світських станів мали інші права, ніж їхні однокашники з родин духовенства. Як писав у 1790 р. київський митрополит Самуїл, відмовляючи Якимові Сулимі в направленні інспектора для дітей, “не мало и то препятствует, что священно и церковнослужительские дети, по указным предписаниям должны безотлучно при академии продолжать свое учение, а разночинченские не зависят от моей власти” (Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII—XVIII в. К., 1884. С. 141. № 101).

чилися лише 2 вихованці Київських Атен (“ритори”), тобто ледь більше 18%, зайвий раз засвідчує не вельми помітну успішність єпархіальної влади в “інтелектуальному дисциплінуванні” спадкоємців парафій. Якщо ж проаналізувати освітній рівень усіх 30 священно- і церковнослужителів, долучених більше чи менше до спадкового служіння у 21 храмі протопопії включно з її центром, то майже 46,7% (14 осіб) вивчили “руську грамоту”, приблизно 16,7% (5 осіб) були неписьменними, про стількох само немає даних, і лише 20% (6 осіб) студіювали в Академії (1 “пліт” та згаданих 2 “ритори” і 3 “богослови”). З останніх половина припадала на Глухів.

Підсумовуючи, зазначу, що узагальнені відомості про духовенство, а не окремі, хай і часті випадки з судової чи якоїсь іншої документації, дають змогу простежити успішність, чи, радше, неуспішність заходів церковної влади, спрямованих на дисциплінування членів парафіяльних причтів, насамперед – священників, а також предметніше поглянути на механізми посідання парафії напередодні помітних зовнішніх змін у житті Київської митрополії з одного боку, та на нерухомі донині досягнення історіографії півторастолітньої давнини – з іншого.

Аналізуючи глибину дієвості продиктованих зверху розпоряджень про обов’язкові студії в Академії, маємо, втім, пам’ятати, що відштовхуємося від ідеального варіанту, який гласив: усе духовенство має пройти вишкіл у Києві (у випадку Київської митрополії). Напевно, цікавіше було б обрати іншу точку відліку, приміром, порівнюючи з ситуацією у XVII чи на початку XVIII ст. Однак така компаративістика – ще одне нездійсненне (принаймні, у світлі відомих мені джерел) бажання істориків.

Наскільки ж типова для всієї єпархії ситуація Глухівської протопопії? На 1770 р. у Київській митрополії було 1841 священник разом з протопопами та 1249 церков, а на 1778 р. 1309 ієреїв, 188 дияконів, 978 дячків та 770 паламарів у 968 храмах⁶³. Отже, Глухівська протопопія за кількістю церков та духовенства не представляє навіть 5% від усієї єпархії (трохи більше за 3%, якщо порівнювати з 1770 р., чи майже 4,5% – з 1778 р.). Попередні спостереження над освітнім рівнем священно- та церковнослужителів інших церковно-адміністративних одиниць складають уявлення про співвідносність із ситуацією на Глухівщині. Проте детальний аналіз та порівняння, а отже й достовірніші висновки щодо всієї митрополії – справа наступної розвідки, яка зараз готується до друку.

⁶³ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4066, арк. 160; ф. 127, оп. 1009, спр. 4, арк. 20 зв. 21; Шпачинский Н., свящ. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770). С. 300.

Антоніна Кізлова

ВІДДЗЕРКАЛЕННЯ ОЧІКУВАНЬ БОГОМОЛЬЦІВ У ЇХНІХ ДАРАХ ДО СВЯТИНЬ КИЄВА (кінець XVIII — кінець XIX ст.)

Кожен спосіб шанування святинь віддзеркалює релігійні уявлення віруючих та їхнє ставлення до святого місця¹. Насамперед важливо дослідити традиційні способи шанування, доступні для представників усіх прошарків населення, і зокрема — молитовні дари (вотиви), які виступали матеріальним проявом віри в те, що Божа допомога надійшла за молитвою при певній конкретній святині.

Аналіз обставин, які підштовхували богомольців приносити до чудотворної ікони або реліквії ту чи іншу річ (пожертвування грошей та окладів потребує окремого дослідження), включає пошук відповідей на такі запитання: наскільки дари відображували очікування віруючих, а наскільки — подяку за допомогу, і на що саме сподівалися “дарителі”. Вирішення цих проблем важливе для розуміння того, що вкладалося у поняття “чудо” і “чудотворна святиня” в досліджуваний період.

Увагу на причини принесення молитовних дарів православними звертали російські дослідники, думки яких з цього приводу розходяться. Так, К. Цеханська вказує на те, що обітні привіски були свідченням чудесних зцілень або молитви про зцілення². О. Островський виділяє два типи приносів: “за обітом” (у молитві про зцілення дається обіт виготовити вотивний предмет, який жертвується після одужання) і “для направлення” (привіска приноситься одночас-

¹ Виноградов В. “И очень красивое место, очень”. Заметки о материальном пространстве почитаемого места // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. М-ли Другої міжн. наук-практ. конф. “Софійські читання”. Київ, 27–28 листопада 2003 р. К., 2004. С. 56.

² Цеханская К.В. Иконопочитание в русской традиционной культуре. М., 2004. С. 96.

но з молитвою про зцілення)³. Т. Щепанська розглядає святині в межах “кризової мережі”, а отже й вотиви вважає відображенням певного нещастя і вказівкою на роль святого місця як місця зосередження кризової інформації⁴. І. Кремльова прийшла до висновку, що принесення до святинь обітних речей було проявом вдячності Богу, а не платою за чудо⁵. Щодо самого поняття чуда, є думка, що у ХІХ – на початку ХХ ст. під чудом розуміли виключно індивідуальні чи колективні зцілення⁶. К. Цеханська та О. Островський також підкреслюють важливість саме зцілення.

І. Федоринова, спираючись на матеріали Каргопольського повіту, вказує, що “лікувальні вотиви” у всьому їхньому розмаїтті, – це явище ІІ пол. ХІХ ст.⁷ Щоправда, автор не зазначає, для якої території справедливий цей висновок.

Усі ці висновки базуються на російських матеріалах і переважно на етнографічних джерелах*, а отже не можуть бути прямо перенесені на шанування святинь Києва, яке потребує окремого дослідження. За умови, якщо відомо, звідки походив той чи інший “даритель”, у цій роботі увагу буде зосереджено насамперед на молитовних дарах, принесених киянами.

Найінформативнішим джерелом для дослідження причин принесення вотивів є зошити, де священнослужителі фіксували ці речі як символ шанування конкретної святині. Такі записи збереглися щодо Михайлівського Золотоверхого монастиря і Софії Київської.

У Михайлівському Золотоверхому монастирі записи дарів до мощей св. вмц. Варвари велися під контролем гробового ієромонаха, а потім перевірялися настоятелем обителі⁸. Зокрема вдалося

³ Островский А.Б. Лечебно-магический комплекс с иконой Божьей Матери // Этносемиотика ритуальных предметов. СПб, 1993. С. 85.

⁴ Щепанская Т.Б. Кризисная сеть (традиции духовного освоения пространства) // Русский Север: К проблеме локальных групп. СПб, 1995. С. 118, 121.

⁵ Кремлева И.А. Мирской обет // Православная жизнь русских крестьян ХІХ–ХХ вв. М., 2001. С. 240.

⁶ Чистяков П.Г. Почитание местных святых в российской православии ХІХ–ХХІ вв. (На примере почитания чудотворных икон в Московской епархии). Дисс. ... канд. ист. наук. М., 2005. Л. 120.

⁷ Федоринова И.Л. Бытование вотивных подвесок в Каргопольском уезде. Доступно з: <http://liber.rsuh.ru/Conf/Metall/fedorinova.htm>

* Літописні згадки, сказання та документальні джерела з усіх згаданих авторів найширше використовує К. Цеханська.

⁸ Кізлова А. Шанування мощей св. вмц. Варвари у середині ХVІІ – середині ХІХ ст.: соціальний аспект // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. 2007. Вип. 6. С. 303.

виявити “Книги шнурозапечатные” за 1806–1807 і 1819 рр., “Книги гробового” за 1808–1813, 1831–1850 рр.⁹, “Тетради записи начерно серебрянымъ всякого роду привѣскамъ...” за 1814–1817 і 1821 рр.¹⁰ і “Тетради запису начерно покрововъ, матерій и золотыхъ всякого рода привѣсокъ” за 1810, 1815, 1816, 1818 рр.¹¹ У записах покровів і золотих привісок, як і в записах срібних привісок з 1840 р. включно, крім деяких винятків, не вказується причина принесення воти, тому для вивчення уявлень про святиню такі книги менш інформативні порівняно з попередніми.

Щодо Софії Київської записи, створені за близькою до згаданих схемою, вдалося віднайти тільки за 1806–1807 рр., до того ж, цей зошит – чернетка, куди відомості про дарителів заносили, коли на місці не було соборного ключаря, який вів чистову “шнурозапечатну книгу”¹². Але навіть такі уривчасті відомості певною мірою можуть свідчити про очікування богомольців від Софійських святинь.

У Києво-Печерській лаврі систематично фіксувалася кількість вотивів різних видів до чудотворної ікони Успіння Пресвятої Богородиці, рідше – принесених до Успенського собору з печер, а також окремо велися записи про те, хто яку річ подав, але ніде не вказано, за яких обставин¹³.

Записів про дари до святинь, які перебували у монастирях та храмах Подолу, в фондах київських архівів поки що віднайти не вдалося.

Вказівки на причини принесення молитовного дару могли міститися у написах на привісках. Іноді ці написи відтворюються в описах дарів та майнових описах, зокрема Софії Київської за 1789 і 1803 рр. Також є згадка у листі з 3-ї поліційної частини м. Києва до Флорівського монастиря від 12 червня 1830 р. про те, що монахині мають перевірити, чи не в їхньому монастирі було втрачено випадково знайдені того самого року три срібні привіски з написами, які цитуються у листі¹⁴.

⁹ ЦДАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 633 (1806); спр. 645 (1808); спр. 664 (1812); спр. 670 (1813).

¹⁰ Там само, оп. 1, спр. 2 (1814); спр. 2 (1815); 2 (1816); спр. 3 (1817).

¹¹ Там само, спр. 2 (1810); спр. 14 (1815); спр. 1 (1816); спр. 2 (1818).

¹² Там само. Ф. 127, оп. 202, спр. 10 (1808), арк. 16.

¹³ Там само. Ф. 128, оп. 2 заг., спр. 110 (1826–1834), 86 арк.

¹⁴ Там само. Ф. 167, оп. 1, спр. 142, арк. 1–1 зв.

Розглянемо спочатку докладні записи про срібні привіски, принесені киянами до мощей св. вміц. Варвари протягом 1806–1821 рр. Насамперед слід відзначити: серед формулювань причини принесення того чи іншого предмета умовно виділяються ті, які відповідають на запитання “чому?” (“по обещанію”, “по завещанію” “во укладъ”) – 2,4% з понад двох тисяч відомих нам записів про киян; “за кого?” (“за мужа”, “за дочь”, “за себя”...) – 38,2%; “за що?” (“за исцеление”, “за выздоровление”, “за здравіе”...) – 19,2% і “для чого?” (“для (о) исцеления(и)”, “для (о) выздоровления(и)”, “о здравіи”) – 36,9%. У 3,3% випадків причину не вказано¹⁵. Підрахувати, яку частку становлять ці люди порівняно з усіма киянами, які приходили на молитву в Михайлівський монастир, неможливо за наявними джерелами. Проте ці дані охоплюють усіх дарителів срібних привісок, тобто переважну більшість богомольців, які щось приносили до гробу св. вміц. Варвари, а отже тих, у кого внутрішня потреба в молитві проявилася матеріально.

Уже з наведених формулювань помітно, що висновок І. Федоринової про поширення “лікувальних вотивів” тільки з II пол. XIX ст.¹⁶ на прикладі шанування святинь Києва не підтверджується.

З формулюванням “по обещанію” іноді трапляються як уточнення “по обещанію за исцеление”, так і “по обещанію для исцеления”. Таким чином, неконкретизоване формулювання “по обещанію” може вказувати як на власне “обіт”, так і на “направлення”, оскільки нам невідомо, у який момент давалася та чи інша обітниця.

Очікування допомоги у кризовій ситуації прямо віддзеркалюються тільки в поодиноких проханнях “о разрешеніи от неплодства”, а також у формулюваннях, безпосередньо пов'язаних з очікуванням зцілення чи одужання. Причому існування двох окремих визначень вказує на те, що самі поняття “исцеление” та “выздоровление”, очевидно, чітко розрізнялися в означений час, що і вдалося простежити на прикладі шанування мощей св. вміц. Варвари. Якщо зцілення (на прикладі численних описів таких чудес¹⁷) означало, що хворий

¹⁵ ЦДАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 633 (1806); спр. 645 (1808–1811); спр. 664 (1812); спр. 670 (1813), спр. 715 (1819), оп. 1, спр. 2 (1814); спр. 2 (1815); 2 (1816); спр. 3 (1817); спр. 740 (1821).

¹⁶ Федоринова И.Л. Бытование вотивных подвесок в Каргопольском уезде. Допуступно з: <http://liber.rsu.ru/Conf/Metall/fedorinova.htm>

¹⁷ Прикладів безліч, зокрема велику кількість наведено у книзі: Богоматерь / под. ред. Е. Поселянина. К., 2002 (Репринтное изд. 1909 г.). 800 с.

раптово стає здоровим, то цілком вірогідно можна припустити: під одужанням мали на увазі, що він виліковується поступово, але від такої хвороби, коли шанси на самостійне подолання кризи невисокі.

Наявність формулювань “по усердію своєму”, “о благополучіи”, “во укладъ”, “въ привесь”¹⁸ може вказувати на те, що віруючі зверталися до святинь не тільки тоді, коли потрапляли в біду.

З’ясування, за кого було принесено привіску, не дає змоги визначити, чого саме очікував або за що саме хотів подякувати даритель. Єдине, що можна припустити у таких випадках, це наявність надто загальної причини принесення дару, яку неможливо було висловити однозначно, або дуже багатьох причин одночасно. Зокрема, цьому припущенню не суперечить наявність в одних і тих самих зошитах привісок, поданих зокрема “за болящую (дочь...)” і “о выздоровленіи (дочери...)”¹⁹.

Таким чином, помітно, що привіски “за обітом”, принаймні у випадку шанування мощей св. вміц. Варвари, значно поступаються місцем перед привісками “для направлення”, які, можливо, не завжди є виразниками згадуваних дослідниками кризових ситуацій у житті богомольців.

Уже самі імена, написані на окремих привісках навіть у випадку їхнього подання “невідомою особою”²⁰, віддзеркалювали сподівання на молитву (адже саме для неї вони були потрібні), яка буде творитися за дарителів або їхніх близьких. До того ж, на самих привісках могли вказувати і причину принесення. Наприклад, на присланому від молдавської княгині корпусику з написом “о здравіи Маріи²¹”, на привісці, знайденій на Подолі, – “О здравіи Агриппины²²”. Якщо розглянути записи Софії Київської, з’ясується, що написи “о здравіи...” були на 13 з 21 привіски, принесених киянами. Іноді на привісці нічого не було написано, ніяка причина у зошиті не вказувалася, але ім’я дарителя записувалося практично завжди²³.

¹⁸ ЦДАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 633 (1806); спр. 645 (1808–1811); спр. 664 (1812); спр. 670 (1813), спр. 715 (1819), оп. 1, спр. 2 (1814); спр. 2 (1815); 2 (1816); спр. 3 (1817); спр. 740 (1821).

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. Ф. 169, оп. 1, спр. 2 (1818), арк. 7 зв.

²² Там само. Ф. 167, оп. 1, спр. 142, арк. 1–1 зв.

²³ Там само. Ф. 127, оп. 202, спр. 10 (1808).

Для того, щоб з'ясувати церковний погляд на такі очікування, слід звернутися, зокрема, до інструкції єпископа Іринія (Фальковського) про ведення записів дарів до гробу св. вміц. Варвари у Михайлівському монастирі. Так, у ній вказано, що слід записувати імена “подателєй” для молитви за них²⁴. Інструкція перегукується з вимогами митрополита Арсенія Могилянського щодо ведення прошнурних книг запису милостині: “для вписанія в оную книгу добротного подаянія и дателей именъ к поминовению оних впоказанной... церкви”²⁵ і митрополита Гавриїла Миславського щодо таких книг Добромицької церкви: “подателєй имена для всегдашнего въ церкви поминовения вѣрно записывать”²⁶.

Отже, метою укладання записів дарів на зразок тих, які велися у Михайлівському монастирі, була не лише матеріальна звітність. Адже тільки для того, щоб забезпечити її досягнення, достатньо було б зібрати і описати покладені на раку речі, а потім підрахувати їх. Можливо, певну роль у забезпеченні церковної молитви за дарителів відігравав гробовий ієромонах²⁷. У відомих нам киево-печерських записах дарів імена також переважно фіксувалися, отже можна стверджувати, що дарителів поминали в цій обителі, у Києво-Печерській лаврі був і монах, який приймав приносні речі з рук богомольців²⁸.

Щодо того, наскільки богомольці знали про зміст записів і молитовну мету їхнього складання, свідчень збереглося небагато. В одній з інструкцій єпископа Іринія вказано, що книги укладаються для “удостоверения всѣхъ въ томъ, что въ обители здѣшней ... всякой приносъ и укладъ достопамятности вѣры записанъ”²⁹, хоча в іншій наголошується на тому, що показувати записи слід насамперед тим, хто сумнівається у чесності гробових ієромонахів³⁰. З цих тверджень важко зробити висновок, чи показували записи будь-кому, крім самих “подателєв”. Проте в будь-якому разі неможливо ви-

²⁴ ЦДАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 645 (1808–1811), арк. 1; спр. 715 (1819), арк. 1.

²⁵ Там само. Ф. 127, оп. 156, спр. 77 (1761), арк. 8 зв.

²⁶ Там само, оп. 185, спр. 14, арк. 2.

²⁷ Кізлова А. Побутування шанованих святинь у монастирях Старого Києва і і Києво-Подолу (середина XVIII – середина XIX ст.) // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. К., 2007. – Вип. 19. С. 64–69.

²⁸ Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. К., 1808.

²⁹ ЦДАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 645 (1808–1811), арк. 1.

³⁰ Там само, спр. 715 (1819), арк. 1.

ключити такого джерела обміну інформацією між богомольцями, як ніде документально не зафіксоване спілкування їх один з одним та з представниками духовенства, які безпосередньо оточували святиню. Таким чином, можна припустити: знання про те, що за них творитиметься молитва в разі подання до святині вотивного предмета, віруючим не бракувало.

Одним зі свічень цього є лист єпископу Іринію від титулярної радниці Анни Жеребцової (березень 1809 р.), у якому вона розповідає про те, як була врятована чудесною допомогою св. вміц. Варвари, і просить записати це “въ книгу, дабы знали будущіе роды, что Богъ единъ истинный...”, що й було виконано³¹.

Для відповіді на запитання, на яку молитву сподівалися богомольці – служителів Церкви під час богослужіння, чи Богородиці і святих, перед чіїми іконами або мощами молилися, а також – яку молитву мав на увазі єпископ Іриней, коли писав інструкцію гробовому ієромонаху, потрібне окреме дослідження поминальної практики означеного часу. Можна стверджувати тільки те, що зшити, де велися записи дарів, не мають фізичних ознак регулярно використання, а отже безпосередньо за цими текстами молитву за “подателів” не читали.

Перш ніж робити висновки про те, у яких саме випадках зверталися до святинь, слід звернутися до проблеми, наскільки прямо та чи інша форма привіски віддзеркалює певну ситуацію, яка виникла у житті богомольця.

Щодо цього маємо вказівки більш ранніх джерел на те, що у формі вотиву чудо відображалось безпосередньо: “Те жъ, въ знаменіе своихъ больныхъ исцѣленныхъ тѣлесъ иконѣ зъ серебра приносили члены³²”; “...серебрянную руку... даль завѣсити надъ мощами... на зракъ руки ульченной...³³”.

К. Цеханська за етнографічними даними, зокрема й другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зробила висновок, що богомольці, які вилікувалися від хвороб рук, ніг, очей, приносили до образу їхні зображення з золота чи срібла³⁴.

³¹ ЦДАІАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 645 (1808–1811), арк. 58.

³² Акростихон // Киевские епархиальные ведомости. К., 1869. № 12. Отд. 2. С. 444.

³³ Софонович Ф. Повесть о преславныхъ чудахъ св. вміц. Варвары // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. С. 251.

³⁴ Цеханская К.В. Иконопочитание в русской традиционной культуре. М., 2004. С. 96.

Стосовно означеного періоду в окремих випадках про прямий зв'язок форми привіски і причини її принесення прямо говорить у записях Михайлівського монастиря, але тільки за 1806–1808 рр., коли вказано, що, наприклад, у випадку зцілення руки приносили зображення руки, а у випадку зцілення голови – зображення голови або вінчик чи обручик³⁵. Надалі такі уточнення у записях зникають. Можливо причиною стало те, що зв'язок і так був очевидним. Проте навіть у той період, коли причину ще записували так докладно, не завжди зазначалося, що те чи інше зображення відповідає саме відповідній зціленій частині тіла.

Таким чином, лише за відомостями про дари тієї чи іншої форми, не можна визначити “спеціалізацію” святинь, тобто, у випадку яких захворювань до них зверталися віруючі. На це, принаймні, вказує поєднання таких зображень з причинами “о здраві”, “во уклад” тощо³⁶.

Висновок дослідників-етнологів про те, що вотивні натільні хрестики виступали як нерозривно пов'язані зі своїми власниками “обітні медіатори” – посередники у молитовному спілкуванні зі святинею³⁷ також не можна перевірити за доступними джерелами.

За записами про дари та майновими описами Успенського собору Києво-Печерської лаври, Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого, Флорівського і Братського монастирів можливо визначити склад привісок до святинь, які перебували у цих храмах. Але ці відомості різночасові, а також, що найголовніше, різні за повнотою. Так, майнові описи, на відміну від записів дарів, віддзеркалюють лише церковний погляд на приносні речі, оскільки у храмі надовго залишається тільки окремі вотиви. Тому визначати специфіку звертань до кожної окремої святині на підставі наявних джерел недоцільно.

За нашими спостереженнями, які ґрунтуються на доступній джерельній базі, спільними видами дарів для всіх київських святинь, є золоті й срібні зображення (найтісніше пов'язані з очікуваннями фізичного здоров'я) частин тіла та органів: корпусиків, рук, ніг, голів, грудей, очей, сердець, зубів, вух, язиків, пальців; прикраси з різних матеріалів: каблучки, персні, сережки, нами-

³⁵ ЦДАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 633 (1806); спр. 645 (1808–1811).

³⁶ Там само; спр. 645 (1808); спр. 664 (1812); спр. 670 (1813).

³⁷ Панченко А.А. Народное православие. Деревенские святини Северо-Запада России. СПб., 1998. С. 96.

ста, дукачі; медалі; іноземні монети; іконки та хрестики; хустки; відрізи тканини; покрови на гробниці та мощі; занавіски для ікон.

Таким чином, у причинах принесення молитовних дарів віддзеркалено значно ширше коло очікувань богомольців, аніж сподівання на зцілення, яке вважається основним чудом. Люди приходили на молитву до чудотворних ікон та реліквій у різних життєвих ситуаціях, причому не завжди у явно кризових.

Судячи з суттєвої переваги привісок “за направленням” і наявності привісок “за обітом для зцілення”, можна зробити висновок, що значна частина богомольців усвідомлювала надання до святині дару як матеріальне підкріплення молитви. Деякі причини молитовного дарування (зокрема “о фамільномъ благополучїи”) можна витлумачити і як прохання подолати уже наявні проблеми, і як прагнення запобігти виникненню кризової ситуації. Подальшого дослідження у зв'язку з цим потребує проблема розуміння самого поняття “обіт” мирянами означеного періоду та їхнього сприйняття визначеної Богом долі.

Згадки про сподівання “подателів” на молитву, яка твориться за них після принесення дару, вказують не те, що очікування богомольців, пов'язані зі звертанням до певної чудотворної ікони чи реліквії, не вичерпувалися вирішенням певної конкретної проблеми. Водночас пошуки допомоги не замикалися на шануванні святині.

Андрій Стародуб

ЧЕРНЕЧЕ ІМ'Я ЯК "ДЗЕРКАЛО" ЖИТТЕВОГО ДОСВІДУ ТА "САКРАЛЬНА МЕТАФОРА" (на прикладі архієпископа Парфенія (Левицького))

*Nomen est omen**

26 січня 1911 р.¹ Святійший Синод видав Указ про створення комісії по розгляду питання "о праве лиц иудейского исповедания именоваться христианскими именами". До складу комісії увійшли чотири особи: єпископ Тульський та Белєвський Парфеній (Памфіл Андрійович Левицький, 1858–1922) (голова комісії) та три професори-богослови: Микола Глибоковський, Сергій Троїцький та Олексій Дмитрієвський. 30 березня того ж року Пресвященний Парфеній подав рапорт про підсумки роботи комісії, до якого долучив також журнал "в коем излагается лично моё мнение и мнение названных профессором по означенному предмету"¹.

Комісія, цілком передбачувано (три голоси "за" і один "проти") дійшла висновку про те, що "предоставление лицам иудейского исповедания права называться христианскими именами является недопустимым с точки зрения не только христианской, но и иудейской религии, и кроме того, не вызывается никакою необходимостью"². Владика Парфеній, зокрема, підкреслив, що "по учению церкви, даваемые христианам при крещении имена являются знаком нашего благодатно-таинственного единения с тем или иным святым. Лица иудейского исповедания, конечно, не могут усвоить это специфическое содержание христианских имён и, потому, прозываясь по христиански, они будут попираť христианское со-

* "Ім'я говорить саме за себе"; "в імені – знамення" (лат.).

¹ Тут і далі дати наводяться за юліанським календарем.

¹ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 574, оп.1, д. 39, л. 1.

² Там же, л. 2.

держание имён, что в глазах верующих православных людей явится уже кощунственным оскорблением христианской святости”³.

Наведений епізод – це своєрідний “вступ” до спроби з’ясувати окремі моменти біографії Преосвященного Парфенія, відштовхуючись саме від згаданого символічно-містичного розуміння імені як знаку, що пов’язує людину з конкретними святими та з іншими носіями цього імені. Як сформулював автор одного з найдетальніших досліджень на цю тему, священник Павло Флоренський: “Имя оценивается Церковью, а за нею – и всем православным народом, как тип, как духовная конкретная норма личностного бытия, как идея, а святой – как наилучший ее выразитель, свое эмпирическое существование соделавший прозрачным так, что чрез него нам светит благороднейший свет данного имени. И все-таки имя – онтологически первое, а носитель его, хотя бы и святой, – второе”⁴.

Християни отримують ім’я, що прив’язує їх невидимо ниткою до конкретного святого (чи кількох святих), унаслідок вибору своїх близьких або священнослужителя, який здійснює обряд хрещення. Далеко не всі протягом життя задумуються над значенням свого імені та причинами, з яких вони отримали саме його. Переважна більшість цілком вдовольняється найповерховішими поясненнями (“назвали на честь когось з предків”, наприклад). Те саме відбувається і тоді, коли дитину було названо суворо відповідно до церковного календаря (дата народження збігається з днем, коли Церква згадує конкретних подвижників благочестя чи мучеників). Тут уже йдеться про наперед визначений вибір, коли небесним покровителем дитини може стати лише один з святих – “патронів” цього конкретного дня в календарі.

Прийняття чернецтва часто метафорично називають “другим народженням” та “другим хрещенням”. Чернець ніби “помирає для світу” та наново народжується вже в “ангельському чині”. Ця “оновлена людина” обов’язково нарікається новим ім’ям на знак того, “что таинственным образом преобразилось человеческое естество, преобразилось настолько, что оно может быть описано, хотя лишь и отчасти, только новым именем, а не простым прибавлением к старому (как, к примеру, в случае священства)”⁵.

³ Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 574, оп. 1, д. 39, л. 3–3 об.

⁴ Флоренский Павел, свящ. Имена. М., 1993. С. 34.

⁵ Польсков Константин, свящ. Монашеский постриг как таинство церкви // Материалы V Международной богословской конференции Русской Православной Церкви “Православное учение о церковных Таинствах”. Москва, 13–16 ноября 2007 года: http://theolcom.ru/doc/sacradoc/4_08_Polskov.pdf

Формально особа, яка приймає чернецтво, як і новонароджений, не має впливу на вибір свого нового імені. Проте реальна практика є набагато складнішою і залежить від цілої низки обставин. Як правило, перед постригом запитують про те, як пострижений хотів би іменуватись у чернецтві⁶. Немає жодних перепон для того, щоб піти назустріч побажанням нового “воїна Христового”. Причому, вірогідність цього суттєво зростала у разі постригу так званих “учених ченців” – осіб з вищою богословською освітою, за висловом архимандрита Кипріяна (Керна) “предназначенных к занятию высших иерархических должностей, с академической скамьи лелеявших свои карьерные вождедения”⁷.

Символічне навантаження, яке вкладав такий монах у своє ім'я, інтерпретувати доволі складно, особливо якщо не збереглося його власних пояснень (у щоденнику, листах, спогадах тощо). Мені не вдалося відшукати жодної прямої вказівки на те, що стало спонукальним чинником для вибору Памфілом Андрійовичем Левицьким чернечого імені Парфеній. Натомість я спробував з'ясувати це шляхом “перебору усіх можливих варіантів”, цілком усвідомлюючи хиткість окремих припущень.

Отже, що ж ми знаємо про преосвященного Парфенія? У надісланій 7 жовтня 1910 р. до Київської духовної академії анкеті з біографічними даними (інформація збиралась Академією для публікації “Биографического словаря” випускників КДА) єпископ так описав свій життєвий шлях та кар'єру:

“ФИО: Левицкий Парфений Андреевич

В какие годы проходили академический курс? Когда получили учёную степень?

С 1880 – по 1884-й, в 1884 (кандидат богословия)

Время, год и месяц рождения: 1858, сентября 28

Место рождения: Полтавской губернии, Гадячского уезда, село Плешивец

Звание, род службы отца: священник

Где получили первое образование: в Полтавской духовной семинарии

⁶ Перелік прийнятних для монашеського чину імен міститься наприкінці Великого Трєбника. Деяких з них немає у Місяцєслові. У таких випадках ігумен має повідомити новопостриженому день, у який вшановується пам'ять його нового небесного хранителя.

⁷ Киприан (Керн), архимандрит. Отец Антонин Капустин – начальник Русской Духовной Миссии в Иерусалиме (1817–1894). М., 1997. С. 86.

[...] На какую службу и когда поступил после окончания академического курса:

14 августа 1884. Назначен на должность смотрителя Переяславского (Полтавской епархии) духовного училища⁸

Какие перемены были в жизни и служебной деятельности?

В 1894 г. пострижен в монахи, рукоположен в иеромонахи и назначен смотрителем Звенигородского училища. В том же году — инспектором Вифанской духовной семинарии. 1895 — возведён в сан архимандрита и назначен ректором Вифанской духовной семинарии, в 1897 — ректор Московской Духовной семинарии, с 10 октября 1899 г. — епископ Можайский, викарий московской епархии, с 1 декабря 1904 года — епископ Подольский и Брацлавский. С 15 февраля 1908 г. — епископ Тульский⁹.

Відповідаючи на запитання про свої літературні праці, єпископ, окрім переліку з 27 публікацій¹⁰, зазначив, що він “состоял Председателем Комиссии по изданию Четых-Миней в русском переводе”, а також “редактировал перевод Евангелия на украинский язык”¹¹.

З цієї анкети-автобіографії чітко видно, що прийняття чернецтва у 1894 р. є виразною віхою, справжнім початком нового, більш насиченого подіями життя. Вивченням та аналізом фактів з біографії ченця Парфенія, на жаль, далеко не завжди можна компенсува-

⁸ Тут — неточність. Памфіла Левицького було призначено на посаду помічника смотрителя Переяславського духовного училища (Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 711, оп. 3 (1884), спр. 1641, арк. 28).

⁹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут Рукопису. Ф. 175, спр. 1664, арк. 1–2 зв.

¹⁰ Окрім 6 публікацій, присвячених історії православної Церкви в Україні другої половини XVII—XVIII ст. (зокрема — про митрополита Київського Іоасафа (Кроковського): Левицький П. Іоасаф Кроковский, митрополит Киевский // Полтавские епархиальные ведомости. 1890. Часть неофициальная. № 2. С. 59–83; № 3. С. 109–126; № 4. С. 138–168), творчий доробок владики складався з проповідей та архіпастирських послань.

¹¹ Участь Левицького у двох знакових видавничих проєктах — публікації російського перекладу “Четых-миней”, укладених Св. Димитрієм (Тупталом) (“Жития святых, на русском языке, изложенные по руководству Четых-миней Св. Димитрия Ростовского с дополнением из пролога. С изображениями святых и объяснительными примечаниями. М., 1902–1904) та українського перекладу Євангелія (Див. про це: Стародуб А. Видання українського перекладу Євангелія (1905–1912) (за матеріалами архіву Московської синодальної друкарні) // Проблеми історії України XIX — поч. XX століття. Випуск 6. К., 2003. С. 319–344) багато в чому сформували репутацію Парфенія як ліберала-прихильника переходу на “живу” мову богослужіння та українофіла. На жаль, ця інформація не дуже допомагає в контексті цього дослідження, оскільки йдеться про події, які відбулися у 1902–1912 рр.

ти брак даних про життя мирянина Памфіла Левицького, а отже й вичерпно описати мотиви, якими він міг керуватись, обираючи нове ім'я. Втім, навіть ті крихти інформації, що вдалося відшукати, дають змогу вибудувати кілька гіпотез.

Взаємозв'язок мирського та чернечого імен

“Искренне принятое монашество обыкновенно превращает монашеским переименованием прежнее имя – в род отчества; не без причины монахи нередко празднуют день памяти своего мирского имени, имея в душе ощущение, что основное имя, с которым человек вошел в мир, пребывает навеки” – вважав священник Павло Флоренський¹².

Ми ще повернемося до питання, в який спосіб майбутній владика Парфеній “пов'язав” своє мирське та чернече ім'я. Перед цим висловимо припущення щодо того, чому народженого 28 вересня сина священник Андрій Левицький охрестив Памфілом (грецькою – “друг людей, загальний улюбленець”¹³). Ні на цей день, ні навіть на найближчі тижні до та після нього не припадає пам'ять святих з таким іменем¹⁴. У святцях є мученик Памфіл Оліврійський (Константинопольський), про якого Церква згадує 12 серпня та мученик Памфіл Палестинський (5 листопада). А день пам'яті найшанованішого з святих Памфілів – священномученика Памфіла Кесарійського (III–IV ст.) взагалі припадає на 16 лютого. Проте,

¹² Флоренский Павел, свящ. Имена... С. 38.

¹³ У листуванні з близькими знайомими Преосвященний Парфеній часто підписувався “любящий епископ Парфений”. Див., наприклад, його листування з Єлисеєм Трегубовим: Стародуб А. Листи єпископа Парфенія (Левицького) до Ореста Левицького та Єлисея Трегубова як джерело до вивчення історії видання українського перекладу Євангелія // Український археографічний щорічник. Вип. 7. К, 2002. С. 376–385; Це, звісно, не унікальна формула, проте не варто виключити, що Парфеній у ній обігравав значення імені Памфіл (“якого люблять усі – який любить [усіх]”).

¹⁴ Щоправда, ім'я Памфіл згадується в житті священномученика Фоки, єпископа Синопського (день пам'яті – 22 вересня). Власне, життя розпочинається з фрази: “В городе Синопе жил некий муж, по имени Памфил, с женою своею Мариєю; они были родителями блаженного Фоки”. Однак цього Памфіла не було канонізовано, а отже навряд чи цю згадку варто брати до уваги. У євангельському читанні на 28 вересня (уривок з Євангелія від Матфея, гл. IV, 25 – V, 12) також немає ніяких моментів, які могли б спонукати батьків Памфіла Левицького до того чи іншого рішення щодо вибору імені.

найімовірніше, саме його було обрано святим покровителем для Памфіла Андрійовича: про пресвітера Памфіла з Кесарії відомо незрівнянно більше, ніж про двох інших мучеників. Його доволі детальне життя складено на підставі роботи славетного церковного історика (його називають навіть “батьком церковної історії”) Євсевія (263–340)¹⁵, тоді як єдине, що відомо про Памфілів Палестинського та Оліврійського – обставини мученицької смерті.

Практика давати імена своїм дітям без урахування дати народження була доволі поширеною серед духовенства. Наприклад, єпископ В'ятський Аполлос (Беляев) в 1874 р. відзначав, що “некоторые священники даже для собственных детей обходят имена святых, всем известных, всюду чтимых, и дают имена малоизвестные, малоупотребительные и не ближайшие по святцам ко времени рождения, а за несколько месяцев вперёд или даже назад от дня рождения, руководясь не благоговейным почитанием святых, именами которых называют детей, а суетным желанием, чтобы дети их носили имена, которые им нравятся или по благозвучию, или только потому, что не часто встречаются в употреблении”¹⁶. Судячи з усього, йдеться саме про такий випадок – обираючи, як назвати сина, панотець Левицький керувався якимись іншими міркуваннями, а не узгодженням імені з датою народження.

Памфіла могли назвати на честь когось з предків, родичів чи навіть друзів родини Левицьких: виключити жодне з припущень неможливо. Цілком вірогідною, наприклад, може виявитися версія, що новонароджений отримав ім'я на честь філософа та богослова

¹⁵ Євсевія Кесарійського помилково іменують Євсевієм Памфілом. Це сталося через непорозуміння: у “Церковній історії” Євсевій описує своє знайомство з священномучеником Памфілом. У зв'язку з цим, у ранній церковній традиції його називали “Євсевій, друг Памфіла”, що пізніше перетворилось на “подвійне” ім'я. У вступі до редактованого єпископом Парфенієм російського перекладу Четяїх-Міней Святителя Димитрія Ростовського це інтерпретується інакше: “Он [Евсевий] отличался обширной учёностью, на что имел большое влияние друг Евсевия, пресвитер Кесарийской церкви Памфил. Дружба их была такая тесная и искренняя, что в память о своём друге Евсевий присоединил его имя к своему и стал известен под наименованием Евсевия Памфила” // Жития святых, на русском языке, изложенные по руководству Четяїх-миней Св. Димитрия Ростовского... С. IX).

¹⁶ Цит. за: Лещинский А.И. Что в имени тебе моём? (Значение и смысл монашеских имён епископата Русской православной церкви) // Вестник Челябинского университета. Серия 1. История. 2002. № 2. С. 78.

Памфіла Юркевича (1826–1874)¹⁷. На користь останнього наведу два факти.

По-перше, Памфіл Юркевич та Андрій Левицький були, принаймні, знайомі: обидва навчалися у Полтавській духовній семінарії в один і той самий період. Для священника дуже “захолустного” села Плішивець могло багато значити і навіть бути предметом гордості те, що він особисто знав людину, яка зробила визначну наукову кар’єру. Чогось подібного (в сенсі повторення життєвого шляху) він, ймовірно, бажав і для новонародженого сина.

По-друге, в період навчання Памфіла Левицького у Київській Духовній Академії було запроваджено стипендію імені професора Памфіла Юркевича, призначену виключно для найкращих студентів-випускників Полтавської духовної семінарії. Гроші на стипендію у 1882 році пожертвували брати Памфіла Юркевича, і, якби не певна затримка з затвердженням Положення про цю стипендію Св. Синодом, саме Памфіл Левицький міг би стати її першим стипендіатом. На той момент він був найуспішнішим студентом КДА-випускником Полтавської семінарії¹⁸. Однак стипендію, призначену для студентів I або II курсів, почали присуджувати лише з 1883 р., коли Левицький уже був на III курсі¹⁹. Якщо це не випадковий збіг, то така історія може свідчити про наявність контактів між Юркевичами та Левицькими.

На жаль, невідомо, чи служив коли-небудь панахиди за Памфілом Юркевичем владика Парфеній. Однак, перебуваючи на кафедрі єпископа Можайського, вікарія Московської єпархії, він неодно-

¹⁷ Юркевич народився 16 лютого і, на відміну від Левицького, батько дав йому ім’я суто відповідно до церковного календаря. Як пише сучасний дослідник: “Имя будущему философу, психологу и педагогу в день рождения пророчески определил его отец, священник о. Даниил, исходя из книги „Жития святых”. Именно 16 февраля 309 г. принял мученическую смерть за веру Христову пресвитер Кесарии Палестинской, ученый-богослов, святой Памфил, удостоенный дара пророческого и апостольского. Спустя полтора тысячелетия и украинец Памфил Юркевич, по сути дела, повторил жизненный подвиг Памфила из Финикии в борьбе за чистоту веры и святого Евангелия, за имя Христово, отстаивая истину православных, философских и педагогических святынь” (Ильченко В. Памфил Юркевич – подвижник духовного единения православной Руси // Педагогика. 2003. № 7. С. 93).

¹⁸ Стародуб А. Випускник Київської духовної Академії Памфіл Левицький та його кандидатський твір “Иоасаф Кроковский, митрополит Киевский” // Київська Академія. Вип. 5. К., 2008. С. 81–101.

¹⁹ Див.: Протоколы Совета Киевской Духовной академии за 1882/83 учебный год. К., 1883. С. 161, 164; Протоколы Совета Киевской Духовной академии за 1883/84 учебный год. К., 1884. С. 196–197.

разово служив заупокійні на могилі іншого земляка — Миколи Гоголя²⁰. Юркевича, як і Гоголя, було поховано на кладовищі Свято-Данилового монастиря у Москві.

Ще однією “ниточкою”, що пов'язує два імені, є неписане правило, згідно з яким чернече ім'я має розпочинатися з тієї самої літери, з якої починалось ім'я мирське. Правила дотримуються не завжди. Втім, так відбувається приблизно у дев'яти випадках з десяти. Наприклад, з інших єпископів-єтнічних українців кінця ХІХ — початку ХХ ст. лише преосвященний Василій (Богдашевський) до постригу був Димитрієм, тоді як Авксентій Стадницький отримав ім'я Арсеній, Антоній Вишневський у чернецтві став Агапітом, Анемподіста Дородніцина назвали Алексієм, Олександра (російською Олександра) Грановського — Антоніном і т. д.

Отже, обираючи нове ім'я Памфіл Левицький також, швидше за все, обмежувався іменами, які розпочиналися з літери “П”. Проте можемо припустити, що на момент прийняття рішення про постриг він уже остаточно обрав нового святого покровителя і зовсім не шляхом “перебору” відповідних імен. Інакше, знаючи наперед дату постригу (15 січня), він не проігнорував би можливість узяти ім'я Павел. На цей момент (збіг дня, коли Памфіл прийняв чернечі обітниці з днем, коли Церква згадує одного з найшанованіших подвижників чернецтва Павла Фівейського) звернув увагу у промові єпископ Гдовський Никандр (Молчанов)²¹ (він, як намісник Олександро-Невської Лаври, приєднав Левицького до “ангельського чину”). Цілком імовірно, що єпископ радив Памфілу Андрійовичу прийняти саме це ім'я. Воно було набагато популярнішим, аніж Парфеній. Згідно з підрахунками А. Лещинського, на підставі бази даних з 482 імен архієреїв другої половини ХІХ — початку ХХ століття, “наиболее распространёнными именами были: Антоний, которое встречается 15 раз, Иоанн — 14 и Павел — 12. По 10 раз встречались имена Владимир, Иннокентий и Сергей, 9 — Серафим, по 8 — Арсений, Вениамин, Григорий, Михаил, Тихон и по 7 — Гавриил, Димитрий, Евгений, Иосиф, Макарий, Митрофан, Николай и Филарет”²².

²⁰ Парфеній, єпископ. Речь в 50-й год по кончине Н. В. Гоголя над его могилою в Даниловом монастыре в Москве // Московские ведомости. 1902, 23 февраля.

²¹ Пострижение в монашество в Санкт-Петербургской духовной академии // Церковные ведомости, 1894. № 5, 29 января. Прибавления. С. 148–149.

²² Лещинский А. Что в имени тебе моём? (Значение и смысл монашеских имён епископата Русской православной церкви). С. 75.

Теоретично, єпископ Никандр міг наполягти на своєму, адже, зрештою, ім'ям нарікає священнослужитель, який постригає в ченці, і саме від нього залежить, як іменуватиметься інок. Так, наприклад, сталося з одним із сучасників Парфенія – Васи́лієм Георгієвським (прийняв чернецтво у 1895 р., висвячений у єпископи 1902 р.). Він хотів узяти ім'я Тихон і повідомив про це архієрея, що мав здійснити постриг. Проте той не погодився, і не лише назвав Васи́лія на власний розсуд Євлогієм, але й зробив це не в пам'ять одного з чотирьох святих з цим іменем з місяцеслова, а на честь свого приятеля – настоятеля Київського Видубицького монастиря Євлогія²³. Варто зауважити, втім, що Георгієвський та Левицький приймали чернецтво за різних обставин. Євлогій був добре знайомим з владикою (це був його єпархіальний архієрей, єпископ Тульський Іриней (Орда)), який обрав для нього ім'я. Характер їхніх взаємин і різниця в віці (єпископу було 58 років, постриженнику – 27) цілком допускали подібний вчинок. Натомість Парфеній служив у Полтавській єпархії і до постригу, найвірогідніше²⁴, ніколи не зустрічався з ректором Санкт-Петербурзької духовної академії, єпископом Гдовським Никандром. Владика був лише на 6 років старшим за нього. Окрім того, Левицького направили до Олександро-Невської лаври з Св. Синоду, а це мало, як мінімум, сприяти тому, щоб Преосвященний Никандр уважно поставився до побажань постриженника.

Етимологія імені

“Парфеній” грецькою означає “цнотливий”, “незайманий”. Можна припустити, що “соименству девству”²⁵ Левицький надавав особливого значення.

Насамперед, це могло бути прихованою декларацією того, що, хоча між часом, коли він уперше задумався про чернецтво та мо-

²³ Євлогий (Георгиевский), митрополит. Путь моей жизни. М., 1994. С. 61, 63. Такі випадки досить поширені. Наприклад, предстоятель Української Православної Церкви в єдності з Московським патріархатом митрополит Володимир (Сабодан) також висловив бажання отримати в чернестві ім'я Веніамін, однак архієрей, який його постригав (митрополит Борис (Вік)) вирішив, що доречнішим буде ім'я Володимир. Див.: “Я завжди схилявся перед Промислом Божим”: http://www.lavra.kiev.ua/ua/item/blagovestnik/blago_blank.php?file=blg05_predst_3.htm&number=005&title=5/2005

²⁴ Принаймні, порівняння послужного списку Никандра (Молчанова) та Памфіла Левицького не дає підстав припускати їхнє знайомство до 1894 р.

²⁵ З підкреслення цього моменту починається життє Святителя Парфенія Лампасакийського: “Соименный девству”, святой Парфений родился в Мелитополе”.

ментом прийняття остаточного рішення і минуло багато років, він дотримувався основних обмежень, передбачених для монашествуючих. З якихось причин він вважав за доцільне особливо наголосити на цьому моменті. Відлуння цього знаходимо навіть у газетному повідомленні про постриг Памфіла-Парфенія: "Еще в стенах Академии новопостриженный чувствовал склонность к монашеству, но боязнь решиться на такой трудный шаг удерживала его от пострижения около десяти лет, которые уже прошли со дня окончания им курса в академии"²⁶.

Окрім того, не тільки прийняття обітниць безшлюбності, але й збереження незайманості, вважається одним з найвиразніших проявів бажання слідувати за Христом. Як відзначає священник Константин Польсков: "Традиция хранения девства ради Царствия Небесного восходит к раннеапостольским временам. Священное Предание и Священное Писание сохранили нам образ Божией Матери, Иоанна Крестителя, апостола Иоанна Богослова, апостола Павла как своеобразных "протомонахов", а апостольские призывы к „могущим вместить" следовать данному пути, как наивысшему (1 Кор. 7. 25–38; 2 Кор. 11. 2; Гал. 4. 27), свидетельствуют о том, что, по-видимому, институт девственников возник одновременно с самой Церковью. Кроме этого, вне периодов гонения хранение девства с самого начала рассматривалось как высшее проявление стремления следовать стопам Христа: именно ста сорока четырёх тысячам девственников из Апокалипсиса св. Иоанна Богослова дано петь перед престолом Божиим новую песнь, которой никто кроме них не мог научиться, именно у них (и ни у кого кроме них, в соответствии с повествованием Откровения) на челах написано имя Отца Агнца, именно они искуплены как первенцы Агнцу и Богу (Откр. 14. 1–4)"²⁷.

Тему збереження чистоти як обов'язкової запоруки успішного архіпастирського служіння Парфеній непрямо порушив і в промові при нареченні в єпископи: "Давно для меня минуло то время, когда слишком сильна была вера в свои силы, когда не казались трудными никакой подвиг, никакое служение. Но по мере того как с низших ступеней служения в Церкви я восходил на высшие и постепенно открывалось передо мною все более широкое поле дея-

²⁶ Пострижение в монашество в Санкт-Петербургской духовной академии // Московские церковные ведомости. 1894. № 4, 22 января. С. 67.

²⁷ Польсков Константин, свящ. Монашеский постриг как таинство церкви...: http://theolcom.ru/doc/sacradoc/4_08_Polskov.pdf

тельности, исчезала самоуверенность и более ясною становилась для меня истина: Бог есть действующий в вас, и еже хотети и еже делати о благоволении (Филипп. II, 13)²⁸. И вот ныне, когда вполне сознал я слабость моих сил, слышу голос Божий, призывающий меня к высшему совершенству и к труднейшему подвигу епископского служения.

Будь светильником миру, говорит мне этот призыв. Как не может укрыться город, стоящий на верху горы, так должен быть открыт для мира ты, со всеми твоими мыслями, чувствами и делами. Свети же миру ярким и чистым пламенем веры и дел, оставаясь всегда образом по жизни, по духу, вере, любви и чистоте (I Тим. IV, 12)²⁹”.

Святі покровителі

“Существует большая разница между благоговеиным поклонением святыне и таковым же поклонением, соединенным с систематическим и подробным изучением истории ее. Первое удовлетворяет религиозному чувству, а второе в то же время и отвечает на запросы пытливого ума”³⁰ – написав у 1892 р. Памфіл Левицький, пояснюючи потребу не просто в поклонінні Лаврським святиням та чесним мошам преподобних Печерських, але й ретельному вивченні історії життя Божих угодників. Обираючи собі чернече ім'я він також, поза сумнівом, мав час подумати над життями святителя Парфенія Лампасакійського (†318), преподобномученика Парфенія Зографського (†1283) та священномученика Парфенія (Парфенакі) (†1657). У кожному з них містилася “пожива для допитливого розуму” та моменти, які спонукали Памфіла в “ангельському чині” перевтілитись саме у Парфенія.

²⁸ Продолжения цитаты (Филипп. II, 14–15): “Всё делайте без ропота и сомнения, чтобы вам быть неукоризненными и чистыми, чадами Божиими непорочными среди строптивного и развращенного рода, в котором вы сияете, как светила в мире”.

²⁹ Речь архимандрита Парфения при наречении его во епископа Можайского, викария Московской епархии // Церковные ведомости. 1899. № 42, 16 октября. Прибавления. С. 1717–1718.

³⁰ П[амфил]. Л[евицкий]. Путешествие учеников Переяславского духовного училища в Киев на поклонение святыне // Церковные ведомости. 1892. № 34, 22 августа. Прибавления. С. 1177–1182.

Святитель Парфеній Лампасакійський. Походження й кар'єра

Чернецтво відкривало перед помічником смотрителя Переяславського духовного училища широкі кар'єрні можливості. Більше того, найімовірніше, рішення прийняти постриг Памфіл Андрійович прийняв після того, як перед ним було чітко змальовано перспективу отримання найвищого церковного сану. Дотично це підтверджується блискавичністю, з якою відбувалося просування Левицького службовою драбиною. Буквально через два тижні після постригу його було призначено смотрителем Звенигородського духовного училища³¹, а у вересні того року переміщено на посаду інспектора Віфанської духовної семінарії. З жовтня 1895 р. архимандрит Парфеній стає ректором цієї семінарії та основним кандидатом на посаду ректора Московської духовної семінарії. Цю посаду, яку можна вважати останньою сходинкою перед архієрейством, він отримує в липні 1897 р.³² Таким чином, шлях до єпископського сану Парфеній (Левицький) подолав менш ніж за 5 років. Адже, хоча формально наречення та хіротонія відбулися в жовтні 1899 р.³³, де-факто рішення про призначення архимандрита Парфенія єпископом Можайським, вікарієм Московської єпархії, було прийнято Св. Синодом більш ніж за рік до цієї дати. Як можна зрозуміти з одного з листів єпископа Антонія (Храповицького) до ректора Московської духовної академії Арсенія (Стадницького), хіротонії архимандритів Арсенія та Парфенія затримались лише через важку хворобу митрополита Московського Сергія (Ляпідевського)³⁴.

У таких обставинах Левицький мав звернути увагу на окремі деталі опису життя Парфенія Лампасакійського, до речі, єдиного святого з цим іменем, про якого можна довідатися з детального житія.

³¹ Определения Святейшего Синода от 31 января – 4 февраля 1894 г. // Церковные ведомости. 1894. № 7, 12 февраля. С. 73.

³² Наречение и хиротония архимандрита Парфения во епископа Можайского, второго викария Московской епархии // Церковные ведомости. 1899. № 42, 16 октября. Прибавления. С. 1717–1718.

³³ Рішення Синоду було затверджено імператором 15 вересня 1899 року. Див.: Церковные ведомости. 1899. № 39, 25 сентября. С. 309.

³⁴ Письма митрополита Антония (Храповицкого) митрополиту Арсению (Стадницкому). Часть 1: <http://www.pravoslavie.ru/arithiv/060810142254>. Лист від 10 лютого 1898 р.; Левицький опублікував свою промову, виголошену в 40-й день з дня смерті митрополита Сергія: Парфений, архимандрит. Слово в сороковой день по кончине Высокопреосвященнейшего Митрополита Московского Сергия // Московские церковные ведомости. 1898. № 13, 29 марта. С. 173–174.

Святитель Парфеній був сином диякона, який з часом досягнув єпископського сану. Взявши саме цього святого у свої небесні покровителі, син священника з Полтавщини фактично декларував честолюбні прагнення прислужитися Церкві як архієрей. До того ж, це було символічним “кроком угору” не лише порівняно зі служінням батька-ієрея, але й з попереднім святим покровителем – пресвітером Памфілом. Окрім того, цих двох святих Церква згадує в один і той самий період: 7 лютого – день пам’яті єпископа Парфенія, 16 лютого – пресвітера Памфіла.

На користь того, що Памфіл Андрійович уважно вивчав житіє Парфенія Лампасакийського можуть свідчити окремі його вчинки, які є своєрідним повторенням діянь цього святого. Наприклад, святитель Парфеній побудував великий храм у Лампасаках – і однією з основних турбот Парфенія після єпископської хіротонії стало збирання коштів для побудови величного храму на своїй малій батьківщині, в селі Плішивець Гадяцького повіту Полтавської губернії³⁵. Є підстави вважати, що, подібно до свого святого покровителя, похованого в капличці біля збудованої ним церкви, Левицький також хотів, щоб його поховали біля церкви Покрови Богородиці в Плішивці³⁶.

Преподобномученик Парфеній Зографський. Зв’язок з Афоном та боротьба проти унії

Окрім святителя Парфенія Лампасакийського, в святцях є ще преподобномученик Парфеній Зографський (день пам’яті – 10 жовтня). У цього святого немає окремого житія, він канонізований як один з 26 мучеників (22 ченців та 4 мирян) з Зографського монастиря на Афоні. Згідно з переказом, їх було спалено живцем за від-

³⁵ Див. опис цього храму та історії його будівництва, підготовлений Орестом Левицьким: Левицький О. Новый храм в старом украинском стиле. К., 1906. Див. також: Стародуб А. Церква в “запорозькому” стилі (До сотої річниці з дня побудови Свято-Покровської Церкви в селі Плішивець на Полтавщині): http://politican.com.ua/1.php?rej=1&idm=39959&idr1=4&idr2=0&idr3=0&kv_m2=0&kreg=&caleng=1

³⁶ Пішовши у 1917 р. на спочинок, архієпископ Парфеній повернувся на батьківщину. Формально числячись при Охтирському монастирі, насправді він проживав у рідної сестри в Плішивці та виконував функції парафіяльного священника. У травні 1918 р. він писав митрополитові Новгородському Арсенію (Стадницькому): “За отсутствием приходского священника я и сейчас на своей родине совершаю службы церковные и все требы, кроме венчания браков. Прихожане об этом очень просили меня. Труденько в холодном храме и без диакона, но справляюсь” (Государственный архив Российской Федерации. Ф. 550, оп. 1. д. 387, л. 84); Біля храму поховано батька архієпископа, священника Андрія Левицького.

мову визнати Ліонську унію 1274 р.³⁷ Парфеній був еклесіархом обителі і єдиним з усіх, хто вижив у вогні та прожив ще майже місяць. З його слів і було записано ключові моменти “Истории о нашествии папистов на Афон”³⁸. Попри відсутність детальнішої “біографії” цього мученика, Левицький міг бачити виразний і різноплановий “взаємозв'язок” з цим святим.

По-перше, день пам'яті святого найближчий до дня його власного народження (28 вересня)³⁹.

По-друге, у певному сенсі історія загибелі монаха Парфенія і мучеників Зографських “кореспондуються” з тим, як померли пресвітер Памфіл та Кесарійські мученики. В обох випадках ідеться про відмову виконати богопротивні накази світської влади та подібне за формою покарання за це.

По-третє, подвиг Зографських мучеників був схожий на мученицьку смерть Даниїла Кушніра, ктитора Мліївського (†1766 р.). Частка мощей цього святого зберігалася в соборі Переяславського Вознесенського кафедрального монастиря. У 1889 р. Памфіл Левицький опублікував у “Полтавских епархиальных ведомостях” статтю про обставини смерті Кушніра, якого католики та уніати спочатку катували вогнем, а потім обезглавили⁴⁰.

Саме на день пам'яті Парфенія Зографського припала єпископська хіротонія Парфенія (Левицького). Владика Парфеній не міг не побачити в цьому збігові вияв Промислу Божого. Втім, він не згадав про це у промові при нареченні⁴¹. Не помітив (або не захопив помітити) цієї паралелі й митрополит Антоній (Вадковський),

³⁷ За однією версією це сталося у жовтні 1276 р., за другою – 1283.

³⁸ “Страдание двадцати шести святых преподобномучеников Зографских – игумена Фомы и с ним 21-го инока и 4-х мирян” // Афонский Патерик или Жизнеописание святых, на святой Афонской горе просиявших. Ч. II. М., 1897. С. 230–249.

³⁹ В історії шанування Зографських мучеників однією з найзнаменніших дат є 10 жовтня 1873 р. (Памфіл на той момент вже став семінаристом). В цей день сотні очевидців спостерігали вогняний стовп над пам'ятником святому, збудованим на місці їхнього мучеництва (“О чудесном знамении, явившимся над Соборной церковью Зографского Афонского монастыря и памятником 26 святых преподобномучеников в день их памяти, 10 октября 1873 года” // Афонский Патерик... С. 249–250).

⁴⁰ Левицький П. Даниил Кушнир, ктитор Млиевский // ПЕВ. 1889. № 7, 1 апреля. С. 214–221.

⁴¹ Речь архимандрита Парфения при наречении его во епископа Можайского, викария Московской епархии... С. 1718; Щоправда, наречення відбулося 6 жовтня, і хоча дата хіротонії вже була відомою, однак згадка про щось у її контексті видається б недоречністю.

який вручав жезл новопоставленому єпископові. Митрополит побудував свою промову на посиланнях до уривку з Євангелія, який читається 10 жовтня: “Господь расположил дни твоей жизни так, что благословил совершиться твоему архиерейскому рукоположению в день, когда читается евангельский рассказ о призвании апостолов к их новому служению быть ловцами человеков. Слышанный ныне нами рассказ о сем евангелиста Луки сравнительно с рассказами о сем других евангелистов, дополняется повествованием о чудесной ловитве рыб. Трудившиеся всю ночь и ничего не поймавшие, но закинувшие снова сеть по благословению Господа, поймали такое множество рыб, что наполненным ими лодкам грозило потопление. Так чудодейственно было в сем деле Божие Благословение! Применяемое к обстоятельствам пастырского служения, событие это обозначает то, что в деле уловления человеков в мрежи царствия Божия успех зависит не от усилий делателей и проповедников, но от милости и благословения Господа нашего”⁴².

Священномученик Парфеній (Парфенакі). Зв’язок з Україною та стійкість у вірі

Хронологічно “найближчим” до періоду життя Парфенія (Левицького) з канонізованих святих є Патріарх Константинопольський Парфеній (Парфенакі) (перебував на патріаршій кафедрі у 1656–57 рр., день пам’яті – 24 березня). Мученицька смерть цього Патріарха опосередковано пов’язала його з Україною. Формальним приводом до ув’язнення та страти святителя став лист кримського хана великому візиру, з повідомленням про те, що у гетьмана Богдана Хмельницького гостює колишній митрополит Нікейський Григорій. Хан припустив, що митрополит – таємний посланець Константинопольського патріарха і його місія ворожа інтересам Османської імперії. Розслідування, проведене візиром, не знайшло доказів державної зради, однак, згідно з житієм Парфенія, “для прикриття лжи хана и для отклонения от самого себя подозрения в лицеприятии, визирь решился пожертвовать владыкою и предал его, как государственного изменника, градоначальнику для исполнения над ним смертного приговора”. У святителя був шанс зберегти життя, прийнявши іслам, однак він відкинув таку пропозицію:

⁴² Речь Высокопреосвященного Антония, митрополита С.-Петербургского и Ладожского, новорукоположенному епископу Парфению при вручении посоха в Исакиевском соборе 10 октября 1899 года // Церковный вестник. 1899. № 41, 14 октября. С. 1441–1442.

"Я не изменник государству и не причастен никаким честолюбивым замислам. Это вы сами увидите, если пожелаете открыть истину. Что же касается до предложения вашего, чтобы я принял исла- мизм, то я готов лучше умереть, чем отречься от моей веры, Хри- стос один — моя радость и мое прибежище!"⁴³

Випускник церковно-історичного відділення Київської духовної Академії Парфеній (Левицький), який, до того ж, найбільше ціка- вився саме цим періодом історії (другою половиною XVII—XVIII ст.) знав, принаймні в загальних рисах, про цього святого та про обста- вини його мучеництва. Окрім того, хоча в "Четьях-Мінеях" Св. Ди- митрія Ростовського життя Парфенія (Парфенакі) не було, однак воно увійшло до зібраних архієпископом Філаретом (Гумілев- ським) "Житий святых, чтимых православною церковью, со сведе- ниями о праздниках господских и богородичных, и о явленных чу- дотворных иконах"⁴⁴.

Тезки: подвижники благочестя, мученики, архієреї

Обставини власного життя Парфенія (Левицький) мав можли- вість порівнювати з біографіями інших носіїв цього чернечого іме- ні, вбачаючи в тих чи інших подіях чи збігах "знаки долі". Таке роз- уміння містичного взаємозв'язку між усіма носіями одного імені було поширеним. Наприклад, Павло Флоренський наводить ури- вок з життєпису архієпископа Антонія (Амфітеатрова): "Предве- стиєм скорой своей кончины, — именно в 1879 г., Преосвященный Антоний, Архиепископ Казанский, признавал то обстоятельство, что в ближайшее пред этим время скончались один за другим три Антония, бывший Епископ Пермский, находившийся на покое в Москве, отец наместник Троице-Сергиевой Лавры и Архиепископ Владимирский. „Вот целый „ordo Антониев” переселился уже в веч- ность”, — говорил он не один раз, — и теперь прямая очередь за мною. Видишь, от Москвы так пошло чрез Владимир по дороге к Казани..."⁴⁵.

Серед сучасників Парфенія було кілька авторитетних ченців з таким іменем. Найвідоміший з них Парфеній (Краснопевцев) (1790—1855), який був духовником Київського митрополита Філа-

⁴³ Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский. Жития святых, чтимых православною церковью. Т. 3. Март. Спб., 1892.

⁴⁴ Увійшло до II видання (1892 р.).

⁴⁵ Флоренский Павел, свящ. Имена... С. 54.

рета (Амфітеатрова) та прославився прозорливістю й благочестям. Задля зустрічі з ним відвідувачі приїздили за сотні верст. Народне шанування Парфенія розпочалося одразу після його смерті, однак канонізовано його було лише в 1996 р.⁴⁶

Так само лише в наш час (у 2000 р.) канонізовано Парфенія (1815–1866) – намісника Кизилташського монастиря в Криму, який загинув у сутичці з кримськими татарами. Щоправда, в ХІХ ст. ця історія розглядалась швидше як кримінальний інцидент і, як такого, шанування Парфенія Кизилташського у той період не було.

Шлях до архієрейства Парфенія (Левицького) багато в чому збігався зі шляхом іншого носія цього імені – архієпископа Парфенія (Васильєва-Черткова) (1782–1853). Васильєв-Чертков перед хіротонією також послідовно займав посади ректора Віфанської духовної семінарії (1814–1817) та ректора Московської духовної семінарії (1817–1821)⁴⁷. Левицький напевно знав про такий збіг, проте він “викристалізувався” вже після прийняття Левицьким чернецтва, а отже навряд чи брався ним до уваги під час вибору імені.

Певні паралелі Левицький міг проводити між своєю долею та життям Парфенія (Небози) (?–1704), архієпископа Холмогорського та Важеського. Небоза був “малоросом”, єпископське служіння якого відбувалося на чужині. Спочатку він був у юрисдикції Константинопольського патріарха (всвятичений на Кизикійську кафедру), а після вигнання з Османської імперії отримав призначення на новостворену Азовську кафедру. Ім’я Парфенія Небози повторюється на сторінках документів, які Памфіл Левицький вивчав, готуючись у КДА до іспитів з історії “западнорусской Церкви”. Зокрема, у 1686 р. Небоза серйозно допоміг російському послу Алексеєву під час переговорів про перепідпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові⁴⁸.

⁴⁶ Басин И. Канонизация святых в Украинской Православной Церкви Московского Патриархата: 1993–1996 годы // Вестник Русского христианского движения. 1997. № 176. С. 209–234.

⁴⁷ Його біографія: Орлов В. Высокопреосвященный Парфений, бывший архиепископ Владимирский и Суздальский, впоследствии Воронежский и Задонский. Владимир, 1882.

⁴⁸ Див. про нього: Покровский И. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Т. 2. Казань, 1913. С. 51–52; Бантыш-Каменский Н. Реестры Греческим делам Московского архива Коллегии иностранных дел. Москва, 2001. С. 216, 223.

Ще одним архієреєм-тезкою Парфенія (Левицького) був Парфеній (Сопковський) (1716–1795) — єпископ Смоленський та Дорогобузький. З іменем цього преосвященного Левицький зустрівся ще в Полтавській семінарії. Сопковський був автором “Книги о должностях пресвитеров приходских” (1776), яка слугувала підручником для духовних навчальних закладів.

На думку А. Лещинського, в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. найзатребуванішими серед “ченців-кар’єристів” (осіб, які досягли єпископського сану) виявились імена найбільш значущих для російської національної самосвідомості подвижників Православ’я. “Обращение к этим знаковым фигурам святых означало постановку спрятанных в предшествующий период конкретных идеалов в монашеской, общецерковной и государственно-политической сферах, следовать которым призваны были постригаемые в это время монахи, показывало изменения в умонастроениях церковной иерархии и её явное недовольство положением церкви, диктуемым ей государством. Не имея возможности заявить в полный голос о своём мнении по вопросам церковно-государственных отношений, видения будущей роли монашества и церкви, иерархия демонстрировала его косвенным образом, облекая свои устремления в имена-образы-символы, несущие прозрачно выраженную смысловую нагрузку”⁴⁹ — вважає російський дослідник. Наведена ж спроба інтерпретації одного з низки цих “образів-символів” свідчить, що “шифр” чернечого імені може бути набагато складнішим і обумовлюватись особливостями походження (зокрема й етнічно-го)⁵⁰, життєвим досвідом, рівнем освіти, науковими зацікавленнями, складом характеру etc. Наскільки можна судити, Памфіл Левицький не намагався вкласти в своє чернече ім’я “політичний маніфест”, а керувався міркуваннями, сказати б, більш “приватного” характеру.

⁴⁹ Лещинский А.И. Что в имени тебе моём? (Значение и смысл монашеских имён епископата Русской православной церкви). С. 79.

⁵⁰ Наприклад, складно повірити в те, що етнічний росіянин, уродженець якоїсь з “великорусских губерний” надавав таке саме важливе значення сюжетам, пов’язаним з православно-уніатським протистоянням, як це міг зробити (у контексті згаданого Життя преподобномучеників Зографських) українець Памфіл Левицький.

Ганна Калініч

ПРАВОСЛАВНЕ ДУХОВЕНСТВО МІСТА КИЄВА НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНІЙ СТРУКТУРІ

Історію духовенства зазвичай відносять до історії Церкви, однак цей напрям практично не розпрацьовується у соціальній історії. В контексті історії Церкви історія духовенства як соціального прошарку досліджувалася у ХІХ — на початку ХХ ст., однак усі студії присвячені періоду кінця ХVІІ — першої половини ХІХ ст. Реформи духовного відомства 1860-х рр., а також їхні наслідки, так само мало досліджені. Наслідки реформ перш за все виявилися у містах, в яких були духовні Академії, зокрема у Києві.

Ця робота є мікроісторичним дослідженням з соціальної історії Церкви пореформеного періоду в Києві. За допомогою аналізу кількісних показників офіційних біографічних даних священників: соціального походження, місця народження, віку, освіти, службових пересувань, окреслюються і пояснюються соціально-професійні процеси у середовищі білого духовенства міста. Мікростатистичний аналіз біографічних даних дає змогу виявити факти, які в узагальнювальних дослідженнях не спостерігалися. Такий підхід не дає уявлення про приватні мотивації вчинків, однак дає змогу не жертвувати знанням про окремі елементи заради ширших узагальнень¹.

Джерельною базою для нашого дослідження є переважно послужні списки київського духовенства — клірові відомості церков Києва, які містяться у фонді Київської духовної консисторії Центрального державного історичного архіву України у м. Київ

¹ Леві Дж. Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. К., 2004. С. 122–148.

(Ф. 127). Послужні списки були офіційними документами державних службовців у XIX — на початку XX ст., які містили відомості про їхні основні біографічні дані, проходження служби тощо. Зібрану джерельну базу було систематизовано у формі таблиць, доданих до роботи.

У роботі досліджується покоління священників, які вступили на службу після реформ 1867–1869 рр. і служили протягом дореволюційного періоду. Вибір локальної групи, професійне функціонування якої обмежене досить чіткими хронологічними рамками, як об'єкта дослідження обумовлений особливостями реалізації реформи: основним носієм змін стало пореформене покоління священнослужителів*.

Для духовенства як суспільного прошарку вирішальне значення мали реформи обер-прокурора Св. Синоду Д. Толстого кінця 60-х рр. XIX ст. Реформи 1867 р. та 1869 р. мали на меті позбавити духовенство ознак станової замкнутості. Освітня реформа 1868 р., за якою було запроваджено щорічний прийом студентів до Духовних Академій, суттєво збільшила кількість священників і викладачів нижчих духовних закладів, які мали вищу богословську освіту, а також спростило вступ до Академій вихідцям з несвященницьких родин. Наслідки реформ виявилися дещо пізніше, зокрема духовенство перетворилося на професійну групу лише на початку XX ст.

Існування поколінь духовенства усвідомлювали і самі тогочасні священники. Явище зміни поколінь не було новим у XIX ст. Один з найстарших священників міста прот. К. Фоменко у спогадах згадує про покоління Д. Жданова і Г. Крамарєва, яке функціонувало у третій чверті століття². Наступне заміщення виділяли вже і молодші священники: зі смертю прот. М. Богданова відійшло у минуле покоління “всесильного” прот. П. Лебединцева³. Для цих двох поколінь характерний поділ на старше і молодше духовенство за освітою:

* Під поколінням мається на увазі не генетична спадковість, а умовна спільність близьких за віком груп населення, які мають життєві контакти. У суспільстві як у загальній спільноті існування поколінь відчувається на тлі пережитих ним соціальних катаклізмів чи змін структурного рівня. Відчуття зміни поколінь у локальних або професійних групах з'являється під впливом змін, важливих для конкретної групи.

² Фоменко К. Из памяти приходского священника о Киеве за сорок лет перед сим // Киевские епархиальные ведомости. 1904 г. № 30. С. 719–724.

³ П.К.Ф. Протоиерей М.М. Богданов (Некролог) // Киевские епархиальные ведомости. 1907. № 8. С. 188–191.

старші – випускники Академії, які служили у головних церквах Києва. Молодші – це священники-семинаристи, які служили у решті міських храмів.

Характерною особливістю нового покоління київського духовенства було переважання священників з вищою богословською освітою.

Відповідно до реформ, модернізація духовенства відбулась у його соціально-демографічній структурі та у сфері професійного функціонування.

Характеристика соціально-демографічних процесів у середовищі київського духовенства не входить до першочергових завдань цієї роботи⁴, проте вважаємо за потрібне окреслити три основні зміни у структурі духовенства Києва кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Перш за все, протягом останньої чверті ХІХ ст. спостерігається тенденція до зростання частки священників, які мали вищу богословську освіту. На середину 90-х рр. ХІХ ст. 45 священників Києва закінчили Духовну Академію, а 28 – лише семінарію. А вже 1900-го р. за зростання кількості священницьких місць у Києві число священників-семинаристів скоротилося до 13 чол. Простежується і динаміка призначення цих священників до київських церков. Із 28 випускників семінарії 13 священників отримали місця до 1890 р. До 1895 р. у Київ перевели чотирьох священників із семінарською освітою, а у подальші п'ятнадцять років призначення випускників семінарії до міських храмів було спорадичним; переважали призначення до богоугодних закладів, жіночих монастирів, тобто на малоприбуткові місця, на яких від священника більшою мірою вимагалася глибока духовність, ніж висока освіта. Надалі призначення семінаристів до Києва припиняється. Процес заміщення не прискорювався адміністративно: старших священників-семинаристів рідко переводили на периферію: вони або помирали, або йшли за штат. Священники-академісти переходили до вакантних або новостворених київських церков.

Зміни відбувалися і в соціальному та географічному походженні духовенства. Переважна більшість студентів Академії була вихідцями з родин священників і церковнослужителів. Після реформ кінця 60-х рр. ХІХ ст. до Академії отримали змогу вступати і вихідці з

⁴ Детальніше див: Каалініч Г. Формування складу духовенства м. Києва на початку ХХ ст.: спроба мікростатистичного аналізу // Просемінарії: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. К., 2007. Вип. 6. С. 412–452.

інших верств населення. Це право почали використовувати на практиці лише на межі століть, і хоча частка студентів з інших верств не була значною, проте вона постійно зростала.

Протягом досліджуваного періоду серед київського духовенства були вихідці з 31 губернії. Усі священники-випускники семінарії, крім чотирьох, походили з Київської губернії. Вихідці з інших губерній потрапляли до Києва переважно завдяки *академічній освіті*.

Входження до міського духовенства вихідців з інших станів (як і уродженців інших єпархій) мало далекосяжні наслідки: у Києві почали кількісно скорочуватися традиційні “клани” духовенства. Шлюбні між представниками потужних периферійних та міських священницьких родів змінилися поповненням окремих знаних родів “чужими” зятями, які не мали інших родинних зв’язків з міським духовенством. На нашу думку, це стало однією з причин відсутності у Києві початку ХХ ст. лідера чи лідерів рівня прот. П. Лебединцева.

У призначенні священників до Києва важливу роль відігравали не лише особисті якості претендентів, але і їхні особистісні зв’язки, проте вплив обох факторів можливо прослідкувати лише за документами особового, а не офіційного походження.

Системна еволюція структури київського духовенства

В середині ХІХ ст. становище священника у Києві, окрім особистих якостей, визначалося освітнім рівнем: духовенство поділялося на старше і молодше за наявністю академічної освіти. Але за умов, коли більшість київського духовенства вже мала вищу богословську освіту, яка формально урівнювала всіх священників, диференціація духовенства здійснювалася за основним місцем служби. Призначення священників на службові місця різних категорій визначалося як зовнішніми обставинами — вакантністю місця і тим, наскільки воно було бажаним для священника, — так і особистими якостями претендента, тобто призначення зумовлювалося об’єктивними факторами. Таким чином, поділ духовенства на групи за основним місцем служби віддзеркалює внутрішню структуру київського священства у його функціонуванні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Вимога наявності у священника вищої освіти була головною відмінністю у принципі формування різних груп службовців духовно-училищного та єпархіального відомств. На статистичному рівні це відображається у частках уродженців Києва і Київської єпархії. На службових місцях, де висока інтелектуальна підготовка не була обов’язковою, більший вплив мали особистісні родинні зв’язки

функціонерів. Натомість на місцях, де високий рівень академічної підготовки службовців був обов'язковим, а ці категорії службових місць визначилися щонайменше в середині століття, вирішальне значення мали особисті якості службовців та їхні зв'язки у духовно-навчальному відомстві. На місцях, де потрібен був високий рівень освіти, вихідців з Київської єпархії або зовсім не було, або їхня частка не перевищувала часток уродженців інших єпархій.

Найбільш традиційною групою білого духовенства є приходське. Також давньою, проте менш чисельною є група священиків, які служать при жіночих монастирях. З кінця XVIII до кінця XIX ст. утворюються нові групи духовенства: соборних і безприходних церков, законовчителі, єпархіальні місіонери, священики-викладачі духовних навчальних закладів. Від часу виникнення цих груп способи формування їхнього складу та функціонування їхніх представників залишалися в цілому незмінними, проте з останньої третини XIX ст. у зв'язку зі зростанням кількості священиків з академічною освітою формування і функціонування груп помітно змінилося.

Заповнення службових місць Києва випускниками Академії відбувалося поступово. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. виявилася черговість категорій службових місць у призначенні до них випускників Академії. Цей порядок був таким:

викладачі Київської духовної академії (далі КДА), Київської духовної семінарії (далі КДС), законовчителі, священики кафедрального собору;

священики парафіяльних церков;

священики безпарафіяльних церков;

священики жіночих монастирів.

Академічна освіта вимагалася і від єпархіальних місіонерів, проте ця посада з'явилася досить пізно, а тому її можна внести до нашої схеми, лише порушивши принцип визначення черговості. Хронологічно утворення посади єпархіального місіонера стоїть після приходських, перед безприходними церквами.

Ця схема певною мірою умовна, адже заміщення частини місць випускниками Академії відбулося після смерті чи виходу за штат священиків і службовців-семінаристів. Неодночасність переведень академістів до певної категорії службових місць зумовлювалася також нерівноцінністю окремих місць у межах категорії.

Посади викладачів КДА й КДС, законовчителів, священиків кафедрального собору були єдиними місцями служби, на які обов'язково призначалися випускники Академії. У цьому переліку кафе-

дральний собор був єдиним місцем служби священників за єпархіальним відомством, однак уже з середини 1820-х рр. кафедральними протоієреями призначали професорів КДА і ҚДС (у середині XIX ст. викладачі ҚДС називалися саме професорами). Викладачі духовних шкіл і законовчителі займали також місця ключаря та соборних священників. Першим соборним священником і кафедральним протоієреєм не з викладачів духовних шкіл чи законовчителів був прот. О. Брайлівський з 1883 р⁵. Надалі викладачі КДА і ҚДС у Софійському соборі вже не служили, хоча у Володимирському соборі, що поступово перебирав функції кафедрального, настоятелем був професор КДА прот. І. Корольков (Див. додаток № 4). Таким чином, протягом XIX ст. духовенство Софійського собору було нерозривно пов'язаним із викладацькими корпораціями КДА і ҚДС.

Не менш давньою практикою було отримання викладачами місць *приходських священників*. Вибір місця служби зумовлювався вибором викладачів, а не потребою приходу у священниках-академістах. Наприклад, викладачі-священники отримували церкви Подолу, в першій половині XIX ст. заселеного переважно православними купцями. Частка парафіяльних священників-викладачів КДА і ҚДС зростала пропорційно до зростання частки білого духовенства серед викладачів — початково у новій КДА зі священнослужителів переважало чорне духовенство⁶.

Протягом XIX ст. частину приходських храмів утримували київські священницькі роди, найвідомішими з яких були Прокоповичі, Дашкевичі, Колтоновські. До цих родів відносили себе і ті священники, які не носили родових прізвищ. Ще однією складовою парафіяльного духовенства Києва середини XIX ст. були уродженці Орловської єпархії: після епідемії холери у 1840-х рр. митрополит Філарет (Амфітеатров) перевів до Києва на місця померлих священників близько сорока випускників Орловської семінарії⁷, які, однак, не започаткували нових церковних родів.

⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України). Ф. 127. Київська духовна консисторія, оп. 1011, спр. 1665. Клировые ведомости Киево-Софийского собора. 1885 г., 24 арк., арк. 10 зв. — 13 зв.

⁶ За: Аскоченский В. История Киевской Духовной Академии по преобразовании ее в 1819 г. СПб., 1863. 228 с. Титов Ф. Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.): Историческая заметка. К., 2003. 688 с.; Списки начальников и наставников Киевской Духовной Академии. К., б. г. 68 с.

⁷ Орловский П. (прот.). Мои воспоминания о в Бозе почившем Киевском митрополите Филарете, скончавшемся 21 декабря 1857 г. // Киевские епархиальные ведомости. 1908. № 2. С. 33—40.

Більшість священиків, які вступили на службу після 1869 р. (див. додаток № 1), мала академічну освіту — була кандидатами або магістрами богослов'я (63 чол.). 7 священиків закінчили семінарію. Ці священики були переведені до Києва у 70-80-х рр. ХІХ ст. Два священики по закінченні Академії не отримали наукового ступеня, і ще двоє до навчання в КДА закінчили Університет св. Володимира⁸.

Через традиційність і певну універсальність спеціалізації приходського духовенства, склад цієї групи був найменш однотипним і одним з найменш сталих, порівняно з іншими групами київського духовенства. У 42 київських парафіяльних храмах протягом досліджуваного періоду служило 70 священиків; з них лише половина не суміщала службу за різними відомствами. Решта ж або переходили до церков інших категорій (21 чол.), або суміщали службу за духовно-училищним відомством (8 чол.), або залишали духовно-училищну службу і повністю переходили на єпархіальну (9 чол.). Викладачі духовних навчальних закладів переходили на єпархіальну службу після вислуги 25-літнього терміну в духовно-училищному відомстві (4 чол.) або, отримавши місце приходського священика, залишали службу в духовних училищах (5 чол.). Характерно, що для всіх священиків, окрім переведених до соборів, приходський храм був останнім місцем служби.

Для отримання місця парафіяльного священика особистісні зв'язки мали, напевне, вирішальне значення. Особистісні зв'язки були двох рівнів: родового та індивідуального. Походження з Київської єпархії не означало обов'язкової наявності тісних зв'язків з представниками церковного кола Києва — церковне життя міста проходило дещо відокремлено від єпархіальної периферії (можливо, представники потужних на периферії церковних родів більшою мірою прагнули отримати кращий приход на місці, ніж перейти на службу до Києва. Як видно з "Памятной книги Киевской епархии" на 1910 р.⁹, священики цих родів переважно були випускниками семінарії вищого розряду, які, однак, не продовжували навчання в Академії, адже семінарська освіта на єпархіальній периферії була достатньо конкурентоспроможною. Також ми не знаходимо представників найпотужніших периферійних родів серед духо-

⁸ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1704; Клировые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1914 г., 259 арк.; арк. 255 зв. — 257 зв.; спр. 1740, арк. 273 зв. — 274 зв.

⁹ Памятная книжка Киевской епархии на 1910 г. К.;Одесса, 1910. 552 с.

венства Києва, хоча серед викладачів духовних училищ міста окреслюються кілька “земляцтв” за повітами). Давні київські роди за нових умов поступово втрачали свою потужність і впливовість. Для тих священиків, які прагнули залишитися в Києві, важливішими були родинні зв'язки з поважними київськими протоієреями, і ці зв'язки простежуються через систему шляобів київського духовенства.

Серед приходських духівників міста були уродженці 22 єпархій. З них лише з Харківської та Рязанської єпархій походили значимі частки духовенства – відповідно 6 і 4 чол. Ці священики, за єдиним винятком, відразу по закінченні КДА залишилися на службі в Києві, і, за двома винятками, – відразу на місцях приходських священиків (загалом парафіяльними священиками після закінчення Академії у Києві залишилися 9 випускників). Ніяких закономірностей у призначенні до Києва уродженців інших єпархій ми не маємо. Священиків, які походили з Київської єпархії та м. Києва, було найбільше – 22 і 12 чол. Переважна більшість уродженців Київської єпархії (18 чол.) та усі кияни мали академічну освіту, яка була потрібна як формальний аргумент для отримання переваги перед іншими претендентами на зайняття священицького місця.

Наступними за черговістю призначення священиків-академістів були *безприходні церкви* (див. додаток № 2). Крім давніх Андріївської та Миколаївської при будинку генерал-губернатора церков, безприходні храми почали засновуватися у 1870-х рр. Як і до приходських, до безприходних храмів не обов'язково було переводити академістів. Церкви цієї категорії були малоприбутковими і непрестижними, і лише з 1905 р. до безпарафіяльних церков почали переходити випускники КДА, які бажали таким чином залишитися в Києві, щоб згодом знайти більш гідне місце. Безприходні храми стали першим місцем служби у Києві для 16 священиків, окрім того, для п'яти священиків вони стали першим місцем служби по закінченні КДА. Термін їхнього перебування при безприходних церквах рідко перевищував 5 років, а зазвичай становив 1,5–3 роки. Найчастіше священики переходили до приходських церков: отримати інші місця, прийнятні для постійної служби, для них було складно.

Формування складу *духовенства жіночих монастирів* (див. додаток № 3) відбувалося у своєрідний спосіб, і вимоги до священи-

ків стосувалися перш за все їхніх моральних якостей. Призначення випускників КДА до жіночих монастирів відбулося єдиною хвилиною у 1911–1914 рр. і, можливо, після певного дозволу єпархіального керівництва.

Ця група духовенства була найсталішою у Києві, зокрема, з 21 священника, які служили при жіночих монастирях, для 14 священників їхні місця були єдиними в Києві, а для шістьох з них – єдиними протягом усієї служби щонайменше в дореволюційний період. Причини цієї сталості, на нашу думку, полягали в особистих якостях священників, дібраних до монастирів, та у зовнішніх факторах: стабілізаційному – сталих, хоча й не дуже високих прибутках, та обмежувальному – відсутності у більшості священників академічної освіти, адже лише 8 представників цієї групи були випускниками КДА. Ця сталість наповнення групи особливо помітна на тлі зростання міжцерковної мобільності київського духовенства. Для всіх, крім трьох, священників жіночі монастирі були останнім місцем служби.

Головні соціометричні параметри функціонування кола

Перспективність служби у Києві для священників-випускників КДА. Утворена в межах Київського духовного навчального округу функціонерська вертикаль поступово почала переобтяжувати місто високоосвіченими священниками, які не могли знайти собі гідного місця служби. Чому випускники Академії і священники-академісти намагалися залишитися в Києві? За умов, коли найкращі місця за єпархіальним і училищним відомствами вже було зайнято іншими священниками-академістами, випускники КДА, сподіваючись отримати хороше місце в подальшому, залишалися служити на “тимчасових” місцях: псаломників (7 чол.), дияконів (3 чол.) вчителів церковно-приходської школи чи світських дисциплін у світських навчальних закладах (9 чол.), вчителів чоловічих чи жіночих духовних училищ (12 чол.) – з середини 90-х рр. XIX ст.; священників при жіночих монастирях (5 чол.) – після 1911 р. Частина цих священників залишалася на тимчасовому місці, маючи конкретні сподівання. Наприклад, зять священника Софійського собору прот. Г. Прозорова свящ. Г. Соболев кілька років по закінченні Академії служив псаломником, надштатним дияконом, поки в 1913 р. після виходу за штат настоятеля Володимирської Либідської церкви прот. В. Гошковського перейшов на місце священника

при названій церкви¹⁰. Для інших священиків-випускників КДА очікування гідного місця були безперспективними, і в деяких випадках священики поверталися на периферію. Священики, які прагнули закріпитися в Києві, намагалися будувати кар'єру і брали активну участь у діяльності органів управління, але залишалися переважно на других і третіх ролях, адже єпархіальний управлінський апарат був так само заповнений їхніми попередниками. Таким чином, інтелектуальні ресурси єпархії використовувалися нераціонально. На початку ХХ ст. випускники КДА майже не отримували в Києві службових місць “середньої руки”, а залишалися в місті або на найгірших місцях служби, або на найкращих: викладачі КДА і КДС. Духовно-училищне відомство контролювало призначення службовців.

Кристалізація груп. Протягом останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. відбувалися зміни у функціонуванні груп духовенства, для яких академічна освіта та похідні від неї внутрішні характеристики були традиційними. На середину ХІХ ст. у Києві сформувалася викладацька еліта – старше духовенство, за К. Фоменком. Викладачі КДА і КДС, а згодом і законовчителі (в середині ХІХ ст. ще залишалося можливе посідання одним священиком кількох церков одночасно), займали найкращі храми міста. Ця тенденція певною мірою зберігалася до кінця ХІХ ст., проте призначення випускників КДА на інші священицькі місця порушило монополію викладачів і законовчителів на зайняття кращих священицьких місць та керівних посад у єпархіальному управлінському апараті й перетворило законовчителів на вузьку професійну спеціалізацію священиків, а викладачів КДА і КДС – на окрему групу серед київського духовенства.

Виділення групи *священиків-викладачів* (Див. додатки № 7, 8) відкриває питання про виділення першості входження до викладацької чи священицької корпорацій. На нашу думку, в церковному колі Києва викладачі КДА були насамперед викладачами, а викладачі КДС рівною мірою належали до обох колективів.

У цей період священики-викладачі, схоже, отримували священицькі місця не як високоосвічені священики, а як здібні організатори. На службі в єпархіальному управлінському апараті вони виступали священиками, однак у їхній діяльності в органах єпархі-

¹⁰ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 1011, стр. 1741. Кліровые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1917 г., 103 арк., арк. 17 зв. – 18 зв.

ального управління використовувалися переважно викладацький досвід і знання, зокрема, духовними цензорами протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були виключно викладачі КДА і за-коновчителі головних навчальних закладів Києва.

Для священиків-викладачів КДА більше значення мала духовно-училищна служба. Непрямим, однак незаперечним виявом її значення для священика була детальність викладу службових перемі-щень в Академії у послужних списках священиків. Натомість служба у КДС в послужних списках священиків була викладена вкрай сухо: зазвичай вказувалася лише дата вступу на службу до се-мінарії і, якщо священик перейшов з посади інспектора семінарії на викладацьке місце, дата цього переходу. У переважній більшості випадків у списках навіть не вказується дата звільнення з КДС. Ви-кладання було престижнішим, а також вище оплачуваним, ніж священицька служба.

Дуже цікавим є питання про співвідношення значимості свя-щенства і викладацької діяльності для самих священиків-виклада-чів, проте дослідити це питання можливо лише за документами особового походження.

Законовчителі. За поодинокими винятками, усі священики Ки-єва викладали Закон Божий у численних світських навчальних за-кладах Києва. Для них викладання було одним з додаткових джерел прибутку – залежно від навчального закладу та від кількості годин за викладання Закону Божого вони отримували від 15 до 50 рублів за рік. Для частини священиків викладання Закону Божого було ос-новним місцем служби (див. додаток № 6). Перш за все це були на-стоятелі домових церков при світських навчальних закладах: Уні-верситеті св. Володимира, Політехнічному інституті, 1-й, 2-й, 4-й, гімназіях, Колегії Павла Галагана, Фундуклівській жіночій гімназії, Інституті шляхетних дівчат, Кадетському корпусі, Військово-фельдшерській школі. Для чотирьох священиків основною служ-бою було викладання у гімназіях, які не мали власного храму.

Формування складу законовчителів відбувалося переважно ззов-ні – 17 священиків із 25. Київські священики дуже рідко ставали законовчителями-настоятелями, адже законовчитель – це вже до-сти вузька спеціалізація, яка потребувала високого рівня освіти (на кінець ХІХ – початок ХХ ст. для законовчителя вищого чи силь-ного середнього навчального закладу не вистачало освітнього рівня випускника семінарії чи випускника Академії, який вчився посе-редньо). Потрібні були також викладацькі й організаторські здіб-

ності, вміння співіснувати з іншими викладачами, які до Церкви і духовенства не завжди ставилися з повагою.

Переведення священників до церков навчальних закладів слід розглядати як кар'єрні пересування функціонерів, які мали достатні здібності, але на попередньому місці не мали можливості ні реалізувати їх, ні отримати гідний рівень матеріального забезпечення. Із київського духовенства до церков навчальних закладів переходили:

приходські священники — 4 чол.;

викладач духовного навчального закладу — 1 чол.;

священник безприходної церкви — 1 чол.

Для двох випускників КДА викладання Закону Божого у навчальних закладах Києва стало першим місцем служби.

Частину священників (11 чол.) можна назвати професійними законовчителями — у своїй докиївській службі і в місті вони переміщувалися майже виключно серед церков навчальних закладів.

Диференціація соціального статусу законовчителя прямо пропорційно залежала від престижності навчальних закладів, у яких священники викладали. Залежною від престижності навчального закладу була й тривалість перебування священника на посаді законовчителя і настоятеля домової церкви навчального закладу.

Три законовчителі виділених навчальних закладів переходили до кафедрального собору. У цьому разі вони залишали настоятельство в домовій церкві навчального закладу, але й далі викладали Закон Божий у паралельних класах. Службу законовчителя у гімназії продовжував навіть кафедральний протоієрей М. Златоверховніков¹¹.

Єпархіальне місіонерство (див. додаток № 5) було дуже вузькою спеціалізацією у церковно-адміністративному апараті і потребувало особливих умінь і здібностей, широкої інтелектуальної підготовки. Діяльність священників-місіонерів не дає підстав припускати, що вони до виконання обов'язків ставилися формально. Цікаво, що навіть після звільнення з посади вони виконували свої функції, хоча й не отримували за це платню¹². Втім, не слід надто

¹¹ ЦДАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1119. Кліровые ведомости Киево-Софийского собора. 1916 г., 36 арк., арк. 3 зв. — 5 зв.

¹² Там само, спр. 1704. Кліровые ведомости церквей 1-го округа благочиния г. Киева. 1914 г., 259 арк., арк. 34 зв. — 37 зв.; спр. 1740. Кліровые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1915 г., 267 арк., арк. 264 зв. — 265 зв.

ідеалізувати цих священників, адже за продовження служби вони отримували нематеріальну винагороду, зокрема постійне входження до адміністративних єпархіальних органів, можливість тісного неформального спілкування з вищими єпархіальними посадовцями тощо.

Крім М. Митроцького, усі священники-місіонери паралельно чи після офіційного звільнення з посади служили на інших священницьких місцях. У церковному колі Києва священники-місіонери діяли як єпархіальні місіонери, а не священники групи, відповідної своєму основному місцю служби. Таким чином, хоча єпархіальне місіонерство було тільки посадою в єпархіальному апараті, виконання обов'язків було домінантою церковно-громадської діяльності священників-місіонерів, що виділяє їх у самостійну групу, на противагу їхній одночасній належності до інших груп духовенства Києва.

Співвідношення у впливовості груп духовенства. Зміни у впливовості груп духовенства у Києві найчіткіше простежуються через задіяність священників у функціонуванні єпархіального управлінського апарату. Відмінністю в організації функціонування єпархіального апарату в досліджуваній період від доби прот. П. Лебединцева було надання основних посад більшій кількості священників. У попередній час усі посади одночасно обіймало до 15 чол. (з них 5 чол. змінювалися, а 10 залишалися незмінними). На початку ХХ ст. єпархіальне управління було менш сконцентрованим. Основні посади в єпархіальному апараті одночасно обіймали до 30 священників. Підкреслимо, що йдеться про залучення до управління більшої кількості священників, а не про подальшу бюрократизацію єпархіального апарату, хоча з 1905 р. він справді депо розширюється.

До складу керівних органів єпархіального управління входили 25 священників – невелика частка від загальної кількості священників Києва, проте це коло було досить широким, порівняно з серединою 1890-х рр. (10 чол.). За “правління” прот. П. Лебединцева усі священники-члени єпархіальних керівних органів, крім прот. К. Фоменка, який у 1894 р. залишив Київську духовну консисторію¹³, були або законовчителями, або викладачами КДА і КДС. На початку ХХ ст. понад чверть членів єпархіальних керівних органів не була ні викладачами, ні професійними законовчителями.

¹³ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1704, арк. 4 зв. – 10.

Водночас до участі у функціонуванні керівних органів єпархіального управління не були залучені дві третини священників-викладачів КДС і половина священників-викладачів КДА; прот. О. Глаголев, окрім того, лише входив до складу Єпархіального цензурного комітету і цензурував друковані видання єврейською¹⁴, адже він був єдиним представником церковного кола Києва, який вільно володів цією мовою.

Законовчителі були найактивнішою групою духовенства, проте, за винятком двох законовчителів-священників кафедрального собору, вони не були представлені у найвищому органі — Київській духовній консисторії, а в інших органах, окрім, звичайно, Київської єпархіальної училищної ради, яка була органом, що координував професійну діяльність законовчителів, виконували другорядну роль.

Ми не можемо говорити про повну втрату викладачами і законовчителями впливу у функціонуванні органів єпархіального управління, але ці групи духовенства відходили від активної участі у єпархіальних управлінських справах. Характерно, що молодші священники-викладачі зовсім не долучалися до участі в органах єпархіального управління.

У нас склалися враження про самовідсторонення викладачів і законовчителів від участі у єпархіальному управлінні. Жоден з викладачів КДА, крім прот. Ф. Тітова, не виявляв активності в громадсько-єпархіальному житті та єпархіальному управлінні. Настоятель Володимирського собору прот. І. Корольков був задіяний майже у всіх вищих органах єпархіального управління¹⁵, проте не мав таких амбіцій. Діяльність прот. О. Глаголева обмежувалася професійною сферою і справами приходу, а посаду благочинного він посідав тільки в роки Першої Світової війни¹⁶. Участю у функціонуванні Київської єпархіальної училищної ради — органу професійної самоорганізації — обмежувалася участь у єпархіальному управлінні законовчителів. Прот. М. Златоверховніков до 1908 р. був законовчителем 1-ї гімназії, як кафедральний протоієрей входив до складу КДК, проте також не був активним єпархіальним

¹⁴ ЦДАК України, ф. 711. Киевская духовная академия, оп. 1, стр. 10906. Послужный и формулярный список ординарного профессора Глаголева Александра Александровича. 1918 г., 11 арк.

¹⁵ Там само, стр. 10925. Послужный и формулярный список экстра-ординарного профессора Королькова Ивана Николаевича. 1916 г., 9 арк.

¹⁶ Там само, ф. 127, оп. 1011, стр. 1755. Клировые ведомости церковей 3-го округа благочиния г. Киева. 1917 г., 214 арк., арк. 23 зв. — 27 зв.

діячем¹⁷. Діяльність священників-викладачів і законвчителів поступово переходила виключно до сфери професійних інтересів, що, на нашу думку, свідчить про професіоналізацію законвчителів і зростання пріоритету академічної діяльності над єпархіальною для священників-викладачів КДА.

Наступне покоління було більш безликим. Йому бракує знакових осіб, вузького кола лідерів, яке отримало б майже абсолютну владу в єпархії. Таке явище мало місце через приблизну рівність священників за освітою, походженням (перш за все – місцем народження), а отже і за особистими зв'язками. Постає питання: чи було формування саме такого складу духовенства Києва збігом обставин або закономірністю розвитку цього суспільного прошарку і його кийвської групи, чи це було результатом цілеспрямованої політики Св. Синоду і єпископату? У статистичному дослідженні ми не можемо дати відповіді на це запитання.

Насамкінець зазначимо, що магістральною зміною у середовищі кийвського духовенства було набуття абсолютною більшістю священників академічної освіти. Похідними від неї були зміни у соціальному походженні духовенства та у формуванні кола духовенства переважно з вихідців з інших єпархій.

Оскільки навіть за функціональним призначенням служба випускників Академії відрізнялася від служби священників-семинаристів, змін зазнали і шляхи формування священницького середовища Києва, і професійне функціонування структури міського духовенства. У професійному функціонуванні головною відмінністю від попереднього періоду став поділ духовенства не за освітнім рівнем, а за місцем служби. За умов, коли всі випускники КДА формально мали рівні права на посідання гідних службових місць, саме категорія місця служби була критерієм, який якщо не визначав, то принаймні віддзеркалював становище священника в місті. Нерівноцінність службових місць різних категорій за прибутковістю, соціальним статусом і т.д. була причиною появи черговості в призначенні до них священників із вищою богословською освітою.

Формальна, а також фактична, порівняно з попереднім періодом, рівність більшості священників Києва зумовила ширше входження духовенства до єпархіального управлінського апарату, а та-

¹⁷ ЦДАІАК України, ф. 127, оп. 1009, спр. 1119, арк. 3 зв. – 8 зв.

кож перехід реального впливу у вирішенні єпархіальних справ до більшої кількості священників. До кола духовенства, яке входило до складу керівних органів єпархіального управління, увійшли священники тих категорій церков, які за “правління” прот. П. Лебединцева у церковному житті Києва перебували на других і третіх ролях.

Протягом попереднього періоду давню церковну еліту Києва – потужні священницькі роди, витіснила інтелектуальна еліта – випускники Академії, але протягом досліджуваного періоду якісно нова інтелектуальна еліта певною мірою “розчинилася” серед уже високоосвіченого та ініціативного духовенства. Служба в академічному місті була привабливою для священників, і тому в межах Київського духовного навчального округу утворилася своєрідна функціонерська вертикаль, яка забезпечувала, а згодом навіть переобтяжувала місто високоосвіченими кадрами.

ДОДАТКИ

Додаток № 1

Священники приходських церков Києва

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Абрамович Василь	Київ	свящ.	сем.		1863–1876 ц.-пр. вч. Київ. п. 1876–1878 Петро-Павлівська Куренівська ц. 1878 Бердичів. п. 1878–1889 свящ. Київ. п. 1889–1817–? Петро-Павлівська Куренівська ц.
Алабовський Михайло	Тамбовська	псалом.	канд.	1893–1897	1898–1899 вчит. ц.-пр. школи 1899–1907 Макаріївська Юрковецька ц. 1907–1915–? Фундуклівська жін. гімназія, Маріє-Магдалинська ц.
Барилевич Роман	Київська	свящ.	канд.	1863–1867	1868–1871 пом. ін-ра Харків. сем. 1871–1876 нагл. Уман. уч. 1876–1878 Борисо-Глібська ц. при виправних ротах 1878–1893 Борисо-Глібська ц. 1893–1897 2-й свящ. Софійського собору 1897–1905 1-й свящ. Софійського собору
Богородицький Іоанн	Тульська	свящ.	канд.	1874–1878	1878–1902 викл. Київ. семінарії 1881–1917 Іллінська ц.
Богословський Григорій	Орловська	дияк.	канд.	1897–1901	1901 законовч. ц.-пр. шк. у Києві 1901–1903 м. Бердичів 1903–1917–? Володимирська Либідська ц.
Брайловський Микола	Київ	свящ.	канд.	1871–1875	1875 законовч. Остроз. учител. сем. 1876–1884 Всесвятська ц. 1884–1909 Феодосіївська ц. 1909 1-й свящ. Софійського собору 1909–1918–? ключар Софійського собору
Бурковський Андрій	Чернігівська	селян.	канд.	1899–1903	1903–1907 свящ. м. Козятин 1907–1909 Макаріївська Юрковецька ц. 1909–1917–? Хрестовоздвиженська ц.
Бутовський Матвій	Київська	канцеляр.	сем.		1856–1873 свящ. Київ. п. 1873–1909 Хрестовоздвиженська ц.
Вельмін Віктор	Київ	свящ.	канд., ун-т	1909–1913	1913 свящ. Черкас. п. 1913–1915–? законовч. Фундука. жін. гімн. 1913–1915–? Миколаївська Святошинська ц.

Вельмін Петро	Рязанська	свящ.	канд.	1876–1880	1880–1885 пом. нагл. Києво-Соф. уч. 1886–1893 викл. 1-го жін. д. уч. 1885–1896 Воскресенська Печерська ц. 1896–1916–? Десятинна ц.
Вишатін Іоанн	Рязанська	свящ.	канд.	1880–1884	1884–1891 вч. дух. уч. Курськ. еп. 1891–1917–? Різдово-Предтеченська Звіринецька ц.
Вишемірський Митрофан	Катеринославська	свящ.	канд.	1882–1886	1886 законовч. Остроз. учител. сем. 1896–1897 Успенський собор, 2-й свящ. 1897–1917–? Троїцька Либідська ц.
Вишневецький Михайло	Херсонська	свящ.	канд.	1882–1886	1887 викл. Києво-Соф. уч. 1887–1916–? Благовіщенська ц.
Глаголев Олександр	Тульська	свящ.	магістр	1894–1898	викл. КДА 1903 Всесвятська Щекавицька ц. 1903–1934 Добро-Миколаївська ц.
Гошковський Василь	Київська	свящ.	канд.	1873–1877	1884–1888 пом. нагл. Уман. д. уч. 1888–1914 Володимирська Либідська ц., наст.
Гукович Адриан	Київська	дияк	сем.		1865–1879 свящ. Таращан. п. 1879–1912 Введенська ц. на Подолі
Гукович Василь	Ново-російська		канд., ун-т	1910–1914	1914 викл. гімназій у Києві 1914–? Володимирська Либідська, 3-й свящ.
Данкевич Володимир	Київська	свящ.	сем.		1888–1891 1890–? свящ. Сквир. п. 1891–1903 Покровська ц. на Пріорці
Данкевич Никанор	Київська	свящ.	сем.		1871–1876 уч. Черкас. д. уч. 1876–1887 свящ. м. Райгорода 1887–1903 Вознесенська ц. на Деміївці
Дашків Арсеній	Харківська	свящ.	канд.	1882–1884 1893–1895	1884–1885 Черкас. п. 1885–1887 Таращ. п. 1887–1897 Миколаївська ц. в буд. ген.-губ. 1897–1915–? Успенський собор, наст.
Дем'яновський Василь	Київська	свящ.	канд.	1901–1905	1905–1907 законовч. в Одес. учб. окр. 1907–1916–? Покровська ц. на Солом'янці
Дмитрій Дмитро	Рязанська	свящ.	канд.	1874–1878	1878–1908 викл. Київ. семінарії 1885–1917–? Воскресенська ц. на Подолі
Долгополов Василь	Курська	селян.	канд.	1905–1909	1909–1910 Катеринослав. еп. 1910–1912 законовчитель КПІ 1912–1914–? Златоустівська залізнична ц., 2-й свящ.
Ергард Євген	Чернігівська	міщан.	канд.	1908–1912	1903–1908 служба у Чернігів. еп. 1912–1914 Єлизаветинська ц. 1914–1915–? Макаріївська Юрковецька ц.

Єдлінський Михайло	Могильовська	псалом.	канд.	1881–1885	1885–1909 викл. Київ. семінарії 1893–1934 Різдово-Предтеченська Подільська ц.
Єфремов Костянтин	Казанська	свящ.	канд.	1875–1879	1879–1894 Ставропол. еп. 1894–1905 ректор Чернігів. д. сем. 1905–1910 за штатом 1910–1916–? Притиско-Микільська ц.
Іваницький Василь	Київська	свящ.	сем.		1854–1858 свящ. Василь-ків. п. 1858–1885 свящ. Київ. п. 1885–1891 Успенський собор, 2-й свящ. 1891–1904 Успенський собор, наст.
Іваницький Михайло	Київ	свящ.	канд.	1898–1902	1903–1904 Києво-Подол. д. уч. 1904–1916–? викл. Київ. семінарії 1904–1917–? Успенський собор, 2-й свящ.
Карастоянов Олександр	Болгарія	свящ.	ст-т академії	1889–1893	1893–1901 викл. д. уч. і сем. в Болгарії 1901–1903 свящ. і нагл. ц.-пр. шкіл Таращ. п. 1903–1913 нагл. ц.-пр. шкіл Черкас. п. 1913–1917–? Покровська ц. на Пріорці
Катін Микола	Смоленська	ін-ра дух. уч.	канд.	1879–1883	1883–? викл. Київ. семінарії 1886–1910 Вознесенська Старокиївська ц. 1910–1915–? Києво-Соф. д. уч.
Козловський Лаврентій	Харківська	свящ.	канд.	1880–1884	1885–1910 пом. ін-ра Київ. сем. 1911–1915 Вознесенська Старокиївська ц.
Колосовський Петро	Київ	псалом.	канд.	1885–1889	1890–1892 викл. Тульчин. ж. д. уч. 1892–1895 Черкас. д. уч. 1895–1905 Михайлівська ц. при лікарні 1905–1907 Васильківський собор, наст. 1907–1909 Іовлівська ц. при в'язниці 1909–1915–? Набережно-Микільська ц.
Коліков Никандр	Обл. Війська Донського	дияк.	канд.	1884–1888	1888–1901 Донська обл. 1901–1903 м. Бердичів 1903–1905 Маріе-Магдалинська Шулявська ц. 1905 Вознесенська Старокиївська ц. 1906–1909 Петро-Павлівська ц. при колегії П. Галагана 1909–1916–? Хрестовоздвиженська ц.
Колтоновський Микола	Київ	псалом.	канд.	1879–1883	1883–1886 Мелецьке д. уч. 1886–1894 Черкас. д. уч. 1894–1917–? Троїцька Либідська ц., 2-й свящ.

Контраневич Платон	Київська	свящ.	ст-т академії	1873–1877	1877–1882 Миколаїв. д. уч. 1882–1891 Феодорівська Лук'янівська ц. 1891–1897 Покровський м-р, 2-й свящ. 1897–1903 свящ. Київ. п. 1903–1912 Покровська ц. на Пріорці 1912–1915–? Покровський м-р, 2-й свящ.
Корольков Костянтин	Орловська	свящ.	канд.	1871–1875	1875–1900 викл. д. семінарій 1900–1911 Златоустівська залізна ц. 1911–1912 виправне відділення, Борисо-Глібська ц. 1912–1915 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі 1915–1917–? Єлизаветинська ц.
Корсаковський Олександр	Калуга	дияк.	канд.	1870–1874	1874–1876 нагл. д. уч. у Калуг. еп. 1876–1880 нагл. Уман. д. уч. 1880–1891 нагл. Києво-Соф. д. уч. 1891–1916–? Георгіївська ц.
Левицький Павло	Київська	свящ.	канд.	1884–1888	1889 псалом. Липовец. п. 1890–1894 вч. і свящ. Богуслав. д. уч. 1894–1899 нагл. ц.-пр. шкіл Києва 1899–1915–? Стрітенська ц., 2-й свящ.
Лінчевський Михайло	Київська	псалом.	магістр	1863–1867	1867–1872 нагл. К-Подол. уч. 1872–1877 Воскресенська Петчерська ц. 1877–1903 Притиско- Микільська ц.
Липковський Василь	Київська	свящ.	канд.	1885–1889	1889–1891 законовч. у Шполі 1891–1892 м. Черкаси 1892–1903 м. Липовець 1903–1905 Кирило- Мефодіївська ц. при учител. школі 1905–1916–? Покровська ц. на Солом'янці
Мочановський Яків	Київська	дияк.	канд.	1910–1914	1909–1910 свящ. Уман. п. 1914–1917–? Введенська ц. на Подолі
Нікітін Дмитро	Воронезька	дияк.	канд.	1888–1892	1903–1906 Покровська ц. на Подолі 1906–1914–? Цере- Костянтинівська ц.
Ожеговський Спиридон	Київська	свящ.	сем.		1870–1893 Черкас. п. 1893–1910 виправне відді- лення, Борисо-Глібська ц. 1911 Флорівський м-р 1911–1914–? Дім Судими, Олександро-Невська ц.
Олтаржевський Григорій	Київська	свящ.	канд.	1904–1908	1902–1904 нагл. Черкас. дух. уч. 1908–1912 законовч. Лубен. жін. д. уч. 1912–1917–? Вознесенська ц. на Деміївці

Павловський Феодосій	Київська		сем.		1886–1917 свящ. Липовец, п. 1917–? Хрестовоздвиженська ц., 2-й свящ.
Песоцький Олександр	Волинська	свящ.	канд.	1892–1896	1897–1903 Володимирська Либідська ц., 2-й свящ. 1903–1917–? Юрдаанська ц.
Пестряков Василь	Харківська	свящ.	канд.	1899–1903	1903–1912 Вознесенська ц. на Деміївці 1912–1914 Введенська ц. на Подолі 1914–1917–? Вознесенська ц. на Деміївці, наст.
Петрунович Сава	Київська	дияк.	канд.	1900–1904	1901–1917–? Ольгинська ц.
Покровський Федір	Володимир- ська	псалом.	магістр	1870–1874	1874–1876 викл. Таврійс. д. сем. 1876–1907 викл. КДА 1905–1910 Притиско- Микільська ц. 1910–1916–? Володимирський собор
Поройков Микола	Ярославська	псалом.	канд.	1901–1905	з 1905 р. викл. Київ. сем. 1909–1914 Преображенська ц. єдиновірців
Поспеловський Федір	Воронізька	свящ.	канд.	1893–1897	1897–1900 м. Вороніж 1900–1907 законовч. Фундукл. гїмн. 1909–1911–? Дїм Сулими, Олександро-Невська ц. 1911–1915 Златоустівська залїзна ц.
Преображен- ський Павло	Ярославська	свящ.	канд.	1865–1869	1869–1889 пом. ін-ра Київ. сем. 1883–1903 Добро- Миколаївська ц. 1903–1908 кафедральний прот.
Прилуцький Василь	Рязанська	дияк.	магістр	1903–1907	1907–1909. викл. Київ. сем. з 1909 викл. КДА 1910–1914 свящ. конгрегац. ц. КДА 1914–1915–? Преображенська ц. єдиновірців
Прокопович Федір	Київська	свящ.	сем.		1845–1846 викл. Києво-Соф. уч. 1846–1885 свящ. Уман. п. 1885–1903 Всесвятська Щекавицька ц.
Рибчинський Микола	Херсонська	свящ.	канд.	1875–1879	1879–1883 Єлизаветград. д. уч. 1883–1891 за штатом 1891–1895 Покровська ц. на Подолі 1895–1906 Царе- Костянтинівська ц. 1906–1916 Покровська ц. на Подолі 1916–1917–? Василівська Старокиївська ц.
Рябчинський Феофілакт	Волинська	свящ.	сем.		1865–1867 ц.-пр. вч. у Києві 1867–1870 Хрестовоздвиженська ц. 1870–1908 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Сементовський Костянтин	Оренбурзька	саящ.	агротех н. ін-т		1882–1899 Уфїмська еп. 1899–1900 за штатом 1900–1904 Михайлівська ц. при лікарні 1904–1913 Миколаївська Святошинська ц.

Сінкевич Федір	Київ	свящ.	канд., ун-т	1906–1910	1904–1906 Київ. п. 1909–1915 Вознесенська ц. на Деміївці 1915–1917–? Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Скибинський Стефан	Херсонська	свящ.	канд.	1907–1911	1911–1914 Вознесенська ц. на Деміївці, 2-й свящ. 1914–1917–? Михайлівська ц. при лікарні
Скрипгинський Юхим	Київська	свящ.	сем.		1863–1870 вч. Богуслав. дух. уч. 1870–1871 вч. Києво-Соф. дух. уч. 1871–1916 Васи́лівська Староки́ївська ц.
Словачевський Василь	Київ	псалом.	канд.	1900–1904	1904–1909 пом. ін-ра Смоленс. д. сем. 1906–1909 Маріе-Магдалинська ц. на Шулявці, псалом. 1909–1915–? Маріе-Магдалинська ц. на Шулявці, свящ.
Слюсарев Дмитро	Харківська	дияк.	канд.	1888–1892	1893–1898 єпархіальний місіонер 1897–1909 Набережно-Микільська ц. 1909–1915–? Феодосіївська ц.
Смірнов Микола	Ярославська	псалом.	магістр	1900–1904	1904–1914 служба в дух. семінаріях 1913–1914 свящ. в м. Самара з 1914 р. викл. КДА 1915–1917–? Воскресенська Печерська ц.
Соболев Григорій	Київ	міщан.	канд.	1905–1909	1904 нагл. Києво-Соф. д. уч. 1909–1911 Дегтярівський богоугод. заклад, Михайлівська ц., псалом-дияк. 1911 Заапоустівська ц. при РПТ, дияк.
					1911–1913 Володимирська Либідська ц., дияк. 1913–1917–? Володимирська Либідська ц., свящ.
Старовойтенко Павло	Київська	селян.	канд.	1891–1895	1895–1897 Михайлівська ц. при лікарні, псалом. 1897–1899 м. Житомир 1899–1902 Іовлевська ц. при в'язниці 1902–1906 Маріїнський притулок, Маріе-Магдалинська ц. 1906–1917–? Вознесенська Старокиївська ц.
Стелецький Микола	Харківська	свящ.	магістр	1884–1888	1889–1897 Набережно-Микільська ц. 1897–1909 2-й свящ. Софійського собору
Стелецький Петро	Харківська	свящ.	канд.	1887–1891	1891–1896 Успенський собор, свящ. 1896–1915 Воскресенська Печерська ц. 1915–? Царе-Костянтинівська ц.

Гарасевич Ісаакій	Чернігівська	свящ.	канд.	1888–1892	1892–1897 Златоустівська залізна ц. 1897–1905 Покровська Солом'янська ц. 1905–1915–? Феодорівська Лук'янівська ц.
Гарнавський Іоанн	Київська	дияк.	сем.		1901–1905 Андріївська ц, псалом. 1905–1914–? Андріївська ц, 2-й свящ.
Гарнавський Іоанн	Київська		домаш.		1900–1915–? псалом. Софії
Гарнавський Петро	Київ	псалом.	канд.	1893–1897	1903–1914 Всесвятська Шекавицька ц. 1914–? гімназія "Групи батьків"
Герлецький Костянтин	Курська	свящ.	канд.	1884–1888	1888–1890 законовч. Волин. еп. 1890–1891 законовч. учит. сем. Волин. еп. 1891–1905 Феодорівська, Лук'янівська ц.
Фоменко Климент	Київська	свящ.	канд.	1859–1863	1863–1864 ін-р Києво-Соф. а. уч. 1864–1916–? Олександро-Невська ц. на Липках
Хорошилов Петро		свящ.	канд.	1906–1910	1910–1913–? Вознесенська Деміївська ц.
Ходзіцький Олександр	Київ	псалом.	канд.	1916–1910	1910–1915 Єлизаветинська ц. 1915–1917–? Всесвятська Шекавицька ц.
Чемена Климент	Подільська	свящ.	магістр	1885–1889	1890–1893 викл. Тульс. сем. 1893–1901 вч. Черкас. уч. 1901–1915–? Стрітенська ц, наст.
Черняхівський Олександр	Київ	свящ.	канд.	1899–1903	1903–1905 свящ. м. Васильків 1905–1915–? Маріє-Магдалинська Шулявська ц.
Язловський Олексій	Полтавська	псалом.	канд.	1887–1891	1893–1899 м. Радомишль 1899–1917–? ц. Різдва Христового
Янковський Порфирій	Київська	свящ.	сем.		1856–1871 свящ. Звенигорода, п. 1871–1887 свящ. Васильків. п. 1887–1903 Маріє-Магдалинська Шулявська ц.

Додаток № 2

Священики безприходних церков Києва

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Богданович Стефан	Київська	псалом.	канд.	1907–1911	з 1911 викл. Київ. семінарії 1912–1914–? Борисо-Глібська ц. при виправних ротах
Гроссу Микола	Бесарабська	псалом.	магістр	1889–1893	1894–1895 викл. Вороніж. д. сем. 1895–1905 викл. Київ. семінарії з 1905 р. викл. КДА 1903–1915–? Златоустівська ц. при РІТГ
Дашків Арсеній	Харківська	свящ.	канд.	1882–1884 1893–1895	1884–1885 Черкас. п. 1885–1887 Таращ. п. 1887–1897 Миколаївська ц. в буд. ген.-губ. 1897–1915–? Успенський собор, наст.
Дядьков Микола	Рязанська	свящ.	канд.	1897–1901	1901–1903 законовч. Полтав еп. 1903–1908 законовч. 3-ї гімназії у Києві 1909–1911 Пантелеймонівська ц. при міщан. болоуд. закладі
Ергард Євген	Чернігівська	міщан.	канд.	1908–1912	1903–1908 служба у Чернігів. еп. 1912–1914 Єлизаветинська ц. 1914–1915–? Макаріївська Юрковецька ц.
Колосовський Петро	Київ	псалом.	канд.	1885–1889	1890–1892 викл. Тульчин. ж. д. уч. 1892–1895 Черкас. д. уч. 1895–1905 Михайлівська ц. при лікарні 1905–1907 Васильківський собор, наст. 1907–1909 Іовлівська ц. при в'язниці 1909–1915–? Набережно-Михільська ц.
Коровіцький Андрій	Волинська	свящ.	канд.	1872–1876	1867–1872 Волин. д. консисторія 1876 викл. Таврійс. д. сем. 1876–1878 вч. Волин. д. уч. 1878–1887 Миколаївська ц. в буд. ген.-губ. 1887–1915–? 2-а гімназія, Олександро-Невська ц.
Корольков Іоанн	Орловська	свящ.	магістр	1865–1869	1869–1870 викл. Самар. д. сем. 1870–1873 викл. Чернігів. д. сем. з 1873 р. викл. КДА 1895–1896 Андріївська ц. з 1896 р. Володимирський собор, наст.

Корольков Костянтин	Орловська	свящ.	канд.	1871–1875	1875–1900 викл. д. семінарій 1900–1911 Златоустівська залізна ц. 1911–1912 виправне відділення, Борисо- Глібська ц. 1912–1915 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі 1915–1917–? Єлизаветинська ц.
Кудрицький Василь	Київська	свящ.	сем.		1897–1898 псалом. у Липов. п. 1898–1912 диякон Флорівського м-ря 1912–1917–? Пантелеймонівська ц. при міщан. богоугод. закладі
Кулінський Віталій	Київська	псалом.	сем.		1890–1892 вч. Таращ. п. 1892–1900 свящ. Чигирин. п. 1900–1909 Пантелеймонівська ц. при міщан. богоугод. закладі 1909–1915–? Трьохсвятительська ц. при семінарії
Лебедєв Дмитро.	Володи- мирська	свящ.	канд.	1892–1896	1894–? свящ. Київ. п. 1900–1903 Олександрівський притулок, Олександро- Невська ц.
Лященко Тимофій	Воронезька	селян.	магістр	1905–1909	з 1905 р. викл. КДА 1909–1914 Дегтярівський богоугодний заклад, Михайлівська ц. 1914 висвячений у єпископа
Маліженовський Микола	Харківська	свящ.	канд.	1890–1894	1905–1915–? Михайлівська ц. при лікарні
Мацеевич Кирило	Київська	свящ.	канд.	1880–1884	1884–1890 вч. дух. училищ 1890–1892 свящ. Черкас. п. 1892–1899 м. Бердичів 1899–1907 військово-фельдш. шк. 1907–1909 Покровський м-р, 2-й свящ. 1909–1915 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Мельниковський Іоанн	Київська	свящ.	сем.		1867–1883 свящ. Черкас. п. 1883–1909 Дім Сулими, Олександро-Невська ц.
Молчанський Антоній	Київська	свящ.	сем.		1861–1893 диякон Володимирської ц. при кадет. корп. 1893–1899 свящ. Іовавської ц. 1899–1909–? зарах. до Софії
Ожеговський Спиридон	Київська	свящ.	сем.		1870–1893 Черкас. п. 1893–1910 виправне відділення, Борисо- Глібська ц. 1911 Флорівський м-р 1911–1914–? Дім Сулими, Олександро-Невська ц.

Пимоненко Олександр	Київ	міщан.	канд.	1892–1896	1892–1903 службовець у мін. фін. 1903–1915 свящ. Липовець п. 1915–1917–? Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Поспеловський Федір	Воронезька	свящ.	канд.	1893–1897	1897–1900 м. Вороніж 1900–1907 законовч. Фундукал. гімн. 1909–1911–? Дім Сулими, Олександрівський притулок, 1911–1915 Златоустівська залізна ц.
Потехін Сава	Волинська	міщан.	канд.	1893–1897	1898–1899 законовч. ц.-пр. шк. у Києві 1899–1915–? єпархіальний місіонер 1903–1907; 1910–1915–? Олександрівський притулок, Олександрівська ц.
Рябчинський Феофілакт	Волинська	свящ.	сем.		1865–1867 ц.-пр. вч. у Києві 1867–1870 Хрестовоздвиженська ц. 1870–1908 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Сементовський Костянтин	Оренбурзька	свящ.	агротех. ін-т		1882–1899 Уфимська єп. 1899–1900 за штатом 1900–1904 Михайлівська ц. при лікарні 1904–1913 Миколаївська Святошинська ц.
Сінькевич Федір	Київ	свящ.	канд., ун-т	1906–1910	1904–1906 Київ. п. 1909–1915 Вознесенська ц. на Деміївці 1915–1917–? Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Скибинський Стефан	Херсонська	свящ.	канд.	1907–1911	1911–1914 Вознесенська ц. на Деміївці, 2-й свящ. 1914–1917–? Михайлівська ц. при лікарні
Скугар- Скварський Олександр	Чернігівська	двор.	сем.		1887–1898 свящ. Черкас. п. 1898–1917–? Кирилівська ц.
Старовойтенко Павло	Київська	селян.	канд.	1891–1895	1895–1897 Михайлівська ц. при лікарні, псалом. 1897–1899 м. Житомир 1899–1902 Іовлевська ц. при в'язниці 1902–1906 Маріїнський притулок, Маріє- Магдалинська ц. 1906–1917–? Вознесенська Старокиївська ц.
Стельмашенко Михайло	Київська	селян.	канд., ун-т	1883–1887	1889–1890 ц.-пр. вч. 1890–1900 свящ. Київ. п. 1900–1902 Маріїнський притулок, Маріє- Магдалинська 1902–1907 Дегтярівський богоугод. заклад, Михайлівська ц. 1907–1915–? директор власної гімназії

Тарнавський Іоанн	Київська	дияк.	сем.		1901–1905 Андріївська ц., псалом. 1905–1914–? Андріївська ц., 2-й свящ.
Тітов Федір	Курська	свящ.	доктор	1886–1890	з 1890 р. викл. КДА 1896–1916–? Андріївська ц., наст.
Філіппенко Сергій	Курська	міщан.	канд.	1903–1907	1907–1909 Маріїнський притулок, Маріє-Магдалинська ц. 1909–1915–? 4-а гімн., Миколаївська ц.
Ходзіцький Олександр	Київ	псалом.	канд.	1916–1910	1910–1915 Єлизаветинська ц. 1915–1917–? Всесвятська Щекавицька ц.
Чекановський Олексій	Воронезька	свящ.	магістр	1901–1905	1906–1912–? викл. Самар. сем. з 1912 р. викл. КДА 1914–? Дегтярівський богоугод. заклад, Михайлівська ц.
Щитковський Олександр	Полтавська	свящ., двор.	сем.		1880–1898 Полтав. єп. 1898–1915–? училище для сліпих, ц. Павла Сповідника
Юшкін Андрій	Київська	селян.	ст-т академії	1892–1896	1896–1898 ц.-пр. уч. 1898–1911 свящ. Таращ. п. 1911–1914 законовч. ц.-пр. уч. Києва 1911–1915–? Катерин. ц. на Лук'ян. клад.
Яновський Никодим	Київ	псалом.	канд.	1903–1907	1909–1915–? в'язничний замок, Овдовська ц.
Яржемський Микола	Київська	свящ.	сем.		1895–1898 ц.-пр. вч. Київ. п. 1898–1902 свящ. Таращ. п. 1902–1914–? Маріїнський притулок, Маріє-Магдалинська ц.

Додаток № 3

Священики жіночих монастирів Києва

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Афонський Петро	Орловська	свящ.	канд.	1880–1884	1887–1903 викл. Богуслав. д. уч. 1903–1912 викл. Києво-Поділ. д. уч. 1909–1912 Покровський м-р
Гордієвський Йосиф	Київська	свящ.	сем.		1855–1890 свящ. Канів. п. 1890–1907 Покровський м-р
Гребенетський Зиновій	Київська		сем.		1867–1913 свящ. Васильків. п. 1913–1914 Межигірський м-р
Гуранда Яків	Волинська	псалом.	канд.	1907–1911	1877–1879 ц.-пр. вч. Київ. п. 1879–1888 свящ. Канів. п. 1911–1917–? Флорівський м-р
Дахнович Микола	Київська	свящ.	сем.		1860–1871 ц.-пр. вч. Уман. п. 1871–1881 свящ. Сквир. п. 1881–1900 свящ. Васильків. п. 1907–1913 Межигірський м-р
Дашкевич Костянтин	Київська	псалом.	сем.		1894–1895 псалом. Чигирин. п. 1895–1903 свящ. Сквир. п. 1903–1907 Межигірський м-р
Дірдовський Афанасій	Київська	свящ.	сем.		1880–1890 настоятель собору м. Черкаси 1890–1910 Флорівський м-р
Іванов Дмитро	Тифліська		канд.	1909–1913	1913–1914 викл. гімн. М. Стельмашенка 1913–1914 законовч. жін. уч. сем. 1915–? Покровський м-р
Кобилковський Андронік	Київ	свящ.	сем.		1894–1903 псалом. Михайлівської ц. при лікарні 1902–1903 столоначальник КДАК 1903–1916 Введенський м-р, 2-й свящ.
Колбусь Андрій	Седлецька	псалом.	канд.	1906–1910	1915–? Введенський м-р

Коломойцев Василь	Київська	свящ.	сем.		1870–1897 свящ. м. Звенигородка 1897–1907 м. Умань 1907–1916–? Введенський м-р
Контраневич Платон	Київська	свящ.	ст-т академії	1873–1877	1877–1882 Миколаїв д. уч. 1882–1891 Феодорівська Лук'янівська ц. 1891–1897 Покровський м-р 1897–1903 свящ. Київ. п. 1903–1912 Покровська ц. на Пріорці 1912–1915–? Покровський м-р
Маніковський Федір	Київська	псалом.	сем.		1863–1866 викл. Київ. жін. дух. уч. 1866–1871 свящ. м. Вишгород 1871–1881 надштат. свящ. Флорівського м-ря 1890–1903 Флорівський м-р
Мацеевич Кирило	Київська	свящ.	канд.	1880–1884	1884–1890 вч. дух. училищ 1890–1892 свящ. Черкас. п. 1892–1899 м. Бердичів 1899–1907 військово-фельдш. шк. 1907–1909 Покровський м-р 1909–1915 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Ожеговський Спиридон	Київська	свящ.	сем.		1870–1893 Черкас. п. 1893–1910 виправне відділення, Борисо-Глібська ц. 1911 Флорівський м-р 1911–1914–? Дім Сулими, Олександро-Невська ц.
Олтаржевський Мефодій	Київська	свящ.	сем.		1873–1902 Уман. п. 1902–1917–? Флорівський м-р
Петрушевський Кузьма	Київська	дияк.	канд.	1907–1911	1911–1917–? Флорівський м-р
Сінкевич Микола	Київська	свящ.	сем.		1871–1897 свящ. Сквир. п. 1897–1915–? Покровський м-р
Скригчинський Андрій	Київ	свящ.	канд.	1908–1912	1912–1915–? Покровський м-р
Славінський Андрій	Київська	псалом.	канд.	1900–1904	1905–1917–? Флорівський м-р
Стрижевський Наркис	Київська	дворян.	сем.		1889–1915–? Покровський м-р

Додаток № 4

Священники Софійського і Володимирського соборів

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Барилевич Роман	Київська	свящ.	канд.	1863–1867	1868–1871 пом. ін-ра Харків. сем. 1871–1876 нагл. Уман. уч. 1876–1878 Борисо-Глібська ц. при виправних ротах 1878–1893 Борисо-Глібська ц. 1893–1897 2-й свящ. Софійського собору 1897–1905 1-й свящ. Софійського собору
Брайловський Микола	Київ	свящ.	канд.	1871–1875	1875 законовч. Остроз. учител. сем. 1876–1884 Всесвятська ц. 1884–1909 Феодосійська ц. 1909 1-й свящ. Софійського собору 1909–1918–? ключар Софійського собору
Златоверховніков Михайло	Тульська	свящ.	магістр	1865–1869	1869–1878 законовч. Чернігів. гімн. 1878–1908 Миколаївська при 1-й гімн. 1908–1916–? кафедральний протоієрей
Корольков Іоанн	Орловська	свящ.	магістр	1865–1869	1869–1870 викл. Самар. д. сем. 1870–1873 викл. Чернігів. д. сем. з 1873 р. викл. КДА 1895–1896 Андріївська ц. з 1896 р. Володимирський собор. наст.
Орловський Петро	Київська	дияк.	магістр	1849–1853	1854–1863 Кирилівська ц. 1863–1866 свящ. Васильків. п. 1866–1868 свящ. Софійського собору 1868–1870 свящ. у Варшаві 1870–1897 1-й свящ. Софійського собору 1897–1909 ключар Софійського собору
Покровський Федір	Володимирська	псалом.	магістр	1870–1874	1874–1876 викл. Таврійс. д. сем. 1876–1907 викл. КДА 1905–1910 Притиско-Микільська ц. 1910–1916–? Володимирський собор

Преображенський Павло	Ярославська	свящ.	канд.	1865–1869	1869–1889 пом. ін-ра Київ. сем. 1883–1903 Добро- Миколаївська ц. 1903–1908 кафедральний прот.
Прозоров Григорій	Воронезька	псалом.	канд.	1884–1888	1888–1890 законовч. учит. сем. Волин. еп. 1890–1908 реальне училище, Олександро- Невська ц. 1908–1915–? 2-й свящ. Софійського собору
Соколов Володимир	Могильовська	свящ.	канд.	1880–1884	1884–1896 вч. дух. уч. Поділ. еп. 1896–1910 Володимирський собор, свящ.
Стелецький Микола	Харківська	свящ.	магістр	1884–1888	1889–1897 Набережно- Микільська ц. 1897–1909 2-й свящ. Софійського собору
Тіхоміров Георгій	Одеса	свящ.	канд.	1888–1892	1893–1896 законовч. Одес. учб. окр. 1896–1915–? Володимирський собор, свящ.
Трегубов Симеон	Київська	псалом.	магістр	1877–1881	1881–1885 нагл. К.-Подол. уч. 1885–1905 Петро- Павлівська ц. при колегії П. Галагана 1905–1915–? 1-й свящ. Софійського собору

Додаток № 5

Єпархіальні місіонери

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Митроцький Михайло	Люблінська	псалом.	канд.	1904–1908	1908–1909 законовч. учител. сем. Волин. єп. 1909–1914–? єпархіальний місіонер
Потехін Сава	Волинська	міщан.	канд.	1893–1897	1898–1899 законовч. ц.-пр. шк. у Києві 1899–1915–? єпархіальний місіонер 1903–1907; 1910–1915–? Олександрівський притулок, Олександро-Невська ц.
Слюсарев Дмитро	Харківська	дияк.	канд.	1888–1892	1893–1898 єпархіальний місіонер 1897–1909 Набережно-Микільська ц. 1909–1915–? Феодосіївська ц.
Троїцький Іоанн	Тверська	свящ.	канд.	1885–1889	1889–1890 єпархіальний місіонер 1890–1893 уч. д. уч. Подол. єп. 1893–1895 ц. Спаса на Берестові 1895–1900 Фундукліївська гімназія, Маріє-Магдалинська ц. 1900–1907 4-а гімн., Миколаївська ц. 1909–1914–? реальне училище, Олександро-Невська ц.

Додаток № 6

Законовчителі Києва

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Алабовський Михайло	Тамбовська	псалом.	канд.	1893–1897	1898–1899 вчит. ц.-пр. школи 1899–1907 Макарівська Юрковецька ц. 1907–1915–? Фундуклівська жін. гімназія, Маріє-Магдалинська ц.
Артінський Іоанн	Обл. Війська Донського	служб.	канд.	1894–1898	1909–1911 інститут шляхетних дівчат, ц. Цариці Олександри
Боголюбов Микола	Нижгородська	свящ.	магістр	1892–1896	1897–1909 Нижнегор. еп., викл. д. уч. і сем. 1909–1913 Ніжин. ін-т, законовчитель 1913–1914–? Ун-т св. Володимира
Дивногорський Олександр	Самарська	псалом.	канд.	1895–1899	1899–1905 Саратовської еп., законовч. 1905–1915–? Кирило-Мефодіївська ц. при учител. школі
Дядьков Микола	Рязанська	свящ.	канд.	1897–1901	1901–1903 законовч. Полтав. еп. 1903–1908 законовч. 3–ї гімназії у Києві 1909–1911 Пантелеймонівська ц. при міщан. богоугод. закладі
Златоверховніков Михайло	Тульська	свящ.	магістр	1865–1869	1869–1878 законовч. гімн. у Чернігові 1878–1908 Миколаївська при 1-й гімн. 1908–1916–? кафедральний протоієрей
Іванов Дмитро	Тифліська		канд.	1909–1913	1913–1914 викл. гімн. М. Стальмашенка 1913–1914 законовч. жін. учительської сем. 1915–? Покровський м-р

Кагралов Євген	Ставропольська	служб.	магістр	1889–1893	1893–1903 Ставропол. еп., законовч. 1903–1909 інститут шляхетних дівчат, ц. Цариці Олександри 1909–1914–? законовч. військового уч.
Колпиков Нікандр	Обл. Війська Донського	дияк.	канд.	1884–1888	1888–1901 Донська обл. 1901–1903 м. Бердичів 1903–1905 Маріє- Магдалинська Шулявська ц. 1905 Вознесенська Старокиївська ц. 1906–1909 Петро- Павлівська ц. при колегії П. Галагана 1909–1916–? Хрестовоздви- женська ц.
Коровіцький Андрій	Волинська	свящ.	канд.	1872–1876	1867–1872 Волин. д. консисторія 1876 викл. Таврійс. д. сем. 1876–1878 вч. Волин. д. уч. 1878–1887 Миколаївська ц. в буд. ген.-губ. 1887–1915–? 2-а гімназія, Олександро- Невська ц.
Липковський Василь	Київська	свящ.	канд.	1885–1889	1889–1891 Поділ. еп., законовч. 1891–1892 м. Черкаси, свящ. і законовч. 1892–1903 м. Липовець, свящ. і законовч. 1903–1905 Кирило- Мефодіївська ц. при учител. школі 1905–1916–? Покровська ц. на Солом'янці
Лобачевський Олександр	Херсонська	свящ.	магістр	1890–1894	1895–1905 законовч. Ніжин. ін-ту 1905–1915–? 1-а гімн., Миколаївська ц.
Мацєєвич Кирило	Київська	свящ.	канд.	1880–1884	1884–1890 вч. дух. училищ 1890–1892 свящ. Черкас. п. 1892–1899 м. Бердичів

					1899–1907 військово-фельдшер. шк. 1907–1909 Покровський м-р, 2-й свящ. 1909–1915 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Нелипович Микола	Київська	свящ.	сем.		1887–1899 вчитель шкіл 1899–1900 свящ. Київ. п. 1900–1916–? законовч. Київ. шкіл
Нечаєв Михайло	Воронезька	дияк.	канд.	1883–1887	1883–1892 законовч. Херсон. землероб. уч. 1892–1909 каф. прот. м. Калуги 1909–1915 колегія П. Галагана, Петро-Павлівська ц.
Поспеловський Федір	Воронізька	свящ.	канд.	1893–1897	1897–1900 м. Вороніж, свящ. і законовч. 1900–1907 законовч. Фундука. гімн. 1909–1911–? Дім Сулими, Олександро-Невська ц. 1911–1915 Златоустівська залізна ц.
Прозоров Григорій	Воронезька	псалом.	канд.	1884–1888	1888–1890 законовч. учит. сем. Волин. еп. 1890–1908 реальне училище, Олександро-Невська ц. 1908–1915–? 2-й свящ. Софійського с.
Рябчинський Феофілакт	Волинська	свящ.	сем.		1865–1867 ц.-пр. вч. у Києві 1867–1870 Хрестовоздвиженська ц. 1870–1908 Вознесенська ц. на Байковому кладовищі
Светлов Павло	Рязанська	свящ.	доктор	1883–1887	1887–1888 викл. Тифліс. сем. 1888–1897 законовч. Ніжин. ін-ту 1897–1913 Володимирська ц. при Ун-ті св. Володимира
Спеваков Василь	Курська	селян.	канд.	1905–1909	1909–1912 законовч. Черкас. п. 1912–1915–? інститут шляхетних дівчат, Цариці Олександри ц.

Гарнавський Петро	Київ	псалом.	канд.	1893–1897	1903–1914 Всесвятська Шекавицька ц. 1914–? гімназія "Групи батьків"
Трегубов Симеон	Київська	псалом.	магістр	1877–1881	1881–1885 нагл. К- Подол. уч. 1885–1905 колегія П. Галагана, Петро- Павлівська ц. 1905–1915–? 1-й свящ. Софійського собору
Троїцький Іоанн	Тверська	свящ.	канд.	1885–1889	1889–1890 єпархіальний місіонер 1890–1893 уч. д. уч. Подол. еп. 1893–1895 ц. Спаса на Берестові 1895–1900 Фундукаївська жін. гімназія, Маріє- Магдалинська ц. 1900–1907 4-а гімн., Миколаївська ц. 1909–1914–? реальне училище, Олександро- Невська ц.
Філіпченко Сергій	Курська	міщан.	канд.	1903–1907	1907–1909 Маріїнський притулок, Маріє- Магдалинська ц. 1909–1915–? 4-а гімн., Миколаївська ц.
Шараєвський Нестор	Київська	псалом.	канд.	1887–1891	1891–1901 законовч. Волин. еп. 1901–1910 законовч. Васильків. п. 1910–1911 законовч. гімн. М. Стельмашенка 1915–? законовч. 4–ї гімн.
Шепченко Костянтин	Подільська	свящ.	канд.	1886–1890	1890 викл. Києво- Подол. д. уч. 1890–1900 викл. Волин. сем., свящ. 1900–1915–? кадетський корпус, Володимирська ц.

Додаток № 7

Священники-викладачі Київської духовної семінарії

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Богданович Стефан	Київська	псалом.	канд.	1907–1911	з 1911 викл. Київ. семінарії 1912–1914–? Борисо-Глібська ц. при виправних ротах
Богородицький Іоанн	Тульська	свящ.	канд.	1874–1878	1878–1902 викл. Київ. семінарії 1881–1917 Іллінська ц.
Горянський Данило	Київська	свящ.	канд.	1873–1877	1877–1891 викл. Київ. сем. 1891–1903 нагл. Києво-Соф. уч.
Дмітрієв Дмитро	Рязанська	свящ.	канд.	1874–1878	1878–1908 викл. Київ. семінарії 1885–1917–? Воскресенська ц. на Подолі
Єдлінський Михайло	Могильовська	псалом.	канд.	1881–1885	1885–1909 викл. Київ. семінарії 1893–1934 Різдово-Предтеченська Подільська ц.
Іваницький Василь	Київська	свящ.	сем.		1854–1858 свящ. Васильків. п. 1858–1885 свящ. Київ. п. 1885–1891 Успенський собор, 2-й свящ. 1891–1904 Успенський собор, наст.
Іваницький Михайло	Київ	свящ.	канд.	1898–1902	1903–1904 Києво-Подол. д. уч. 1904–1916–? викл. Київ. семінарії 1904–1917–? Успенський собор, 2-й свящ.
Козловський Лаврентій	Харківська	свящ.	канд.	1880–1884	1885–1910 пом. ін-ра Київ. сем. 1911–1915 Вознесенська Старокиївська ц.
Поройков Микола	Ярославська	псалом.	канд.	1901–1905	з 1905 р. викл. Київ. сем. 1909–1914 Преображенська ц. єдиновірців
Преображенський Павло	Ярославська	свящ.	канд.	1865–1869	1869–1889 пом. ін-ра Київ. сем. 1883–1903 Добро-Миколаївська ц. 1903–1908 кафедральний прот.

Додаток № 8

Священники-викладачі Київської духовної академії

П.І.П.	Місце народження (м., губ.)	Походження	Освіта	Роки навчання в академії	Службові переміщення
Глаголев Олександр	Тульська	свящ.	магістр	1894–1898	викл. КДА 1903 Всесвятська Щекавицька ц. 1903–1934 Добро- Миколаївська ц.
Гроссу Микола	Бесарабська	псалом.	магістр	1889–1893	1894–1895 викл. Вороніж д. сем. 1895–1905 викл. Київ. семінарії з 1905 р. викл. КДА 1903–1915–? Златоустівська. ц. при РПТ
Корольков Іоанн	Орловська	свящ.	магістр	1865–1869	1869–1870 викл. Самар. д. сем. 1870–1873 викл. Чернігів. д. сем. з 1873 р. викл. КДА 1895–1896 Андріївська ц. з 1896 р. Володимирський собор, наст.
Лященко Тимофій	Воронезька	селян.	магістр	1905–1909	з 1905 р. викл. КДА 1909–1914 Дегтярівський богоугодний заклад, Михайлівська ц. 1914 висвячений у єпископа
Покровський Федір	Володимирська	псалом.	магістр	1870–1874	1874–1876 викл. Таврійськ. д. сем. 1876–1907 викл. КДА 1905–1910 Притиско- Микільська ц. 1910–1916–? Володимирський собор
Прилуцький Василь	Рязанська	дияк.	магістр	1903–1907	1907–1909. викл. Київ. сем. з 1909 викл. КДА 1910–1914 свящ. конгрегац. ц. КДА 1914–1915–? Преображенська ц. єдиновірців

Смірнов Микола	Ярославська	псалом.	магістр	1900–1904	1904–1914 служба в дух. семінаріях 1913–1914 свящ. в м. Самара з 1914 р. викл. КДА 1915–1917–? Воскресенська Печерська ц.
Тітов Федір	Курська	свящ.	доктор	1886–1890	з 1890 р. викл. КДА 1896–1916–? Андріївська ц., наст.
Фетісов Микола	Вятська	міщан.	магістр	1904–1908	викл. КДА
Чекановський Олексій	Воронезька	свящ.	магістр	1901–1905	1906–1912–? викл. Самар. сем. з 1912 р. викл. КДА 1914–? Дегтярівський богоугод. заклад, Михайлівська ц.

* Додатки складено на основі: ЦДАК України, ф. 127. Київська духовна консисторія, оп. 1009, спр. 1069. Кліровые ведомости церквей г. Киева. 1904 г., 37 арк.; спр. 1096. Кліровые ведомости церквей 3-го округа благочиния г. Киева. 1911 г. 207 арк.; спр. 1119. Кліровые ведомости Киево-Софийского собора. 1916 г., 36 арк.; спр. 1693. Кліровые ведомости церквей г. Киева. 1916 г., 50 арк.; оп. 1011, спр. 1681. Кліровые ведомости Старо-Киевских церквей за 1894 г., 213 арк.; спр. 1689. Кліровые ведомости церквей 3-го округа благочиния г. Киева. 1915 г., 231 арк.; спр. 1692. Кліровые ведомости церквей Старо-Киевского округа благочиния. 1903 г., 175 арк.; спр. 1693. Кліровые ведомости церквей 1-го округа благочиния г. Киева. 1904 г., 117 арк.; спр. 1694. Кліровые ведомости церквей 1-го округа благочиния г. Киева. 1905 г., 151 арк.; спр. 1697. Кліровые ведомости церквей 1-го округа благочиния г. Киева. 1909 г., 149 арк.; спр. 1698. Кліровые ведомости церквей 1-го округа благочиния г. Киева. 1908 г., 149 арк.; спр. 1704. Кліровые ведомости церквей 1-го округа благочиния г. Киева. 1914 г., 259 арк.; спр. 1705. Кліровые ведомости Киево-Подольских церквей за 1888 г., 131 арк.; спр. 1715. Кліровые ведомости Киево-Подольских церквей за 1894 г., 139 арк.; спр. 1730. Кліровые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1905 г., 164 арк.; спр. 1734. Кліровые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1908 г., 204 арк.; спр. 1739. Кліровые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1914 г., 283 арк.; спр. 1740. Кліровые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1915 г., 267 арк.; спр. 1741. Кліровые ведомости церквей 2-го округа благочиния г. Киева. 1917 г., 103 арк.; спр. 1743. Кліровые ведомости церквей Киево-Подольского округа благочиния г. Киева. 1917 г., 214 арк.; ф. 711. Київська духовна академія, оп. 1, спр. 5381. Расписки студентов Академии XXIV курса об обязательной 4-х летней службе в духовно-учебном ведомстве, сведения о звании и происхождении студентов XXIV курса. 1865 г., арк. 3–4; спр. 6498. Тетрадь записи воспитанников, поступивших в Академию в 1877–1909 гг., арк. 1 зв. – 105; спр. 6966. Тетрадь для записи адресов выпускников Академии. 1880–1881 гг., арк. 2, 3, 6 зв.; спр. 9140, списки студентов Академии за 1902–1910 гг., арк. 2–8 зв.; спр. 9458, списки студентов Академии с указанием их домашних адресов. 1906 г., арк. 3–5 зв.; спр. 9562. Именной список студентов, поступающих в Академию. 1907 г., арк. 1 зв. – 9.

Надія Нікітенко, Вячеслав Корнієнко

НАЙДАВНІШІ ГРАФІТИ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ ТА ЇЇ ДАТУВАННЯ

Видряпані на стінах архітектурних споруд написи та малюнки (graffiti) є надзвичайно важливим історичним джерелом, яке сприяє вирішенню багатьох питань, пов'язаних з історією та культурою Середньовіччя. Визначним феноменом давньоруської культури є графіті Софії Київської, які становлять колосальний корпус автентичних епіграфічних текстів. Софійські графіті, починаючи з 1920–30-х рр., вивчали кілька поколінь дослідників. Проте можливість широкого і планомірного вивчення графіті з'явилася завдяки розкриттю фресок з-під олійних малювань у процесі реставраційних робіт кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. Велика заслуга у виявленні та дослідженні софійських графіті належить відомому українському вченому С. Висоцькому, який присвятив їм кілька монографій і значну кількість публікацій.

Проте величезна кількість написів залишилася не виявленою і, відповідно, – не вивченою. До того ж, чимало раніше виявлених графіті наразі можуть бути по-новому прочитані й переосмислені, і це з усією очевидністю показали новітні дослідження софійських графіті, які проводяться як ученими далекого і близького зарубіжжя, так і авторами цієї статті – науковцями Національного заповідника “Софія Київська”. Якщо наші зарубіжні колеги послуговуються фотографіями і прорисами графіті, опублікованими ще С. Висоцьким, то ми поставили за завдання натурне дослідження графіті, зокрема й раніше виявлених і опублікованих.

З огляду на важливість графіті як історичного джерела, у даний час старший науковий співробітник Національного заповідника “Софія Київська” В. Корнієнко комплексно вивчає епіграфіку собору і складає повний корпус софійських написів. Вивчення софійських графіті є складовою частиною наукової роботи відділу науково-

історичних досліджень заповідника і включене до планів дослідницької діяльності останнього. Науковий керівник роботи – завідувач названим відділом, доктор історичних наук, професор Н. Нікітенко, яка особисто взяла участь у дослідженні написів. У 2006 р. нами було виявлено низку, без перебільшення, сенсаційних графіті, які проливають яскраве світло на дискусійну проблему датування Софії.

Відповідно до літописних джерел, храм було засновано у 1017 р. (Новгородський І літопис)¹ або в 1037 р. (Повість временних літ)². Кожна з дат має численних прихильників і опонентів. У науці є ще один погляд – Н. Нікітенко, згідно з яким обидва літописних записи насправді не відображають факту заснування Софії саме в ці роки; ці записи тенденційні, тому з ними не можна пов'язувати ані заснування Софії, ані завершення її будівництва³. Провівши комплексне дослідження писемних джерел, архітектури, монументального живопису і некрополя Софійського собору, Н. Нікітенко дійшла висновку, що храм було створено наприкінці правління Володимира – на початку княжіння Ярослава. При визначенні образів святих для розуміння іконографічної програми дослідниця залучала графіті на фресках: як виявлені до неї, так і раніше невідомі⁴. Графіті було нею залучено і по-новому осмислено також при дослідженні софійського некрополя⁵.

Графіті Софії Київської є найважливішими аргументами і для вирішення проблеми датування храму. Це зумовлено тим, що вони безпосередньо пов'язані з місцем, предметом і часом написання, з археологічним та історико-культурним середовищем⁶. Спираючись на графіті як на достовірне історичне джерело, на користь заснування собору в 1017 р. висловлювався С. Висоцький⁷. Головним

¹ ПСРА. Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М., 2000. С. 15; 180.

² ПСРА. Т. 1: Лаврентьевская летопись. М., 1997. Стлб. 151; ПСРА. Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998. Стлб. 139.

³ Нікітенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. К. 1999. С. 200–224.

⁴ Там же. С. 161–184, 224–240.

⁵ Нікітенко Н. Свята Софія Київська: історія в мистецтві... К., 2003. С. 134–164.

⁶ Рождественская Т. В. Древнерусские надписи на стенах храмов: новые источники XI–XV вв. СПб, 1992. С. 5.

⁷ Висоцький С. О. Графіті та спорудження Софії Київської // УІЖ. 1966. № 8; Висоцький С. О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. К., 1975.

аргументом дослідника було графіті № 2, яке він інтерпретував як дату 1031–1032 р. Датування С. Висоцького з залученням зазначеного графіті підтримали П. Толочко⁸, трохи змінивши прочитання — В. Орел та А. Кулик⁹.

У можливості появи графіті в 1032 р. засумнівався А. Поппе, який вважав цю дату ретроспективною¹⁰; аргументи А. Поппе підтримав Ю. Асєєв¹¹. Однак у Софії не знаходимо ретроспективних датованих написів, що пояснюється специфікою середньовічного світогляду: записи на стінах храму покликані були “ввести у вічність” (сакралізувати) актуальну подію, а не нагадати про те, що було. Датовані написи-графіті — це те саме, що й літописні записи, які починаються словами “В літо...”, про якісь події.

Виявленню, прочитанню та інтерпретації софійських графіті значною мірою сприяє прийнята нами методика не вибіркового, а суцільного комплексного прочитання написів, тобто сприйняття їх як невід’ємних компонентів навколишнього епіграфічного матеріалу, в контексті функціонального призначення приміщення, де вони виникли, а також середньовічного церковно-теологічного і символічного тлумачення образних архітектурно-художніх форм, з якими ці написи пов’язані в топографічному й смисловому аспектах. Дослідження написів у технічному аспекті здійснюється нами за стандартною методикою: фотографування написів при бічному освітленні і прорисовка контурів написів за отриманими фотографіями. Використаний нами метод набагато ефективніший, ніж зняття з написів кальки.

У процесі дослідження нами виявлено кілька ранніх записів, що містять прямі дати, які вписуються у відрізок часу 1011–1037 рр. — крайні хронологічні межі заснування Софії Київської, наявні в сучасній науці. Нами прийнято суцільну нумерацію, яка продовжує нумерацію С. Висоцького: всі нововиявлені написи та малюнки отримують номери, починаючи від 417-го.

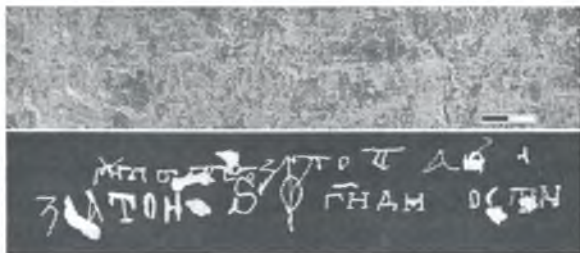
№ 1 (іл. 1). Це найдавніше графіті, що містить пряму дату, розміщене на південній стіні північного Георгіївського вівтаря, який прилягає до жертовника. Напис видряпано на фресці з зображен-

⁸ Толочко П.П. Древний Киев.. К., 1983. С. 78.

⁹ Орел В., Кулик О. Заметки о древних киевских граффити // Археология. 1995. № 1. С. 125.

¹⁰ Поппе А. Граффиті й дата спорудження Софії Київської // УІЖ. 1968. № 9.

¹¹ Асєєв Ю.С. Про дату будівництва київської Софії // Археология. 1979. № 32.

Іл. 1. Графіті з записом про Кіріопасху 1022 р. (№ 1)

ням св. Василя Великого, на рівні грудей людини середнього зросту. Показово, що найдавніше датоване графіті Святої Софії при публікації його С. Висоцьким отримало перший

номер, хоча під час читання напису дослідник припустився значних помилок, насамперед, датуючи запис 1042 р.¹² В. Орел і А. Кулик не лише запропонували власне, поза сумнівами, коректніше прочитання графіті, але й цілком справедливо вказали на абсолютно неможливе з погляду палеографічних норм тлумачення Висоцьким дати. Вони запропонували датувати напис 6530 (1022) або, найімовірніше, 6540 (1032) р., хоча аргументів на користь переважної ймовірності другого датування не навели. Цікаво, що при цьому дослідники вказали на цілком ясне прочитання в графіті дати 6530 р.¹³ Можна гадати, що на висновках цих авторів, переконаних прибічників дати 1017 р. як часу заснування Софії, позначилася авторитетність літопису, який пов'язує створення Софії з ім'ям Ярослава; 1022 р. як верхня можлива дата повного завершення побудови і розпису собору, ймовірно, видалася їм вельми ранньою, бо аж ніяк не вписується у хронологічний контекст створення собору за його княжіння. Варто також зауважити, що графіті досліджувалось ними не в оригіналі, а за фотографіями і прорисами С. Висоцького. В результаті зміст напису, як і раніше, залишився малозрозумілим, а, виправляючи деякі помилки С. Висоцького, згадані дослідники припустилися нових.

Під час планомірного вивчення графіті, передусім – безпосередньо в соборі, нам вдалося повністю прочитати текст напису. Як справедливо відзначили В. Орел і А. Кулик, графіті № 1 складається з двох рядків і включає два написи, а не один.

¹² Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. XI–XIV вв. Выпуск I. К., 1966. С. 15–16. Табл. I, 1; II, 1.

¹³ Орел В., Кулик А. Указ. соч. С. 124–125.

Верхній рядок основного напису:

ѕ¹⁴ϕ¹⁵л¹⁶оп¹⁷ас¹⁸__19

Нижній рядок основного напису:

з²⁰атон²¹22_гн²³дн²⁴__25ос²⁶т²⁷н²⁸

Графіті розпочинається датою 6530 (1022) з винесеною у верхній рядок літерою л (30), що дало авторові змогу поєднати обидва рядки напису. Пошкоджена частина верхнього рядка графіті відношується як словосполучення **о пасцѣ** (“*на Пасху*”). Таким чином, у верхньому рядку мова йде про Пасху 6530 (1022) р. У нижньому автор вказує характеристики самого Великодня, з яких можна зробити висновок, що мова йде про Кіріопасху, тобто Пасху панівну (“*господственну*”), коли вона збігається зі святом Благовіщення. Са-

¹⁴ Літера ѕ удвічі вища за інші, над нею титло у формі горизонтальної риски.

¹⁵ Літера ϕ за розмірами дорівнює ѕ, титло над нею не простежується.

¹⁶ С. Висоцький читав цю літеру як л і, приєднавши до неї дві літери верхнього рядка, на його думку о і є, отримав закінчення **лоє**, яке додав до чисельника **ѕϕ** (6500). В результаті цього він отримав, як слушно зазначили В. Орел та А. Кулик, невирігдану з лінгвістичної точки зору форму “*пятисотое*” або “*пятисотое*”. Аби отримати дату 6530, С. Висоцький останню літеру першого рядка (його початок був хибно прочитаний як “**въ лѣто**”) **н** визначив як **н** (50) і поставив її перед чисельником **ѕϕ** (6500) з неможливим написанням десятків перед тиссячею, що справедливо критикували В. Орел та А. Кулик. Самі вони розглядали зазначену літеру як **л** або, радше, **м**, про що, на їхню думку, свідчить “*невеликий слід над лівим нахиленим елементом*”. Насправді цю літеру абсолютно неможливо прочитати як **м**, оскільки жодного сліду від схожого на літеру **м** “*елемента*” на тиньку не простежується, натомість чітко читається **л**, ліва скісна якої спускається зі значним ухилом і перетинає літеру **ϕ**; над **л** прокреслене титло у формі горизонтальної риски, яке з’єднується з верхньою частиною літери. Варто вказати ще на одну допущену В. Орлом та А. Куликом неточність: транслітеруючи текст, літери верхнього рядку, які С. Висоцький читав як “**лоє**”, вони запропонували читати як “**поѣ**”; проте ніяких слідів літери **п** не помітно ні на стіні, ні на фотографіях С. Висоцького, якими користувалися дослідники.

¹⁷ Літера **п** частково пошкоджена в нижній частині, проте чітко простежується; С. Висоцький читав її як літеру **є**, В. Орел і А. Кулик — як літеру **ѣ**, належну до іншого запису. Наступні літери дослідниками було пропущено.

¹⁸ Літера значно пошкоджена, що робить її схожою на кириличну **о** або грецьку **δ**. Відновлена нами за контекстом як літера **с**.

¹⁹ Літера не простежуються через пошкодження тиньку, збереглася лише вертикальна риска та фрагмент горизонтальної, що дотична до її середини зліва. Пошкоджена літера може бути реконструйована як **ц**, і або **ѣ**. За контекстом найприйнятнішою виступає її реконструкція як літери **ц**. Наступна літера не збереглася, слідів її простежити не вдається. За контекстом реконструюється як **ѣ**.

²⁰ Літера знищена вибоїною, за контурами відновлюється як **л**.

²¹ Слово **златон** С. Висоцький розглядав як напис **въ лто н** (в літо 50), В. Орел і А. Кулик правильно визначили його як **златон**.

ме тому, на нашу думку, слова “з[л]агон” і “г(осподьствено)н”, які характеризують Кіріопасху, написані в одному рядку обабіч дати.

Богослови перекладають слово “Квріопсха” як “Господственна Пасха”, тобто головна, істинна, справжня, тому що, згідно з церковним Переданням, Воскресіння Христове відбулося 25 березня, у день Благовіщення. Церква розглядає Благовіщення та Пасху як початок і кінець історії Спасіння, тому дуже рідкісному збігові цих свят (у XI ст. такий збіг стався лише в 1011, 1022 і 1095 р.) надавалося величезне значення. У XI ст. Кіріопасха справді припала на 1022 р., повторивши тим найпершу Пасху. Саме на Кіріопасху 1022 р., відповідно до досліджень Н. Нікітенко, перший Київський митрополит-“русин” Іларіон, сучасник створення Софії, виголосив знамените “Слово про Закон і Благодать”, у якому Софія згадуєть-

²² Середню частину рядка займають літери **ѡф**, розглянуті вище.

²³ Над літерами **гн** — титло у формі горизонтальної риски.

²⁴ Титло над літерами **дн** не простежується. Пошкоджена верхня частина літери **н** дає змогу припустити, що титло, швидше за все, не збереглося. Можливо також, що скорочене слово було написано і без титла, що також неодноразово траплялося серед графіті собору. Наступні літери дослідниками було пропущено.

²⁵ Літери **н** простежуються, за контекстом можуть бути відновлені як **пр**.

²⁶ Літера **с** пошкоджена вибоїною у нижній частині.

²⁷ Літера **т** значно пошкоджена вибоїнами та подряпинами. Найпомітнішою є паралельна щоглі літери вертикальна риска зліва, яка може здатися штрихом, що замикає перекладину. Оскільки подібний штрих, спрямований до вибоїни, є справа, літеру можна реконструювати як **т**, у якій штрихи-засічки, що замикають перекладину, спускаються майже до основи щогли, яка внизу завершується горизонтальною засічкою з видовженою правою частиною. Таке написання притаманне ранньому XI ст. — воно трапляється в слові “Петрос” у легенді монети II типу Святополака I: “**Ѡгос Петрос**” (1018 р.) [Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X—XI веков. Л., 1983. С. 86]. Ця палеографічна ознака є, поза сумнівами, важливим чинником датування. Крім того, варто взяти до уваги символічний аспект: така **т**, утворена трьома буквами **г** (гама), означає 9, оскільки **г** має числове значення 3. Число 9 означає кінець, межу цифрової серії до її повернення до одиниці — символу Бога [Керлот Х.Э. Словарь символов. М., 1994. С. 576, 579]. Себто застосування такої букви може означати кінець часів, Друге Пришестя і прийдешнє воскресіння праведних. Мабуть, таке саме значення надано цій букві на монеті Святополака, оскільки його патрон апостол Петро, в чие ім'я вписано подібну **т**, провіщує прихід Божого дня незабаром і створення неба нового і нової землі, на яких запанує праведність (2 Петр. 3: 10–13).

²⁸ Літера **н** пошкоджена дрібними подряпинами та вибоїнами. Невелика подряпина, верх якої спрямований у вибоїну, проходить від верхньої частини лівої щогли літери до нижньої частини правої. Внаслідок цього літера **н** більше схожа на **п**. Проте при уважному дослідженні прорізів досить чітко простежується саме остання, оскільки характер прорізів скісної відрізняється від інших.

ся як уже добре відома “всемь округьниимъ странамъ”²⁹. Оскільки вважалося, що Друге Пришестя Христа (або кінець світу), коли Він прийде судити живих і мертвих, відбудеться на Кіріопасху, люди очікували її настання з чималим душевним трепетом. Очевидно, цим і пояснюється поява на стіні Софії розглянутого напису.

Останнє слово графіті дуже пошкоджене, однак збережена частина дає змогу реконструювати його як слово “прóсті” – уставши, стоячи прямо.

Таким чином, повний текст напису з розбивкою на слова та відновленням втрачених* фрагментів можна представити так:

(ВѢ ЛѢТО) ѡ фл о пас[цѣ] з[л]а[т]ои г[оспод]ственои д[ьн]и.
[Пр]óсти.

Переклад: (В літо) 6530 (1022) на Пасху злату господственну дні. Прóсті.

Вживання слова “прóсті” дає змогу припустити, що напис зроблено дещо раніше, ніж зазначена дата, яку потрібно зустріти гідно. Це слово – складова частина літургійного проголошення “Премудрість, прóсті”, що навіювало тим, хто перебував у храмі, відчуття потреби в духовній пильності (“стійте уважно”) для того, аби слово Боже (Премудрість) було засвоєно розумом і серцем. Ймовірно автор, зваживши на дату Кіріопасхи, залишив запис на стіні Георгіївського вівтаря – слід бути уважним, духовно очиститись, адже можуть настати останні дні. Присутність слова *прóсті* досить симптоматична і багатозначна. Як показують дослідження давньоруських текстів, есхатологічні записи в них знищувалися витравлюванням або вириванням аркушів рукопису³⁰. Річ у тім, що Церква не заохочувала (і не заохочує) пророцтв про час кінця світу, бо він відомий лише Богові. Але есхатологічні очікування існували завжди, і в такому разі досить було нагадати про Друге Пришестя словом “прóсті”. Прикметно, що саме в цьому слові застосовано літеру *т* в неординарному написанні, що акцентує прихід Судного дня (Див. прим. 27), який відбудеться незабаром.

Таким чином, графіті № 1 на сьогодні є найдавнішим датованим давньоруським написом, дата якого – 1022 р. – надійно підтверджується за змістом та палеографічними ознаками.

* Тут і далі в квадратних дужках подаємо втрачені літери, в круглих – пропущені навмисно (під титлами) або помилково; титла над літерами, що мають цифрове значення (записи років) не проставляються.

²⁹ Нікітенко Н.Н. Русь и Византия... С. 206–208.

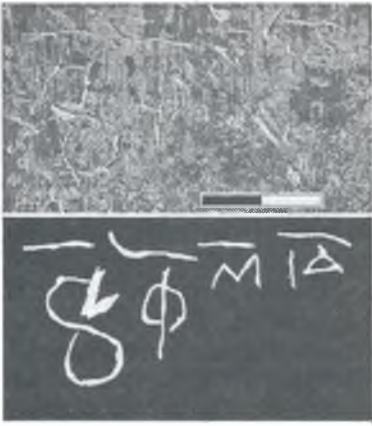
³⁰ Романова А.А. Эсхатологические записи XV в. и записи в пасхалиях // Российское государство в XIV–XVII вв.: Сборник статей. СПб., 2002. С. 235–236.

Над словом **ЗЛАТОН** і початком дати проглядається ще один напис, пропущений С. Висоцьким, але частково відновлений В. Орлом і А. Куликом:

гн³¹ пом³² о³³ зн³⁴

Графіті є початком традиційної формули **Г(оспод)и помози**, автор якої прагнув розмістити її якнайближче до запису про Кіріопасху.

№ 2 (іл. 2). Неподалік від попереднього датованого графіті С. Висоцький знайшов ще одну дату, без супровідного тексту. Спочатку дослідник прочитав її як **сфмід** – 655³⁵4 (1046) р.³⁶ Надалі він змінив прочитання напису: перші три літери, як і раніше, розглядалися як цифри в даті, але вже як 6540 (1031–1032) р., а літери **ід** – як вказівка на 14 індікт цього року³⁷. У правильності такого прочитання слушно засумнівалися В. Орел і А. Кулик, розглядаючи напис як дату 6540 (1031–1032) р., а букви **ід** відносячи до нижнього рядка грецького дворядкового напису³⁸.

Іл. 2. Графіті 1036 р. (№ 2)

Проведене нами дослідження оригіналу напису дало змогу встановити, що напис читається як літери **сфм³⁹д⁴⁰** з титлом над кожною – 6544 (1036) р.

³¹ Титло над літерами **гн** не простежується.

³² Літера **м** частково пошкоджена.

³³ Літера **о** значно опускається під рядок, що зумовлено намаганням автора вмістити її у вузький простір між верхньою частиною літери **с** напису № 1 і титлом над цією літерою.

³⁴ Ліва шогола літери **н** збігається зі шоголою літери **ф** попереднього графіті.

³⁵ Цифру 50, на думку дослідника, було складено з літер **м** (40) та **і** (10) [Висоцький 1966, с. 16].

³⁶ Висоцький С.А. Древнерусские... С. 16, табл. I, 2; II, 2.

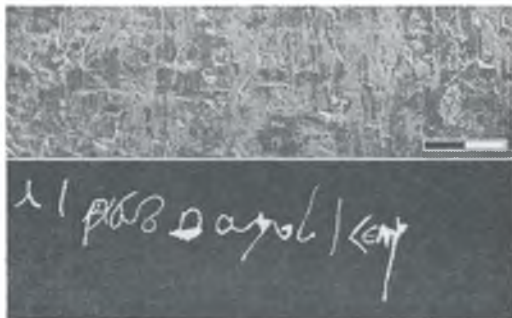
³⁷ Висоцький С.А. Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI–XVII вв.). К., 1976. С. 198–201, іл. 10; с. 251.

³⁸ Орел В., Кулик А. Указ. соч. С. 125.

³⁹ Літера "и" при дослідженні виявилася звичайною подряпиною, що досить добре простежується за співвідношенням літери та титла – в усіх чотирьох випадках лівий край титла дещо виступає вперед.

⁴⁰ В. Орел і А. Кулик розглядали цю літеру як грецьку **Δ**, проте її нижня частина, хоча і збереглась погано, дає змогу ідентифікувати її як кириличну **д**.

Щодо розміщеного над датою грецького напису, виявленого С. Висоцьким і наведеного нами під № 725 (іл. 3), то збереженість його надзвичайно нездовільна. Початок дуже пошкоджено, внаслідок чого більш-менш впевнено читається лише друга частина. С. Висоцький⁴¹ розглядав її як

Іл. 3. Грекомовна молитва
“Помилуй нас, Святий Господи” (№ 725)

--ὁ ἅγιος κε

Першу частину автор інтерпретував як фрагмент підпису до фрескового зображення святого “ὁ ἅγιος” (святий), ім'я якого, написане на початку, не збереглося. Літери κε — як скорочений варіант слова Κ(ύρι)ε (*Господи*). Повністю напис дослідником не наводився, проте можна реконструювати уявлюваний С. Висоцьким первинний текст, отриманий ним шляхом об'єднання двох графіті (№ 2 та № 725):

Βασίλειος ὁ ἅγιος, Κ(ύρι)ε. (ἐν ἔτει) ςϣμ, (ἴνδικτος) ἰδ.

Переклад: *Василій святий, Господи. (В літо) 6540 (1032), (індикт) 14⁴².*

В. Орел та А. Кулик⁴³ в цілому підтримали прочитання С. Висоцьким першої частини напису, проте літери κε вони вважали не скороченою формулою, а повною Κ(ύρι)ε ἐλέησον (*Господи, помилуй*). Літери ἰδ, інтерпретовані С. Висоцьким як 14-й індикт, дослідники визначили як початок другого рядка цього напису.

Повторне дослідження⁴⁴ напису дало змогу визначити, що у прочитанні його збереженої частини рацію мав С. Висоцький. Початок напису не читається, простежуються лише окремі фрагменти літер; в кінці цієї частини збереглося закінчення --ας. Відповідно до отриманих даних, пропонуємо таку реконструкцію напису.

⁴¹ Висоцький С.О. Графіті та час... С. 179; Висоцький С.А. Средневековые... С. 250–251.

⁴² Висоцький С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. К., 1989. С. 17.

⁴³ Орел В., Кулик А. Указ. соч. С. 125.

⁴⁴ Нікітенко Н., Корнієнко В. Найдавніші датовані графіті Софії Київської // Праці Центру пам'яткознавства. К. 2007. Вип. 12. С. 252–253, іл. 4.

[Ἐ]λέησον ἡμ]ας ο ἅγιος Κ(ύρι)ε.

Переклад: *Помилуй нас, Святий Господи.*

Враховуючи, що літера λ записана досить близько до слова ἡμ]ας, можна говорити про скорочений варіант слова ἐλέησον.

Іл. 4. Запис-молитва Петра (№ 723)

Безпосередньо поряд з грецьким написом і датою розміщено ще два графіті, написані кирилицею.

№ 723 (іл. 4): ги⁴⁵помозир⁴⁶
авоу|св⁴⁷е⁴⁸моу|петров⁴⁹вн

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабоу своемоу Петровви.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Петрові.*

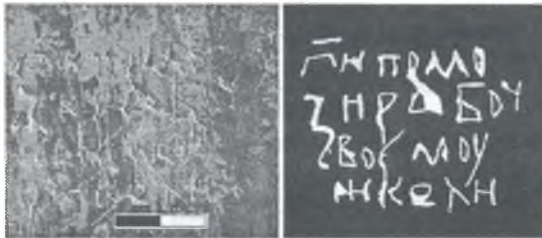
№ 724 (іл. 5), праворуч від запису Петра:

ги⁵⁰помо|зир⁵¹а⁵¹воу|сво-емоу|ни⁵²колн⁵³

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабоу своемоу Николи.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Ніколи.*

Молитви Петра, Ніколи та грецький напис групуються

Іл. 5. Запис-молитва Ніколи (№ 724)

⁴⁵ Над літерами ги титло у формі горизонтальної риски.

⁴⁶ Літера частково пошкоджена.

⁴⁷ Літера частково пошкоджена.

⁴⁸ Літера частково пошкоджена.

⁴⁹ Наявність другої літери в в слові петрови можна пояснити тим, що в процесі прорізання літери тиньк частково викришився, тому автор вимушений був прокреслити в знову.

⁵⁰ Над літерами ги титло у формі горизонтальної риски.

⁵¹ Літера частково пошкоджена.

⁵² Тиньк у місці буквосполучення ни пошкоджено, складається враження, що літери було написано як лігатуру, хоча з певністю про це говорити неможливо.

⁵³ Через пошкодження тиньку літера може читатись як и або к.

навколо запису 1036 р., хоча їхнє співвідношення на сьогодні залишається неясним. Можливо, цього року відбулась якась подія, що певним чином вплинула на долі авторів написів, унаслідок чого ці люди відчули потребу в Господній допомозі. Не виключений також якийсь взаємозв'язок (у контексті Священної чи "земної" історії) розміщених поруч графіті 1022 і 1036 рр.

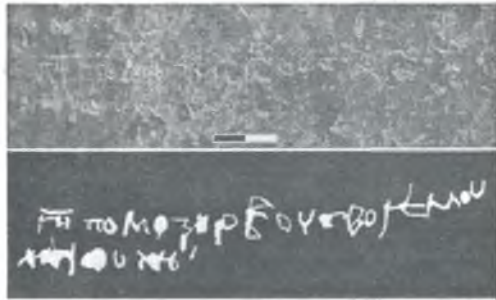
З такого погляду слід розглядати й розміщені безпосередньо поблизу дати 1022 р. п'ять написів, які, хоча й написані різними авторами, становлять з нею єдиний комплекс.

№ 726 (іл. 6): ги⁵⁴помо⁵⁵зи⁵⁶ра⁵⁷воу⁵⁸свокмоу⁵⁹—⁶⁰а⁶¹н⁶²о⁶³—

З розбивкою на слова і відновленням утрачених фрагментів: Г(ос-под)н помози равоу свокмоу [Ио]ано[ви].

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Іоанну.*

№ 727 (іл. 7). Трохи нижче проглядаються букви --воу, мабуть, слова [ра]воу.

Іл. 6. Запис-молитва Іоанна в Георгіївському приділі (№ 726)

Іл. 7. Фрагмент молитви (№ 727)

⁵⁴ Над літерами ги титло у формі горизонтальної риски.

⁵⁵ Літера частково пошкоджена, відновлюється за контурами.

⁵⁶ Літера частково пошкоджена, відновлюється за контурами.

⁵⁷ Літера а написана над рядком; швидше за все, під час написання молитви автор пропустив літеру і змушений був написати її над рядком.

⁵⁸ Літера у написана у формі чаші на короткій ніжці.

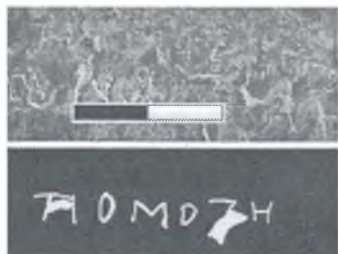
⁵⁹ В оу перша складова о विकришилась, проте контури простежуються; від написаної у формі чаші літери у збереглася лише верхня частина.

⁶⁰ Літери знищені вибоїнами.

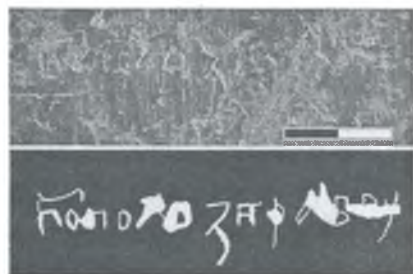
⁶¹ Збереглася лише дужка а.

⁶² Літера частково пошкоджена, проте за контурами легко відновлюється.

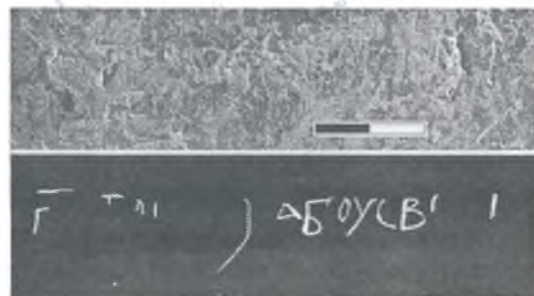
⁶³ Літери знищені вибоїнами тиньку.

Іл. 8. Фрагмент молитви (№ 728)

Іл. 9. Фрагмент молитви (№ 729)

Іл. 10. Фрагмент молитви (№ 730)

№ 728 (іл. 8). Над записом Іоанна прокреслено слово **помож⁶⁴и** (*допоможи*).

№ 729 (іл. 9). Значно пошкоджене вибоїнами штукатурки графіті розміщено трохи нижче під написами 726–728, безпосередньо над датою 1022 р.: **го⁶⁵помо⁶⁶зравоу⁶⁷**

З розбивкою на слова: **Го(споди) поможн равоу.**

Переклад: *Господи, допоможи рабу.*

Радше за все, напис складався лише з одного рядка.

№ 730 (іл. 10). Під записом 1022 р. простежуються дуже пошкоджене графіті:

г⁶⁸_____р⁶⁹70авоусв---71

З розбивкою на слова і відновленням утрачених фрагментів: **Г[(оспод)и поможн] равоу св[оємоу].**

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму.*

Таким чином, опубліковані під номерами 1 та 2 графіті – це не просто дати без супровідного тексту, а комплекси, що скла-

⁶⁴ Літера частково пошкоджена.

⁶⁵ Над **го** – титло хвилеподібної форми.

⁶⁶ Літери **мо** дуже пошкоджені, проте відновлюються за контекстом.

⁶⁷ Всі літери в слові **равоу** пошкоджені.

⁶⁸ Над літерою **г** простежуються фрагменти прямого титла.

⁶⁹ Літери знищені вибоїнами тиньку, простежуються лише окремі фрагменти.

⁷⁰ Від літери **р** збереглася лише щогла.

⁷¹ Літери знищені вибоїнами тиньку, простежуються лише окремі фрагменти.

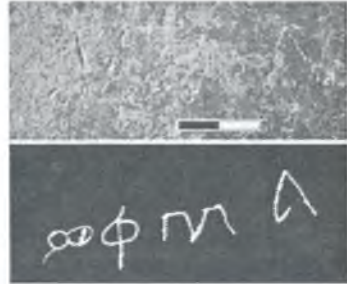
даються з семи (№ 1) і чотирьох (№ 2) написів. Завдяки цьому, ми отримали низку датованих першою третинною XI ст. написів, що надалі дасть змогу скласти зведені палеографічні таблиці для визначення хронології софійської епіграфіки.

Окрім згаданих комплексів написів навколо графіті № 1 та № 2, в процесі дослідження було виявлено дві ранні дати без супровідного тексту. Одна з них розміщена в Георгіївському бічному вітварі на тій самій фресці з зображенням св. Василя Великого.

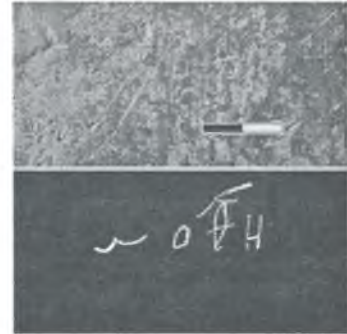
№ 720 (іл. 11): $\zeta^{72}\phi\mu\alpha$

Напис є датою 6541 (1033) р. Супровідного тексту графіті не має, хоча трохи нижче зберігся фрагмент напису, який у процесі дослідження отримав № 721 (іл. 12): $-\theta\theta^{73}\eta$.

Під час першого дослідження напису ми припустили можливість розгляду графіті як фрагменту слова “Софія”, в якому початкова Σ написана “лежачи”⁷⁴. Проте вивчення

Іл. 11. Графіті 1033 р. в Георгіївському приділі (№ 720)

Іл. 12. Фрагмент грекомовної формули молитви (№ 721)

⁷² Перша літера написана у формі вісімки, яка лежить. Таке написання літери ζ також трапляється при написанні року ще у двох датованих грекомовних графіті XI ст., одне з яких з датою 1038/39 р. виявлене О. Євдокімовою у південній сходовій вежі, а друге (№ 803) – на південній стіні апсиди Георгіївського вітваря з датою від 1062/1063 до 1071/1072 р. (остання літера року знищена вибоїною, чітко простежуються лише $\zeta\phi\theta$ – 657...) В усіх випадках титло над літерами немає. Тож “покладання” літери передавало її цифрове значення. Так, принаймні, вважав С. Висоцький, пояснюючи цифру 9 у формі Φ , яка лежить, у записі XI ст. про поставлення владики [Висоцький С.А. Древнерусские..., С. 37]. Очевидно, “покладання” літери маркувало дату, а отже, першої літери в рядку – початок цифрового значення наступних літер. Враховуючи наявність трьох грекомовних написів з подібним написанням числівників, можемо констатувати існування такої традиції, притаманної письмовій культурі XI ст.

⁷³ Над літерою прокреслено титло у формі скісної.

⁷⁴ Нікітенко Н., Корнієнко В. Вказ. праця. С. 254–255, іл. 13.

структури інших грекомовних написів Софії Київської дало змогу впевненіше реконструювати графіті як фрагмент молитви

[Κ(ύρι)ε β]ο(ή)θ(ε)ι

Переклад: *Господи, допоможи.*

Дозволимо собі припустити й те, що обидва ці написи в хронологічному і смисловому сенсах якось пов'язані з графіті 1022 і 1036 рр.

Ще один напис-дату було виявлено в другому ярусі арки віми (на рівні хорів) між головним вівтарем і дияконником, на фресці з зображенням св. Євстафія Плакіді.

№ 653 (іл. 13): $\text{ϩ}^{\text{75}}\text{φ}\text{м}\text{α}$

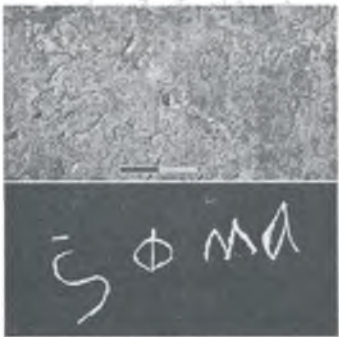
Як і в попередньому випадку, в написі зазначено 1033 (6541) р. Напевно, ця дата була знаковою для авторів графіті, маркуючи якусь подію в плінні часів.

Таким чином, на сьогодні у Софійському соборі виявлено чотири найдавніші відомі нині руські датовані написи: 1022 (№ 1), 1033 (№ 653 і № 720) і 1036 (№ 2) рр. Ці написи однозначно спростовують дату 1037 р. як час заснування Софійського собору. Графіті № 1 із записом про Кіріопасху змушує поставити під серйозний сумнів і дату 1017 р.

Припустимо, у 1017 р. собор Святої Софії було справді засновано Ярославом Володимировичем. До нанесення графіті на фреску маємо проміжок часу приблизно в п'ять років. Меншу за розмірами Десятинну церкву створювали сім років (989–996). На думку Ю. Асеева, час зведення Софії не перевищував трьох з половиною, максимум – чотирьох сезонів; роботи з декоративного оздоблення могли зайняти не менше за три сезони⁷⁶. Якщо роботи справді розпочалися в 1017 р., поява напису з датою 1022 р. припустима, хоча й зі значними пересторогами. Однак така припустимість є лише чисто умовною і не більше, оскільки суперечить тогочасним історичним реаліям. Супротивники ранньої дати заснування Софії Київської цілком аргументовано довели, що цей час для її будівництва

⁷⁵ Літера ϩ в давичі більша порівняно з іншими, над нею простежуються залишки титла у формі горизонтальної риски.

⁷⁶ Асеев Ю.С. Вказ. праця. С. 9.

Іл. 13. Графіті 1033 р. в арці-переході між головним вівтарем та дияконником (№ 653).

був несприятливим. Боротьба за київський престол між Святополком і Ярославом тривала до 1019 р., доки останній не утвердився в Києві. Тому планомірні масштабні роботи з будівництва собору навряд чи могли початися раніше. З огляду на потребу в оплаті **множества вой**, зібраних Ярославом для походу на Київ, фінансове становище князя не давало йому змоги відразу приступити до якихось значних будівельних робіт.

У результаті, хронологічний діапазон між початком будівельних робіт і появою на стіні собору дати 1022 р. звужується до двох, максимум – трох років. Звести й декорувати грандіозний собор мозаїками (640 кв. м) і фресками (6000 кв. м) за такий короткий проміжок часу було нереально. До того ж, не можна не брати до уваги й потреби у заготівлі колосальної кількості будівельного матеріалу, на що, враховуючи складний технологічний процес його виготовлення, пішло б кілька років. Д. Айналов вважав, що у створенні Софії Ярослав скористався плодами заготівельної діяльності свого батька, залучивши до будівництва його майстрів⁷⁷. Думка про участь майстрів Десятинної церкви у створенні Софії цілком слушна, проте працювати на забудові Києва вони мали безперервно: поперше, це відповідає артільним традиціям середньовіччя, а по-друге – будівельний матеріал навіть за сучасних технологій потрібно використати за стислі терміни після виготовлення, бо інакше він стає непридатним⁷⁸. А від смерті Володимира до 1019 р. минуло цілих 4 роки. Тож найраніші датовані софійські графіті перекреслюють можливість заснування Софії не лише в 1037, а й у 1017 р.

Натомість дані цих графіті добре узгоджуються зі свідченнями сучасних створенню Софії писемних джерел про її появу на зламі правління Володимира і Ярослава. Так, Київський митрополит Іларіон, сучасник створення Софії, свідчить, що Ярослав у цій справі завершив починання Володимира, як Соломон – Давида у створенні Єрусалимського храму: “недоконьчаная твоя (Володимира. – Авт.) законьча, акы Соломонъ Давыдова”⁷⁹.

⁷⁷ Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого и равноапостольного князя Владимира. Пг., 1917. С. 21–39.

⁷⁸ Комплексний аналіз писемних джерел та результатів натурних досліджень приводить до висновку, що, окрім Десятинної церкви і Софії, візантійські майстри з 989 по 1022 р. звели в Києві низку кам'яних палаців та укріплення “міста Володимира” і “міста Ярослава” з Золотими воротами та надбрамною Благовіщенською церквою [Нікітенко Н.Н. Русь и Византия... С. 199–241, 253–254].

⁷⁹ Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. К., 1984. С. 94.

Цінним є й свідчення іншого сучасника Володимира та Ярослава – німецького хроніста Тітмара Мерзебурзького про існування в Києві у 1017–18 рр. монастиря Св. Софії. Повідомляючи про взяття міста польським князем Болеславом і його зятем Святополком Володимировичем 14 серпня 1018 р., Тітмар говорить: “Архієпископ цього міста (тобто Київський митрополит. – *Авт.*) з моцями святих та іншими церковними реліквіями влаштував Болеславу і Святополку почесну зустріч у монастирі Св. Софії (“in sancte monasterio Sophiæ”), який, на жаль, у попередньому році потерпів від пожежі”⁸⁰.

Таким чином, чотири найдавніші датовані графіті Софії Київської вказують на недостовірність і тенденційність свідчень проярославового літописання про заснування Софії Ярославом у 1017 р. і, тим більше, у 1037 р., підтверджуючи правильність висновку про більш раннє датування храму. Зафіксоване у графіті існування Софії в розписаному фресками стані вже у 1022 р. дає змогу досить точно датувати храм. У джерелах згадуються дві дати освячення Софії – 4 листопада і 11 травня. Оскільки освячення храму Святої Софії Премудрості Божої (Дому Господнього) могло відбутися лише в неділю (день Господній), а в другому десятиріччі XI ст. (до 1022 р.) на неділю припадають 4 листопада 1011 р. і 11 травня 1018 р., то перша дата маркує заснування Софії (освячення місця), а друга – її завершення (освячення престолу). Загалом обидві події становлять повний чин освячення храму.

У світлі наявних на сьогодні даних, реконструювати хід будівництва храму можна так. Софійський собор було зведено за правління Володимира, тоді ж оточено монастирськими дерев'яними спорудами, які згоріли під час пожежі 1017 р. За цього князя розпочалося і декоративне оформлення собору⁸¹. Поки мозаїсти деко-

⁸⁰ Тітмар Мерзебургский. Хроника в 8 книгах. М., 2005. С. 177; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. С. 1. Про коректний переклад цього вислову Тітмара див: Никитенко Н.Н. Русь и Византия... С. 215–219.

⁸¹ Зовсім не випадково в мозаїках і фресках Софії чітко простежується широка послідовна глорифікація княжого подружжя хрестителів Русі – Володимира й Анни. Особливо виразно цей мотив звучить у знаменитих світських фресках – княжому груповому портреті центральної нави і в триумфальному циклі двох сходових веж. На портреті було зображено родину Володимира і Анни, до складу якої на замовлення Ярослава було введено його образ, причому Ярослав, як старший за віком, очолював шість княжичів. Портрет, вписаний у підкупольний христологічний цикл, ілюстрував освячення Софії й символізував хрещення Русі, стверджуючи рівноапостольність Володимира Хрестителя. На фресках веж зображено укладення династійного шлюбу Володимира й Анни, що започаткував хрещення Русі [Никитенко Н.Н. Русь и Византия...]

рували центр храму, фрескісти працювали на його периферії, поступово наближаючись до центру, де під куполом стояло громіздке риштування; тому в останню чергу могли виникнути фрески підкупольного хреста.

Г. Логвин, який досліджував стики фрескової штукатурки, визначив, що собор розписували від периферії до центру. Стики штукатурки позначають норми денної роботи і показують, що майстри насамперед розписали вівтарі, хори, галереї та вежі, а потім узялися за розпис центральної частини храму⁸². Смерть Володимира призупинила роботи на стадії розпису західної частини центральної нави, де на західній підкупольній арці ще не було завершено мозаїчну композицію “Сорок мучеників севастійських”. Саме тут фреска несподівано вклинюється в зону мозаїчного декору.

Роботи закінчували за правління Ярослава, причому розписували храм уже тільки фрескою, навіть у місці мозаїки, тому що в період усобиці 1015–1019 р. було важко налагодити складне виробництво мозаїчної смальти. Одночасно в північну галерею вже зведеного і навіть розписаного фрескою собору на замовлення Ярослава було вбудовано його усипальню, що добре простежується в архітектурі й стінописі Софії⁸³. Ярославу належить також заслуга ре-

⁸² Логвин Г.Н. Новые наблюдения в Софии Киевской // Культура средневековой Руси. Л. 1974. С. 154–160.

⁸³ На сьогодні в науці накопичено значну кількість фактів, отриманих при натурних (у тому числі – лабораторних) дослідженнях, які підтверджують хронологічну близькість Десятинної церкви і Софії Київської; ці факти не можна ігнорувати, обмежуючись суто умозоровими побудовами. Дослідники давно звертали увагу на аналогічне вирішення планово-просторової структури, фундаментів і архітектурних форм Десятинної церкви і Софії [Каргер М.К. Древний Киев: в 2-х т. М., 1961. Т. 2. С. 31–33, 49, 178–179, 180–181; Логвин Г.Н. Собор Святої Софії в Києві. К., 2001. С. 28]. Результати пектографічного і спектрального аналізів глин і поливи плит підлоги обох храмів показали їхню повну ідентичність між собою [Макарова Т. И. Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси // Свод археологических источников. М., 1967. С. 36–38]. Неодноразово відзначалася також стилістична близькість мозаїк і фресок Софії до пам’яток X – раннього XI ст. [Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской... М., 1960. С. 74, 80, 101, 111, 157; Лазарев В.Н. Фрески Софии Киевской // Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. М., 1978. С. 79–80] та їхня подібність до монументального живопису Десятинної церкви [Логвин Г.Н. История сооружения Софийского собора в Киеве // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1977 г. М., 1977. С. 181]. Всебічний аналіз фрагментів мозаїчного і фрескового тиньку Десятинної церкви показав, що за техніко-технологічними ознаками та стилістикою живопису він повністю ідентичний лише тинькові Софії Київської, що дає змогу вбачати безперечний генетичний зв’язок між обома

монтних робіт і облаштування подвір'я після закінчення будівництва й пожежі 1017 р.

Важливим свідченням про таке раннє спорудження собору є археологічні матеріали, виявлені у 1995 р. під час спостереження за будівельними роботами на подвір'ї Софії та в 2002–2003 рр. при подальшому дослідженні цієї ділянки. У давній промоїні, за 13 м від південно-західного рогу собору було виявлено численні залишки будівельних матеріалів: фрагменти плінфи, цем'янкового розчину, фрескового тиньку, вінчики і стінки глечиків-голосників, причому на деяких з цих фрагментів збереглися сліди вогню. За даними стратиграфії, матеріали потрапили до промоїни в XI ст. при будівництві собору, точніше — під час ремонтних робіт щойно після пожежі 1017 р., коли по закінченні будівництва Софії планувалося та впорядковувалося її довкілля⁸⁴. На фрагментах тиньку збереглися залишки розпису, судячи з іконографічної специфіки — світських фресок південної вежі, де, до речі, і сьогодні можна побачити сліди давнього ремонту, зробленого незабаром після первісного розпису. На цих фрагментах читаються дуже давні за палеографічними особливостями графіті, тобто собор було розписано вже до пожежі 1017 р., і на фресках навіть виникли неофіційні написи.

Таке датування підтверджують і графіті на стінах храму. Окрім названих вище, які містять прямі дати, у Софії збереглися написи без дат, які можна досить точно датувати завдяки згадуванню в них відомих історичних осіб. Йдеться про групу з семи написів на північних, “жіночих” хорах, де в давнину перебувала під час відправ княгиня з почтом. Оскільки головним і ключовим у цій групі є напис з ім'ям київської княгині Олісави, весь цей комплекс написів можна умовно назвати графіті “групи Олісави”.

храмами [Коренюк Ю.О. Фрески Софійського собору в Києві (технологія, техніка, деякі питання стилю, проблеми майстрів). Автореферат дис... канд. мистецтвознавства. К., 1995; Ганзенко А., Коренюк Ю., Меднікова Ю. Нові дослідження археологічних колекцій стінопису Десятинної церкви та прилеглих споруд // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення... К., 1996. С. 73].

⁸⁴ Нікітенко Н.М., Нікітенко М.М. Час виникнення Софії Київської: дані джерел у світлі новітніх досліджень // Архітектурна спадщина України. К., 1996. Вип. 3. Ч. 1; Нікітенко М.М. Археологічні дослідження на подвір'ї Софії Київської у 2002 році // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали Перших науково-практичних Софійських читань (Київ, 27–28 листопада 2002 р.). К., 2003; Нікітенко М.М. Розкопки на подвір'ї Софійського собору в 2003 р. // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції “Софійські читання” (Київ, 27–28 листопада 2003 р.). К., 2004.

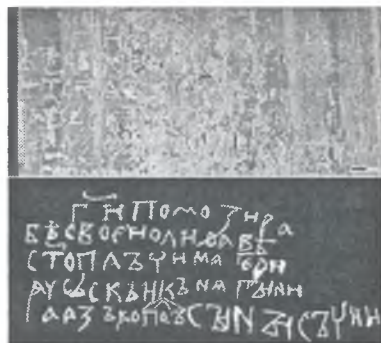
Запис Олісави добре відомий у науці, але через те, що Софію да-тували лише часами Ярослава, напис було, як вважаємо, хибно ат-рибутовано і співвіднесено лише з двома з чотирьох опублікованих С. Висоцьким написів; один з написів дослідник розглядав як ціл-ком автономний. Ще три написи, які ми публікуємо вперше, С. Ви-соцький взагалі не згадував. Нами було проведено дослідження всі-єї групи з семи написів і виявлено деякі неточності, допущені дос-лідниками при попередніх прочитаннях цих графіті.

Написи “групи Олісави” видряпано в XI ст. на західному пучко-вому стовпі потрійної аркади, яка відкриває хори в центр собору: п’ять написів – на західному ребрі стовпа і два – на північному. Окрім того, на північному ребрі розміщено ще одне графіті, яке не входить до “групи Олісави”, але безпосередньо пов’язане з нею.

Графіті Олісави, яке дало умов-ну назву всій групі, розміщено на видноті й написано великими лі-терами, на рівні 180 см від піддо-ги. Такі характеристики вказують на те, що напис (отже, й інші гра-фіті групи) з самого початку було розраховано на загальний огляд.

Напис, який отримав у моно-графії С. Висоцького № 27⁸⁵ (іл. 14), читається так:

гн⁸⁶помозира | бѣсвоенолнсавѣ |
ст⁸⁷оплѣчнмат⁸⁸єри | русь⁸⁹скѣн⁹⁰
кѣнагѣни | азъдопса⁹¹ ъ⁹²сѣны
сѣни⁹³

Іл. 14. Запис-молитва матері
Святополка Олісави (№ 27)

⁸⁵ Висоцький С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. К., 1966. Вып. I. С. 73–80; табл. XXIX; XXX.

⁸⁶ Над літерами гн титло хвилясте, а не хрестоподібне, як у прорисовці С. Висоцького.

⁸⁷ Над літерою т титло хвилясте.

⁸⁸ У прорисовці С. Висоцького літера т вказана як втрачена, проте її права частина досить добре простежується.

⁸⁹ Б. Рыбаков розглядав цю літеру як ъ: Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. М., 1964. С. 16.

⁹⁰ Літери ѣн С. Висоцький читав як љі: Висоцький С.А. Древнерусские... С. 73, Б. Рыбаков та В. Німчук – як љни: Рыбаков. Указ. соч. С. 16; Німчук В. [рецензія] С.А. Висоцький. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Вып. I. К., 1966 // Мовознавство. 1967. № 2. С. 89; лише А. Залізник правильно відкоригував закінчення напису як љни: Залізник А.А. К изучению древнерусских надписей //

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабѣ своен Олсавѣ
С(ва)топлъчи матери русьскѣи кънагъни а азъ доп(н)-
с(а)лъ сынъ **С(ва)**топлъчнн.

Переклад: *Господи, допоможи рабі своїй Олісаві, Святополчій матері, руській княгині. І я дописав синів Святополчих.*

Запис було виконано на замовлення невідомої за джерелами руської, тобто київської, княгині Єлисавети, названої на варязько-слов'янський кшталт просторічним ім'ям Олісава (наприклад, дочка Ярослава Мудрого Єлисавета називається в скандинавських сагах Еллісів). Олісава, судячи з того, що називає себе не за чоловіком, а за сином, — удова і, до того ж, княгиня, яка править, мати, цілком імовірно, померлого великого князя Святополка, оскільки має титул не просто “княгині”, а “руської княгині”. Вже саме іменування княгині “Святополчою матір'ю” означає за середньовічними мірками апеляцію до прав померлого сина. Виходячи з контексту графіті, можна припустити, що Олісава була регенткою при малолітньому спадкоємцеві Святополка (як було заведено в середньовічних династіях за таких обставин). Судячи зі змісту, напис зроблено не власноручно княгинею, а від її імені. І це логічно, оскільки важко уявити літню київську княгиню, яка видирає у самому центрі знаменитого храму, на видноті у всіх, напис. Як показують спостереження над софійськими графіті, написи від імені владних осіб, особливо жінок, могли робити клірики собору.

Автор графіті повідомляє, що він дописав до нього синів Святополка, причому слова “**СЫНЫ СЪУИИ**” навмисно виділено великими літерами.

Безпосередньо під графіті № 27 є ще два написи, які становлять з ним ніби один суцільний текст. За характером прорізів і зовнішнім виглядом літер написи дуже схожі, швидше за все їх виконала одна й та сама людина. Ці записи добре помітно на фотографії С. Висоцького⁹⁴, однак опубліковано було тільки один з них під № 30⁹⁵ (іл. 15):

Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 годов). М., 2004. С. 282.

⁹¹ Літера л прокреслена над рядком.

⁹² Над літерами пслъ титло кутове з вписаним у нього надрядковим л.

⁹³ Літери в словосполученні **сынъсчнн** приблизно вдвічі вищі за інші.

⁹⁴ Высоцкий С.А. Древнерусские... Табл. XXIX.

⁹⁵ Там же. С. 82. Табл. XXIX.

ГН⁹⁶помознрабоуѣсвоѣмоу |
мере⁹⁷күрнюнванъви

З розбивкою на слова:
Г(оспод)и помози рабоу
своѣмоу Мерекүрню Ива
нъви.

Переклад: *Господи, до-
поможи рабу своѣму Мер-
курієві-Івану*⁹⁸.

Публікуючи цей запис,
С. Висоцький ніяк не пов'я-
зував його з графіті Олісави.

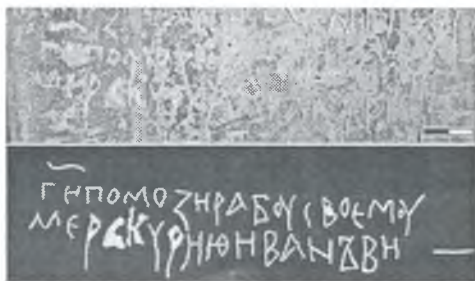
Нижче розміщено раніше не опублікований напис, якому ми,
продовжуючи нумерацію С. Висоцького, дали № 451 (іл. 16):

ГН⁹⁹пом¹⁰⁰озист¹⁰¹єф¹⁰²а¹⁰³ноуѣгреше |на¹⁰⁴моу.

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози Стефаноу грешенамоу.

Переклад: *Господи, допоможи Стефану грішному.*

Особливістю цього графіті є букви **а**, написані дзеркально. Та-
кож дещо змінено стандартну формулу молитовних записів порів-

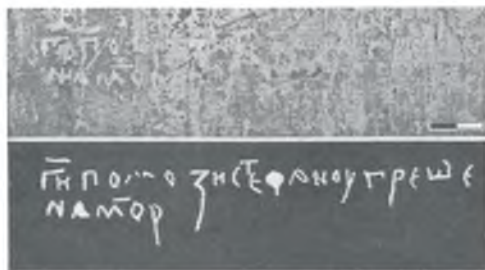

Іл. 15. Запис-молитва сина Святополака
Меркурія-Івана (№ 30)

⁹⁶ Над літерами **ГН** титло хвилясте.

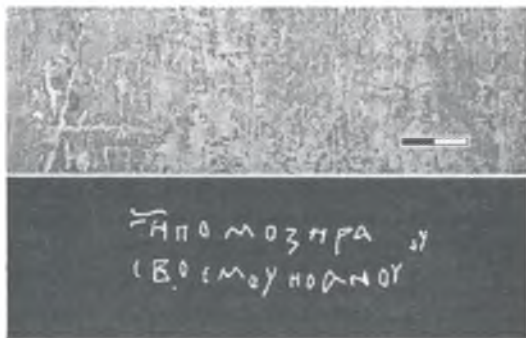
⁹⁷ На прорисовці С. Висоцького відстань між літерами **р** і **к** значно звужена, насправді між ними розмішувалась ще одна літера, від якої збереглися лише контури, які дають змогу ідентифікувати її як **с** або **є**. Останній варіант більш прийнятний.

⁹⁸ Християнська двоіменність, що знаходить численні приклади у пізніх Рюриковичів [Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. М., 2006. С. 382–390], судячи з усього, мала свою традицію, оскільки, наприклад з джерел відомо, що дружина Володимира Святославича Анна мала друге ім'я Олена, дружина Ярослава Мудрого Ірина іменувалася ще й Анною, а його онук Ярополк Ізяславич носив християнські імена Петро та Гаврило. Цей давньоруський звичай, який практикувався, до речі, у Візантії та в країнах візантійського культурного ареалу, пояснюється тим, що дитину спочатку називали на 8-й день після народження таємним молитовним ім'ям, а на 40-й – відомим усім християнським [Theophanis Chronographia. Bonnæ, 1839. Vol. 1 P. 626–627; Дмитриевский А. Богослужение в Русской церкви в XVI веке. Казань, 1884. Ч. 1. С. 262–263; Голубинский Е. История Русской церкви. М., 1911. Т. 2. Ч. 2. С. 517]. Потаємність перших імен, відомості про які розсіяні в письмових джерелах, храмубудівництві, образотворчому мистецтві, не дає змоги чітко простежити зазначену традицію. А.Ф. Литвина і Ф.Б. Успенський у цьому зв'язку відзначають: "Как кажется, подобная "неуловимость" дополнительных христианских имен князя связана с самим характером их функционирования и их особым статусом – имена эти носили принципиально непубличный характер, а сам феномен двуименности не принадлежал к числу явным образом декларируемых явлений" [Литвина, Успенский, указ. соч. С. 382].

Іл. 16. Запис-молитва сина Святополка Стефана (№ 451)

редукованого ъ поставлено є. Очевидно, при написанні графіті автор виходив з певної норми. Поряд з зовнішніми ознаками (форма прорізів і зовнішній вигляд букв), єдина норма написання є перед складом з ударною голосною, з огляду на значний ступінь

Іл. 17. Запис-молитва сина Святополка Іоанна (№ 452).

варіативності текстів у старослов'янських рукописах¹⁰⁵, може бути додатковим аргументом для визнання написання цих графіті однією людиною.

Нижче, на деякій відстані від трьох графіті, є ще один вперше прочитаний нами напис – № 452 (іл. 17):

⁹⁹ Над літерами гн титло хвилясте.

¹⁰⁰ Літера м частково пошкоджена вибоїною.

¹⁰¹ Літера т дещо підвищується над рядком.

¹⁰² Від літери ф збереглися лише контури, оскільки її середня частина викришилась.

¹⁰³ Літера а написана дзеркально.

¹⁰⁴ Літера а написана дзеркально, від неї збереглися тільки контури, оскільки середня частина викришилась.

¹⁰⁵ Живов В.М. Восточнославянское правописание XI–XIII века. М., 2006. С. 9.

г¹⁰⁶и¹⁰⁷помозира--¹⁰⁸у |своємоуіоаноу

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози ра [во]у своємоу Іоаноу.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Іоанну.*

Зовнішній вигляд літер дає змогу співвіднести напис з попередніми графіті. Вони, як ми вважаємо, прорізані однією людиною.

На цій самій стороні стовпа є ще одне виявлене нами графіті. Напис дуже пошкоджено тріщинами, особливо два нижні рядки. Однак, визначивши під час прорисовки контури тріщин і прибравши їх, ми змогли відновити текст напису № 453 (іл. 18):

гипо |мози |рабу сво |ємүста¹⁰⁹ |вронү

З розбивкою на слова: Г(оспод)и помози рабу своєму Ставронү.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Ставроню.*

Запис зроблено помітно нижче за напис Іоанна і з трьох сторін узято в квадратну дужку, відкриту до кута стовпа. Зовнішній вигляд літер відрізняється від графіті № 28, 30, 451, 452.

Іл. 18. Запис-молитва Ставрона (№ 453)

Не виключено, що перші три записи зроблено від імені згаданих у графіті Олісави синів Святополка: Меркурія-Івана, Стефана та Іоанна. Повторення імені Іван не має дивувати, оскільки сини Святополка Меркурій-Іван та Іоанн могли бути народженими від різних дружин (не випадково у першого названо подвійне ім'я, а в другого, на відміну від першого, ім'я написано у повній формі). У Рюриковичів відомо досить багато випадків збігу імен рідних братів, причому й у випадках народження їх від

¹⁰⁶ Від літери г збереглася лише горизонтальна риска.

¹⁰⁷ Над літерами ги титло хвилясте.

¹⁰⁸ Літери знищені вибоїною, збереглася лише невелика скісна риска справа внизу (нижня частина о); пошкоджена частина легко відновлюється за контекстом як літери во.

¹⁰⁹ Від літери а збереглися лише контури, оскільки її середня частина викришилась.

різних дружин¹¹⁰. Недарма графіті з ім'ям Іоанна трохи зміщено вниз відносно групи графіті Олісави, Меркурія-Івана і Стефана. Відмінність запису Стефана від написів Олісави і Меркурія-Івана можна пояснити прагненням замовника підкреслити свою належність до них і водночас виділитися серед загальної групи графіті. Оскільки запис Ставрона зроблено помітно нижче і виділено з цієї групи рамкою, він, імовірно, називає людину, близьку до синів Святополка, але нижчого за них статусу.

На суміжному, північному, ребрі стовпа до зазначених написів прилягають ще два, зроблені на значній відстані один під іншим, при цьому нижній розміщено на рівні запису Ставрона і також обведено квадратною дужкою, відкритою до ребра стовпа. Таким чином, обидва нижніх графіті на ребрах стовпа виявляються обведеними єдиною прямокутною рамкою. Значить, два написи на північному ребрі також пов'язані з родиною князя Святополка. Це підтверджується малюнком весла, зверненого лопаттю догори, продряпаного від нижнього до верхнього запису. С. Висоцький, помилково інтерпретувавши цей малюнок як зображення стріли з оперенням, наводив у монографіях прорисовки весла без овального завершення його лопаті, в результаті чого вийшов звернений зубами вгору тризуб¹¹¹. Але на стіні чітко простежується овальна лопать весла з повздовжнім ребром посередині. Оскільки весло — відомий символ керманича (наприклад, у Софії св. Фока, покровитель керманичів, зображений з веслом у руці), обидва нижні написи можуть належати “кормильцям” (від “кормити” — “управляти”) княжичів (“пестунам”, дядькам-“вуйам”, наставникам). Вертикаль зверненого догори весла також змушує згадати про символіку верти-

¹¹⁰ Наприклад, у Володимира Андрійовича Хороброго (1353–1410) було два сини на ім'я Андрій; в онука Володимира Андрійовича, Василя Ярославича, від різних шлюбів було два сини на ім'я Іоанн; у Михайла Олександровича Тверського (1364–1399) було два сини Олександри; в Андрія Олександровича Ростовського (пом. після 1417) — два Іоанни; у Федора Андрійовича Ростовського (кін. XIV — поч. XV ст.) — теж два Іоанни тощо. Відомо, що іноді молодшій дитині давали ім'я старшого брата за життя останнього (напр. у родині Василя Ярославича, в якого старший і молодший Івани народилися від різних дружин). Вважається, що наявність братів-тезок від різних дружин може пояснюватись тим, що новий шлюб означав якусь нову точку відліку в сімейному іменослові [Литвина, Успенский. Указ. соч. С. 232–233]. Зрозуміло, що таке явище не було нововведенням пізніх Рюриковичів, а випливало з більш давньої традиції, що підтверджують записи “синів Святополчих” Меркурія-Івана й Іоанна.

¹¹¹ Высоцкий С.А. Древнерусские... Табл. XXXII, 1, 3; Высоцкий С.А. Средневековые...Табл. XI.

кальної лінії, що йде знизу вгору: це — знак підйому, росту, прогресу, досягнення перемоги, нових можливостей, і цей знак вказує на особу, згадану у верхньому графіті.

Верхній запис, зроблений на рівні запису з ім'ям Олісави, С. Висоцький опублікував під № 28¹¹² (іл. 19). При повторному дослідженні напису, який чітко читається, виявлено єдину відмінність від опублікованого — це написання *ү* замість *оу* у слові **своємү**:

гн¹¹³по | мозн | рабүс | воємү¹¹⁴ | мнха | нлү.

З розбивкою на слова: **Г(оспод)и помози рабү своємү Мнханлү.**

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Михайлові.*

Як слушно зазначав С. Висоцький, напис не випадково витягнуто у формі колонки і розміщено поруч з написом Олісави. Справді, добре помітно, що напис Михайла явно орієнтовано на напис Олісави.

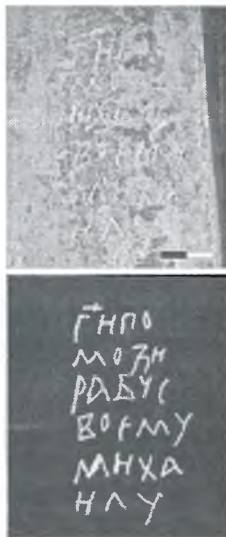
Нижче розміщено графіті, яке отримало у С. Висоцького номер 29¹¹⁵ (іл. 20). При нашому дослідженні розходжень з опублікованим написом не виявлено:

п¹¹⁶омо | зн¹¹⁷ра¹¹⁸ | бүосо¹¹⁹е | мү¹²⁰омк | үонүо.

З розбивкою на слова: **помози рабүо с(в)оємүо Акүонүо.**

Переклад: *Допоможи рабу своєму Якуну.*

Автор нижнього напису, видряпаного на рівні запису Ставрона, Якун, приєднується до прохання Михайла, тому опускає слово "Господи". У написі Якуна впадає в око ціла низка помилок: у слові "своємү" пропущено літеру **в**, у закінченнях замість диграфа *оу* по-

Іл. 19. Запис-молитва сина Святополка Михайла (№ 28)

¹¹² Висоцький С.А. Древнерусские... С. 80–81; XXXI, 1; XXXII, 1; Висоцький С.А. Средневековые... Табл. X, XI.

¹¹³ Над літерами **гн** титло у формі хреста.

¹¹⁴ С. Висоцький читав літеру *ү* як диграф *оу*.

¹¹⁵ Висоцький С.А. Древнерусские... С. 81–82; XXXI, 2; XXXII, 2; Висоцький С.А. Средневековые... Табл. X, XI.

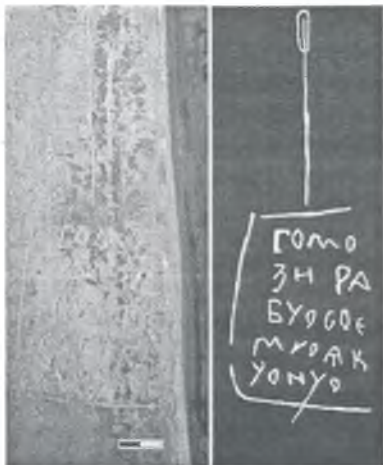
¹¹⁶ Права щогла літери **п** не простежується, внаслідок чого вона схожа на літеру **г**.

¹¹⁷ Між літерами **нр** — проміжок, приблизно на розмір літери.

¹¹⁸ Літера **а** написана дзеркально.

¹¹⁹ Літера **о** зверху та знизу обмежена невеликими горизонтальними штрихами.

¹²⁰ Складова диграфа *оу* — *ү* простежується слабо.

Іл. 20. Запис-молитва Якуна та малюнок весла (№ 29)

ставлено *ґо*. Окрім того, літера *а* написана дзеркально.

Вигляд літер графіті, обведених рамкою (№ 20 та № 453), різний, однак явно помітне прагнення їхніх авторів використовувати за взірць запис Михайла (№ 28). Судячи з розходжень почерків, швидше за все ці графіті було видряпано самими Якуном і Ставроном.

Уся ця компактно розміщена група написів, поза всяким сумнівом, стосується кола близьких один одному людей, безпосередньо пов'язаних з великим князем Святополком. Відомо лише два київських князя, які носили ім'я Святополк:

Святополк I Володимирович (1018–1019) і Святополк II Ізяславич (1093–1113). С. Висоцький вважав, що напис Олісави зроблено до 1107 р. матір'ю київського князя Святополка Ізяславича, оскільки Святополк Володимирович, іменований у писемній традиції “Окаянним”, помер у 1019 р., на думку Висоцького, за 18 років до побудови Софійського собору. Проте вчений відзначав архаїчність написання графіті, зокрема слова *кѣнагѣни* через редукований *ѣ* після літери *к* у першому складі. Вже на Тмутараканському камені 1068 р. слово *кназь* написано без *ѣ* після *к*. Палеографія напису з ім'ям Олісави перегукується з одними з найдавніших датованих написів Софії – 1022, 1052 і 1054 рр. Особливо прикметним є дуже давнє написання літери *ч* у формі чаші з відігнутими краями. Такий самий варіант написання літери *ч* ми зустріли при дослідженні фрагмента тиньку з написом-графіті (№ 483) зі згаданої промоїни XI століття на подвір'ї Софії з будівельним сміттям часів зведення храму. І все-таки, попри явну палеографічну архаїчність графіті, Висоцький “підтягував” його до часів Святополка Ізяславича, оскільки можливість зв'язку напису зі Святополком Володимировичем навіть не розглядав. Відповідно, напис Михайла дослідник пов'язував зі Святополком Ізяславичем, що мав християнське ім'я Михайло.

Як вважають, матір'ю Святополка Ізяславича була “ляховиця” Гертруда, дочка польського короля Мешка II і сестра короля Казимира I. Саме її В. Янін вперше ототожнив з Олісавою¹²¹ Вчені, які прийняли версію В. Яніна, припускають, що Гертруда, ймовірно, отримала на Русі грецьке ім'я Єлизавета, тому зазвичай називають напис “графіті Гертруди-Олісави”¹²². Але сам Висоцький указував на хиткість такого ототожнення, оскільки воно суперечить даним писемних джерел, зокрема Кодексу Гертруди (про це далі) і літописному повідомленню під 1085 р., з якого випливає, що вона була матір'ю лише одного сина Ізяслава – Ярополка. Вчений був певен, що католичка Гертруда не могла перейти в православ'я, тому графіті, на його думку, зроблено іншою, не згаданю в джерелах дружиною Ізяслава Ярославича¹²³. На це його опоненти зауважують, що Святополк народився вже після одруження Ізяслава з Гертрудою¹²⁴, яка залишалася його дружиною до самої смерті князя. Тому дехто з істориків сприймає Олісаву як наложницю Ізяслава, а Святополка – як його позашлюбного сина. Проте ототожнення Олісави з якоюсь наложницею абсолютно неприйнятне, оскільки наложниця не могла титулуватися “руською княгинєю”, до того ж, у написі на стіні “митрополії руської”.

Натомість заперечення С. Висоцьким можливості ототожнення Олісави з Гертрудою цілком справедливе. Річ у тім, що є низка досить серйозних контраргументів для такого ототожнення. Як відомо, зберігся так званий Кодекс Гертруди, що входить до складу Трійського Псалтиру або Псалтиру Егберта, створеного наприкінці X ст. для Трійського архієпископа Егберта (977–993). Між 1078–1086 р. рукопис на замовлення Гертруди доповнили майже сотнею молитов і п'ятьма мініатюрами. У молитвах Гертруда неодноразово згадує лише сина Петра (Ярополка), а в одній зі своїх молитов вона кілька разів наполегливо називає Ярополка Ізяславича

¹²¹ Янін В.А. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. М., 1963. Вып. 4. С. 142–143.

¹²² З новіших публікацій з такою атрибуцією див. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 310–311; Поппэ А. Гертруда-Олисава, руськая княгиня: Пересмотр биографических данных // Именослов. Историческая семантика имени. Вып. 2. М., 2007. С. 208–209.

¹²³ Висоцький С.А. Древнерусские... С. 79–80.

¹²⁴ За лаконічним повідомленням Новгородського першого літопису – в 1050 р. Відштовхуючись від побічних, даних гадають, що шлюб Ізяслава з Гертрудою, час укладення якого невідомий, стався близько 1043/44 рр.: Поппэ А. Гертруда-Олисава... С. 212.

“єдиний син мій Петро” [unicus filius meus Petrus], хоча відомо, що Ізяслав мав ще двох синів — Мстислава і Святополка¹²⁵. Якщо Мстислав помер у 1069 р., то Святополк (пом. у 1113 р.) у роки створення Кодексу був живим¹²⁶. Отже, Святополк не міг бути сином Гертруди.

Другий вагомий контраргумент — це те, що молитви Гертруди написано латиною, а в поміщеному серед її молитов Символі віри є католицьке “філіокве”. Тож Гертруда в православ’я не перейшла, залишившись католичкою. Нарешті, до цього варто додати, що в трьох зі своїх молитов Гертруда звертається до св. Олени, яку деякі дослідники цілком правомірно вважають покровителькою княгині, що мала хрестильне ім’я Олена. Цікаво, що в поміщеному на початку Кодексу місяцеслові під 21 травня значиться пам’ять лише св. Олени без її парного святого Костянтина, і таке явне порушення традиції може свідчити на користь особливого значення цієї святої для Гертруди. Водночас жодну з молитов Гертруди не звернено до св. Єлизавети. Тобто згадувана в написі на стіні Софії Олісава — аж ніяк не Гертруда.

Але чи могла вона бути матір’ю Святополка (Михайла) Ізяславича, чий автограф, на думку Висоцького, розміщено поруч з записом Олісави? Завважимо, що графіті Михайла не можна прийняти за автограф Святополка Ізяславича вже тому, що скромне самопри-

¹²⁵ В науці немає єдиної думки щодо черговості народження синів Ізяслава. Старшим зазвичай вважають Мстислава, начебто бастарда, який народився до одруження Ізяслава з Гертрудою, й після перемоги Ізяслава над Всеславом Ізяславичем був у 1069 р. поставлений полоцьким князем, після чого незабаром помер. Услід за ним полоцький стіл посів його брат Святополк, якого вважають сином то Гертруди, то невідомої за джерелами другої дружини Ізяслава, то його наложниці. Так само достеменно не відомим залишається час смерті Гертруди, оскільки літописний запис під 1107 р. про смерть княгині, Святополчої матері, з огляду на дані, які містить Кодекс Гертруди, не можна однозначно пов’язувати з останньою.

¹²⁶ Ми не схильні надавати цитованим словам молитви Гертруди лише емоційного змісту (у значенні “найулюбленіший, незрівнянний”), як це робить А. Поппе, який проте підкреслює, що даний вислів з’являється в цій молитві шестикратно [Поппз А. Гертруда-Олісава... С. 207]. У контексті материнської молитви було гріховним, а тому абсолютно неприпустимим, говорити про Ярополка як про свого єдиного сина, якби в Гертруди був ще один син — Святополк. Наполегливий акцент на тому, що Ярополк — єдиний син Гертруди може засвідчувати його виключне право на Київ на протидію Святополкові. Зовсім не випадково під час вигнання Ізяслава його братом Святославом з Києва у поневір’яннях Ізяслава в еміграції на Заході впродовж 1073–1076 рр. його, як відомо, супроводжували Гертруда і Ярополк, а Святополка з ними не було. Тож логічно думати, що Гертруда взяла з собою до Польщі свого єдиного сина Ярополка, проігнорувавши пасинка Святополка.

низливе іменування чинного великого князя “рабом Михайлом”, цілком припустиме в інших випадках при зверненні до Бога, у даному разі було неможливим, бо в сусідньому графіті “Святополча матір” гучно титулується “руською княгинею”. Соціальний статус великого князя і його матері, яка, на відміну від нього, не правила Руссю, були, певна річ, різними.

З усього сказаного випливає, що напис, який міцно увійшов до науки під назвою “графіті Гертруди-Олісави”, має інтерпретуватися інакше. Якщо прийняти запропоноване Н. Нікітенко датування Софії 1011–1018 рр., все стає на свої місця. Логічно думати, що зазначені графіті стосуються родини Святополка I (Петра) Володимировича, який був великим київським князем у 1018–1019 р. і навіть карбував власну срібну монету¹²⁷. Це був авторитетний і впливовий володар, одружений з дочкою знаменитого польського князя (з 1025 р. — короля) Болеслава Хороброго. Святополк мав дипломатичні й військові відносини з візантійським імператором Василем II, який після загибелі своїх племінників Бориса і Гліба, вбитих на замовлення Ярослава¹²⁸, зважаючи на все, підтримав Святополка. Отже, Олісава — це та красуня “грекinya”, розстрижена Святославом Ігоровичем черниця, першим чоловіком якої був убитий

¹²⁷ Є три групи монет Святополка I, на реверсі яких зображено двозуб з лівою фалангою у формі рівнораменного хреста [Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI веков. Л., 1983. С. 82–96]. Двозуб був князівським знаком Святослава Ігоровича, а після нього, як вважають, — Ярополка Святославича — рідного батька Святополка; натомість князівським знаком Володимира був, як відомо, тризуб. Так, ймовірно, Святополк відзначив власну першість серед братів-суперників, підкресливши своє походження від старшого сина Святослава — Ярополка, якому батько залишив київський стіл. Причому на аверсі першої групи монет Святополк зображений на престолі, у мантії й візантійській короні-стемі, увінчаний хрестом і прикрашений коштовними підвісками-перпендуліями. Двозуб зверху доповнено невеликим хрестиком, що акцентує християнство Святополка. Саме на монетах даної групи фігурує напис “Святополк на столе, а се его сребро”. Це титульний варіант монети Святополка, наполовину грека за походженням, який, можливо, отримав від візантійців корону і царський (кесарський) титул при вокняжінні в Києві. На двох інших типах монет на аверсі зображено святого патрона Святополка — апостола Петра з супровідним написом “Петвр” “Петрос”, а двозуб доповнено півмісяцем (у першому випадку) і якорем (у другому), що символізують Церкву і репрезентують Святополка як її вірного сина.

¹²⁸ Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник. М., 1957. С. 146–166; Нікітенко Н.М. Політичні передумови виникнення Борисоглібського культу (до подій 1015–1019 рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. К., 2000. С. 14–26; Нікітенко Н. Від Царгорода до Києва. К., 2007. С. 227–262.

Володимиром у 980 р. його старший брат Ярополк. Літопис повідомляє, що Святослав привів її для свого сина Ярополка з Болгарії “красоты ради лица ея”. Коли Володимир оженився на ній, вона “бѣ непраждна”, тобто вагітна Святополком¹²⁹. Святополк, отже, був сином Ярополка, але Володимир усиновив його і дав йому Турів.

За повідомленням Тітмара Мерзебургського, коли 14 серпня 1018 р. Болеслав зі своїм зятем Святополком Володимировичем узяли залишений Ярославом Київ, то кияни прийняли Святополка з почестями “як свого пана”¹³⁰. З контексту повідомлення Тітмара випливає, що Святополка було інтронізовано в Софії Київській, де його урочисто зустрів митрополит з церковними реліквіями, і де пізніше регулярно відбувалися посадження на київський стіл. Святополкові у 1018 р. було 38 років, його матері Єлисаветі (Олісаві) – близько 55.

Прикметно, що Ярослав, який задекларував продовження справ батька, назвав старших дітей на честь хрестителів Русі Володимиром і Анною, а дочок – іменами особливо відзначених у літописі (а значить і в житті) дружин батька: Єлисаветою, Анною, Анастасією (Анастасія – християнське ім’я Рогніди, згідно з Тверським літописом). За середньовіччя іменослов владних династій був дзеркалом політичних орієнтацій і прагнень. При виборі імені дитини керувалися системою родинних зв’язків; ім’я давалося на честь предка, пов’язувало спадкоємця з історією роду і передавало цей зв’язок у майбутнє. В основі середньовічної антропоніміки лежала не стільки ідентифікаційна функція, скільки можливість установаження зв’язку людини з долею, родом, небесним патроном. Ім’я було своєрідною квінтесенцією родових зв’язків.

Отже, у Святополка Володимировича, судячи з розглянутих софійських графіті, було чотири сини: Михайло, Меркурій-Іван, Стефан, Іоанн¹³¹. Графіті з ім’ям Михайла явно виділено з ряду записів під графіті про Олісаву і не випадково розміщено на одному рівні з

¹²⁹ Бугославский С.А. Текстология Древней Руси. М., 2006. Т. 1. С. 133.

¹³⁰ Титмар Мерзебургский. Указ. соч. С. 177.

¹³¹ Прикметно, що “сини Святополчі” називаються не княжими (титовими), а хрестильними іменами. Це може вказувати на те, що вони ще не встигли отримати своїх уділів, оскільки їхній батько Святополк I княжив на Русі недовго. Натомість сини Святополка II, що носили княжі імена Мстислав, Ярослав, Брячислав та Ізяслав, мали власні княжіння. Встановлено, що саме княжі (мирські чи родові) імена фіксували статус їхніх носіїв у системі родових стосунків [Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Указ. соч. С. 118].

ним. Це свідчить про те, що Михайло був найстаршим за своїм династійним статусом (але не обов'язково за віком) серед синів Святополка і, ймовірно, розглядався як спадкоємець батька. Це міг бути син Святополка від його останнього, безсумнівно, престижного шлюбу з дочкою Болеслава Хороброго, укладеного, як вважається, між 1008–1013 рр.¹³² У такому разі, княжичеві Михайлові Святополчичу за регентства Олісави було не більше ніж 10 років. Напевно, княжича назвали на честь видатного предка за лінією матері – князя-хрестителя Польщі Мешка (Михайла) I (бл. 922–992). Принаймні, таке ім'я, згодом послідовно повторюване в династії Пястів, отримав брат матері, майбутній король Мешко II Ламберт (990–1034).

Виникає запитання: чи міг Ярослав назвати дочку Єлизавету ім'ям матері Святополка Окаянного? Але офіційна версія убивства Бориса і Гліба Святополком, на якого “списали” чужий політичний злочин, остаточно склалася далеко не відразу. У XI в. ще були живі ті, хто пам'ятав події усобиці Володимировичів або довідався про них з уст очевидців. Сучасники Святополка не могли не знати, що в 1015 р. він не княжив у Києві, і його в момент загибелі Бориса і Гліба на Русі не було. Згідно з Еймуңдовою сагою, війна за владу на Русі йшла між Бурислейфом (Борисом), який отримав від батька київський стіл, і новгородським князем Ярислейфом (Ярославом). Ярослав, узявши Київ, і замовив варягам таємне вбивство Бориса¹³³.

Надійне алібі Святополкові дає хроніка Тітмара. Вона повідомляє, що незадовго до смерті Володимир посадив Святополка, який інтригував проти нього, його дружину та її капелана Рейнберна до темниці, а відразу після смерті батька Святополк, скориставшись моментом, вирвався з ув'язнення і втік до тестя в Польщу, залишивши в темниці дружину і Рейнберна¹³⁴. На Русь Святополк повернувся разом з Болеславом лише влітку 1018 р. Про те, що навіть сини Ярослава не вважали Святополка Окаянним, свідчить те, що імена Ярополк (на честь батька Святополка) і Святополк-Михайло (на честь Святополка і його сина) дав своїм синам Ізяслав Ярославич, одружений, як і Святополк Володимирович, з “ляховицею” ко-

¹³² Войтович Л. Вказ. праця. С. 248. Зрозуміло, що майже 40-річний Святополк міг мати до одруження з польською князівною дружину, яка померла, можливо, й не одну.

¹³³ Еймуңдова сага // Сенковський О.Ю. Собр. соч. СПб, 1858. – Т. 5. С. 518–519, 531.

¹³⁴ Титмар Мерзебургский. Указ. соч. С. 163.

ролівської крові. Дані князівської антропоніміки свідчать про те, що в родовій традиції Рюриковичів протягом усього XI – початку XII ст. Святополк не вважався вбивцею Бориса і Гліба, оскільки його ім'я зафіксовано ще в трьох князів цього періоду¹³⁵.

Простежується орієнтація Ізяслава Ярославича на династійну лінію Ярополчичів, від діда до онука: Ярополк Святославич – Святополк – Михайло. Причому ця лінія київських володарів більш давня і легітимна, ніж лінія Володимировичів, адже Володимир Святославич відібрав владу, життя, дружину і сина у свого старшого брата Ярополка. Ізяслав, як старший серед Ярославичів, у боротьбі з ними апелював до свого старшинства. В будь-якому разі, у Ізяслава були великі претензії на династійну першість: його старшого сина Ярополка і дружину останнього Кунігунду-Ірину було короновано Римським Папою як короля і королеву Русі, про що було видано спеціальну папську буллу від 17 квітня 1075 р.

Напевно, не останню роль у такій політиці Ізяслава відіграла його дружина Гертруда і польський двір, який стояв за її спиною і хотів мати свою креатуру на київському столі. Про це свідчить увесь хід подій за князювання Ізяслава. Не можна скидати з рахунків і родинні зв'язки. Дружина Ізяслава і мачуха Святополка Ізяславича – Гертруда – була племінницею дружини Святополка Володимировича. Польський двір, з яким перебував у близькому родинному зв'язку Ізяслав, напевно, не забув кривавої усьобиці 1015–1019 рр., загибелі Святополка і, зважаючи на все, його сім'ї, зокрема й польської княжни.

Вірогідно, мати Святополка I Володимировича Олісава була київською володаркою у той короткий період, коли її син загинув, а Ярослав або ще не увійшов до Києва, або не встиг офіційно вокняжитися в ньому. Історія загибелі Святополка досить темна. Складно визначити, чи справді він у 1019 р. втік з бойовища на Альті після поразки від Ярослава і безвісно згинув у пустелі “**межю Ляхы и Чехы**”, як запевняє літопис, чи, як і Борис, став жертвою змови. Літописна розповідь про події 1015–1019 р., яку історики назвали “тенденційним історичним романом”, мало що може прояснити.

Досить цікаве і графіті Якуна. За слушною думкою С. Висоцького, запис зробив варяг-християнин, який не надто добре володів

¹³⁵ Поппэ А.О зарождени культа свв. Бориса и Глеба и о посвященных им произведениях // *Russia Mediaevalis*. 1995. Т. VIII:1; Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Указ. соч. С. 50.

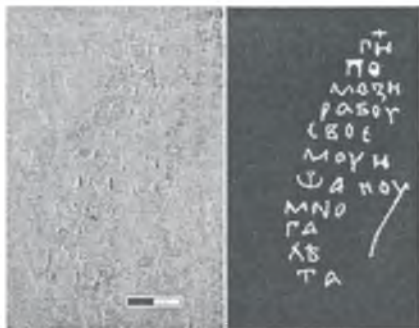
руською грамотою, а тому припустився низки помилок¹³⁶. Дослідник припускав, що Якун міг бути наближеним до Святополка Ізяславича, можливо, мечником (посадовою судовою особою). Ім'я Якун згадується в князівському роді під 944 р.: так звали онука Рюрика і племінника Ігоря Рюриковича. Під 1024 р. ще раз згадується Якун, князь варязький, за яким послав за море Ярослав, аби той зі своїми варягами допоміг йому здолати брата Мстислава, що прагнув захопити Київ: *“и приде Якунъ с Варягы, и вѣ Якунъ слѣпъ, и лѹда вѣ у него золотомъ истъкана”*. У *“сѣчи силнои и страшнои”* під Лиственном, де Ярослава було розбито, Якун втратив свою золоту *“лѹду”* (плащу). Ярослав утік до Новгороду, а Якун — за море¹³⁷.

Навряд чи в літописному тексті під 944 і 1024 р. згадується один і той самий Якун, надто вже великий розбіг років. Можна лише гадати, що варязький конунг Якун, який згадується під 1024 р., був, як і його тезка-попередник, родичем Рюриковичів і служив спочатку Святополкові, а потім, коли той загинув, — Ярославові. Таке було в звичаї у варягів: найматися на службу до того, хто має кошти і добре платить, тобто до князя, який править. Напевно, варяг Якун (ймовірно, близький родич за лінією Володимира) і Ставрон (судячи з імені, — грек, можливо, родич Олісави) були кормильцями синів Святополка. Варяг виховував княжичів як воїнів, грек прищеплював їм візантійську вченість і знання етикету. Розглянуті графіті — своєрідна декларація прав династії Святополка на київський стіл. У тих умовах заявити такі права на князівських хорах *“митрополії руської”*, у якій інтронізували засновника цієї династії, було вельми актуальним.

Дуже цікавим є й графіті Іоанна трохи осторонь від розглянутих записів, яке, поза всяким сумнівом, пов'язане з ними. Опубліковане

¹³⁶ Під час обговорення нашої доповіді на цю тему на IV міжнародній конференції *“Софійські читання”* (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.) відома російська дослідниця Т.В. Рождественська висловила сумнів у тому, що автор даного графіті Якун слабо володів руською грамотою, оскільки, за словами Рождественської, заміна в написі диграфа *оу* на *ѹо* — характерна риса писемності цього періоду. Але в жодному з сотень софійських графіті, досліджених на сьогодні, така заміна більше не трапляється; до того ж, чим іще, як не поганим володінням грамотою, можна пояснити написання *“соему”* замість *“своему”*? А те, що напис зроблено варягом, підтверджує вже саме його ім'я Якун. Отже, на нашу думку, припущення С.О. Висоцького залишається в силі.

¹³⁷ Бугославский С.А. Указ. соч. С. 186–187.

Іл. 21. Запис-молитва київського митрополита Іоанна I (№ 105)

С. Висоцьким під № 105 (іл. 21) графіті¹³⁸ при повторному дослідженні розходжень не дало:

ги¹³⁹ | по | мози | рабоу | свое
| моуи | ѡ¹⁴⁰аноу | мно | га | лѣ
| та.

З розбивкою на слова: Г(ос-под)и помози рабоу своємоу Іваноу (на) многа лѣта.

Переклад: *Господи, допоможи рабу своєму Іоанну (на) многая літа.*

Розміщене нижче за записи Олісави та Михайла і вище,

ніж записи Якуна і Ставрона, на рівні малюнка весла, воно, по-перше, маркує високий соціальний статус Іоанна, а по-друге, — його роль керманича правлячої еліти. С. Висоцький відзначив дивну вертикальну видовженість напису і якесь відношення Іоанна, особистість якого дослідник не встановив, до Михайла й Олісави. Нам здається, що специфіку написання графіті уздовж весла, спрямованого від автографа Якуна до напису Михайла, зумовлено прагненням автора графіті — Іоанна — акцентувати свою роль духовного керманича, наставника юного княжича. Написання графіті схоже на супровідні написи-імена святих біля їхніх зображень у соборі. Характерним є написання імені Іоанн через ѡ (омега), що, ймовірно, видає в авторові графіті грека. До того ж, омега написана у формі якоря, а якір, як добре відомо, — символ Церкви. Отже, Іоанн у даному разі ототожнюється з Церквою, яка окормляє своїх духовних чад, що змушує згадати про митрополита Іоанна I, який очолював Руську Церкву в першій третині XI ст.¹⁴¹ Гадають, що саме митрополит Іоанн 14 серпня 1018 р. влаштував Болеславу і Святополку, які взяли Київ, згадувану Титмаром урочисту зустріч у монастирі Св. Софії¹⁴². Значить, усі ці графіті називають владну верхівку Русі кінця другого десятиліття XI ст.

¹³⁸ Висоцький С.А. Средневековые... С. 31–32. Табл. VIII, IX, X, XI.

¹³⁹ Над літерами ги титло хрестоподібної форми.

¹⁴⁰ Літера ѡ написана у формі якоря.

¹⁴¹ Поппэ А.В. Митрополиты Киевские и Всея Руси (988–1305) // Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. М., 1989. С. 192–193.

¹⁴² Титмар Мерзебургский. Указ. соч. С. 177.

Окрім ідентифікації графіті та здобуття нових даних з генеалогії Рюриковичів, вельми важливим є те, що графіті засвідчують дуже раннє датування Софії, яка в 1019 р. уже діяла як храм, прикрашений мозаїками і фресковим розписом. Отже, графіті 1019 і 1022 рр. фактично підтверджують гіпотезу про виникнення собору в другому десятилітті XI століття.

Таким чином, в Іларіона були всі підстави стверджувати, що Ярослав завершив незакінчене Володимиром Софійський собор, який виник на рубежі їхнього правління, у 1011–1018 рр., є найдавнішим храмом, що зберігся на східнослов'янських землях. Як найвище духовне і матеріальне втілення та надзвичайно сильний художньо-символічний образ християнської Київської Русі, Софійський собор засвідчує дуже раннє оформлення її державності, становлення суверенітету та культури, не залишаючи сумнівів у тому, що саме з добою Володимира, а не Ярослава, пов'язаний апогей ранньофеодальної Русі¹⁴³.

¹⁴³ Ця, здавалося б, зрозуміла теза, яку обґрунтував ще М. Грушевський [Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. II: XI–XIII вік. К., 1992. С. 1–2], наразі потребує нагадування, оскільки в сучасних публікаціях поширена думка про “золоту добу” Ярослава як кульмінаційний етап у розвитку Київської Русі [Див. напр. Толочко П.П. Ярослав Мудрий. К., 2002. С. 242; Семенкова Т. Древняя Русь и Франция в XI веке: судьба русской царевны Анны Ярославны // Наука и жизнь. 2004. № 5. С. 84]. Не в останню чергу це зумовлено тим, що в літописах Ярослава названо фундатором Софії Київської – найграндіознішого храму Русі, центру її культури й освіти, а також будівничим потужних укріплень Києва з Золотими воротами.

Олексій Сокирко

“ХРЕСТОЦІЛУВАЛЬНІ” КНИГИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII ст.: СТРУКТУРА, СКЛАД, ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Дослідник вітчизняної історії відносно добре забезпечений джерелами облікового характеру, датованими лише починаючи з другої третини XVIII ст. Саме відтоді різномірні переписи населення, фінансова звітність і близькі до них документи продукуються однаково активно як російською бюрократичною машиною, що імпортувала їх до України, так і органами місцевої влади, яка не тільки механічно запозичувала ці зразки, але й породжувала власні новотвори. Щодо попереднього століття, то тут ситуація видається значно гіршою. З-поміж статистичних джерел наймасштабнішим за обсягом і охопленням матеріалу, але фактично єдиним, є відомий Реєстр Війська Запорозького 1649 р. (т. зв. “зборівський”), який віддавна перебуває в центрі уваги вчених¹. До певного часу він був еталонним джерелом для студій козацької держави, аж поки на початку XX ст. до обігу було запроваджено Переписні книги 1666 р. – результат перепису московською адміністрацією населення гетьманської України. Нарешті, нещодавно черга дійшла до корпусної публікації ще одного різновиду статистичної документації – присяжних книг 1654 р., раніше оприлюднених лише в уривках².

Наразі ми пропонуємо читачеві ширший джерелознавчий та археографічний огляд присяжних книг 1676 та 1682 рр., які є хронологічними наступницями книг 1654 р. Сподіваємося, що черга публікації дійде і до них.

Присяжні (або ж “клятвоприводні”, “хрестоцїлувальні”) книги, в яких фіксувалися переліки мешканців Козацького Гетьманату,

¹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. К., 1995.

² Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. К., 2003.

приведених до “хрестоцілування” (присяги) московським царям, а згодом — імператорам, є винятково цінними й різноплановими джерелами під кількома кутами зору. По-перше, це один з найстабільніших видів засвідчувальної документації, який проіснував стільки, скільки тривали зміни монархів на російському престолі часів Гетьманщини. Перші присяжні книги, що дійшли до нашого часу й на сьогодні вже виявлені в архівах або ж опубліковані, було виконано 1654 р., коли Військо Запорозьке приймало підданство царю Олексію Михайловичу, хронологічно наступні — 1676 р. при воцарінні Федора Олексійовича, 1682 р. — Петра та Іоанна Олексійовичів, і, нарешті, присяжні записи сходження на престол російських імператорів та імператриць XVIII ст., які ще слід виявляти та систематизувати³. По-друге, присяжні книги, на відміну від реєстрів і компутів, фіксували все чоловіче населення країни, незалежно від його юрисдикційної та станової належності. Так, до більшості присяжних книг вносилися відомості не лише про місцевих мешканців, але й про іноземців, які тимчасово перебували на певній території, зокрема про московську адміністрацію, гарнізони та купців.

Вперше на роль присяжних книг як надзвичайно важливого та інформативного джерела звернув увагу російський археограф та історик Геннадій Карпов, якому належить першість у їхньому запровадженні до наукового обігу. Зокрема, в 10-му томі “Актів, относящихся к истории Южной и Западной России” дослідник опублікував фрагменти описів полкових міст і зведені дані про населення Гетьманщини, яке присягало 1654 р. В 12 томі цього видання побачили світ фрагменти присяжної книги 1676 р. Щоправда, публікатора цікавили не власне хрестоцілувальні записи, а джерела, якими доповнювався основний текстовий “стрижень” книги: матеріали підготовки адміністрації гетьманату до присяги Федору Олексійовичу; листування гетьмана Івана Самойловича з царським двором, право- та лівобережною старшиною⁴. На жаль, починання Карпова виявилось не вельми плідним і практично всі подальші студії над присяжними книгами було згорнуто. Нечисленні історики, котрим

³ На сьогодні стосовно 18 століття відомо кілька розрізнених документів такого роду, оформлених як “ведения” або компути: ІР НБУВ. Ф. 61, спр. 1599, арк. 1–4 (Відомості старшини, козаків і духовенства Полтавського полку, приведених до присяги імператриці Катерині II, 1762 р.).

⁴ Всього Г. Карпов видрукував 10 документів, що охоплювали період з лютого по квітень 1676 р.: АЮЗР. СПб., 1882. Т. 12. С. 477, 480, 495, 503, 533, 562, 571, 590, 610.

було відомо про ці джерела, зверталися до них лише випадково, та й то нечасто, добираючи в неозорому морі інформації актуальний для себе матеріал. У 80-х рр. ХХ ст. на значущості присяжних книг 1676 та 1682 рр. наголосила Ганна Швидько, відзначивши їхню високу інформативність для вивчення історії міст, міщанства, торгівлі та демографії Гетьманщини, але й нині ці джерела залишаються поза увагою істориків⁵.

Історичний контекст появи обох книг тісно пов'язаний з династичними змінами на московському престолі. В ніч з 29 на 30 січня 1676 р. помер цар Олексій Михайлович, який володарював тридцять один рік. Практично відразу після відспівування небіжчика бояри й придворні чини почали присягати на вірність новому володареві – Федору Олексійовичу, якого батько поблагословив на царювання в останні години свого життя⁶. Навряд чи можна погодитися з думкою російського дослідника І. Андреева про те, що форсування чину хрестоцїлування аж ніяк не було пов'язане з побоюваннями Милославських (родичів спадкоємця престолу) щодо насильницького усунення Федора від правління⁷. При дворі, та й не тільки, було добре відомо і про фізичну слабкість чотирнадцятирічного царевича, і про його меланхолійну вдачу, які погано в'язалися з майбутньою місією монарха. Чи справді цим намагалися скористатися Нарішкіни та їхнє оточення, проголосивши царем маленького Петра Олексійовича, чи ні, але загроза, ба навіть існування змови, розцінювалися партією Милославських цілком серйозно⁸. На це вказує і той факт, що грамоти про приведення народу до присяги Федору Олексійовичу почали розсилати воєводам уже в перших числах лютого⁹. Після завершення присяги, коли минула сорокаденна жалоба, 18 червня 1676 р. в Москві відбувся чин вінчання на царство¹⁰.

Згідно з тогочасною практикою урядування, безпосередню організацію і контроль над присягою різних категорій населення і

⁵ Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина 17 – середина 18 вв.). Днепропетровск, 1986. С. 33.

⁶ Андреев И. Алексей Михайлович. М., 2003. С. 611.

⁷ Там же. С. 612–613.

⁸ Берх В. Царствование царя Федора Алексеевича и история первого стрельцкого бунта. СПб., 1834. Ч. 1. С. 10–18.

⁹ Там же. С. 7.

¹⁰ Разрядные записки о венчании на царство царя Федора Алексеевича / Ред. Ф.А. Бычков. М., 1883. С. 9–12.

регіонів Московської держави мали здійснювати профільні прикази: Розрядний, Малоросійський, Сибірський та ін., “а кто именно и каких чинов у веры будут, записывать в книги”¹¹. Судячи з усього, прикази не тільки делегували для цього частину своїх службовців, але й складали для останніх накази та тексти самих присяг. До Лівобережної Гетьманщини для прийняття присяги було вислано два посольства. У січні посольство до київського хімандрита Іннокентія (Гізеля) та київського воєводи Олексія Голіцина очолив стольник Іван Волинський; в лютому прибуло два посольства: до гетьмана Івана Самойловича, очолюване думним дворянином, намісником мединським Іваном Ржевським, та до кошового отамана Івана Сірка на чолі з стряпчим Іваном Протасьєвим, які привезли з собою зразки клятвоприводних записів¹². Очевидно, першими до цілування хреста привели московську залого, представтелів української православної Церкви, козацтво, духовенство та міщан Києва¹³. За ними, чи одночасно, присягали гетьман з генеральною старшиною, надвірними урядниками, козаками й міщанами в Батурині¹⁴. Статейні списки посольств детально подають стандартні в загальних моментах хронологію і механізм приведення “к вере” козаків, духовенства і посполитих: з Києва і Батурина до полків у супроводі військових канцеляристів, значних товаришів або урядників гетьманського двору виїжджали московські служилі люди, котрим було доручено організувати обряд присяги¹⁵. Городовим полковникам ще в лютому 1676 р. було надіслано спеціальні монарші грамоти, в яких повідомлялося про смерть Олексія Михайловича і сходження на престол Федора Олексійовича. Цар милостиво обіцяв зберегти непорушними всі права і вольності Війська Запорозького, зазначаючи, що “как нам Великому Государю Нашему Царскому Величеству ты полковник и полку твоего старшина и все посполство, в подданстве под нашу царского величества самодержавную высокую руку, пред святым евангелием обещание учините, и вам бы о том к нам Великому Государю Нашему царскому Величеству писать, и обещательное письмо подписав руками

¹¹ Берх В. Указ. соч. С. 7–9.

¹² ІР НБУВ. Ф. 8, спр. 226, арк. 513–516; РГАДА. Ф. 229, л. 42, л. 1–20, 23, 29 об.–47 об.

¹³ РГАДА. Ф. 229, л. 42, л. 96–98.

¹⁴ Там же, л. 192–197 об.

¹⁵ Там же, л. 55 об. – 93, 161–176.

своими, прислатъ” з Іваном Ржевським¹⁶. Саме хрестоцілування супроводжувалося переписом усіх його учасників і проходило в соборних або парафіяльних храмах містечок і великих сіл.

У цьому контексті варто нагадати, що для Війська Запорозького це був перший досвід прийняття присяги під час сходження на престол нового монарха, а не прийняття підданства, як було, скажімо, 1654 р. Для української старшини, вихованої в річпосполитських традиціях, де наділення монарха владою було наслідком угоди-контракту між ним і політичним народом (шляхтою), складення односторонньої присяги не раз сприймалося контроверсійно. Така присяга, якщо тільки вона не була пов'язана з вступом на нову службу/уряд, мала сприйматися як “новина” для політичної практики гетьманату. Як не дивно, тогочасний феномен хрестоцілування, на жаль, не став предметом спеціальних досліджень в історичній літературі¹⁷. Тож нам залишається тільки здогадуватися як про семантику цього обряду, так і про його “сценографію” та зовнішню сторону.

Хронологічно наступне “хрестоцілування” Гетьманщини московським царям проходило за менш спокійних обставин. Як відомо, після смерті царя Федора Олексійовича 27 квітня 1682 р. володіння престолом стало предметом жорсткого зіткнення між партіями Нарішкїних та Милославських¹⁸. Прибічники перших, очевидно, передчували загрозливий хід подій, тому проголошення їхнього висування Петра Олексійовича царем відбулося відразу по смерті Федора Олексійовича о 13 годині 27 квітня. Офіційні документи Роз-

¹⁶ ІР НБУВ. Ф. 8, спр. 226, арк. 508. Див. також аналогічні грамоти до інших урядників – ніжинського полковника Марка Борсука та кошового отамана Івана Сірка (там само, арк. 509–516).

¹⁷ Присяга була предметом спеціальних студій лише на матеріалі Київської Русі та епохи уявної роздробленості: Ричка В.М. “...И на том цловаша крестъ”. Етика і культура міжкнязівських взаємин на Русі у вимірі інституту хрестоцілування // Соцдум: Альманах соціальної історії. К., 2006. Вип. 6; Стефанович П.С. Крестоцелование и отношение к нему церкви в Древней Руси // Средневековая Русь. М., 2004. Вып. 5; Филошкин А.И. Развитие института крестоцелования на Руси в 10–15 вв. // Славянский мир между Римом и Константинополем: Христианство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в эпоху раннего средневековья. М., 2000. На матеріалах 17 ст. вона фігурує хіба що в імагологічному дослідженні: Лукин П.В. Народные представления о государственной власти в России 17 века. М., 2000.

¹⁸ Берх В. Указ. соч. Ч. 1. С. 93–94. Ч. 2. С. 36; Богословский М.М. Петр Великий: материалы для биографии. М., 2005. Т. 1. С. 33–43; Хьюз А. Царевна Софья. СПб., 2001. С. 79–122.

рядного приказу свідчать, що “того ж числа целовали крест бояре и окольные и думные и ближние люди г.д. и в.к. Петру Алексевичу ... в хоромех деревяных, где в г. не стало”¹⁹. За ними по черзі було приведено до присяги стольників, стряпчих, московських дворян, жильців, дворових людей, службовців Посольського та Аптекарського приказу й стрілецький полк Карандєєва²⁰. Подальший хід подій, пов'язаний із заворушеннями стрільців московської залози протягом усієї середини травня сплутав карти партії Нарішкіних. Влада в столиці зосередилася в руках верхівки провінційного служилого дворянства на чолі з князями Хованськими і 26 травня 1682 р. під їхнім тиском співправителем Петра проголосили Іоанна Олексійовича. 25 червня 1682 р. нових монархів було вінчано на царство²¹.

Налякані кривавою стихією стрілецького бунту, царські родичі обох кланів і Боярська дума квапилися з приведенням до присяги решти населення, що дало б змогу якнайшвидше вінчати на царство молодих володарів. У день похорону Федора Олексійовича, 28 квітня 1682 р., до Києва для прийняття присяги було відправлено стольника Петра Волинського, в Чернігов до гетьмана — думного дворянина Івана Желябузького, а на Запорозьку Січ — стольника Олександра Протасєва²². Вже після того, як посланці виконали свою місію “и гетман Иван Самойлович с компаниею и со всеми черкасы целовали в черкасском городе Батурине крест” Петру Олексійовичу, придворна фронда домоглася, щоб царем проголосили його брата Іоанна, якому теж слід було скласти присягу. Нове хрестоцілування Війська Запорозького мало прийняти посольство Петра Пронціщева²³.

Непевність і парадоксальність цієї ситуації, коли з перервою у місяць треба було присягати ще одному монархові, добре ілюструє листування Самойловича з командиром компанійського полку Іллею Новицьким. 21 травня 1682 р. гетьман надіслав Новицькому універсал, яким повідомлялося про смерть Федора Олексійовича й

¹⁹ Восстание в Москве 1682 года: Сб. документов. М., 1976. С. 9.

²⁰ Там же.

²¹ Лавров А.С. Регентство царевны Софьи Алексеевны: Служилое общество и борьба за власть в верхах Русского государства в 1682–1689 гг. М., 1999. С. 16–18.

²² ІР НБУВ. Ф. 8, спр. 226, арк. 597–599, 601–604; Восстание в Москве 1682 года: Сб. документов. М., 1976. С. 11–12; Записки Желябузького с 1682 по 2 июля 1709 года. СПб., 1840. С. 3.

²³ Записки Желябузького... С. 4.

наказувалося, “абысте... при дворянині московскомъ и высланномъ нашомъ, которые для того ж діла высланы в полкъ Лубенский, старалися заразъ такимъ же способомъ выконати присягу в церкві Божой и на тыхъ пунктахъ... суть в книзі чиновной монаршеской описаны”²⁴. Звістки про заворушення стрільців у Москві та боротьбу придворних партій навколо претендентів на трон досить швидко поширювалися в Україні, тому гетьман у своїх посланнях не переставав дезавуювати щонові чутки про те, “же будто в державе преславного монархи нашого порядкувъ не стало”²⁵. Втім, уже за місяць, 19 червня 1682 р., коли постала потреба складати присягу новопроголошеному співправителеві Петра, гетьманські універсали, розіслані з цього приводу, мали делікатно роз’яснювати, що до цього Іоаннові Олексійовичу заважала зійти на престол “тяжкая его болізнъ и туга” за померлим братом²⁶. Після його одужання і сам Петро Олексійович, як зазначалося в одному з послань, “захотіть для лучшого порядку, и всякого царского в преславной той монархій управления, купно з ним, великим государем (тобто Іоанном Олексійовичем — О.С.) сісти на престолі монаршом”. При цьому гетьман велів “жебисте еи (присягу — О.С.) ведлуть першого порядку выконати, яко найпрудше, неотмовлялися на вірност им обоим великим государем нашимъ”²⁷.

Як уже зазначалося, акти присяги Війська Запорозького московським царям 1676 та 1682 рр. було зосереджено в двох окремих книгах, що після їхнього завершення зберігалися в Малоросійському приказі. Структура обох книг, аналогічних за змістом, є дисперсною і включає різночасові акти, що розпадаються на кілька груп. До першої належать накази та статейні списки посольств, висланих у Гетьманщину з царськими грамотами і для прийняття присяги. До другої — тексти присяг (“хрестоцїдувальні” записи, “роти”) з підписами козацької старшини, козаків, духовенства та міських урядників, чинів московської адміністрації та гарнізонів. До третьої — реєстри приведених “к вере” мешканців міст і сіл. До четвертої — офіційне листування, що супроводжувало прийняття

²⁴ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). К.: Львів, 2004. С. 778.

²⁵ Там само. С. 780.

²⁶ Там само. С. 781.

²⁷ Там само. С. 782. Див. також грамоту царів Іоанна та Петра Олексійовичів до стародубського полковника Д. Апостола від 1 травня 1682 р. з вимогою повторної присяги (ІР НБУВ. Ф. 8, спр. 226, арк. 605–612).

присяги в цілому або ж стосувалося окремих прецедентів (грамоти, листи, чолобитні). Різномірний характер цих документів, асинхронність їхнього створення, нарешті, зовнішні ознаки книг дають змогу висунути твердження, що обидві книги було складено з окремих зошитів і документів й опрацьовано в палітурки у Києві або, швидше за все, – в Малоросійському приказі у Москві вже після завершення присяжних чинів.

Присяжна книга 1676 р. зберігається у фонді 229 (Малоросійський приказ) Російського державного архіву давніх актів (од. зб. № 42). Це рукопис обсягом у 801 арк., основну частину якого становлять аркуші формату 8° й 4° (останні – в незначній кількості). На титульному аркуші напис: “Книга кр[ес]*топриводная или присяжная кт[осу]дарю ц[а]рю і великому князю Федору Алеїєвичу киевпечерского м[о]н[ас]т[ы]ря Архимандриту, и гетману Ивану Самойлову и всем малороссийской старшине и запорожскому войску, по кончине блаженныя памяти г[осу]д[а]ря ц[а]ря и великого князя Алеїея Михайловича: 7184 а ѿт рожества хр[ис]това: 1676 году”. Фізичний стан книги в цілому задовільний, втім на поодиноких аркушах є сліди вологи та цвילі, фізичні пошкодження і втрати. Текст переважно зберігся добре й цілком читабельний, зокрема й у напівзгаслих фрагментах. Книга написана значною кількістю почерків, які належать писарям воєводських гарнізонних, козацьких і охотницьких полкових та сотенних канцелярій, магістратів і ратуш, гетьманського двору й монастирів – себто тих діловодних органів, котрі брали участь в організації й проведенні присяжного чину. Полишаючи на майбутнє справу всебічної та глибшої класифікації цих почерків, зазначимо лише: стилістично вони належать до московського та українського ділового скоропису й півуставу, надаючи палеографам неоціненний матеріал для порівняльних та регіональних студій над культурою рукопису кінця XVII ст. Окрему групу матеріалу, що також надається для палеографічного аналізу, становлять особисті підписи в присяжних записах. Мови документів, вміщених у книзі, – канцелярська московська та українська.

Присяжна книга 1676 р. має складну структуру. Її відкривають накази посольствам, вираженим в Гетьманщину для прийняття присяги (арк. 1–47), зразки присяжних записів (арк. 47 зв. – 51) і статейні списки присяжних місій (арк. 55–98, 161–176). Далі

* Тут і далі титла розкриваються; внесені в рядок літери подаються у квадратних дужках.

йдуть послідовні описи прийняття присяги в полках, сотнях, містах і містечках, запозичені зі статейних списків, що чергуються з власне присяжними записами — текстами (“ротами”) присяги й особистими підписами тих, хто її склав. Верстка документів протягом усієї книги наводить на думку про те, що її укладачі керувалися хронологічно-географічним принципом зшивання присяжних записів та інших документів, завдяки якому можна було відстежити всю подієву сторону присяжного чину від його початку до завершення. Зокрема, після присяжних записів гетьмана Івана Самойловича, генеральної старшини, полковників, чинів рейментарського двору, товариства Батуриної сотні й духовенства (арк. 192–197 зв.), вміщено аналогічні записи по Чернігівському (арк. 237 зв. — 242), Ніжинському (арк. 262–281 зв.), Переяславському (арк. 291–299 зв.), Лубенському (арк. 300–305), Миргородському (арк. 306–310 зв.), Гадяцькому (арк. 311–319 зв.), Полтавському (арк. 320–326 зв.), Прилуцькому (арк. 327–333 зв.), Стародубському (арк. 334–340), Київському (арк. 343–347) та Канівському²⁸ (арк. 348–358) полкам.

Формуляр присяжного запису здебільшого був стандартним: його відкривав текст самої присяги, яка мала порожнє “віконце” для вписування назви полку або прізвища полковника (це свідчить про завчасну і, можливо, централізовану, підготовку текстів “рот” in blanco, писаних здебільшого парадним московським скорописом), після якого вміщувалися підписи присутніх старшин і товариства. Як правило, власноруч підписувалися старшини рівнем не нижче за сотника; автографів курінних отаманів і рядового козацтва практично немає. В деяких випадках, як-от у присязі мешканців Глухова й навколишніх сіл, окремо наводився “конпуть” козаків і окремо — міщан.

Присяжна книга 1682 р. зберігається у фонді 229 (Малоросійський приказ) Російського державного архіву давніх актів (од. зб. № 54). Це рукопис обсягом 690 арк., початкову й прикінцеву частини якого втрачено. Так само, як і в попередньому випадку, основну частину книги становлять аркуші формату F° (є також формати 4° та 6°). На титульному аркуші згорі написи: “190” та “1682”, нижче — заголовок: “Малороссийскаго о приводе и присяге верности о восприятии всероссийскаго престола Его Императорскаго величества

²⁸ Йдеться про залогу козаків Чернігівського полку в Каневі, залишену там Самойловичем.

государя Петра Великого гетмана и старшин и всего Воиска Запорожского и рейтар и стрелцов и всяких ратных людей начала у книги нету по счету 728 листов # 67”. Напис виконано канцелярським почерком першої половини XVIII ст.

Жанровий склад книги аналогічний попередній, але з дещо відмінним розташуванням документів. Попри те, що вступну й прикінцеву частини книги втрачено (рукопис починається з арк. 123 й закінчується арк. 690, що не збігається з вірчим записом на титульному аркуші), привертає увагу значно вищий ступінь докладності як опису присяжних чинів, так і фіксації старшини, духовенства, козаків та посполитих, що брали в них участь. Перед присяжними записами кожного полку, або кількох полків, підшито відповідні фрагменти статейного списку московського посольства, яке приймало присягу, з наведенням усіх її деталей. Таким чином, ці вкраплення слугували своєрідним провідником-дороговказом при ознайомленні зі змістом книги, надаючи її документам хронологічно-подієвої послідовності. Формулярні особливості присяг і списків тих, хто присягнув, у цілому не змінилися з попереднього часу. Книгу відкривають “роти” старшини Ніжинського, Переяславського та Київського полків, а також київських бурмистрів і лавників (арк. 145 зв. – 192 зв.), далі йдуть аналогічні записи старшини Чернігівського полку, чернігівських міських урядників і значних міщан (арк. 234–237), старшини Стародубського полку, стародубських бурмистрів лавників і райців (арк. 242 зв. – 244 зв.), старшини Гадяцького полку, роменських міщан (арк. 253–254), старшини Полтавського полку, полтавських міських урядників (арк. 264 зв. – 266), старшини Миргородського полку (арк. 271–274), старшини Лубенського (арк. 287–302) та Прилуцького полків (арк. 303–321 зв.), кошового отамана Василя Олексієнка й товариства Війська Запорозького Низового (арк. 336–336 зв.), генеральної старшини, полковників, знатного товариства, чинів гетьманського двору, батурицьких козаків і міщан (арк. 412–416), козаків засеймських сотень (арк. 422–459), старшини й козаків Ніжинського полку (арк. 532–532 зв.) та ніжинських греків (арк. 540–540 зв.). Записи з автографами або писарськими засвідчувальними розписами, подібно до попередньої практики, наявні тільки по згаданих “старшинських” присягах. Решта козаків і поспільства вписувалася до реєстрів лише з зазначенням імен і прізвищ/прізвицьк (по деяких полках реєстри є дуже докладними з охопленням міст, містечок і сіл).

Очевидно, на місцях при складанні присяги або через якийсь час після неї з присяжних записів знімалися копії, які не потрапили до Малоросійського приказу, а отже – й до книг²⁹. На їхнє існування вказує наявність двох відомих нам на сьогодні дублетів “р 1682 р.: присяги з підписами гетьмана Івана Самойловича та генеральної старшини (зберігається в Національному музеї ім. А. Шептицького у Львові)”³⁰ та опублікованого 1915 р. Вадимом Модзалевським присяжного запису компанійської хоругви Якова Павловського³¹. Очевидно, що з часом може бути виявлено й інші копії присяг.

Значення присяжних книг 1676 та 1682 рр. як історичних джерел важко переоцінити. Фронтальний аналіз і опрацювання вміщеної в них інформації стане вагомим доповненням до студій з соціальної та політичної історії Лівобережної Гетьманщини кінця XVII ст. Вичерпні переліки козацьких старшин практично всіх рівнів, духовенства, списки міського патриціату Полтави, Стародуба, Батурина, Києва, Глухова, Ніжина закрийють чимало “білих плям” у царині історії Церкви у генеалогії та урбаністиці. Зовнішній та внутрішній аналіз присяжних “рот” стане в пригоді джерелознавцям та палеографам при з’ясуванні, на якому рівні володіли письмом різні категорії населення; при уточненні районування писарських шкіл, їхніх стилістичних властивостей. Нарешті, поряд з реєстром 1649 р., присяжними та переписними книгами 1654 та 1666 рр., присяжні книги 1676 та 1682 рр. суттєво доповнять джерельну базу з історичної антропоніміки та лексикології.

²⁹ Дублети окремих присяг і реєстрів, населення яке склало присягу, є і в самих книгах, особливо часто – у книзі 1682 р.: по два комплекти присяжних реєстрів маємо для Ніжинського, Чернігівського, Гадяцького, Лубенського, Прилуцького, Миргородського полків.

³⁰ Національний музей у Львові ім. А. Шептицького. Інв. № Рк 2662. Опубл.: Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття: Каталог історико-мистецької виставки, 21 червня – 24 серпня 2003 р., Львів; К., 2003. С. 56.

³¹ Модзалевский В.Л. К истории компанейских полков // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Чернигов, 1915. Вып. 11. С. 181–182. Дублет присяжного списку див: РДАДА. Ф. 229, оп. 2, спр. 54, арк. 648–649.

Богдан Біляшівський

СЛОБІДСЬКІ ПОЛКИ ТА УКРАЇНЦІ НАВКОЛИШНІХ ГУБЕРНІЙ ЗА РЕВІЗІЄЮ 1719—1727 рр.

Історія Слобожанщини другої половини XVII і XVIII ст. значною мірою це історія, з одного боку, колонізації та подальших міграцій краєм переважно вихідців з Правобережної та Лівобережної України, які активно залюднювали прикордоння Московської держави внаслідок подій, пов'язаних з козацькою революцією під проводом Богдана Хмельницького, а з іншого боку — це історія заходів Російської держави з уведення цього бурхливого процесу в річище уніфікованих систем регулярної держави, які формувалися та реформувалися протягом цього ж періоду. Одним з базових компонентів в інструментарії такого унормування, безперечно, були заходи, відомі в системі державного управління нині вже приблизно п'ять тисяч років, — різні за формою переписи населення та обліку майна¹. Так, зокрема, в Слобожанщині у другій половині XVII ст. пройшли різні за програмою та масштабами охоплення переписи у 1653, 1655, 1660, 1665—1666, 1668, 1680, 1691 рр.² Прискіплива увага центральних органів влади Російської держави до Слобожанщини не знизилась і з початку XVIII ст. на її теренах переписи різних груп населення здійснювалися в 1709—1710,

¹ Джерела фіксують проведення загального перепису населення Єгипту під час правління орієнтовно п'ятого фараона першої династії Удіму та третього фараона другої династії Нінчера. Эмери У.Б. Архаический Египет. СПб., 2001. С. 76, 98.

² Багалеї Д.И. Харьков в 17 ст.: военное описание. Харькова 1686 г. // Харьковский календарь на 1885 год. X, 1884. С. 611—639; Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. X, 2003. С. 172—173; Юркевич В. Харківський перепис р. 1660. (Перепис Слобожанщини Ф.Т. Петрикова і С.С. Ушакова) // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук К., 1928 Кн. 20. С. 129—173.

1713–1715, 1718 рр.³ Облікова справа вийшла на новий щабель з проведенням першої так званої загальноросійської ревізії, яка відбулась у два етапи: з 1719 по 1721 та з 1722 по 1727 рр.

Першим, хто навів звістку стосовно акції, розпочатої 1722 р. в Слобідських полках, був І.І. Срезневський, котрий оцінив її здійснення як захід, що мав сприяти уніфікації устрою цього регіону в фарватері російського законодавства⁴. Як одну з відправних точок реформування краю розглядав ревізію 1722 р. і М. Гребель⁵. Детальніше проведення перепису висвітлив П. Головинський. Ретельно розглянувши засадничі документи, на підставі яких здійснювався зазначений захід, історик пов'язав його зі здійсненням загальноросійської ревізії, кінцевою метою якої мало стати поліпшення фінансування військ⁶.

Наукове опрацювання матеріалів перепису 1722 р. у численних працях, з історії Слобожанщини започаткував Д.І. Багалій, розлого застосовуючи їхні відомості у реконструкціях соціально-економічних процесів у XVIII ст⁷. Історик залучив дані про різні категорії народонаселення з віднайденої ним в архіві Харківської казенної палати переписної книги Харківського полку 1722 р.⁸ (книги інших полків цього перепису нині невідомі⁹).

У радянський період для відтворення соціальної стратифікації та економічної інфраструктури Слобожанщини матеріалами ревізії 1722 р. щодо Харківського полку активно послуговувався А.Г. Слюсарський¹⁰.

³ Ключков М. Население России при Петре Великом по переписям того времени. Том первый. Переписи дворов и населения (1678–1721). СПб., 1911. С. 27–37, 53–54, 299–425; Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 136, 191–194.

⁴ Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины, с времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. Х., 1839. С. 55–57.

⁵ Гребель Н. Изюмский Слободской казачий полк 1651–1763. СПб., 1852. С. 56.

⁶ Головинский П. Слободские казачьи полки. СПб., 1864. С. 149–151.

⁷ Див., напр.: Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. М., 1887. С. 251, 547–548, 554–564; його ж. Історія Слобідської України. Х., 1993. С. 84, 97, 133.

⁸ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII ст. Х., 1886. С. 196–199.

⁹ Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 136.

¹⁰ Слюсарський А.Г. Слобідська Україна. Історичний нарис. XVII–XVIII ст. Х., 1954. С. 196–197; его же. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII–XVIII вв. Х., 1964. С. 304, 394.

Досліджуючи проблеми кількісних змін народонаселення на теренах колишнього СРСР, В.М. Кабузан у своїх працях приділив увагу й переписам у Слобідських полках. Вченого передусім цікавило питання загальної кількості та станового складу людності регіону за першою загальноросійською ревізією, а також кількість українського населення в сусідніх зі Слобожанщиною російських губерніях. Вирішуючи поставлене завдання, Кабузан запровадив до наукового обігу генералізовані дані переписної кампанії 1722–1727 рр. стосовно Слобідських полків та українців, що проживали на приєднаних до них територіях¹¹. Відносно кампанії 1719–1721 рр. учений навів тезу, згідно з якою ця акція не охопила українського населення¹². Кампанію 1722–1727 рр. в Слобожанщині у контексті податкової реформи Петра I згадує й Е.В. Анисимов¹³.

Уже в пострадянський період українські історики також залучали матеріали зазначеної облікової акції до своїх досліджень. Так, О.І. Гуржій використав ці відомості у своїх працях з соціальної історії Гетьманщини та Слобожанщини XVII–XVIII ст.¹⁴ Задля всебічної реконструкції низки питань пов'язаних з життєдіяльністю козацької старшини Слобідських полків, підсумки перепису 1722–1727 рр. наводяться у працях В.Л. Маслійчука¹⁵.

Про не надто втішний стан дослідження матеріалів переписів краю загалом і ревізії 1719–1727 рр. у Слобідській Україні зокрема промовисто свідчать підручники з джерелознавства та краєзнавства. У перших інформація зводиться лише до констатації факту стосовно проведення переписів і ревізій¹⁶, у других можна зустріти

¹¹ Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – I пол. XIX вв. (по материалам ревизий). М., 1963. С. 56, 163; его же. Народы России в XVIII веке. Численность и этнографический состав. М., 1990. С. 75, 96 та ін.; его же. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1762 років // Український історичний журнал К., 1960. № 6. С. 162–163.

¹² Кабузан В.М. Чисельність українського населення... С. 162.

¹³ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. Введение подушной подати в России 1719–1728 гг. Ленинград, 1982. С. 83.

¹⁴ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (II пол. XVII–XVIII ст.) К., 1994. С. 36.

¹⁵ Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 118, 136, 152, 194; його ж. Козацька старшина слобідських полків. XVII–XVIII ст.: "родинний клан" та досягнення соціального статусу // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України. XVII–XIX ст. Х., 2007. С. 94–95.

¹⁶ Довгопол В.М., Литвиненко М.А., Лях О.Д. Джерелознавство історії Української РСР. К., 1986. С. 78; Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Л., 1999. С. 99.

твердження, що: “Матеріали першої російської ревізії дають дані по Слобідській Україні, але вони відносяться до 1732 р.” і лише з цього періоду наявні звістки про кількісний та якісний склад населення Слобожанщини¹⁷.

Підсумовуючи історіографічний доробок з даної проблематики маємо констатувати, що й донині лишається актуальним висновок, зроблений знаним російським ученим В. М. Кабузаном далекого 1960 р. про недостатнє дослідження історико-демографічних сюжетів стосовно Слобідської України та потребу виявлення й опрацювання джерел, потрібних для реконструкції цих процесів¹⁸. Обсяг накопиченої дослідниками інформації про демографічну, соціальну та економічну історію краю другої половини XVII ст. відчутно перевищує обсяг даних, впроваджених до наукового обігу стосовно тих самих процесів від початку XVIII ст. до 1732 р.¹⁹ Наявність такої лакуни не дає змоги рельєфно прослідкувати динаміку змін, які відбувалися протягом цього періоду. Така ситуація значною мірою зумовлена тим, що матеріали перепису 1719–1721 рр. у Слобідських полках досі залишалися неопрацьованими. Стан вивчення результатів перепису 1722–1727 рр. обмежувався книгою Харківського полку й підсумовуванням кількості дворів і підданих у Слобідських полках та українців на російських теренах, наведеним без жодної деталізації у відомості перепису 1732–33 рр.

З огляду на це, низка питань, пов'язаних з переписом, залишається або недостатньо, або взагалі не висвітленою. До таких можна віднести спосіб підготовки та технологію проведення кампанії, обставини, за яких вона відбувалася. Без дослідження зазначених сюжетів видається доволі проблематичним робити висновки про повноту та достовірність отриманих результатів, які, в свою чергу, потребують деталізованого запровадження до наукового обігу: мате-

¹⁷ Історія Слобідської України. Навчальний посібник з народознавства та краєзнавства / За загал. ред. Торкатюк В.І., Сидоренко О.Л. Х., 1998. С. 81.

¹⁸ Кабузан В.М. Чисельність українського населення... С. 162, 164.

¹⁹ Див. наприклад: Багалеї Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины московского государства. М., 1887; Слюсарський А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII–XVIII вв. Х., 1964. Звездин З.К. К вопросу о социальных отношениях на Слободской Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Исторические записки. М., 1952. Т. 39. С. 181–203. Юркевич В. Еміграція на Схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького К., 1932. Поодинокі винятки з загальної картини становить праця В.Л. Маслійчука в якій досить широко використовуються дані перепису 1713 р. (Маслійчук В.Л. Козацька старшина слобідських полків... С. 191–194).

ріали перепису 1722–1727 рр., які дають можливість не тільки для відтворення суто демографічних і соціальних тем, але й для дослідження об'єктів соціальної, економічної інфраструктури. З огляду на це, дуже цінними видаються дані про Острогозький полк, оскільки він у соціально-економічному, демографічному сенсі взагалі залишається малодослідженим, бо більш-менш комплексної статистики стосовно нього (окрім спроб реконструкції частини даних перепису 1732 р., здійснених Д.І. Багалієм та А.Г. Слюсарським) немає аж до 1763 р. Більше того, в радянський період маа місце тенденція, коли інформацію про існування на території нинішньої Воронежської області Російської Федерації Острогозького полку цілеспрямовано замовчували, щоб вилучити минувшину цього краю з орбіти історії України²⁰. Брак даних про один з п'яти полків значною мірою звужує можливості повноцінного аналізу різноманітних процесів, які відбувались у Слобідській Україні в цілому. Цікавим у контексті міжетнічних відносин є питання ідентифікації себе українцями протягом зазначеної акції та ідентифікація російськими урядовцями “малоросійського”, себто українського, населення суміжних зі Слобідськими полками територій та визначення його правового статусу. Дані ж про кількість російського населення на теренах п'яти полків²¹ мають значення для розставлення акцентів у тривалій дискусії про роль і місце представників російського етносу в залюдненні Слобожанщини²² та дають можливість оцінити рівень їхньої інтеграції до суспільних структур регіону. Не менш важливими є сюжети, пов'язані з характером взаємодії надісланих офіцерів російської регулярної армії з представниками місцевих адмі-

²⁰ Див., напр.: Очерки истории Воронежского края. Воронеж, 1961. Т. 1; Загаровский П.В. Возникновение и развитие городов в Воронежском крае в XVII–XVIII вв. // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма. Воронеж, 1987. С. 75–77. Аж ніяк не ставлячи під сумнів фаховість ученого, зазначимо, що Загаровський, досліджуючи історію заснування та розвитку Острогозька в XVII–XVIII ст., жодного разу не згадав місто як центр однойменного козацького полку.

²¹ Як стосовно загальної кількості населення цього періоду в Слобідських полках, так і відносно кількості росіян, в історіографії наявна вельми помітна лагуна між показниками другої половини XVII ст. та даними по XVIII ст. Аналіз кількісних даних здійснювався в інтервалі 1691 р. – матеріали Харківського полку 1722 р. – 1777 р. Див.: Багалей Д.И. Очерки из истории колонизации... С. 197–304; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины... С. 386–387.

²² Маслійчук В. Російсько-українські відносини на Слобідській Україні другої половини XVII ст. // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України. XVII–XIX ст. X., 2007. С. 24–25.

ністрацій протягом перепису; епізоди, що характеризують виконавську дисципліну та особисті якості тогочасних слобідських полковників тощо. Зібрані за час перепису дані видаються цінними з огляду й на те, що вони стали базисом для планування довгої вервечки різноманітних реформ слобідських полків²³, які лише напередодні цих подій набули більш-менш чітких обрисів своїх адміністративних кордонів²⁴.

Безумовно, коло питань, які дають змогу висвітлити матеріали ревізії, може бути набагато ширшим, але в форматі статті неможливо зупинитися на інших аспектах, багато з яких потребують додаткового поглибленого дослідження з залученням ширшого кола джерел, тож за завдання, передусім, ми ставимо розгляд контексту проведення перепису, аналіз нормативної бази, перебігу самих акцій та одержаних у підсумку результатів.

Отже, проведення перепису 1719–1721 і ревізії 1722–1727 рр. безпосередньо пов'язане з реформуванням податкової системи в Російській імперії. Цей захід Петра I сучасна російська історіографія схильна характеризувати як такий, що посідає центральне місце серед петровських реформ взагалі, пояснюючи цю оцінку надзвичайно сильним впливом податкової реформи на соціальну структуру суспільства, яка надалі зберігалася такою протягом тривалого часу²⁵.

Реформа оподаткування була безпосередньо спричинена потребою в утриманні військ у мирний час. Після закінчення Північної та Перської війн Петро I не мав наміру демобілізувати величезну армію. Кількість її особового складу в мирний час лише зростала, при цьому кошти на утримання військ та виплату жалування зі скарбниці надходили часто несвоєчасно. Не йшлося й про згоргання будівництва військово-морського флоту²⁶. Постійне розширення видаткової частини бюджету відбувалося також і через зростання витрат на державний апарат, будівництво заводів та мануфак-

²³ Маслійчук В. Радикальна реформа і старий звичай (Князь Олексій Шаховський та реформування слобідських полків 1733–1735 рр.) // Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України. XVII–XIX ст. X, 2007. С. 111–112.

²⁴ Маслійчук В.А. Козацька старшина слобідських полків... С. 25–26.

²⁵ Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа). М., 2001. С. 132–137.

²⁶ Милоков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. СПб, 1905 (Издание второе). С. 471–472; Анисимов Е.В. Время Петровских реформ. – Л., 1989. С. 264–265.

тур²⁷... За шведським взірцем, проблему було вирішено розв'язати шляхом розміщення військових частин безпосередньо в регіонах, на які покладався обов'язок з їхнього утримання²⁸.

Чинна архаїчна система оподаткування з величезною кількістю різноманітних, нерівномірно розподілених, зборів та повинностей, основною одиницею для стягнення яких був "двір", уже не могла задовольнити державну потребу в грошах, яка все прогресувала. Старий механізм стягнення податків зазнавав кризових явищ на рівні практично всіх його підсистем. Зокрема виникали значні проблеми зі збиранням податків, викликані масовими зловживаннями на місцях. Саме для боротьби з цими негативними явищами в 1711 році створили інститут фіскалів²⁹. Ще більшою проблемою став власне облік дворів. Уряд небезпідставно не довіряв даним перепису 1710 р. В 1715 р. для визначення кількості податкових одиниць провели так званий ландратський перепис. Той, у свою чергу, надав відомості, які можна було зіставити з показниками 1678 р.³⁰, що цілком унеможливило здійснення планів уряду зі зростання фінансових надходжень. Також принцип оподаткування за дворами перестав відповідати й соціальній політиці режиму, оскільки уряд намагався охопити збиранням податків якомога більшу кількість представників різних соціальних груп: однодворців, ясачне населення Сибіру, міських служителів та ін³¹.

Вихід з ситуації, що склалася, Петро I вбачав у переході на нову систему оподаткування. Задля цього замість подвірного впроваджувався подушний податок, тобто з "души мужского пола". Загальний план реформи було викладено в указі від 26 листопада 1718 р., цілковито написаному Петром I (хоча напередодні цар отримав низку проектів від своїх соратників). Запроваджувати нову систему планувалося в кілька етапів: спочатку передбачалося провести перепис осіб чоловічої статі, далі на підставі зібраної статистики, – обрахувати середній подушний оклад (податок). Після цього розіслані державою переписувачі розписували військові частини по людях згідно з попередньо визначеними нормами, вони ж

²⁷ Троицкий С.М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. М., 1966. С. 114–115.

²⁸ Анисимов Е.В. Время Петровских реформ... С. 265.

²⁹ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 21, 34, 40.

³⁰ Про ландратський перепис див.: Клочков М. Население России при Петре Великом... С. 318–425.

³¹ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 38–39.

мали перевірити зібрані під час акції дані³². В той самий період було створено централізований орган зі стягнення податків – Камерколегію, яка в ідеалі мала справедливо й рівномірно, враховуючи матеріальний стан підданих, розподіляти кошти, керуючись чинними та старими переписними та ландратськими книгами³³.

Про початок проведення перепису оголосили указом від 22 січня 1719 р. Передбачалося здійснити подушний облік усіх представників податних станів “...не обходя от старого до самого последнего младенца, с летами их”. “Сказки” про кількість населення мали підписувати прикажчики, старости та виборні. Однодворцям слід було подавати “сказки” самим. За “утайку” передбачалися покарання аж до страти “без всякой пощады”³⁴, що цілком відповідало сповідуваній Петром I концепції усвідомленого застосування насильства та залякування як основного засобу досягнення поставленої мети³⁵.

Протягом реалізації указу досить швидко виникло чимало проблем. Не було вироблено типової форми “сказок” та порядку їхнього збирання. За програмою перепису, селяни мали подавати “сказки” місцевим канцеляристам, а ті повинні були узагальнювати одержані дані в так звані “перечни” – звіти про кількість душ чоловічої статі в кожному населеному пункті, парафії, волості та повіті³⁶. Загалом проведення податкової реформи підтверджує висновки російського історика А.Б. Каменського щодо Петровських перетворень в цілому про безсистемність останніх та відсутність послідовного плану дій, а також – про прийняття рішень під впливом моменту або конкретних обставин³⁷.

Зазначеним указом не передбачалося проведення спеціальних заходів або окремих процедур з обліку населення Слобожанщини та українців прилеглих до неї територій. З доступних нам нині джерел випливає, що українців, які переважно перебували в підданстві у 1719–1721 рр., обліковували місцеві губернські адміні-

³² Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 60–61; Клочков М. Население России при Петре Великом.. СПб., 1911. С. 425–435.

³³ Анисимов Е.В. Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого. СПб., 1997. С. 123–124.

³⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (Далі ПСЗ). СПб., 1830. Т. 5. С. 618–620.

³⁵ Каменский А.Б. Указ. соч. – С. 115.

³⁶ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I... С. 64.

³⁷ Каменский А.Б. Указ. соч. С. 106, 113.

страції, зокрема Київської та Азовської губерній на загальних засадах, обумовлених указами від 26 листопада 1718 та 22 січня 1719 рр. і від 19 січня 1720 й 16 лютого 1721 рр. про так звані “поповнювальні сказки”, а отримані дані надсилалися до Канцелярії генерального ревізора В.Н. Зотова, головною функцією якої були узагальнення та перевірка отриманих з місць матеріалів³⁸. Так, наприклад у переписі людей у вотчинах фельдмаршала Б. П. Шереметьєва поряд з іншими підданими записано й українців³⁹. Лише з 8 жовтня 1720 р. інформацію стосовно “черкас” потрібно було фіксувати окремо⁴⁰.

За вказаний період на території Київської губернії в Білгородській провінції переписали 33 839 підданих українців, найбільша їхня кількість проживала у Хотмизькому повіті – 15 512 осіб, Вольновському – 5 819 і Білгородському – 4302; у Севській провінції було зафіксовано 7 982 чоловік, з них 5 409 – у Путивльському, а ще 1831 – у Брянському повіті. В Орловській провінції, до території якої входили на той момент Сумський та Охтирський полки, переписали 17 884 особи, зокрема в Сумському полку – 8 160, в Охтирському – 2448⁴¹. Ще 561 людину виявили на теренах Азовської губернії⁴². Всього протягом цієї кампанії в Азовській та Київській губерніях і в Слобідських полках переписали 69 512 українців⁴³.

Перші ж спроби перевірки зібраних по імперії відомостей виявили численні факти “утайки”. Кількість душ, віднайдених під час наступних перевірок, які здійснювала переписна канцелярія, щоразу зростала⁴⁴.

Щоб перевірити правильність обліку та уточнити податковий статус різних категорій населення, а також для подальшого виявлення тих, хто уник обліку, в 1722 р. було розпочато другий етап реформи. Поставлене завдання переважно виконували військові, було задіяно значну кількість армійських штаб- і обер-офіцерів⁴⁵.

³⁸ Российский государственный архив древних актов (далі РГАДА). Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 69.

³⁹ Там же. Ф. 350, оп. 2, д. 79, л. 131, 189.

⁴⁰ Там же. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 17–19.

⁴¹ Там же, л. 21 об. – 58 об., 65–66 об., 70–71.

⁴² Там же, л. 67, 71.

⁴³ Там же, л. 68, 71 об.

⁴⁴ Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. С. 74.

⁴⁵ Там же. С. 80–83.

Навздогін Сенат оприлюднив низку указів, які передбачали перепис не охоплених на попередній стадії категорій населення та про покладення деяких з них в оклад⁴⁶. Здійснюючи намічені заходи, ревізори зразу зіткнулися з непоодинокими втечами від перепису, які набували загрозливого масштабу. Загалом питання про втечі населення, спричинені різними факторами, досить гостро стояло перед урядом весь період царювання Петра I. В цей відтинок часу побачили світ 46 різноманітних нормативних актів, що стосувалися цієї проблеми⁴⁷, проведення ж ревізії тільки загострило ситуацію, породивши значний масив справ про повернення втікачів на місця попереднього мешкання⁴⁸. Велика частина території Слобідської України, виходячи з нині доступної нам джерельної бази, не потрапила під дію указу 1719 р. про перепис населення, тому була зоною, куди досить активно тікали охочі сховатися від цієї акції. Очевидно, не надто ретельно вівся і облік українського населення сусідніх зі Слобожанщиною територій, що давало змогу під виглядом українців переховуватися росіянам. Імовірно, уряд був проінформований про такий стан справ. Аби поставити чергову перепону на шляху втеч та розширити контингент платників податків вирішили заповнити й цю прогалину.

10 травня 1722 р. було оприлюднено Сенатський указ про перепис українців на російських землях та селян “помещицьких деревень” у Слобідських полках. Безпосередньо його поява пов’язана з сенатською доповіддю від 11 квітня 1722 р. Петру I і його резолюцією на неї, де роз’яснювався порядок розпису зазначених категорій на полки. Згідно з положеннями документа, передбачалося замість проведення розпису селян на полки стягувати “половини доходів”, які вони платили на користь поміщиків. Задля цього належало переписати всіх підданих “на лиць” та скласти “ведення” про розміри різноманітних стягнень на користь їхніх господарів. Аби створити сприятливу атмосферу для роботи переписувачів та запобігти втечам, слід було оголосити “малоросийцям”, що вони обліковуються не для “поборов”, а тільки для інформації, і ніяких державних зборів ніколи призначено не буде. Нарешті, останній параграф вимагав відправляти виявлених протягом перепису росіян-утікачів на попереднє місце проживання, а солдат і драгунів – у Військову колегію. Винятки робилися лише для однодворців, які володіли зе-

⁴⁶ ПСЗ. Т. 5. С. 516, 524, 675 та ін.

⁴⁷ Павленко Н.И. Пётр Великий. М., 1990. С. 486–487.

⁴⁸ Докладніше див.: Анисимов Е.В. Податная реформа Петра I. С. 116–134.

млею. Їх зобов'язували платити, як і раніше, податки. Переписувати ж однодворців потрібно було окремо, не записуючи у власність місцевих поміщиків⁴⁹.

Через чотири місяці, 11 вересня 1722 р., за прикладом нормативного акту з проведення ревізії загалом по Росії, зі стін Сенату вийшла інструкція, в котрій детальніше роз'яснювалися окремі заходи перепису. Як і по всій території імперії, акція мала здійснюватися силами штаб- і обер-офіцерів. Зокрема, персональна відповідальність за перепис в Охтирському та Харківському Слобідських полках покладалася на майора Дмитрія Ліхарєва; в Острогозькому (Рибенському) полку й Тамбовській, Воронежській і Єлецькій провінціях Азовської губернії – на майора Василія Шишкіна; майор Семен Головін мав керувати переписом в Ізюмському полку та Білгородській і Бахмутській провінціях, капітан Афанасій Хріпунов – у Сумському полку та Севській і Орловській провінціях⁵⁰. Переписувати наказувалося подушно осіб чоловічої статі, що перебувають “во владении всяких чинов ... от мала и до велика”, зазначаючи, якою кількістю дворів володіє той чи інший власник.

Інструкцією деталізувався механізм збирання “ведений” про розміри зборів з підданих на користь їхніх власників. Зокрема, передбачався збір “ведений” у самих власників, а якщо їх не буде, – у прикажчиків та старост, окрім старшини й козаків Слобідських полків. Зібрані “ведения” мали завірятися шляхом отримання такої самої інформації від селян⁵¹. У разі виявлення заниження зборів за свідченнями власників або їхніх представників порівняно з інформацією, яку надавали селяни, дані останніх належало перевіряти та після цього приймати як остаточні. Тих же, “хто сказал ложно”, мали брати під варту та повідомляти про них Сенат. Роз'яснював зазначений документ і положення про те, з кого ж стягуватимуть податки. Отже, згідно з параграфом четвертим, “поборы” планувалося брати “на Государя” з “самих владельцов”, тобто з поміщиків, у обсязі половини того, що їм платять піддані.

⁴⁹ ПСЗ. Т. 6. С. 675–676.

⁵⁰ Особи переписувачів, яких мали направити до Слобідських полків, були визначені Сенатом ще 30 червня 1722 р., а хто з них відповідатиме за перепис тих чи інших територій – 24 серпня. Саму ж інструкцію Ліхарєв, Шишкін, Головін та Хріпунов підписали того-таки 11 вересня. Див.: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 9, 73, 77 об.

⁵¹ Практично такий самий механізм збору інформації та її засвідчення застосовувався під час перепису розпочатого 1713 р. Див.: Ключков М. Население России при Петре Великом... С. 300–301.

По завершенні переписних заходів слід було скласти книги, куди мала заноситись інформація про те, скільки в кого і де є дворів та осіб чоловічої статі; обсяги різноманітних прибутків, отриманих власниками. Ці книги слід було “немедленно” доправити в Москву для передачі в Сенат⁵².

Загалом концепція і продуманість окремих норм указу та інструкції, про які вже йшлося, видаються набагато досконалішими порівняно з указом про перепис від 1719 р. Автори цих документів намагалися врахувати попередній негативний досвід проведення перепису, впровадивши норми, що детально регламентували спосіб збирання, перевірки та фіксації інформації. Для отримання достовірніших даних було здійснено спробу зняти соціальну напругу шляхом проголошення начебто відсутності зростання податкового тиску на облікованих осіб.

Організаційні заходи з реалізації указу 10 травня 1722 р. почали вестися ще до появи згаданої інструкції. Зокрема, майори Ліхарев, Шишкін, Головін та капітан Хріпунов двічі направляли до канцелярії Сенату рапорти з нагадуванням про потребу видати їм платню, провіант, папір, чорнило, підводи та клопоталися про передання в їхнє підпорядкування піддячих⁵³. Зрештою, ці питання залагодили. Майорам виплатили піврічний оклад у сумі 70 руб., а капітану 50, з ямної контори надали підводи. До того ж, мали видати по 50 руб. на особу для закупівлі витратних матеріалів. Посадовців Київської та Азовської губерній поінформували про те, що слід усіляко сприяти перепису і надавати для караулів та інших потреб солдатів місцевих гарнізонів. Також планувалося кожному з керівників акції у визначених регіонах підпорядкувати одного старого та двох молодих піддячих⁵⁴, які, власне, й мали документувати зібрані дані. Саме з реалізацією останнього положення цілком закономірно виникли ускладнення через велику потребу в чиновниках такого профілю, обумовлену тотальною ревізією населення в імперії, що безумовно негативно позначилось на темпах та якості перепису в Слобожанщині. Так, Афанасій Хріпунов наголошував, що йому взагалі не надали піддячих та інших служителів; Семен Головін скаржився в Сенат з приводу відсутності старого піддячого та недосвідченості молодих. Васілій Шишкін, навпаки, скаржився, що прикомандиро-

⁵² ПСЗ. Т. 6. С. 771–772.

⁵³ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 88–89.

⁵⁴ Там же, л. 80–81, 90–96 об.

ваний чиновник надто старий, а тому довелося розв'язувати проблему власними силами, залучивши до свого штату піддячого з Острогозької земської ізби та одну особу з посадських⁵⁵.

Сам перепис, відповідно до задумів його розробників, мав здійснюватися так: керівники акції в тому чи іншому полку зверталися до місцевих полковників з проханням надати відомості про промисли, кількість і статус росіян-однодворців; підданих у маєтностях різних власників; обсяги зборів та відробітків. Після отримання потрібної інформації облікові команди об'їжджали полк, перевіряючи одержані дані або проводячи перепис наново, при цьому паралельно виявляючи росіян-утікачів⁵⁶.

На практиці ж кампанія, принаймні в Ізюмському та Сумських полках, перетворилася на протистояння полкових адміністрацій та переписувачів. Найконфліктніша ситуація склалася в Ізюмському полку. Полковник Тимофій Горяїстов разом зі старшиною звинувачував місцевого керівника акції майора Семена Головіна та його підлеглих у численних зловживаннях. Так, наприклад, Кам'янський сотник Андрій Губський повідомляв, що до нього в хату від Головіна прийшло 8 солдат на чолі з піддячим Степаном Боковим і арештували його, після чого майор “безовсякої причини бранил его всякою неподобною и скверною браню”, а потім наказав роздягнути аби побити. Зазнали побоїв і багато козаків та отаманів цієї сотні. Також у Кам'янці переписувачі “відзначились” здійсненням грошових поборів, у Лиманській сотні — взяттям підвод і козаків у супровід без усілякої оплати⁵⁷. Вільхуватський сотник Андрій Сиховський у скарзі до полкової ратуші повідомив, що Головін вилучив у нього 7 руб., лисячу шкуру, кабанячу тушу, два кабанячих окости та горілку, а потім у “выше писаном местечке олховатке ходя подворам его маеора подячей ссалдаты брали скаждого двора покопейки”. Перелік діянь переписної команди в Ізюмському полку налічує кілька десятків епізодів, які віддзеркалились у двох скаргах від старшини та полковника в Сенат⁵⁸.

У свою чергу, Головін неодноразово скаржився до тієї самої установи на Горяїстова. Спочатку, буцімто, Ізюмський полковник розпорядився не давати переписній команді підвод, фуражу,

⁵⁵ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 225, 338–339, 342, 594–596.

⁵⁶ Там же, л. 164, 342, 345–353, 586–587, 590, 592–593.

⁵⁷ Там же, л. 158–158 об.

⁵⁸ Там же, л. 157–159, 230–232.

квартир та козаків для супроводу⁵⁹. У донесенні від 21 травня 1723 р. майор повідомив, що на території Ізюмського полку в таких населених пунктах як Кам'янка, Тополі, Вільхуватка, Козинка, Дволучна⁶⁰, Маяки і Цареборисів майор знайшов російських “сходцов” та однодворців. Стосовно цих поселенців він просив Ізюмського полковника надати реєстри та відомості про підстави, на яких частина з виявлених росіян служить козацьку службу. Натомість Горяїстов не тільки не виконав прохання, а й “чинился весьма совсем противен”. Окрім того, він відмовився повідомити дані ще й про власників загалом, зазначаючи в своєму листі, що Головіну в Ізюмському полку “владельцовых слобод и переписывать не подлежало” а також позбавив можливості вести облік росіян в Ізюмі й на додачу не виділив у місті квартир для перебування обліковців⁶¹.

Реагуючи на взаємні обвинувачення, Сенат постановив, аби Головін не брав підводи без сплати прогонних, а в усіх інших справах “чинить им по самой правде” під загрозою смертної кари. Натомість Горяїстов повинен був більше не створювати перепон та дати відомості про російські слободи і не заважати перепису росіян в Ізюмі⁶². Але й після цього сторони не дійшли компромісу. Це підтверджує донесення Головіна, в котрому він черговий раз скаржиться на Ізюмського полковника, що не надав цього разу відомостей щодо росіян, які називають себе козаками⁶³. Та в цьому разі складність з наданням таких матеріалів була обумовлена, очевидно, не тільки небажанням полковника співпрацювати з переписною командою, а й цілком об'єктивною причиною. У 1717 р. згорів архів Ізюмської полкової канцелярії, де й зберігалися потрібні акти. Саме цей аргумент використав Горяїстов, пояснюючи неповноту відповіді на запит від переписної канцелярії Азов-

⁵⁹ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 226.

⁶⁰ Дані щодо проживання росіян у слободі Дволучна під час перепису не підтвердились. Про це див. там же, л. 125.

⁶¹ Там же, л. 163–164.

⁶² Там же, л. 233–234, 246–246 об.

⁶³ Там же, л. 261–261 об. Очевидно, що Горяїстов був досить конфліктною людиною за своєю натурою, оскільки за два роки керування в Ізюмі (1723–1725) йому вдалося пересваритись як зі старшиною полку, так і з білгородською воеводською канцелярією. Підсумком таких дій стало доволі тривале слідство над ним і, як результат, вирок – смертна кара, пізніше замінена на довічне ув'язнення. Про це див. Сборник Императорского русского исторического общества. Юрьев, 1898. Т. 101. С. 59–68.

ської губернії стосовно росіян, що несли козацьку службу в Торі та Маяках⁶⁴.

Стикнувся Головін і з іншою проблемою. На відведену для перепису в його юрисдикцію територію, зокрема в Білгородську провінцію Київської губернії, а пізніше в місто Тор, для обліку росіян керівником переписної канцелярії Київської губернії⁶⁵ полковник А.І. Чернишов відрядив підполковника Кошелєва. Останній також розпочав переписувати українські новопоселені слободи, від чого, за словами Головіна, “в народі небез тягости”. Сенат на це порушення юрисдикції відреагував указом, в якому проінформував Чернишова про те, що відповідальність за облік населення в Ізюмському полку та українців Білгородської провінції несе майор Головін, у зв’язку з чим чиновники переписної канцелярії Київської губернії не мають втручатися в цей процес⁶⁶.

У Сумському полку його адміністрація, судячи з донесень керівника кампанії Афанасія Хріпунова, всіма силами намагалася приховувати дані щодо кількості підданих. Так, Хріпунов зажадав від місцевого полковника Івана Андрійовича Кондратьєва, аби той надав відомості про підданих козаків, старшин та підпомічників. Кондратьєв начебто погодився зібрати через старшин такі матеріали негайно, але пізніше повідомив листом, що в Сумському полку в підданстві нікого немає. Коли ж після початку перепису заперечувати наявність цієї категорії мешканців стало неможливо, полковник таки надав за власним підписом відомість “сколко за ним и за прочими того ж сумского полку завладельцы вовладенье подданных дворов”, але після перевірки цих матеріалів “по наезду” у нього та в старшини було додатково “сыскано подданных дворов — 666”. Випадки з відмовою надавати інформацію переписувачам на їхні запити траплялись і під час проведення обліку окремих населених пунктів, причому місцевих отаманів у цьому підтримували особисто Кондратьєв та полковий суддя Гурський⁶⁷.

Спроби приховування підданих мали місце і в Острогозькому полку. Тамтешній полковник І.І. Тев’яшов запевняв майора Шиш-

⁶⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. ХХІХ, спр. 8, арк. 26–27.

⁶⁵ Зазначена канцелярія мала й інші назви. Про це див.: Бабич М.В. Государственные учреждения XVIII века: Комиссии петровского времени. М., 2003. С. 304–305.

⁶⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 224, 238, 244–244 об.

⁶⁷ Там же, л. 586–587 об., 589–593 об.

кіна у тому, що на території полку немає нових населених пунктів. Натомість протягом переписної кампанії з'ясувалось, що у власності самого полковника й інших старшин та козаків є чимало новопоселених хуторів, у яких, до того ж, було виявлено росіян⁶⁸. Очевидно, в Харківському та Охтирському полках, які переписував майор Ліхареv, акція відбулася без відчутних непорозумінь, оскільки в доступній нам справі немає скарг цього посадовця.

Щодо тривалості переписної кампанії населення Слобідських полків та українського населення суміжних територій, то вона вписується у хронологічні рамки аналогічної акції в цілому по імперії лише з тією різницею, що, очевидно, перепис Слобідських полків, окрім Сумського, було завершено в першій декаді 1724 р. Власне на закінченні ревізії до початку 1724 наполягав Сенат⁶⁹. Упорався з цим завданням в Ізюмському полку та прибув до Білгорода 28 лютого 1723 р. майор Головін, який, за його словами, “переписував денно и ночью с великим поспешением”⁷⁰. Початком березня 1724 р. датовано донесення в Сенат майорів Ліхарева та Шишкіна (відповідальні за перепис Охтирського, Харківського та Острогозького полків), в яких доповідалося про укладання, відповідно до одержаної інструкції, книг “с подлинною очисткою сколько где и за кем во владении явитца душ мужеска полу и сколько с которых слобод и сел и деревень владельцы всяких доходов берут”⁷¹. Натомість капітан Хріпунов повідомив у кінці січня 1724 р., що завершити кампанію в відведений термін неможливо через значний розмір Сумського полку⁷². Смерть капітана завадила завершенню покладеної на нього місії. В призначеній під його відповідальність Севській провінції облік здійснював поручик Петро Доброхотов, якого на прохання Хріпунова прикомандирували йому на допомогу з переписної канцелярії Київської губернії⁷³. Повністю ж увесь комплекс переписних заходів у Слобожанщині та на прилеглих територіях, згідно з відомостю 1732 р., завершився в 1727 р.⁷⁴

⁶⁸ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 342. Цікаво, що І.І. Тев'яшов приховував інформацію про дітей боярських та інших росіян, які мешкали на території полку під час перепису, розпочатого в 1713 році. Про це див.: Ключков М. Население России при Петре Великом... С. 303.

⁶⁹ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 147–149.

⁷⁰ Там же, л. 224.

⁷¹ Там же, л. 597–599 об.

⁷² Там же, л. 590.

⁷³ Там же, л. 136; оп. 8, д. 479, л. 45.

⁷⁴ Там же, оп. 8, д. 479, л. 357.

У цілому, команди, сформовані для обліку населення Слобідських полків та українців на прилеглих до них територіях, представляють змішаний тип військово-цивільної тимчасової комісії, характерної для Петровської адміністрації, а в сенсі штатної комплектації, повноважень, організації роботи вони аналогічні переписним канцеляріям, які діяли загалом по імперії⁷⁵. Зважаючи на це, виникає потреба у визначенні статусу зазначених структур серед подібних установ першої ревізії, що дасть змогу повніше оцінити роль, яка їм відводилась урядом.

Саме питання про конфігурацію переписних канцелярій протягом проведення першої ревізії є дискусійним. Зокрема, М.М. Богословський вважав, що функціонували 9 окремих колегій під керівництвом генеральних ревізорів⁷⁶. У 1960–70-х рр. в історіографії запанувало уявлення про існування майже 50 канцелярій різного рівня⁷⁷. Нарешті М.В. Бабіч переглянула це твердження, розвинувши і обґрунтувавши попередню тезу стосовно функціонування 9 губернських установ, а решти — як їхніх структурних підрозділів⁷⁸.

Дослідниця спеціально не розглядає діяльність переписувачів Слобідських полків, але облік українців у 1722–1724 рр. у Білгородській та Севській провінціях майором С. М. Головіним та поручиком П. Доброхотовим відносить до компетенції Переписної канцелярії Київської губернії тим самим, по суті, вписуючи до кола повноважень цієї установи й облікові заходи згаданого Головіна в Ізюмському полку⁷⁹. За логікою такої побудови, діяльність інших переписувачів у Слобожанщині мала б перебувати в межах компетенції відповідних губернських канцелярій. При цьому Бабіч зазначає, що офіцери, якими комплектувались відповідні канцелярії, закріплювалися не за якимось містом або провінцією, а за губернією, в межах котрої їх могли переміщувати⁸⁰. У випадку з тим же Головіним, відповідно до розглянутого указу, його повноваження поширювались, окрім Ізюмського полку та Білгородської провінції

⁷⁵ Бабіч М.В. Государственные учреждения XVIII века: Комиссии петровского времени. М., 2003. С. 41, 49, 68–69, 71, 79.

⁷⁶ Богословский М. Областная реформа Петра Великого. Провинция, 1719–27. М., 1902. С. 330.

⁷⁷ Бабіч М.В. Государственные учреждения... С. 75–76.

⁷⁸ Бабіч М.В. К изучению государственных учреждений XVIII в.: переписные канцелярии Первой ревизии // Отечественный архив. М., 1998. № 5. С. 29–30.

⁷⁹ Бабіч М.В. Государственные учреждения... С. 304–305.

⁸⁰ Там же. С. 75.

Київської губернії, ще й на Бахмутську провінцію Азовської губернії. За конкретними територіальними одиницями на рівні провінцій і полків цим же указом було закріплено й інших переписувачів населення Слобожанщини та українців Азовської та Київської губерній. Це абсолютно не вписується у згадану концепцію вченої, оскільки ми маємо справу саме з конкретною фіксацією повноважень переписувачів у задалегідь визначених адміністративних одиницях, а у випадку Головіна — з призначенням цього офіцера відразу в дві губернії. До цього слід додати, що в засадничій інструкції від 5 лютого 1722 р., яка регламентувала діяльність губернських переписних канцелярій (зокрема Київської і Азовської), нічого не сказано стосовно включення в межі їхньої юрисдикції Слобідських полків, так само в ній не йдеться про перепис українців у межах зазначених губерній⁸¹. Власне, заповнюючи зазначену прогалину та зважаючи на специфічність становища регіону, людських контингентів, які передбачалось обліковувати, а виходячи з цього — і завдань, було утворено окремі переписні команди, які відповідно до згаданого указу та інструкції, навряд чи можна вважати структурними підрозділами губернських переписних канцелярій. Насамперед тому, що їхня комплектація відповідним персоналом та технічне забезпечення виконання покладених на них функцій переважно залагоджувалось на рівні Сенату без якихось контактів з губернськими обліковими установами. Промовисті також у цьому відношенні звертання того-таки Головіна за тлумаченням окремих прецедентів, що виникали в ході перепису, до Сенату та роз'яснення, дані йому чиновниками цієї установи на одному рівні з генеральними ревізорами⁸². Також слід згадати про розглянуті епізоди, коли виникла потреба в розмежуванні юрисдикцій між офіцерами з Київської губернської переписної канцелярії та керівником акції в Ізюмському полку. І, нарешті, по закінченні перепису населення Слобідських полків та українців сусідніх територій одержані дані потрібно було, відповідно до інструкції, передати не до губернських переписних установ, а безпосередньо до Москви⁸³. Усе зазначене дає нам підстави ідентифікувати чотири переписні команди, що працювали в регіоні, як окремі канцелярії, діяльність котрих регламентувалася спеціальним указом та інструкцією, а це, в свою чергу,

⁸¹ ПСЗ. Т. 6. С. 503–509.

⁸² Там же. Т. 7. С. 127–130, 139–141.

⁸³ Там же. Т. 6. С. 771–772.

засвідчує прискіпливу увагу уряду до питань пов'язаних зі Слобожанщиною.

Переходячи до розгляду одержаних протягом кампанії відомостей, вкажемо на те, що підсумкові результати, окрім уже згаданих книг, керівники переписів оформлювали як звіти й таблиці і надсилали до Сенату. Звіти складаються з постатейних відповідей на кожний параграф інструкції від 11 вересня 1722 р., структура ж таблиць дещо неоднорідна.

З п'яти книг слобідських полків цього перепису, як зазначалося, нині відома лише "Книга перечневая Харьковского полку 1722 году. Переписки господина маэора Дмитрея Иванова Сна Лихарева"⁸⁴. Частина матеріалів, а саме: дві підсумкові перечневі "выметки" та два "табеля" з цієї справи, було опубліковано Д.І. Багалієм. З якоїсь причини ще один "табелъ" не увійшов до згаданої публікації⁸⁵.

Розпочинають книгу формуляри з подушним переліком селян чоловічої статі (з зазначенням їхнього віку), які перебували у підданстві російських та молдавських поміщиків. Інформацію згруповано за дворами, населеними пунктами та власниками. Стосовно кожного поселення зроблено обрахунок дворів, душ чоловічої статі, а також підрахунки за віковими характеристиками облікованого населення, які можна вважати прообразом сучасних вікових пірамід, широко використовуваних демографами. Вікові групи наводяться в таких інтервалах: з 3 до 5 років, з 5 до 10, з 10 до 15 і т. д. Власне, це дає підстави стверджувати, що наведена далі загальна кількість населення регіону не охоплює дітей віком до трьох років. Після інформації про кожний населений пункт вміщувалися "сказки" з наведенням даних про обсяг "каких доходів владельцам своим плотят також из других каких заводов сколько чего кому в год приходит"⁸⁶. Завершує цей розділ книги підсумковий табелъ, датований, як і всі наступні, 1722 р. та особисто підписаний майором Лихаревим. Згідно з даними цього документа, в підданстві російських і молдавських поміщиків перебувало 1444 двори, у них мешкало 6016 осіб чоловічої статі. Найбільшими власниками були росіяни: поручик Крапоткін (володів 1884 особами), генерал Дашков — 1797 і поляк за походженням, який прибув у

⁸⁴ ЦДАІАК України. Ф. 1725, оп. 1, стр. 12, арк. 5.

⁸⁵ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта... С. 196–199.

⁸⁶ ЦДАІАК. Ф. 1725, оп. 1, арк. 5–162.

Слобожанщину з молдаванами, ротмістр Дунін – 1141. У таблиці також вміщено зведені дані про промисли, що належали зазначеній категорії землевласників: млини, пасіки й гуральні та розміри прибутків з них⁸⁷.

Наступний розділ містить інформацію про українців, які перебували у підданстві козаків, духовенства та монастирів. Найбільша кількість людей була в полковника Григорія Квітки, який мав 986 підданих та у полкового судді С.О. Квітки – йому належало 479 осіб. Окрім козацької старшини самого Харківського полку, серед власників є і представники інших полків: колишній Ізюмський полковник Михайло Донець-Захаржевський, знатний товариш Охтирського полку Перехрестов-Осипов. Привертає увагу мізерна кількість осіб, що належали рядовим козакам – 24, або трохи понад 0,5% від загальної кількості, яка перебувала у підданстві всіх представників козацького стану. 511 “душами” володіли монастирі, у священників було 156 підданих. Всього в підсумковій таблиці у полкової старшини, козаків та духовенства переписувачі нарахували 1063 двори та 5 222 особи⁸⁸, що менше на 898 душ, ніж на той момент було у підданстві росіян та молдаван (включно з поляком Дуніним).

У двох розділах книги наведено інформацію про росіян-однорядців, яких, згідно з установчими документами перепису, треба було заносити в окремі відомості. Так, одна частина з них повідомила про себе, що прийшли вони для мешкання в Харківський полк у минулих роках та поселилися в різних населених пунктах; інші ж мають придбані двори та ґрунти. Попервах однорядці були підзвітні в судових справах та у сплаті податків харківському воєводі, а на момент перепису перебували в юрисдикції харківського полковника та за його приписами несли козацьку службу або виконували обов'язки підпомічників⁸⁹. Саме цей “табел”, в якому підбито підсумки стосовно росіян-однорядців, чомусь не опублікував Д.І. Багалій. Найбільше серед зазначених переселенців було представників таких соціальних груп: рейтарів – у 33 дворах проживало 150 осіб чоловічої статі; солдатів: у 44 дворах – 191 особа; городових – 215 дворів з 885 людьми. Також у полку був двір

⁸⁷ ЦДАК. Ф. 1725, оп. 1, арк. 163 зв. – 164.

⁸⁸ Там само, арк. 311.

⁸⁹ Там само, арк. 312.

офіцерських дітей з двома особами чоловічої статі, 1 двір “сотенної служби” з 6 особами та один двір “станічників” так само з 6 особами. Загалом у Харківському полку налічувалося 885 росіян-однодворців (чоловіків) цієї категорії, у яких мешкало 5 робітників-українців⁹⁰.

Друга група однодворців Харківського полку спочатку несла “городову” службу при воеводі та платила рубльовий збір, а потім “по грамотам” стала козаками. Піддячі ж обіймали посади писарів у полковому правлінні⁹¹. Найбільше представників цієї групи мешкало в селах Уди, Руські Тишки, Борщова та Колупаївка. Всього переписувачі зафіксували 892 росіян-однодворців цієї категорії⁹². Загалом, згідно з даними по наведених чотирьох групах, у Харківському полку налічувалося 13014 душ чоловічої статі, яким на момент перепису вже виповнилося три роки. Аналогічні дані Ліхарєв вніс до підсумкового табелю, надісланого ним до Сенату⁹³. (Див. додатки 1, 4.)

Нарешті, в останньому блоці згруповано інформацію про однодворців та селян, висланих з полку на попереднє місце проживання. Завершальна частина переписної книги не збереглася, а тому наявні відомості лише стосовно Харкова⁹⁴. В ньому виявилось 190 осіб, які репрезентували дванадцять різних груп населення. Майже третина з них належала до “городовых”, по 28 осіб представляли солдат і селян. Найбільше людей (86 осіб) відправили до Білгорода, 20 чоловік — до Чугуєва. Здебільшого втікачі були мешканцями сусідніх зі Слобожанщиною населених пунктів, але також траплялися вихідці з віддаленіших міст: Петербурга, Тули та Костроми⁹⁵.

Стосовно Охтирського полку, який переписував той же Ліхарєв, до Сенату надіслали такі дані: в “описных на государя” дворах, які раніше належали полковнику Перехресту, мешкало 3051 осіб, у підданстві за росіянами перебувало 316, за молдаванами — 815, за козацькою старшиною — 5081, за монастирями та священиками — 1120, а всього — 10 383 особи, що на 9 138 більше, ніж було обліко-

⁹⁰ ЦДАК. Ф. 1725, оп. 1, арк. 342.

⁹¹ Там само, арк. 343.

⁹² Там само, арк. 368.

⁹³ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 108 об. — 112.

⁹⁴ У звіті Ліхарєва в Сенат наведено дані про 163 однодворця та 34 селянина, яких вислали з території Харківського полку. Там само, арк. 108 зв.

⁹⁵ ЦДАК України. Ф. 1725, оп. 1, стр. 12, арк. 399.

вано у 1719–1720 рр. (Див. додатки 1, 4.) На попереднє місце проживання з території полку вислали 163 однодворця та одного селянина⁹⁶.

У цьому ж таблиці вміщено одержану майором Шишкіним інформацію про Острогозький полк. Зокрема, майор зафіксував трьох підданих російського поміщика, 1232 – старшини та 52 – монастирів та священників, а загалом – 1287 осіб. Таким чином, на момент перепису в Острогозькому полку практично не було підданих російських та молдавських поміщиків, а кількість тих, хто перебував у підданстві в українців, була найменшою порівняно з іншими полками Слобожанщини. Як у Охтирському, так і в Острогозькому полках переписувачі не виявили росіян-однодворців, які б мали власні землі, натомість в Острогозькому полку мешкали 82 однодворця “по грамотам”, та ще 187 – “по определению от полковников”. Що ж до втікачів, то їх налічувалось 203 з однодворців та 10 – з селян, але це – сумарний показник, як по території полку, так і по Тамбовській, Єлецькій та Воронізькій провінціях⁹⁷.

В Ізюмському полку, згідно з зібраними майором Головіним даними, проживало 1965 підданих російських поміщиків, 813 – молдаван, “малоросииского народа завладельцы” – 3153 і додатково – 521 особа в описних вотчинах судді Данилевського та ще 348 за монастирями, а сумарно – 6800 чоловік, з них 44 – росіянина, ще 15 – або поляки або представники інших етносів. (Див. додаток 2.) Також у шести слободах у 340 дворах мешкав 1261 однодворець, з яких 955 несли козацьку службу, а ще 306 виконували обов’язки підпомічників; 73 росіянина з 22 дворів у Цареборисові працювали на місцевих соляних заводах. Під час переписної кампанії з території полку вислали 78 однодворців (74 – з Цареборисова) та 10 селян⁹⁸.

Найповніші дані про народонаселення переписувачі надали до Сенату стосовно Сумського полку. Однак залишається незрозумілим, яким чином і на яких підставах було одержано ці відомості, оскільки ні указ про перепис, ні інструкція не передбачали збирання інформації, наприклад, стосовно козаків, їхніх підпомічників або священників. Дивує така повнота і з огляду на згадані факти протидії місцевого полковника І.А. Кондратьєва переписувачам.

⁹⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 108 об. – 112.

⁹⁷ Там же, л. 108–109.

⁹⁸ Там же, л. 124–126.

Попри це, маємо таку статистику: у підданстві російських поміщиків та інших людей “разных чинов” мешкало 1505 осіб, у підданстві молдаван – 1466, українців – 27 886⁹⁹, а разом – 30 857 чоловік, що більше ніж втричі перевищує зібрані в 1719–1720 рр. дані. До того ж, кількість осіб, які перебували у підданстві в українців, суттєво перевищує сумарний показник цієї категорії населення по всіх інших полках, разом узятих. Також на теренах полку проживало 830 священників та причетників у 285 дворах; 117 старшин і писарів у 763 дворах; 4 157 козаків; 11 356 підпомічників у 3198 дворах; і 8 091 підпомічників “сотенной тягости которые служат” по місту в 2523 дворах, троє циган, у зазначених груп мешканців було 73 дворових служителів, 1760 найманих робітників, 3307 підсусідків, 197 школярів перебували “при церквях в школах” та ще 142 старці – у шпиталях. А всіх разом – 30 033 особи, які проживали у 6 810 дворах¹⁰⁰. (Див. додаток 3). Окрім того, переписна команда на чолі з Хріпуновим виявила 56 росіян та 2 поляків, які мешкали в придбаних дворах; 31 з них пізніше записали до подушного окладу. На різних підставах у 13 дворах з власними землями проживало 36 росіян-однодворців, що несли козацьку службу¹⁰¹. Таким чином, відповідно до даних, зібраних переписувачами, на території Сумського полку облікували 60 984 осіб, які мешкали в 12 591 дворах, а з його теренів на попереднє місце проживання вислали 119 “душ”, майже половина з яких – селяни¹⁰².

Всього ж у п’яти Слобідських полках налічувалось 11 292 особи, що мешкали в 2905 дворах, які перебували у підданстві російських поміщиків, відповідно, у підданстві в молдаван – 4596 людей у 1070 дворах, “малоросійського народу за помещики”, монастирями та духовенством – 44 615 чоловік у 9 664 дворах. Також на території Слобожанщини проживали 3479 росіян, переважно однодворців, у 744 дворах¹⁰³. Отже, в Слобідській Україні, відповідно до на-

⁹⁹ У цьому випадку в показник щодо осіб, які перебували у підданстві в українців, переписувачі включили також дані про підданих духовенства та монастирів. Там же, л. 133.

¹⁰⁰ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 133 об.

¹⁰¹ Там же, л. 135 об.

¹⁰² Там же, л. 135.

¹⁰³ В таблиці стосовно Острогозького полку не наведено даних про кількість дворів однодворців. Якщо виходити з середнього показника населеності двору цієї категорії мешканців по інших полках, який становить 4,4 особи, то до підсумку треба додати ще 61 двір.

ведених в указі та інструкції про перепис принципів обліку, згідно з відомостями, як направили в Сенат керівники переписної акції, налічувалось 14 383 двори, в яких мешкало 63 978 осіб чоловічої статі, з них 94,56 % становили українці, решта ж 5,44% припадало на частку інших етносів – переважно росіян.

На прилеглих до Слобожанщини територіях переписувачі зафіксували таку кількість українців та їхніх дворів: у Тамбовській, Єлецькій та Воронізькій провінціях Азовської губернії, відповідно, 1286 та 474; у Білгородській провінції Київської губернії 55 722 та 12 151 (включно з 73 поляками і 60 росіянами, підданими російських поміщиків); у Севській провінції цієї ж губернії 39 395 осіб, що мешкали в 7 776 дворах та 71 хаті. Усього ж 20 401 дворів, 77 хат та 96 403 мешканців. (Див. додатки 1–4). Важливо зазначити, що українці на території російських губерній були в підданстві не тільки російських поміщиків, але, хоч і в незначній кількості, у козацької старшини Слобідських полків, як у випадку з мешканцями Верхососенська Воронізької провінції¹⁰⁴. Через якісь причини до звітів не внесли даних про українців у Бахмутській та Орловській провінціях, які також передбачалося переписати, отже при врахуванні інформації з цих територій наведена кількість українців мала б зрости. Українці в російських губерніях переважали в повітах, що межували з Гетьманщиною та Слобожанщиною. Так, за підрахунками В.М. Кабузана, у Хотимиському повіті мешкало 71,6% українців від загальної кількості населення, в Путивальському – 66,9%, Судженському – 63,2%, Миропільському – 56,8%, Каменському – 54,2%. Значний відсоток українців тоді був і в південно-західних районах Воронізької провінції¹⁰⁵.

Всього ж у Слобідських полках та в Азовській і Київських губерніях, згідно з зазначеними в указі та інструкції принципами обліку, переписали та подали в Сенат дані про 34 040 дворів та 77 хат, у яких мешкало 156 906 підданих українців чоловічої статі. Дещо інші підсумкові цифри стосовно перепису 1722–1727 рр. наведено у відомості 1732 р. Зокрема, в ній згадано 31 605 дворів,

¹⁰⁴ РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 112.

¹⁰⁵ Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. М., 1971. С. 96.

¹⁰⁶ РГАДА. Ф. 248, оп. 8, д. 479, л. 357.

у яких проживало 143 764 осіб чоловічої статі¹⁰⁶. Власне, на підставі чого виведено такі показники, виходячи з характеру зазначеного джерела, зрозуміти неможливо. Можна лише припустити, що після подачі в Сенат у 1724 р. відомостей, дані ще уточнювали, а матеріали стосовно певних груп населення вилучили з підсумків. Але, як там би не було, таку кореляцію, зважаючи на реалії XVIII ст. та розміри регіону, охопленого переписом, не можна вважати надто суттєвою.

Достовірність отриманих протягом перепису результатів напевно чи перевищує аналогічні загальноросійські показники. Збір даних ускладнювався через значну міграційну активність населення Слобожанщини, яке переважно мало право вільного переходу, а також завдяки переселенням в останню вихідців з інших територій, що за два роки, поки тривала облікова стадія кампанії, могло істотно змінити картину. Певні корективи за цей час, очевидно, вніс і природний рух населення. Імовірно, мало вплинути на точність даних перепису й те, що, хоча уряд і намагався забезпечити населення у відсутності зростання поборів, навчені досвідом Петровських надзвичайних повинностей, рекрутських наборів та постоїв війська, люди часто всіма способами намагались ухилитися від обліку. Небезпідставність цих побоювань підтвердилась досить швидко. Не дочекавшись завершення перепису, уряд вирішив з українців Азовської та Київської губернії стягувати додатково чотиригрибенний збір на утримання ландміліцьких полків від початку 1724 р. Виконання цього рішення мав забезпечити відряджений у Слобожанщину князь М.М. Голіцин, якому потрібні для стягнення податку дані мали повідомити безпосередньо переписувачі. Реалізація цього рішення ще до завершення кампанії очевидно дала додатковий аргумент тим, хто бажав уникнути обліку¹⁰⁷.

На повноту підсумків, безперечно, вплинуло й те, що роботі обліковців у Ізюмському, Сумському й Острогозькому полках відверто протидіяли місцеві адміністрації на чолі з полковниками, які, в свою чергу, були одними з найбільших власників. Стимульовані таким підходом зазначених посадовців, не надто зацікавленими в поданні достовірних відомостей були й інші представники заможних груп населення, оскільки саме на них указом

¹⁰⁷ ПСЗ. Т. 7. С. 51–51, 185–186.

покладався обв'язок сплачувати податки¹⁰⁸. Нарешті, перепис у Слобожанщині можна вважати хоч і важливою, але все-таки ланкою загальної ревізії населення цілої імперії. Отже, уряду навряд чи вистачило снаги ретельно контролювати проведення перепису (що підтверджується кволою реакцією Сенату на взаємні звинувачення майора Головіна і полковника Горяїстова) та всебічно забезпечувати цю акцію (достатньо згадати проблеми з браком піддядих). Не слід відкидати й можливості різноманітних зловживань самих переписувачів. В цьому сенсі відсутність звісток про тертя між полковими адміністраціями Харківського та Охтирського полків з місцевим керівником перепису Ліхаревим, на тлі конфліктів в інших полках, наводять на думку не про всебічну співпрацю обох сторін у зборі інформації, а про досягнення взаємовигідного компромісу, який виражався в отриманні певних вигод для переписувачів з одного боку і прийнятному для заможних груп населення рівні обліку їхніх підданих та прибутків з іншого. З огляду на зазначені чинники, наведені остаточні підсумки перепису Слобожанщини та українського населення сусідніх територій 1722–1727 рр., на наш погляд, треба вважати радше за орієнтовний мінімальний показник кількості облікованих осіб чоловічої статі, які мали сплачувати податки. Але попри це, такі дані залишаються важливим індикатором перебігу соціальних та демографічних процесів у краї.

Загалом значення цього перепису для Слобідської України виходить за рамки суто обліку платників податків та виявлення з подальшим відправленням на попереднє місце мешкання російських селян та однодворців, які втекли в цей регіон. В установчих документах з проведення перепису опосередковано артикулюється позиція уряду щодо правового статусу краю. Так, у резолюції на згадане вище Сенатське звернення про перепис Слобожанщини, Петро I, визнаючи певну специфічність становища краю та українського населення сусідніх територій, по суті, прирівнює статус там-

¹⁰⁸ В цьому сенсі твердження російського історика Анісімова (Анисимов Е.В. Государственные преобразования... С. 38.) про відсутність чесних чиновників періоду правління Петра I отримує додатковий аргумент на своє підтвердження, оскільки два з трьох полковників (Острогоський – І.І. Тев'яшов, Ізюмський – Т.К. Горяїстов.), що чинили найбільш активний спротив проведенню перепису, а найперше безпосередньому виконанню царських указів, були етнічними росіянами призначеними на ці посади аби забезпечувати впровадження імперської політики в своїх полках.

тешніх мешканців до ясачного населення Сибіру¹⁰⁹. Та й саме поширення загальноімперської практики проведення переписів силами російських штаб- та обер-офіцерів на Слобідські полки (чого, наприклад, не було в Гетьманщині¹¹⁰) теж є доволі промовистим свідченням, яке цілком вкладається в Петровську концепцію побудови унітарної держави. Перепис 1722–1727 рр. також сформував шаблон, яким, з певними відхиленнями, зумовленими тими чи іншими обставинами, користувались при проведенні подальших переписних акцій у регіоні¹¹¹.

¹⁰⁹ ПСЗ. Т. 6. С. 675.

¹¹⁰ Докладніше про ревізії в Гетьманщині див.: Клименко П. Компуті та ревізії XVIII ст. // Український археографічний збірник К., 1930. Т. 2. С. 143–183.

¹¹¹ Для порівняння див.: Біляшівський Б. Перепис Слобожанщини та українського населення сусідніх територій 1732 року // Студії з архівної справи та документознавства К., 2003. Т. 6. С. 203.

Додатки*

Складений на підставі зібраних майорами Ліхаревим і полках та в Тамбовській, Воронізькій і Єлецькій провінціях що перебували в підданстві, та стосовно

		Українців		У відписних “деревнях” склоробних заводів
		Двори	В них осіб чоловічої статі	
Острівського полку	Відписані на царя маєтності полковника Перехреста	796	3051	3
	Піддані російських поміщиків	95	316	—
	Піддані новоприбулих молдаван	245	815	—
	Разом	1136	4182	3
Харківського полку	Піддані російських поміщиків	1159	4452	—
	Піддані новоприбулих молдаван	65	361	—
	У поляка ротмістра	220	1141	—
	Разом	1444	5954	—
	В Острогозькому полку	1	3	—
	У Тамбові	343	845	—
	В Єльці	46	146	—
	У Воронежі	85	295	—
	Разом	475	1289	—
	Всього	3055	11425	3

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп.13, д. 705, л.110 об. – 111.

* Складаючи додатки, ми намагалися зберегти структуру та термінологію оригінальних табелів, опускаючи дані з інформацією про розміри зборів. Такий підхід зумовлено тим, що повноцінне відтворення використаних документів неможливе з технічних причин у рамках цієї статті.

Додаток № 1

Шишкіним в Охтирському, Харківському, Острогозькому
протягом перепису даних про кількість українців чоловічої статі,
поміщицьких господарських об'єктів

Господарських об'єктів поміщиків				
Млинів	Винокур- них казанів	Вуликів з бджолами	Печі для варіння дзьогтю	Торгівель- них лавок
—	—	—	—	—
1	—	—	—	—
2	8	69	40	—
3	8	69	40	—
17	20	260	—	—
4	6	—	—	—
6	16	60	—	3
27	42	320	—	3
—	—	—	—	—
1	21	—	—	—
—	—	—	—	—
1	7	—	—	—
2	28	—	—	—
32	78	389	40	3

Складено на підставі зібраних майором Головіним в перепису даних про кількість українців чоловічої статі, що

		Слободи	В слободах дво		
			Поміщиків	Підданих	Справді працюють
Білгородської провінції	Належать імператору	2	2	229	77
	Піддані російських поміщиків	162	85	6968	2731
	У підданстві в українців	3	4	26	49
	Піддані Білгородського архієрея та монастирів	24	12	784	540
	Піддані новоприбулих молдаван	2	—	—	19
	Разом	193	103	8007	3416
В Ізюмському полку	Піддані російських поміщиків	7	6	—	497
	У підданстві в українців	31	15	—	818
	Піддані монастирів	5	2	—	101
	Піддані новоприбулих молдаван та ротмістра	4	18	—	212
	Разом	97	41	—	1628
Всього		290	144	8007	5044

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 127 об. – 128.

* В “табелі” також вміщено дані стосовно господарських об’єктів підданих. У Білгородській губернії облікували: 56 маинів, 2 маини без прибутку, 1725 казанів і 521 казан без прибутку. В Ізюмському полку перебувало 9 казанів без прибутку в маєтностях молдаван і ротмістра.

Додаток № 2

Білгородській провінції і в Ізюмському полку протягом перебували в підданстві, та стосовно господарських об'єктів

рів	В дворах осіб чоловічої статі			Господарських об'єктів поміщиків				Описні вотчини судді Данилевського	
	Українці	Росіяни	Поляки та інші	Млини	В млинах суходонних валюшів	Казани	Шинки	Дворів підданих	Підданих
—	1464	—	—	—	—	—	—	—	—
728	47935	60	72	72	59	47	3	—	—
—	439	—	—	5	11	—	—	—	—
—	5703	—	1	8	5	8	—	—	—
—	48	—	—	—	—	—	—	—	—
728	55589	60	73	85	75	55	3	—	—
36	1963	—	1	6	2	—	—	—	—
—	3141	—	12	21	11	4	10	212	521
—	348	—	—	3	3	—	—	—	—
—	767	44	2	2	—	2	1	—	—
36	6219	44	15	32	16	6	11	212	521
764	61808	104	88*	117**	91	65***	14	212	521

** У цьому стовпчику наведено сумарні дані з двох рубрик “табеля”: “мельницы” і “мельницы без доходу”. В Ізюмському полку в російських поміщиків зафіксували 1 млин без прибутку, в українських власників – 6. Також серед “помещековых заводов” росіян в Ізюмському полку вміщена інформація про 1 “стекляной завод”.

*** У цьому стовпчику наведено сумарні дані з двох рубрик “табеля”: казани “заклеймленные” і “незаклеймленные”. В Ізюмському полку всі казани належали до другої рубрики.

Складено на підставі зібраних капітаном Хріпуновим та поручиком Доброхотовим в Сумському полку і в Севській провінції протягом перепису даних про кількість українців чоловічої статі, що перебували в підданстві, та стосовно господарських об'єктів

	Слободаи	В слободах дворів					В дворах осіб чоловічої статі					Господарських об'єктів поміщиків				
		Підданих	Страви працюють	Пільгові	З невідомим статусом	Охрещених татар	Українців	Польові	Охрещених шведів	Молдаван	Євреїв	Циган	Минів	В млинах суковних валаюшів	Казанів	Вуликів з бажолами
Сумський полк	Піддани російських поміщиків та інших чинів	—	121	168	—	32	—	1501	—	4	—	—	22	19	31	229
	Піддани новоприбулих молдаван	—	328	—	—	—	—	1461	1	—	4	—	—	9*	62	441
	У підданстві в українців	—	5118	—	—	—	1	27864	6	3	3	6	4	—	—	—
Севська	Належать імператору	41	2487	—	—	—	—	9732	—	—	—	—	—	—	—	—
	У підданстві в українців та монастирів	528	945	3922 і 77 хат	431	—	—	29663	—	—	—	—	—	—	—	—
	Всього	569	8999	4090 і 77 хат	431	32	1	70221	7	7	7	6	4	22 9*	19	93

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 144 об. — 145.

* Кількість амбарів.

** В "табелі" також вміщено дані стосовно господарських об'єктів підданих. У Севській провінції налічувалось 165 казанів.

Додаток № 4

Складено на підставі зібраних майором Ліхаревим та Шишкіним у Харківському та Острогозькому полках і Верхососенську Воронізької провінції протягом перепису даних про кількість українців чоловічої статі, що перебували в підданстві у старшини та духовенства

	Піддані старшини		Піддані білого духовенства та монастирів		Разом	
	дворів	осіб	дворів	осіб	дворів	осіб
Охтирський полк	1629	5081	349	1120	1978	6921
Харківський полк	920	4555	143	667	1063	5222
Острогозький	356	1232	17	52	373	1284
Верхососенськ	26	97	—	—	26	97
Загалом	2931	10965	509	1839	3440	13524

Складено на підставі: РГАДА. Ф. 248, оп. 13, д. 705, л. 11.

Ирина Марголина

НОВЫЕ ДАННЫЕ О КИЕВО-КИРИЛЛОВСКОЙ ЦЕРКВИ

В 2005 г. вышла в свет книга, посвященная уникальному памятнику XII в., — киевской Кирилловской церкви¹. Кажется, авторы разыскали и отобрали в книге максимально возможный комплекс источников. Тем не менее, поиску, а иногда — и неожиданным открытиям нет предела. При сверке наличия фондовых коллекций в научно-фондовом отделе Национального заповедника “София Киевская” был выявлен до сих пор никем не исследованный архив документов, касающихся ремонтно-реставрационных работ, проведенных в Кирилловской церкви в XIX в. Этот архив принадлежал

Илл. 1. М. Врубель. Сошествие Святого Духа на апостолов. Фрагмент. Апостол Иаков (справа — прототип А. Прахов). Профессор А. Прахов. Масло. 1879 г.

сыну профессора Петербургской Академии живописи, искусствоведа А.В. Прахова — Николаю Прахову. Кажется, что выявление этого архива — событие закономерное и, наверное, “запланированное” свыше, так как документы обнаружены в юбилейном 2006 году, когда исполнилось 160 лет со дня рождения и 90 лет со дня смерти А.В. Прахова (илл. 1).

¹ Марголина І., Уляновський В. Київська обитель Святого Кирила. К., 2005. 352 с.

Найденный архив состоит из 131 страницы и содержит 41 документ 1881–1890 гг. Эти документы связаны с проведением ремонтно-реставрационных работ в Кирилловской церкви. Среди документов более двадцати пяти писем, два заявления, одна справка, одно свидетельство, инструкции, восемь докладных записок, три сообщения, списки участников реставрации, обмеры, схемы распределения работ, сметы, расписки исполнителей и заказчиков, письма известнейших киевских деятелей: П. Лебединцева, Г. Терещенко, Н. Петрова, Н. Мурашко и др.²

Ремонтно-реставрационные работы в Кирилловской церкви были связаны с обнаруженными в 1860 г. фресковыми росписями XII в., которые профессор В.И. Ульяновский называет “Небом на земле”³.

Посетив Кирилловскую церковь летом 1880 г., А. Прахов расчистил несколько новых небольших фрагментов живописи и сделал их копии. Тогда же он предложил членам Императорского Русского Археологического Общества открыть и скопировать другие уцелевшие кирилловские фрески.

Адриан Викторович понимал, что расчищенные им фрески рано или поздно могут быть “исправлены” и даже записаны. Это было главной причиной, из-за которой он стремился сделать как можно больше копий с открытых композиций. Более 200 копий, выставленных в залах Петербургского университета, привлекли множество публики, причем выставку посетили и члены “августейшей фамилии”. В исследуемых документах отмечается, что “Государь Император соизволил на открытие и копирование фресок Кирилловского монастыря” выделить 10 000 руб.⁴

Сегодня в условиях непонимания представителями Церкви уникальности историко-архитектурных памятников, когда звучат высказывания о необходимости записи “карикатурных”, по выражению некоторых священников, фресковых росписей, особую ценность представляет инструкция из найденного архива, представленная А. Прахову относительно проведения реставрационных работ стенописи Кирилловской церкви:

“1. Блюсти за тем, чтобы очистка стен от штукатурки производилась с крайней осторожностью без повреждения древних фресок...

² Научный архив Национального заповедника “София Киевская”. Архив профессора А.В. Прахова. Кирилловская церковь. 1881–1889 гг., д. № 6, 131 стр.

³ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила К., 2005. С. 91.

⁴ Научный архив Национального заповедника “София Киевская”. Архив профессора А.В. Прахова. Кирилловская церковь. 1881–1889 гг., д. № 6, с. 62.

2. Если бы во время открытия фресок пришлось пожертвовать позднейшими изображениями, написанными уже сверх штукатурки и забелки, то с них непременно должны быть сняты фотографии и копии...”⁵.

Даже этот небольшой отрывок из инструкции даёт представление не только о понимании членами Императорского Русского Археологического Общества значимости и ценности древних фресок, но и уважительного, профессионального, заботливого отношения к ним.

Не менее интересным в этом отношении является и письмо Прахова к некоему Павлу Ивановичу от 11 октября 1881 г. с просьбой дать распоряжение клирикам церкви, чтобы зимой, когда приостановятся реставрационные работы, “блюсти открытые фрески, оберегая их от всякого самомалейшего повреждения”⁶.

Такое отношение к старине в XIX в. сегодня может быть достойным примером для тех, кто, не понимая ценности древнерусской живописи, выступает с требованиями записать кирилловские фрески, дабы придать храму “благолепие”.

Адриан Викторович прекрасно понимал, что Кирилловская церковь предназначалась для использования не только в качестве археологического памятника. Именно поэтому, заканчивая расчистку кирилловских фресок, сразу же составил проект восстановления церкви, который предусматривал соблюдение интересов “как русской археологии, так и православной церкви”⁷.

“1. Поддержать хорошо сохранившиеся фрески, освежить полуслинявшее и реставрировать места, на которых никаких изображений не уцелело.

2. Сделать новый иконостас, соответствующий своей формой времени построения храма (XII в.).

3. Привести в порядок открытые древние архитектурные формы”⁸.

Действительно, из выявленных документов узнаем, что при открытии и копировании древней живописи неожиданно открылись “некоторые древние архитектурные формы, скрытые накладками

⁵ Научный архив Национального заповедника “София Киевская”. Архив профессора А.В. Прахова. Кирилловская церковь. 1881–1889 гг., д. № 6, с. 11.

⁶ Там же, с. 35.

⁷ Там же, с. 43.

⁸ Там же, с. 42.

штукатурки”⁹. Это — окно или балкон в Кирилловской апсиде, окно в нартексе, две аркасолии в южной части нартекса, ниша в жертвеннике, а также окна в главном куполе, заложенные в нижней части. Прахов не просто обнаружил эти архитектурные объемы, он их открыл, а, открыв, приблизил интерьер памятника к его первоначальным формам и дал возможность исследовать новые аспекты в истории и архитектуре Кирилловской церкви.

Из докладной записки в комиссию по обновлению Кирилловских фресок в Киеве узнаём, что Прахов, обеспокоенный состоянием температурно-влажностного режима в храме, предложил “принять следующие меры по устранению сырости”: устроить в северном и южном дверных проёмах решётчатые двери с замками, дабы храм мог проветриваться “в течение всех тёплых месяцев”. Устроить 3—4 печи в местах, где ранее церковь не отапливалась: одну в северном приделе, т. к. там, в северной стене, есть дымоход (воздухоход — И.М.); в южном приделе Прахов предлагал устроить дымоход в открытом им в южной стене архитектурном объёме; третью печь поставить у западной стены под хорами, выпустив дымовую трубу через полость прорезанного хода на хоры в северной стене. Адриан Викторович “покорнейше” просил принять его предложения. При этом указывал на то, что расходы на эти необходимые нововведения может взять на себя Приказ общественного Призрения, которому тогда уже принадлежал Кирилловский храм в качестве больничной церкви при клинике для душевнобольных¹⁰. Печи были устроены только в нартексе, где сегодня на западной стене бордовой (“пурпурной”) тонировкой очерчены их контуры.

В докладных записках киевскому генерал-губернатору, найденных в архиве, оговаривается судьба фресковых изображений и древних архитектурных форм. Фрески, судя по записям Прахова, как уже отмечалось, предполагалось открыть из-под позднейших записей, произвести тщательные обмеры и исполнить копии в размерах оригинала. Для этого Прахов организовал в Киеве бригаду художников, большую часть которых пригласил из рисовальной школы Н. Мурашко.

В этом контексте важной находкой в исследуемом архиве нужно считать информацию о том, кто входил в состав художников,

⁹ Научный архив Национального заповедника “София Киевская”. Архив профессора А.В. Прахова. Кирилловская церковь. 1881—1889 гг., д. № 6, с. 76.

¹⁰ Там же, с. 43.

принимавших участие в открытии фресок, их копировании и выполнении новых изображений. К моменту выявления этого архива, благодаря напечатанным воспоминаниям Н. Мурашко, было известно, что эти работы выполняли ученики и преподаватели Киевской рисовальной школы Н. Мурашко. Там же зафиксированы фамилии нескольких молодых украинских художников, которые в XIX в. работали в Кирилловском храме: Селезнев, Глоба, Зозулин, Ижакевич, Костенко, Косяченко, Платонов, Климанов, Гайдук. На сегодня этот список пополнился новыми именами. На маленьком листочке из архива с карандашной надписью в правом углу — “Кирилловская” — перечислены следующие фамилии: Яблонский, Новицкий, Кудрин, Нога и Нога — (вероятно, братья, а возможно — отец и сын), Чехович, Галактионов. Четыре сокращенных фамилии разобрать не удалось¹¹. А на схеме расположения живописи с нумерацией изображений возле каждого номера присутствуют фамилии художников, которым было поручено выполнение этих изображений: Кузнецов, Науменко, Резниченко, Данилов, Трояновский, Нечаев, Курашевич, Короткоручко, Тепляков, Ганюк, Васильченко, Власенко¹².

Общая площадь стен Кирилловской церкви — 2852 кв. м, из них 800 кв. м занимают фрески XII в. Некоторые места затонированы пастельным тоном; кроме того, существует один настенный портрет XVII в. Таким образом, приблизительно 2000 кв. м составляет масляная живопись XIX в. Известны имена авторов некоторых композиций. Авторство большей части живописных изображений до сих пор оставалось неизвестным. Неожиданная находка архивных документов не только дополнила информацию о тех, кто реставрировал церковь, но и предоставила возможность определить авторов отдельных композиций и одиночных изображений, выполненных в технике масляной живописи в XIX в.

В архиве имеются четыре схемы распределения росписей. Это отдельные плоскости левого алтаря — Михайловского, правого — Кирилловского, и две стены Теплой церкви, т. е. нартекса. Схемы представляют собой карандашный черновик с номерами, под которыми зашифрованы живописные изображения и композиции, возле каждого номера — фамилия художника, которому было по-

¹¹ Научный архив Национального заповедника “София Киевская”. Архив профессора А.В. Прахова. Кирилловская церковь. 1881–1889 гг., д. № 6, с. 30–31.

¹² Там же, с. 34.

ручено выполнение этого живописного сюжета. При сопоставлении схем с настенной живописью памятника выяснилось, что в Кирилловском приделе северную стену расписывали Васильченко, Трояновский и Ганюк, южную — Яблонский, Нечаев, Науменко и Трояновский, орнаменты выполнил Новицкий. Масляная живопись Михайловского алтаря принадлежит Курашкевичу, Кузнецову, Короткоручко, Резниченко, Нечаеву, Науменко, Данилову, Новицкому, Ганюку, а также Трояновскому, который написал Архангела Михаила в конхе жертвенника (Ил. 2). В нартексе работали Данилов Федор Иванович (преподавал в школе Н. Мурашко в 1863—1927 гг.), Резниченко. Васильченко и Яблонский работали над росписями западной стены. Восточную часть нартекса расписали Науменко, Власенко, Яблонский.

Таким образом, исследование обнаруженных документов открыло еще одну важную страницу в изучении истории живописи Кирилловской церкви. Благодаря этому, до сих пор в своем большинстве не идентифицированная масляная живопись XIX в. нашла своих авторов-исполнителей. А имена указанных в архиве украинских живописцев XIX в., работавших в Кирилловской церкви, дали толчок к следующему этапу исследований, а именно — поиску биографий и творческих наработок этих художников.

Ил. 2. Трояновский. Архангел Михаил. Масло XIX в. Конха северной апсиды

Известно, что определённое время живописными работами в Кирилловском храме руководил М.А. Врубель, помогая молодым ученикам рисовальной школы: делал прорисовки ликов и целых сюжетов, исправлял неточности, дописывал и переписывал отдельные работы. К сожалению, сегодня, исключая атрибутированные Врубелем изображения, невозможно с уверенностью определить, что принадлежит его кисти, хотя во многих изображениях читается врубелевская живописная манера.

В фондах киевского Русского музея изобразительных искусств недавно обнаружен эскиз фигуры архангела Михаила, исполненный графитным карандашом. На лицевой стороне — подпись Врубеля, а на обратной — надпись: “Из альбома Николая Ивановича Мурашко 1883/84 г. Киев. “Архангел” эскиз М. Врубеля. Мотив росписи (фрески) для Кирилловской церкви в Киеве”. Этот недавно найденный врубелевский рисунок послужил материалом для выполнения украинским художником Самуилом Гайдуком архангелов Михаила и Гавриила на юго-западном и северо-западном столбах арки, ведущей из центральной части Кирилловского храма в нартекс. В письме к Прахову в 1884 г. Врубель особенно хвалил произведения Гайдука: “Нравятся мне очень и ангелы Гайдука, особенно Михаил. Теперь он начал большого ангела, руководствуясь моим наброском акварелью с Софийского”¹³. Однако розовощёкие кукольные ангелы Гайдука очень далеки от сосредоточенного, страстного и мужественного архангела на эскизе М. Врубеля.

Новые интересные данные о реликвиях Кирилловской церкви были найдены в Киевском областном архиве.

На северном фасаде Кирилловского храма находятся ныне пустующие ниши, где когда-то были памятные доски с записями о выдающихся погребениях, устроенных в церкви: “... с наружной стороны церкви по левую сторону есть в стене два углубления в которых, как говорят очевидцы, были вставлены два образа на меди (в 30 фунтов каждый), один над могилой родителей святого Димитрия Ростовского, а другой — над могилой игумена (Мелетий Дзик. — И.М.), рукоположившего Даниила Туптало в иночество, и что иконы были сняты в 1865 г. для обновления ликов святых...”¹⁴. Этот недавно найденный автором данной публикации архивный документ (письмо секретаря Статистического комитета к смотрителю

¹³ Врубель. Переписка. Воспоминания о художнике. Л., 1976. С. 71.

¹⁴ ГАКО. Ф. 804, оп. 1, д. 602, № 284.

телю Кирилловских богоугодных заведений А.А. Карповичу от 5 октября 1869 г.) окончательно определяет назначение архитектурных ниш на северном фасаде Кирилловской церкви и, самое главное, содержит ценные свидетельства, дополняющие информацию о знаменитых погребениях в Кирилловском храме. Не вызывает сомнений, что эти ниши в северной стене были устроены в период игуменства в Кирилловском монастыре святителя Димитрия Ростовского (январь—июнь 1697 г.) и по его личному распоряжению. Учитывая то, что родители святителя были погребены в северной части церкви, вполне естественным выглядит его желание увековечить их память надгробной доской, устроенной на внешней стене храма, соответственно захоронениям с северной стороны.

Относительно Мелетия Дзика, умершего 7 февраля 1681 г., приведенные архивные документы раскрывают ещё один до сего времени не известный факт — наличие захоронения Мелетия Дзика в Кирилловской церкви. Если принять во внимание добрые, сердечные отношения между игуменом Мелетием и Димитрием Ростовским, можно понять, почему рядом с надгробной доской в честь родителей Ростовского была устроена памятная доска, посвященная Мелетию Дзику, другу и наставнику будущего святителя.

Если о погребениях родителей и сестер святителя Димитрия Ростовского в северной части нартекса и ранее было известно, то наличие погребения в храме игумена Мелетия Дзика стало настоящим открытием, фактом, до сих пор не известным исследователям.

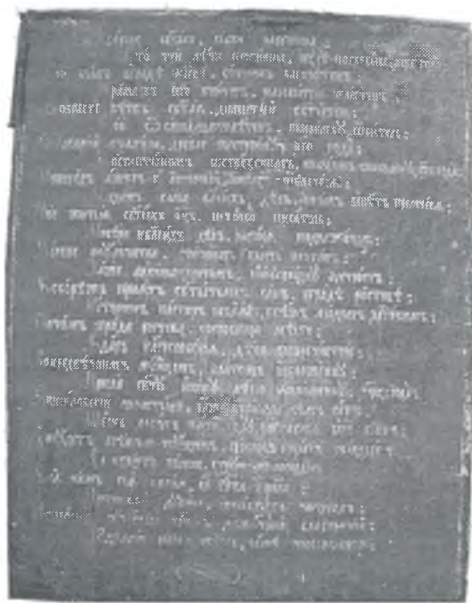
В тех же архивных документах присутствует письмо-ответ на запрос секретаря Статистического комитета. Ответ написал надзиратель кирилловских богоугодных заведений майор А.А. Карпович. Этот ответ проясняет дальнейшую судьбу памятных досок: "... в одном только углублении, а именно над могилой родителей Димитрия Ростовского был образ на меди, который в 1865 г. снят Никитой Коцеваленко, для обновления лика, но по приказанию служившего в заведении священника Иоанна Правикова, не допустившего обновить икону, она была поставлена в церкви и потом по его же распоряжению при отлитии колоколов в 1866 г. брошена в плавильную медь, служителем Василием Кравченко, о другом образе нельзя собрать сведений..."¹⁵. К большому сожалению, печальная судьба постигла памятные доски, исчезнувшие из ниш северной

¹⁵ ГАКО. Ф.804, оп. 1, д. 602, № 284.

стены. Сегодня они воспринимались бы как уникальные памятники-реликвии святого Димитрия Ростовского.

В Кирилловском храме существовали и другие реликвии, связанные с именем святителя Димитрия Ростовского. Святитель Димитрий, уже будучи митрополитом Ростовским, прислал на гроб своих родителей икону Божьей Матери Ватопедской, которая считалась фамильной в семье Туптало.

В 1765 г. кирилловскую икону вмонтировали в киот, на обратной стороне которого прикрепили доску с пояснительной надписью (Ил. 3). Эта доска была найдена в 1860 г. при разборке иконостаса на втором этаже Кирилловского храма¹⁶. Современные исследователи считали эту реликвию утерянной, но в июле 2007 г. при сверке фондовых коллекций Национального заповедника “София Киевская” её неожиданно обнаружили, найдена была и запись в Книге хранения о том, что в 1943 г. доску из Кирилловской церкви передали в фонды заповедника¹⁷.

Ил. 3. Памятная доска с надписью

Исчезнувшими считаются фамильная икона, портрет Саввы Туптало и портрет самого святителя, устроенные в своё время над могилой семьи Туптало в Кирилловской церкви. Поиски этих реликвий дали определённый результат. Согласно данным, любезно предоставленным автору этой публикации сотрудницей Национального художественного музея Украины И.В. Пархоменко, в фондовых книгах Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника есть за-

¹⁶ ГАКО. Ф. 804, оп. 1, д. 602.

¹⁷ Фонды НЗСК. КП 4, А54/1.

пись о том, что портрет Саввы Туптало (копия 1760 г., размер 42,5×31,3 см, № 39452) передан в заповедник из Кирилловской церкви в 1931 г., а икона Ватопедской Богоматери (размер 39×37 см, № 39325) передана в 1933 г. Однако сами реликвии среди указанных фондовых коллекций на данное время не найдены.

Пока не найден и портрет святителя Димитрия, который также, как и икона Ватопедской Божьей Матери, находился над могилой семьи Туптало. Описание портрета находим в документах III Археологического съезда: “При сем образе, с правой стороны, стоит и образ св. Димитрия Ростовского, простой живописи, на холсте, в полный рост, в архиерейской мантии, в белом клобуке”. Известна гравюра 1825 г., исполненная в Киево-Печерской лавре, как написано на ней “снятое с давнего портрета Его находящегося в церкви бывшего Кирилловского монастыря”, где святой изображён в полный рост, в архиерейской мантии, но не в белом клобуке, а в митре. Вряд ли автор, описывавший портрет, мог перепутать такую важную деталь; скорее всего, в Кирилловском храме были и другие портреты святителя, один из которых послужил образцом для гравюры.

Исследования продолжаются, и не исключено, что будущее готовит новые находки, которые из небытия ушедшей истории обретут новую жизнь в Кирилловской обители.

Мар'яна Нікітенко

УСПЕНСЬКИЙ СОБОР КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ В КОНТЕКСТІ ІЄРОТОПІЧНОГО БАЧЕННЯ

Семантика архітектурно-художнього образу Успенського собору — одна з маловивчених тем. Хоча дослідники тією чи іншою мірою торкалися цієї проблематики¹, в науці здебільшого приділялася увага історико-археологічному та архітектурному вивченню пам'ятки². Розкриття ж даної теми потребує поглибленого герменевтичного підходу*. Герменевтика в нашому випадку розуміється як інтерпретація образної системи та її елементів з точки зору засадничих принципів середньовічного світогляду та на підставі даних тогочасних писемних та образотворчих джерел. Методологічно наближеною для нашого дослідження

¹ Див. Напр. Лихачев Д.С. Градозащитная семантика Успенских храмов на Руси // Успенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования / Отв. ред. Э.С. Смирнова. М., 1985. С. 17–23; Мурьянов М.Ф. Золотой пояс шимона // Византия, южные славяне и Русь. Западная Европа. М., 1973. С. 187–198; Афанасьев К.Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. М., 1961. С. 72–75; 240–242; Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // Советская археология. М., 1957. № 1. С. 88–112; Шевелев И.Ш. Принцип пропорции: о формообразовании в природе, мерной трости древнего зодчего, архитектурном образе, двойном квадрате и взаимопроникающих подобиях. М., 1986. С. 127–128; 142–143; Холостенко Н.В. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962–1963 гг. // Культура и искусство Древней Руси. Сборник статей в честь проф. М.К. Каргера. М., 1967. С. 58–68.

² Сіткарьова О.В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври: До історії архітектурно-археологічних досліджень та проекту відбудови. К., 2000. 232 с.: іл.; Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках // Матеріали Міжнародної наукової конференції, 1–2 жовтня 2001 р. / Нац. Києво-Печерський іст.-культ. Заповідник. К., 2002. 232 с.

* Герменевтика — “тлумачення” (грецьк.). Мистецтво тлумачення текстів та вчення про принципи їхньої інтерпретації. Герменевтичний підхід до тлумачення всіх речей та явищ у їхньому взаємозв'язку та взаємодії був притаманний середньовічній ментальності.

працею, присвяченою символіці давньоруського храму, є робота Н.М. Нікітенко “Концепция „нового Иерусалима” в монументальном комплексе собора”, яка увійшла до монографії дослідниці “Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской”³.

Тема, що розглядається у даній статті є складовою проблеми вивчення пам'яток Давньої Русі з погляду ментальності, з огляду на іншу, відмінну від сучасної, картину світу. Розкриття теми можливе в контексті новітніх напрацювань науки, в яку запроваджено поняття *ієротопії*, що широко обговорюється у російських та західних наукових колах. Автором концепції ієротопії є відомий спеціаліст з візантійської іконографії та історії східнохристиянського мистецтва, засновник та директор Наукового центру східнохристиянської культури в Москві О. Лідов. Етимологію культурологічного поняття “ієротопія” О. Лідов будує на основі грецьких слів “ієрос” (священний) та “топос” (місце, простір). Причому *ієротопія* чи *створення сакральних просторів* розглядається як царина історичних досліджень, яка передбачає, що в основі середньовічного погляду на світобудову перебував не предмет, а простір⁴.

Для розкриття теми, порушеної в нашій роботі, слід розуміти основи середньовічного бачення сакрального простору, в основу створення якого завжди було покладено *ієрофанію* — тобто вторгнення священного, в результаті чого з навколишнього середовища виокремлюється територія, якій надаються якісно відмінні властивості.

За середньовічними уявленнями, які сягають архаїчних часів, святе місце зберігає свою святість, оскільки ієрофанія, що колись тут сталася, має перманентну природу. Таким чином, ієрофанія не просто перетворює звичайний профанний простір на сакральний — вона має силу, яка підтримує у ньому цю святість. Саме в тому місці, де сталася ієрофанія, вона повторюється, ось чому таке місце стає невичерпним джерелом енергії та святості, надаючи їх людині, яка перебуває тут, та підтримуючи її зв'язок зі священним⁵.

³ Нікітенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. К., 1999. 291 с.

⁴ Лидов А.М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси / Редактор-составитель А.М. Лидов. М., 2006. С. 15.

⁵ Элиаде М. Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения. М., 1999. С. 337–338.

Як показують численні приклади ієрофаній, людина ніколи не “обирає” місце, а тільки “відкриває” його. Тобто святе місце в той чи інший спосіб відкривається людині. Будь-яка ієрофанія перетворює місце, де вона сталася, і воно, до того просте, пусте та нічого не варте – профанне, стає священним.

Як приклад ієрофанії М. Еліаде наводить біблійний сюжет про сон патріарха Іакова, в якому праотцю з’явилася “Лествиця” з янголами, що з’єднала Небо і землю, та пролунав глас Божий, після чого Іаков створив на цьому місці вівтар⁶.

У цьому пасажі опис ієротопічного проекту починається з моменту пробудження Іакова, коли він, натхненний Божественним Одкровенням, починає створювати сакральний простір, тобто реальне просторове середовище, покликане до життя *ієрофанією*. Цей простір вміщує образ Одкровення, проте вирізняється як результат людської творчості. Саме постійна взаємодія ієрофанії (містичного) та ієротопії (справи розуму та рук людських) визначає найсуттєвіші риси створення сакральних просторів⁷.

Як показали останні дослідження, у багатьох випадках обговорення явищ візуальної культури не може здійснюватися лише в контексті позитивістського опису зовнішніх форм та аналізу богословських понять. Деякі явища можуть бути адекватно сприйняті лише на рівні образів-ідей, які О. Лідов пропонує назвати *образами-парадигмами (ідеями-парадигмами)*. При цьому образ-парадигму можна було побачити та впізнати, однак він не був принципово формалізованим і в цьому сенсі був схожим на метафору, яка втрачає зміст, коли намагаєшся її переказати чи розділити на складові елементи. Натомість для візантійців таке “нераціональне” та водночас “ієропластичне” сприйняття світу було найадекватнішим засобом осягнення його божественної суті⁸.

Проблема ієротопічного підходу полягає в тому, що його дослідницьке поле ще перебуває в процесі визначення, не розроблено також і його методи. У цій роботі ми запропонуємо нове прочитання семантики Успенського собору Києво-Печерської лаври як один з методів ієротопічних досліджень. Це слід зробити для того, щоб виявити джерело, “образ-парадигму” (“ідею-парадигму”), що визначив структурний задум храмового простору, і якому було підпорядковано абсолютно всі видимі форми.

⁶ Еліаде М. Священное и мирское / Пер. Н.К. Гарбовского. М., 1994. С. 25.

⁷ Лидов А.М. Иеротопия... С. 10.

⁸ Там же. С. 13.

Для ієротопії Великої Печерської церкви, як і для сакрального простору всього Києво-Печерського монастиря особливого змісту набула топоніміка “Святої Гори”, яка, на наше переконання, не тільки акцентувала на ролі Святої Гори Афон у заснуванні Києво-Печерської лаври, а й мала значно глибший символізм. Ця топоніміка містила розвинену систему імплікацій, побудовану на християнській образності, остання ж увібрала ще архаїчні уявлення про світобудову. Згідно з ними Священна гора, де сходяться земля та Небо, стоїть у Центрі світу. Будь-який храм, палац, священне місто чи царське житло уподібнюються до Священної гори і також стають Центром. Як вважають дослідники, назва палестинської гори Фавор походить від давньоєврейського *tabbur*, що означає “пуп”, *omphalos*⁹, адже відомо, що гору Герізім називали “пупом Землі”. За давньоєврейськими уявленнями, саме тому, що Палестина розміщується на великій висоті – майже на вершині Космічної гори, – вона залишилася над водою під час всесвітнього потопу¹⁰.

Християни центром землі вважали Голгофу, причому вона вважалася і вершиною Космічної гори, і місцем, де було створено, а потім поховано Адама. Череп Адама, закопаний біля підніжжя хреста, задля викуплення гріхів першої людини було окроплено кров'ю Спасителя.

Концептуально, що підземні споруди в знаменитих печерах Київської лаври, так звані крипти, за своєю формою є ні чим іншим, як Гробом Господнім, на що ми неодноразово звертали увагу¹¹. Отже, Голгофа – місце смерті Христа та Його Воскресіння – постає головним чинником сакрального простору Києво-Печерського монастиря. У цьому сенсі образ-парадигма “Свята Гора”, втілений в ієротопії монастиря уже на початку його історії, уподібнював Печерську обитель до Центру світу – Святої гори – Небесного Єрусалима та, водночас, Палестини земної – місця перетину Землі та Неба – місця Втілення та Воскресіння Христа. З іншого боку, цей символізм перетікав у образність Богоматері, Яка в християнській екзегезі уподібнюється одночасно до Святої гори Сіон – Небесного Єрусалима, та Лествиці Небесної, що єднає Небо та землю. Цей

⁹ Burrows E. Some Cosmological Patterns in Babylonian Religion // *The Labyrinth*. L., 1935. P.51.

¹⁰ Wensinck A. J. *The Ideas of the Western Semites concerning the Navel of the Earth*. Amsterdam, 1916. P. 15.

¹¹ Нікітенко М.М. На зорі християнського Києва / Лаврський альманах. – Вип. 10, спецвипуск 4. К., 2003. С. 72–88.

ланцюг імплікацій, що випливає з архетипного поняття “Свята гора”, читається в сакральному просторі Києво-Печерського монастиря взагалі та у кожному його священному об’єкті окремо. Значить, ієротопія Києво-Печерського монастиря, тобто створення його сакрального простору, мислилася сакральною дією, що уподібнювалася до “восхожденія горе”, досягнення вершини Святої гори – Небесного Єрусалима та, водночас, – рухом до сакрального Центру – Раю. Створення сакрального простору монастиря, як і Великої Печерської церкви зокрема, уподібнювалося до складного та важкого шляху від профанного до священного, від мінливого та ілюзорного – до реального та вічного, від смерті – до життя, від людини – до Бога.

Розповідь про створення Великої Печерської церкви дійшла до нас у двох основних версіях: у житті преп. Феодосія Печерського (початок XII ст.)¹² та в “Слові про створення Печерської церкви”¹³, написаному Володимирсько-Суздальським єпископом Симоном у 20-х рр. XIII ст. Обидва твори увійшли до складу Києво-Печерського патерика – видатної пам’ятки вітчизняної книжності, створеної в XIII ст.

У “Слові про створення Печерської церкви” розповідається про явлення Успенського собору “на воздусі”, тобто в Небі, ще до його заснування. Двічі в такий спосіб храм являвся варягу Шимону¹⁴. Втретє явлення Успенського собору сталося у константинопольському храмовому комплексі – Влахернах, коли Пресвята Богородиця показала грекам-будівничим на небі храм, у якому Вона воліє перебувати на Русі. Тоді Пресвята Діва вручила грецьким майстрам Свою ікону та мощі 7 мучеників, які мали бути покладені в підвалини Великої Печерської церкви¹⁵. Вчетверте храм побачили “на висоті” грецькі іконописці, які плвли Дніпром до Києва для того, аби розписати Успенський собор¹⁶. Як бачимо, за патериковим Сказанням, будівництву храму передувала Богородична ієрофанія.

За Києво-Печерським Сказанням, Одкровення про місце майбутнього Богородичного храму переливається в ідею Втілення на цьому місці Христа. Патериковий сюжет про створення підвалин

¹² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. К., 1991. С. 63–70.

¹³ Там само. С. 1–15.

¹⁴ Там само. С. 3.

¹⁵ Там само. С. 6.

¹⁶ Там само. С.10.

Великої Печерської церкви перегукується з біблійним сказанням про “Руно Орошене”, яке в християнській традиції є прообразом Богоматері та Боговтілення. Так, коли грецькі майстри прийшли до Києва і запитали у преп. Антонія про територію, де має бути зведено церкву, то Антоній відповів, що Господь явить їм це місце після триденних молитов. Під час нічної молитви йому явився Господь, і Антоній попросив Його: “Хай буде по усій землі роса, а на місці, де звелиш освятити храм, хай буде суша”. Після того як це сталося, преп. Антоній звернувся до Господа з проханням повторити чудо, але переінакшивши його: “Хай буде по всій землі суша, а на місці святому – роса”. У третій день, вимірявши місце храму золотим поясом варяга Шимона, Антоній попросив Бога підтвердити свою волю вогнем. І тоді впав вогонь з неба і випалив дерева й кущі, і висушив росу, створивши долину “яка подібна до рову”, себто поглиблення для підвалин храму¹⁷.

За житієм преп. Феодосія Печерського, місце зведення храму також було освячене Самим Богом. Згідно з житієм, “територію” для будівництва майбутнього храму вказав полум'яний стовп, який дугою відходив від бані Богородичного храму Ветхого монастиря, який мав Успенську присвяту¹⁸, на місце створення Великої Печерської церкви¹⁹. У житті наголошується особлива святість образного для будівництва храму місця – воно називається “домом Божим” та порівнюється з “Вратами Небесними” – місцем явлення патріарху Іакову “Небесної Лествиці”. Цей пасаж укладач житія преп. Феодосія Печерського запозичив з житія св. Савви Освяченого, в якому йдеться про “столп огнен до небеси”, що вказав Савві священне місце – печеру, з якої пізніше розвинулася знаменита лавра²⁰. Головний храм святого Савви присвячувався Успінню Богоматері²¹, а сам Савва – засновник багатьох лавр і кіновій – став одним з прообразів преп. Феодосія Печерського. Прикметно, що

¹⁷ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. К., 1991. С. 7–8.

¹⁸ Логічне припущення про Успенську присвяту храму Ветхого Печерського монастиря зробив А.М. Пентковський. Учений навів слова житія преп. Феодосія про оновлення церкви на свято Успіння, зауваживши, що чин оновлення храму є згадуванням його освячення (Пентковський А.М. Типикон патріарха Алексія Студита в Византиї и на Руси. М., 2001. С. 171).

¹⁹ Абрамович Д.І. Вказ. пр. С. 64.

²⁰ Палестинский патерик. Житие преподобного Саввы Освященного. Переиздание. М., 1996. С. 189

²¹ Там же. С. 202.

преп. Феодосія Печерського в його житті прообразують не тільки знамениті кіновіархи та засновники лавр, а й “стовпи” анахоретства. Зокрема, преп. Феодосій порівнюється зі святим Антонієм Великим. Отже, автор житія представив його “батьком чернецтва” взагалі, на це натякає і порівняння Феодосія з патріархом Авраамом, який згідно з давньою чернечею традицією вважається “батьком чернецтва”²².

Отже, в обох творах – у житті преп. Феодосія, і в патериковому Сказанні – історія створення Великої Печерської церкви від початку до кінця пов’язується з Богоматір’ю, Яка мислиться водночас “Руном орошеним”, “Лествицею небесною”, “Вогняним стовпом” та “Вратами Небесними”. Ці символи Богоматері фігурують у службах Богородичних свят і найбільше – у богослужінні свята Успіння. Наприклад, у першій паремії свята наводиться пасаж з книги Буття про бачення патріархом Іаковом “Небесної Лествиці”, а в другій паремії – слова пророка Єзекиїля про бачення ним “зачинених східних дверей храму”, що асоціюється з вратами Небесного Єрусалима²³. У читаннях на службу Успіння Богоматері, зокрема в “Слові” св. Андрія Критського, також є вся названа Богородична символіка, до того ж тут Пресвята Діва асоціюється з “Нерушимою державою” (образом, іконографічним вираженням якого є Богоматір Оранта, що була зображена у консі центральної апсиди Успенського собору), а також з Небесним Єрусалимом та зі Святою Горюю Сіон²⁴.

Таким чином, Богородична образність, подана в Сказанні у контексті створення сакрального простору Великої Печерської церкви, дає змогу сприймати цей храм як місце перебування Богоматері та Втілення Христа.

Акцент на догматі Боговтілення в сакральному просторі Києво-Печерської лаври було інспіровано впровадженням в ієротопію раннього монастиря образу-парадигми Святої Гори Сіон (Богоматері), Яка мислиться як Церква або простір перебування Бога – Небесний Єрусалим (Рай). У науці відзначено, що простір між небом та землею (повітря) за християнською традицією є стихією Богоматері²⁵. Отже, образ Великої Печерської церкви, яка з’являла-

²² Лурье В.М. Призвание Авраама. Идея монашества и ее воплощение в Египте. СПб., 2000. 243 с.

²³ Скабалланович М. Успение Богородицы. К., 2003. С. 37.

²⁴ Там же. С. 90–103.

²⁵ Лихачев Д.С. Указ. соч. С. 18.

ся в повітрі (“на воздухі”), є прозорою алюзією Небесного Єрусалима, що згідно з Одкровенням сходить з Неба (Об. 21:2). Явлення Успенського храму “на воздухі” стверджувало, передусім, просторовий сенс його задуму. Тобто храм осягався не як предмет чи об’єкт, а як “божественний” простір Небесного Єрусалима – Богородиці – Святої Гори Сіон.

Не випадково, що храм з’являвся споглядачам 4 рази. За середньовічною символікою, число “4” означає матеріальний світ, людські, зовнішні, природні форми. Це число пов’язане зі стихіями та сторонами світу, воно також задає параметри діяльності людини, яка опановує світ завдяки чотиричастинним структурам. Число “4” символізує прагнення закріпити матерію у тверді рамки форми. На нашу думку, чотириразове явлення Великої Печерської церкви означає втілення трансцендентних характеристик “Божественного” простору в образі земного храму.

У Сказанні про створення Великої Печерської церкви особливого значення надається вимірам храму, в основу яких було покладено золотий пояс варяга Шимона. Цей пояс разом із золотим вінцем Спасителя Шимон зняв з Розп’яття у себе на батьківщині – у Скандинавії, перед тим, як вигнаний звідти в результаті міжусобиць прийшов до Києва.

Під час Божественного Одкровення Шимону явився образ храму та було дано його розміри: “и якоже видихом величеством и высотой, размерив поясом тем златым, 20 в ширину и 30 в длину, а 30 в высоту, стены с верхом 50”²⁶.

У науковій літературі визначенню довжини легендарного пояса, що став “сакральною мірою” Успенського собору, присвячено праці кількох дослідників. Загалом, можна виділити дві точки зору. Перша належить К.Н. Афанасьєву і ґрунтується на зовнішніх габаритних розмірах Успенського собору. В розрахунках К.Н. Афанасьєв використав довоєнні креслення плану храму, виконані І.В. Моргілевським. Згідно з цими розрахунками, ширина храму дорівнювала 23,6 м чи 80 римським футам, а довжина – 35,5 м чи 120 римським футам, за довжини фута – 29,5 см. Виходячи з цього, довжина пояса Шимона мала дорівнювати 118 см чи 4 римським футам²⁷.

²⁶ Абрамович Д.І. Вказ. пр. С. 3.

²⁷ Афанасьєв К.Н. Указ. соч. С. 196.

Інша гіпотеза, що належить М.В. Холостенку, базується на внутрішніх розмірах храму (ширина – 21,6 м; довжина – 32,9 м), отже, передбачає дещо меншу довжину пояса – 108 см. Причому така довжина, на думку вченого, є не грецькою, а місцевою мірою – половиною давньоруської “косої сажени”, яка дорівнювала 216 см²⁸.

На думку І.Ш. Шевельова, Успенський собор Києво-Печерської лаври будувався за допомогою “парних мір”. Причому вчений мав на увазі саме внутрішні параметри будови. За його підрахунками, ширина храму по внутрішніх стінах дорівнювала 20 “напівсаженням” (за довжини “сажени” 214,8 см); висота споруди “з верхом”, включаючи стіну барабана, дорівнювала 50 ліктям (за довжини “ліктя” 53,7 см); довжина Успенського собору була 30,5 “напівсаженей” (за довжини “сажени” 214 см)²⁹.

Наведені міркування дослідників добре ілюструють позитивістський підхід до пам’ятки сакрального мистецтва, в якому суто практичний елемент стає головним чинником створення архітектурно-художньої образності храму, а математичні розрахунки або підтверджують або заперечують правдивість патерикового Сказання.

Дещо під іншим кутом зору розглянув проблему одиниці вимірів Успенського собору Києво-Печерської лаври М.В. Мур’янов. Підтримавши припущення К.Н. Афанасьєва про чотирифутову довжину пояса, покладеного в основу Великої Печерської церкви, дослідник зробив дуже цікаві спостереження, які не лише базуються на простих обчисленнях, а й розкривають символіку легендарного пояса. Нагадаємо, що за Києво-Печерським сказанням, золотий пояс варяг Шимон зняв з Розп’яття Христа. Вивчивши іконографічні типи Розп’ять, М.Ф. Мур’янов звернув увагу на те, що аналогія поясу Шимона є на знаменитій святині собору св. Мартина в італійському місті Лукка. На цьому типі Розп’яття (його ще називають “Volto Santo” чи “Святий Лик”), Ісуса Христа зображали не оголеним, а одягненим у хітон та підперезаним. Причому пояс мав форму довгого шнура чи мотузки. Символіка “Volto Santo” щонайтісніше пов’язана з апокаліптичним образом Христа-Тріумфатора, оскільки в Одкровенні Іоанна Богослова читаємо: “І, оглянувшись, я побачив сім світильників золотих; а посеред семи світильників По-

²⁸ Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. К., 1975. С. 145.

²⁹ Шевелев І.Ш. Указ. соч. С. 134.

дібного до Людського Сина, одягненого в довгу одягу і підперезаного по грудях **золотим поясом**" (Об. 1:12–13).

Оскільки тип Розп'яття "Volto Santo" був поширеним за середньовіччя у Західній Європі і, зокрема – на батьківщині Шимона – у Скандинавії, М.Ф. Мур'янов навів трактування цього місця Апокаліпсиса Отцями Західної Церкви. Згідно з ними "два сосіці" Спасителя є символами двох Завітів, а золотий пояс Христа символізує всіх святих, що з вірою та любов'ю приходять до Господа та Його Завітів. Оскільки до складу Нового Завіту входить чотири Євангелія, М.Ф. Мур'янов зробив висновок про те, що золотий пояс Шимона був завдовжки саме чотири римських фута³⁰. З огляду на те, що храми, за давньою традицією, вимірювали шнуром чи мотузкою, можливо, так само і легендарний пояс Шимона, використали як "мірило" Успенського храму. Саме такий вигляд має пояс Христа на Розп'ятті "Volto Santo".

Для нашого дослідження важливо, що М.Ф. Мур'янов звернув увагу на сакралізацію Києво-Печерською легендою не лише золотого пояса як речі і не тільки фута як одиниці виміру, а й самого числа "4".

Вважаємо, що версія про сакральну міру Успенського собору, що дорівнювала 4 футах, є більш переконливою. Останні дослідження символіки архітектурної композиції давньоруських храмів доводять, що вона читалася з урахуванням саме зовнішніх (які вміщують увесь сакральний простір разом зі стінами), а не внутрішніх параметрів споруди, причому ці параметри виражалися не в давньоруських "саженях", а у візантійських футах. Візантійські храми, які збереглися, свідчать, що будівничі використовували стандартну систему мір довжини. Головні розміри зазвичай виводилися з прольоту склепіння чи бані. Висхідною мірою був фут, що дорівнював близько 31,5 см. Фут поділявся на 16 дактилів. Хоча для постюстиніанівських часів таку довжину фута вважають стійкою, його розмір міг децю змінюватися. Цікаво, що не завжди розмір бані співвідносився з усіма параметрами будівлі, а розмір сторони підбаневого квадрата не завжди був "модулем" для всього храму. Наприклад, висхідним розміром храму Христа Пантократора в Константинополі була його зовнішня довжина – приблизно 31 м, включаючи центральну апсиду – тобто майже 100 візантійських футів, що могло співвідноситися з зовнішнім діаметром підбаневого квадрату,

³⁰ Мур'янов М.Ф. Указ. соч. С. 187–198.

який становив близько 10 м, тобто 33 візантійських фути — приблизно третину загальної довжини³¹. Отже, цілком можливо уявляється думка К.Н. Афанасьєва про те, що для Успенського собору Києво-Печерської лаври сторона підбаневого квадрата також не була “модулем”. Вчений високо поцінував правдивість патерикового Сказання, адже вважав, що, на відміну від інших відомих храмів Давньої Русі, висхідними розмірами Успенського собору були зовнішні параметри довжини та ширини, дані йому за Києво-Печерським переказом³².

Вперше в історії досліджень семантики Успенського собору звернемо увагу на глибокий сакральний зміст числової символіки, втіленої в головних параметрах храму. При цьому важливо врахувати тенденцію середньовічної свідомості до сакралізації чисел. Уявлення про священні властивості числа виникає ще в глибоку давнину. В завершеній формі містико-філософське вчення про число та числові співвідношення було розроблено піфагорійцями. У їхніх космологічних побудовах число було центральним поняттям і, наділене онтологічним, гносеологічним та естетичним значенням, таумачилося як синтез обмеженого та безмежного, як Божественне начало у світі, принцип усього, що існує, і самої людської душі. Звідси — віра в таємничий, містичний зміст числа і пов'язана з цією вірою символіка чисел, з яких найбільш священними вважалися “1” та “10”. Всі похідні від них числа сприймалися такими, що вміщують Божественну досконалість. У цьому сенсі особливого значення набувало число “100” — тобто “10” помножене на себе, яке символізувало найбільшу довершеність. Прикметно, що саме числу “4” піфагорійці відводили провідну роль в утворенні Божественної десятки. Наприклад, Секст Емпірик так викладає вчення про число “десять”. “Четверицею у них (піфагорійців. — М.Н.) називається число десять, яке є сумою всіх перших чотирьох чисел, тому що один та два, та три, та чотири є десять. Це число є найбільш довершеним, тому що, приходячи до нього, ми знову повертаємося до одиниці й починаємо рахунок спочатку...”³³.

Системи священних чисел, які склалися у давньогрецькій, давньоєврейській та інших давніх культурах, було частково засвоєно,

³¹ Оустерхаут Р. Византийские строители / Пер: Л.А. Беляев; редакція и комментарии: Л.А. Беляев, Г.Ю. Ивакин. К.:М., 2005. С. 89–90.

³² Афанасьев К.Н. Указ. соч. С. 250.

³³ Лихачев Д.С. Указ. соч. С. 22–23.

частково переосмислено і, в цілому, вони набули нового містико-символічного змісту у вченні християн. Визначальною властивістю менталітету християнського середньовіччя була загальність дії законів символічного мислення, підкорення усіх важливих з погляду культу явищ математичній спекулятивній логіці. У мистецтві форм та ліній в архітектурі та живопису математичний символізм християнського богослів'я не міг не проявитися найбільше. Вже ранньовізантійські письменники вбачали можливість трактувати кількісні параметри конструктивної основи храму (стовпи-опори, вікна, портали, бані) як такі, що мають символічні відповідності в основах християнської історії та онтології.

Для нашого дослідження особливо важливо зазначити, що за більш давньою традицією, середньовічна числова метафізика спиралася на принцип містичної тотожності будь-якого багатозначного числа сумі цифрових знаків, які його складають. У числових символічних системах середньовіччя знак "0" часто не враховувався, оскільки не відповідав жодній букві грецького та слов'янського алфавіту³⁴. Наприклад, число "50" вважалось тотожним "5", "70" – "7", "80" – "8", "100" – Божественній одиниці, як це видно з сакрального стофутового розміру, закладеного в конструкції храмів.

На думку Н.М. Нікітенко, в композиції Софії Київської священний стофутовий розмір читається з урахуванням товщини стін будови. Довжина – від стіни головного вівтаря до давнього західного порогу, ширина – від північної до південної стіни п'ятинавового об'єму та висота – від рівня давньої підлоги до zenіту бані Софії Київської складає 94 фути. Якщо врахувати товщину стін з виносом лопаток на 6 футів, то виявиться, що розміри головних величин храму дорівнюють 31 метру, чи сакральним 100 футам³⁵.

Гіпотезу Н.М. Нікітенко про те, що через символіку числа "100" храм Святої Софії ототожнювався з Небесним Єрусалимом³⁶, може бути підсилено інформацією про Небесний Єрусалим з Книги пророка Єзекіїля. Згідно з пророцтвом, у вимірах Небесного Єрусалима число "100" набуває змісту загальних зовнішніх вимірів позаземного міста (Єз. 40:47; 41:13–14).

На думку Н.М. Нікітенко, якщо в загальних образних параметрах Софії Київської читається вселенське число "100", то в плано-

³⁴ Кириллин М.В. Символика чисел в древнерусских сказаниях XVI в. // Естественнонаучные представления Древней Руси. М., 1988. С. 80.

³⁵ Нікітенко Н.Н. Указ. соч. С. 192.

³⁶ Там же. С. 192.

вій структурі храму як сакральний модуль “закодовано” число Небесного Єрусалима – “12”. Воно читається в основних розмірах храму – це 12 футів чи 3,75 м. Розміри 12 на 12 футів має більшість просторових членувань, з яких складається планова структура собору. 12 футам дорівнює внутрішній радіус центральної апсиди, близькими до цього значення є діаметри барабанів малих бань. 12 футів покладено в основу конструктивної системи перекриттів будови³⁷. Отже, сакральним модулем Софійського собору є саме 12 грецьких футів.

У цьому зв'язку цікаво відзначити думку архітектора Ю.Г. Лосицького, який вважає, що проектування і будівництво Софійського, Успенського та Михайлівського соборів Давнього Києва могло бути виконано за допомогою модуля без застосування масштабних креслень. При цьому було задано не внутрішні, а зовнішні параметри храму. Для побудови контурів плану споруди були потрібні два види розмірів – повздовжній та поперечний, які включають товщину стін і прогони нав та галерей. Суть такого методу будівництва полягала в тому, щоб звести всі потрібні пропорції і співвідношення до простих, абстрагованих від реальних розмірів чисельних відношень, які потім за допомогою того чи іншого модуля можна легко перетворити у потрібні розміри³⁸.

За підрахунками Ю.Г. Лосицького, архітектурний модуль Софії Київської – 124,5 см – був спільним дільником для основних розмірів собору, наближався до товщини його стін та дорівнював майже 4 грецьким футам³⁹. Зважаючи на те, що візантійське зодчество було дуже гнучким щодо врахування символіки храму, можемо припустити, що числу “4”, так само, як і числу “12”, у задумі Софійського собору надавалося не тільки суто архітектурного, а й сакрального значення. Відомо, що Софійський собор, присвячений Премудрості Божій, ототожнювався з храмом Соломона. Не випадково митрополит Іларіон у своєму “Слові” зіставляє св. Софію з Єрусалимським храмом – осердям святого міста, який своєю чергою сприймався як символ Небесного Єрусалима⁴⁰. У давньорусь-

³⁷ Никитенко Н.Н. Указ. соч. С. 191.

³⁸ Лосицький Ю.Г. Про метод проектування Софійського собору в Києві // Проблеми та досвід вивчення, захисту, збереження і використання архітектурної спадщини. Матеріали I науково-практичної конференції “Софійські читання”. К., 2003. С. 132–135.

³⁹ Там само. С. 135.

⁴⁰ Молдован А.М. Слово о законе и благодати Илариона. К., 1984. С. 97.

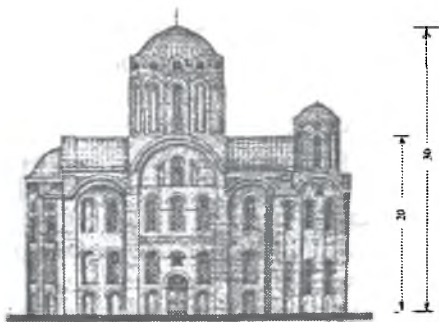
кому “Сказанні про Соломона та Кітовраса” (XIII ст.), де йдеться про будівництво Єрусалимського храму, розповідається про містичного звіра Кітовраса (кентавра), який був приведений до царя, і “умеря пруты 4 лакоть и вышел пред царя поклонился. И поверже пруты пред царя молча”⁴¹. Отже, згідно зі “Сказанням”, в основу побудови Єрусалимського храму також було покладено число “4”, і цьому числу надавалося сакрального значення.

Так могли сприйматися і виміри Великої Печерської церкви. Враховуючи сказане, вважаємо, що, за середньовічними уявленнями, у видінні варягу Шимону від Бога було надано вичерпну інформацію про створення Великої Печерської церкви як сакрального простору Богоматері – Святої Гори – Небесного Єрусалима. Церква водночас осягалася і як особливе місце присутності Богоматері і Вона Сама (її простір). Виміри храму сприймалися як сакральні величини Божественного проекту. Вони уявлялися не “зовнішніми” і не “внутрішніми”, а універсальними параметрами цього священного простору.

У “Слові” про створення Великої Печерської церкви повідомляється про висоту храму, яка має дорівнювати 30, а “стіни з верхом” – 50 поясам Шимона. Ця інформація викликала наукову дискусію. Б.О. Рыбаков, наприклад, вважав, що в Сказанні описано частину периметра західного фасаду, яка визначала головні розміри будівлі: висоту двох стін до закомар та ширину фасаду⁴².

М.В. Холостенко дотримувався іншого, як нам здається, більш переконливого погляду. Вчений вважав, що висота собору, що дорівнювала 50 поясам, означала зовнішню висоту фасаду (за віссю центральної нави чи нави трансепта) з додаванням усієї висоти будівлі⁴³. (Іл. 1)

Оскільки нас цікавить саме символічний аспект вимі-

Іл. 1. Параметри висоти Успенського собору, виражені в поясах Шимона, за Н.В. Холостенком

⁴¹ Шевелев И.Ш. Указ. соч. С. 124.

⁴² Рыбаков Б.А. Указ. соч. С. 84.

⁴³ Холостенко Н.В. Исследование руин Успенского собора... С. 62.

рів Великої Печерської церкви, ми виходили з того, що, згідно зі Сказанням, у параметрах храму читаються обидва числа: “30” та “50”. Далі ми побачимо, що обидва вони відіграють важливу роль у трактуванні символічного образу Успенського собору. Запропоноване нами різне “прочитання” числової символіки Успенського собору, можливе з огляду на середньовічне світобачення, яке динамічну складову уявляло як принципову характеристику ієротопічних проектів. Саме перформативність, драматична мінливість, відсутність жорсткої фіксації образу формували живе, духовно насичене середовище⁴⁴.

Один і той самий сакральний простір, що створюється завдяки руху та перебуває в русі, міг “являти” різні образи як багатоманітні “вияви” його провідної ідеї – парадигми. Як показала Н.М. Нікітенко, так само з “різних позицій” сприймалася купольна композиція Софійського собору. В процесі “підсумовування різних точок огляду” створювався цілісний образ Софії⁴⁵. Цей процес, вочевидь, мислився як рух, завдяки якому храм являвся споглядачеві в різних образах.

Явище сакрального простору, який перебуває в русі, було одним з предметів богослов'я, воно мало свою артикульовану систему понять, до яких входило поняття “хора”. Вивчаючи зміст останнього, дослідники дійшли висновку, що поняття “хора” відображає тип руху, який приводить до “утворення простору для”, “розчищення шляху для”. Окрім того, етимологічна спорідненість між грецькими словами, що означають простір (*chóra, chóros*) та рух по колу у танці (*chóros*) наводять на висновок про те, що створення сакрального простору ототожнювалось з рухом по колу (зокрема і з літургійним рухом). За допомогою космології та містичного богослов'я, відображених у візантійських екфрасисах VI–XII ст., дослідники реконструюють візантійське бачення церкви як моделі Всесвіту, становлення якого відбувається в русі⁴⁶.

Цікаво зазначити, що сам зміст свята Успіння, на честь якого збудована Велика Печерська церква, розкривається як рух від землі на Небо – вознесіння Пресвятої Діви на небо, перехід Ї у вічність.

⁴⁴ Лидов А.М. Иеротопия... С. 20.

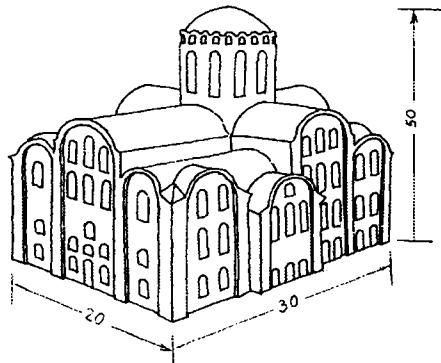
⁴⁵ Никитенко Н.Н. Указ соч. С. 188.

⁴⁶ Николетта Исар. Хорография (*chora, choros*) – перформативный принцип создания сакрального пространства в Византии // Иеротопия. Создание сакральных пространств... С. 82–85.

Ця думка пронизує як богослужбовий канон, так і святоотецькі читання на Успенське свято. Так, у Слові св. Андрія Критського, який порівнює Богоматір зі станом Божим, читаємо: “Отошел стан Божий от шатров кидарских к невещественным скиниям! Поднялось наддверие небесных врат, дабы принять в небесное царство в царском величии Пренебесную Дверь Божию. В белом одеянии примите Ее, ангелы; хвалите небеса; славьте, земнородные, и восклицайте: град Бога, царя Великого! Скажи, земля; возвести славу Девы, чудеса погребения, как Она перенесена, дабы был в чести пустой гроб. Собери, Иудея, сынов твоих, проповедай произшедшую от Иуды Царицу. Дерзай, не бойся; празднуй праздники Твои, Иерусалим; воспевай Давидски, ясно скажи: “во исходе Израилеве от Египта”⁴⁷.

В контексті Сказання про будівництво Великої Печерської церкви, створення сакрального простору храму також відбувається в русі, яким, вочевидь, мислиться дія розбивки плану та вимірювання параметрів майбутньої Великої церкви. Услід за Б.В. Раушенбахом, Д.С. Лихачов звернув увагу на те, що в процесі складання головних параметрів Успенського собору читається сакральне число “100”. І справді, його довжини (30 поясів) та висоти (50 поясів), отримуємо “100”⁴⁸ – число Небесного Єрусалима (іл. 2).

Ми помітили, що в переказі про будівництво Успенського собору подано певний порядок відліку, який може означати вектор сакрального руху. За давньою традицією, що походить з Візантії, літургійний рух відбувається проти годинникової стрілки. Такий напрямок має рух у вівтарі, рух під час обходження купелі (в обряді хрещення), аналоя (в обряді вінчання)

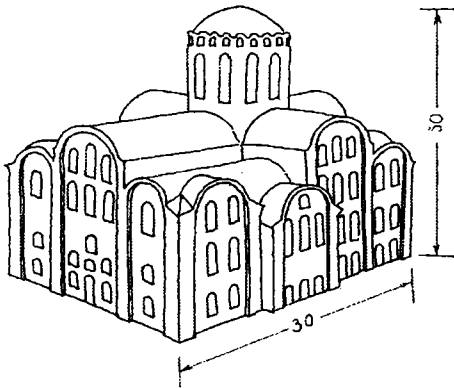
Іл. 2. Параметри ширини, довжини та висоти Успенського собору, сума яких дорівнює 100 поясам Шимона

⁴⁷ Скабалланович М. Указ. соч. С. 95.

⁴⁸ Лихачев Д.С. Указ. соч. С. 22..

чи самого храму (під час хресного ходу чи освячення церкви, а також під час поховання Плащаниці)⁴⁹.

Прикметно, що в Києво-Печерському Сказанні про створення Великої Печерської церкви спочатку вказано розміри ширини собору (як вважаємо, таким чином передано рух проти годинникової стрілки з півночі на південь уздовж західного фасаду), потім його довжини (рух із заходу на схід уздовж південного фасаду), і, нарешті, — висоти (рух від підлоги до zenіту купола, що, вочевидь втілює ідею переходу душі в Небесний Єрусалим). Сам же Небесний Єрусалим означає “кінцевий пункт” цього руху, уособлюваний числом “100”. Число “100”, явлене у священних вимірах Успенського собору, може означати і кульмінаційний момент свята Успіння — вознесіння Богоматері до Небесного Єрусалима, та одночасно, найважливіший момент літургії — перетворення хліба та вина на Тіло та Кров Христові під час епikleзи, що сприймається як Боговтілення. Тому число “100” уособлює і вівтар храму як місце, де здійснюється це велике Таїнство. Отже, число “100” є найдосконалішим (з погляду середньовічної ментальності) виявом взаємопроникнення тем Успіння Богоматері та Втілення Христа, взятих у богослужінні свята, на честь якого збудовано Велику Печерську церкву.

Іл. 3. Параметри довжини та висоти Успенського собору, сума яких дорівнює 80 поясам Шимона

Ми помітили, що окрім вселенського числа “100” у вимірах Великої Печерської церкви читаються й інші числа, які розкривають символіку цього храму як Небесного Єрусалима. Літургійний рух з заходу на схід прообразує рух земної історії до її апогею. Цей рух мислиться як такий, що йде знизу вгору — від гіршого до кращого, адже у сприйнятті середньовічної людини сторони світу мали різне ціннісне значення. Південь вважався кращим за північ,

⁴⁹ Успенский Б.А. “Хождение посолонь” и структура сакрального пространства в Московской Руси // Иеротопия. Создание сакральных пространств... С. 534–555.

а схід навіть протиставлявся заходу, як рай – пекло. Рухаючись, згідно з “моральною системою координат” уздовж бічного фасаду Успенського собору (з заходу на схід) до його бані (“з землі на Небо”), складемо показники довжини собору (30 поясів) та його висоти “з верхом” (тобто, як можна розуміти, “усю висоту” – 50 поясів). Отримаємо “80” чи “8” (іл. 3).

У християнській традиції число “8” пов’язується з Воскресінням та є символом хрещення. Святі отці надавали цьому числу особливого символічного значення – це життя “майбутньої доби”, нескінченний день восьмий у безперервному Богосплкуванні, це день, освітлений славою Божою, світильником якого є Агнець (Христос) (Об. 21;23). “Восемь, как семь плюс единица, есть преизобилующая полнота” – пише єпископ Кассіан⁵⁰. Оскільки числу “8” надавалося особливого есхатологічного значення, то день самої неділі, що мислився днем восьмим та одночасно – днем першим “майбутньої доби”, став днем Євхаристії у перших християн. Звіди у ранній християнській Церкві в межах Таїнства Хрещення склалися “обряди восьмого дня”, які здійснювалися в наступну після Великодня неділю, тобто на восьмий день: з тих, хто прийняв хрещення, змивали святе миро та постригали їм волосся – на знак наданого їм свідоцтва про Царство Боже⁵¹.

Натомість середньовічна Церква дотримувалася інших хрещальних правил. У Давній Русі, наприклад, немовлятам давали імена до хрещення, а сам чин наречення імені здійснювався на 8 день після народження. Про це пише Нестор Літописець у Житті преп. Феодосія Печерського⁵² та Єфрем у Житті преп. Авраамія Смоленського⁵³, а пізніше розмірковує архієпископ Солунський Симеон (пом. У 1430 р.): “В іудеїв на восьмий день здійснювалося обрізання, а тепер ми, вірні, у той самий день отримуємо ім’я, відповідно до того, що восьмий день знаменує оновлення... Ім’я отримує немовля у восьмий день, як Спаситель, названий спасительним ім’ям Ісус”⁵⁴. За вісім днів до Хрещення над тими, хто збирався

⁵⁰ Кассиан. Еп. Христос и первое христианское поколение. Париж, М., 1996. С. 143.

⁵¹ Шмеман А. Водой и Духом: О Таинстве Крещения. М., 1993. С. 159–170.

⁵² Абрамович Д.І. Вказ. пр. С. 22.

⁵³ Цит. за Дмитриевский А.А. Богослужение в русской Церкви в XVI веке. Ч. 1: Службы круга седмичного и годичного и чинопоследования таинств. Историко-археологическое исследование. Казань, 1884. С. 251.

⁵⁴ Дмитриевский А.А. Богослужение в Русской Церкви в первые пять веков // Православный собеседник, 1882, июль-август. С. 358.

прийняти таїнство (якщо вони були дорослими), читалися так звані оглашальні молитви⁵⁶, а на восьмий день після хрещення також молитовно здійснювався обряд “звільнення новохрещеного”: з нього знімали білий одяг та куколь, витирали миро та омивали місця, помазані миром⁵⁶. Вказані правила, між іншим, пояснювалися в знаменитому “Вопрошании” Кирика Новгородця 1136 р.⁵⁷

Особливого містичного значення числу “8” надавали і Сивіліні книги*. У давніх християн особливо подіювалося пророцтво язичницької провидиці Сивілли Кумейської, яка, розмірковуючи над ім'ям майбутнього Спасителя, стверджувала, що “ім'я Його має чотири голосні та дві приголосні... загальна їхня кількість: вісім одиниць, стільки ж десятків та вісім сот – будуть означати ім'я Його невірющим”. Це пророцтво справдилося в написанні імені “Ісус”, адже гематрія цього імені, написаного грецькою, складає число “888” – символ найближчого прилучення до Божественного життя⁵⁹. Ось чому відомий англосаксонський учений-богослов Беда Високоповажний (VIII ст.), немовби розвиваючи думку античної пророковиці, писав буквально ось що: “У найсвятішому імені Ісуса не тільки етимологія, а й загальне число, яке міститься в його буквах, показує тайни вічного нашого спасіння”. Тому що шістьма буквами у греків пишеться ім'я “Ісус”, яких числа суть такі: 10 та 8 та 200 та 70 та 400 та 200, що разом складають 888, це число, без сумніву висловлює думку про воскресіння. Тому що восьме число у Святому Писанні відповідає славі воскресіння, тому що Господь воскрес на восьмий день, тобто після сьомого суботнього. І ми самі після шести

⁵⁵ Дмитриевский А.А. Богослужение в Русской Церкви в первые пять веков // Православный собеседник, 1882, июль-август. С. 371–374.

⁵⁶ Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. Т. 1: Период первый, Киевский или Домонгольский. втор. пол. тома. М., 1997. С. 426–429. Репринт.

⁵⁷ Невоструев К.И. Слово св. Ипполита об антихристе в славянском переводе по списку XII века. С исследованием о Слове и о другой мнимой беседе Ипполита о том же, с примеч. И прилож. М., 1868. С. 150.

* **СИВАЛІНІ КНИГИ** [libri sibyllini] – культові тексти давнього Риму, збірки висловів, які приписувалися давнім богонатхненним пророчицям – сивіллам. Найдавніший текст Сивіліних книг згорів у 83 р. до н. е. під час пожежі в Капітолійському храмі. Знову складений текст було переглянуто за імператора Августа у 12 р. н. е. У 405 р. н. е. Сивіліні книги було спалено. Величний образ сивілли, створений Вергілієм у VI пісні “Енеїди”, численні згадки про Сивіліні книги у римських письменників (Тит Лівій, Варрон) і, особливо, посилання на них у християнських апологетів (Лактанцій) сприяли збереженню передання про сивілл та Сивіліні книги в літературі християнського середньовіччя.

⁵⁸ Кассиан. Еп. Указ. соч. С. 348.

віків світу та після сьомого (віку) спокою душ, який вони мають тепер в іншому житті, можливо, повстанемо у восьмому періоді”⁵⁹.

Число “8” як сакральне число-символ Воскресіння, що нагадує про час явлення Небесного Єрусалима, виразно читається в пам’ятках християнського монументального мистецтва, наприклад у мозаїках ротонди св. Георгія в Салоніках (V ст.). У бані ротонди представлено грандіозну картину Страшного суду. Композиція містить три реєстри – пояси, в яких зображено явлення на землі Царства Небесного. У нижньому реєстрі цієї мозаїчної декорації представлено 8 композицій, символіку яких уже перші дослідники пам’ятки пов’язали з темою Небесного Єрусалима, який сходить з небес. При цьому в інтер’єрі ротонди 8 архітектурних композицій створюють замкнене коло – фриз, що може бути осмислений як своєрідна стіна, яка оточує внутрішній простір Церкви – зримого втілення Небесного Єрусалима⁶⁰.

На думку Н.М. Нікітенко, символіка числа “8” втілена у купольній композиції Софії Київської. Так, над центральною частиною собору височить головна баня, а між раменами хреста було розміщено інші 12 бань, які оточували центральну, та поступово знижувалися: перший ряд утворювали 4 середні бані, другий – 8 малих. Таку динаміку купольної композиції давньої Софії Н.М. Нікітенко тлумачить як єднання земної й небесної Церкви через сходження з неба Премудрості, причому “8” є символом хрещення та загального Воскресіння⁶¹.

Особливого сенсу число “8” набуває в контексті свята П’ятидесятниці, яке знаменує народження Церкви. Це свято пов’язане також з очікуванням кінця світу та явленням Небесного Єрусалима. Недаремно П’ятидесятниця, за словами церковних пісень, є святом “післясвятковим”, кінцевим. Воно знаменує завершення усіх великих свят – від Благовіщення до Великодня та Вознесіння. П’ятидесятниця мислиться як кінець тривалого, тернистого хресного шляху спасіння світу Христом⁶².

Як показала Н.М. Нікітенко, у Софійському соборі ідея творення Церкви втілюється в христологічному циклі, розміщеному над шістьма потрійними аркадами, кожна з яких спирається на два

⁵⁹ Невоструев К.И. Указ. соч. С. 150.

⁶⁰ Лидов А.М. Образ Небесного Иерусалима... С. 16–17.

⁶¹ Нікітенко Н.Н. Указ. соч. С. 189–190.

⁶² Иоанн (Маслов). Схиархимандрит. Лекции по литургии. М., 2002. С. 306.

8-гранних стовпи. “Количество граней, — пишет Н.М. Никитенко, — вызывает ассоциации с символикой числа 8, которое связывается в Библии с понятием освящения как соединения с Богом. Но один из столбов св. Софии имеет не 8, а 9 граней, и это может быть случайностью...”⁶³.

Звертаючи увагу на загальну кількість граней (49), Н.М. Никитенко логічно припускає, що вони вказують на свято П'ятидесятниці, яке відзначають через 49 днів після Пасхи. Сцена “Зішестя Святого Духа”, що, як можна зрозуміти, ототожнюється з числом “50”, розміщена саме над останнім стовпом південної аркади. У цьому сенсі показовою є динаміка руху, адже якщо рухатися за годинниковою стрілкою, тобто “читати” архітектуру собору зліва направо, цей стовп завершує собою кругове розміщення стовпів аркад⁶⁴.

Припускаємо, що в ієротопії Успенського собору число “8”, як і висота храму в 50 поясів, також втілює есхатологічну тему П'ятидесятниці. У вимірах Великої Печерської церкви число “50”, так само як і число “8”, читається в процесі руху до Божественної досконалості, уособленою найвищою точкою Успенського собору. Якщо в Софійському соборі цей рух відбувається зліва направо (тобто від “гіршого” до “кращого”), то у вимірах Успенського собору так само — з заходу на схід та з землі на Небо. Найвища точка цього руху водночас досягається як останній пункт земної історії — явлення Небесного Єрусалима, що ототожнюється з кінцевим святом Церкви — П'ятидесятницею. До сказаного слід додати, що число “8” — символ освячення як єднання з Богом, перегукується з символікою числа “5”, яке трактується як *Nieros gamos* (священний шлюб) та мислиться як союз Христа і Церкви — Неба й Землі. Семантика числа “5” в ієротопії Успенського собору підкреслювала також одну з провідних тем П'ятидесятниці — тему Євхаристії, адже в християнстві це число осмислювалося як символ євхаристійного перетворення всіх християн у життя вічне (згадаймо євангельську притчу про п'ять хлібів, які нагодували п'ять тисяч чоловік, притчу про п'ять мудрих та п'ять нерозумних дів, про раба, який додав до п'яти талантів, що у нього були, ще п'ять, про ритуал благословення п'яти хлібів під час всенощного бдіння, про використання на проскомідії під час літургії п'яти проскур, іконостаси, що мають п'ять рядів)⁶⁵.

⁶³ Никитенко Н.М. Указ. соч. С. 194.

⁶⁴ Там же. С. 194.

⁶⁵ Кириллин В.М. Указ. соч. С. 82.

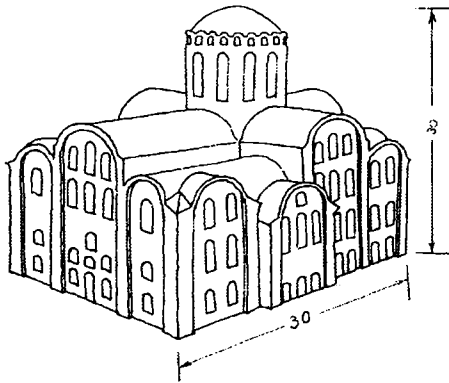
Тема П'ятидесятниці у семантиці Успенського собору вочевидь переливається в тему Богородиці – Церкви, адже число “5” символізує Богоматір. Така символіка відобразилася і в християнських пам'ятках мистецтва. Наприклад, у мініатюрі літургійного сувою з Афінської Національної бібліотеки (XII ст.)⁶⁶. Тут представлено зображення церкви, на якому видно вівтарну огорожу та вівтарну апсиду, що проглядає крізь неї. У консі центрального нефа під головною банею розміщено фігуру Богоматері, а під нею в наступному регістрі – святителі – творці літургії Василій Великий та Іоанн Златоуст у супроводі чотирьох дияконів. Знаменно, що цей храм, де йде літургія і осердяма якого є Богоматір, увінчується саме п'ятьма куполами.

Таким чином, стає зрозумілим особливий символізм висоти Успенського собору, яка пов'язувалась з числом “50”, хоча фактично дорівнювала довжині храму, тобто 30 поясам Шимона. Але й число “30” не є випадковим у прочитанні символіки Великої Печерської церкви. Завдяки йому в ієротопії храму було втілено ті самі ідеї-парадигми, але вже через іншу образність. Якщо висота храму дорівнювала його довжині, то з боку північного та південного фасадів Успенський собор мав сприйматися як рівносторонній чотирикутник. Як уже згадувалося, згідно з пророцтвом Єзекіїля та Апокаліпсисом, таким є Небесний Єрусалим: “А місто чотирикутне, а довжина його така, як і ширина” – читаємо в Апокаліпсисі. В основі Небесного Єрусалима лежить число “12”, його розміри дорівнюють 12 000 стадій (Об. 21:16). Містичне місто має 12 брам і на них 12 янголів. На брамах написано імена 12 колін Ізраїлевих (Об. 21:12). Стіна Небесного Єрусалима має 12 підвалин і на них – імена 12 апостолів (Об. 21:14). Розміри стіни – 144 лікті (тобто 12x12) (Об. 21:17). Посеред Небесного Єрусалима росте Дерево Життя, яке плодоносить 12 разів на рік (Об. 22:2).

Прикметно, що в архітектурно-художньому задумі Успенського собору також читається апокаліпсичне число “12”. Склавши показники довжини та висоти храму по периметру (30+30+30+30), отримуємо 120 поясів Шимона чи сакральне число “12” (іл. 4).

Цікавим є есхатологічний аспект образності Великої Печерської церкви. Згадаймо, що храм вимірювали поясом, знятим з Розп'яття, тож символіка пояса пов'язана саме з апокаліптичним образом Христа. Якщо легендарний пояс мав довжину, в основу

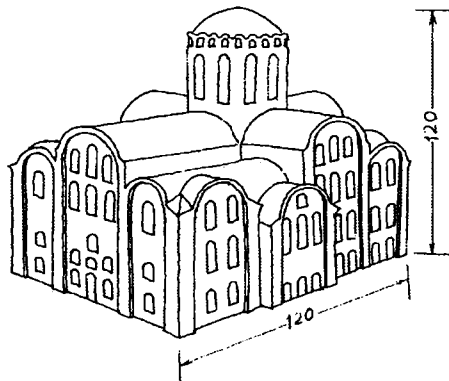
⁶⁶ Этингоф О.Е. Указ. соч. Ил. 87.

Іл. 4. Параметри довжини та висоти Успенського собору, сума яких по периметру дорівнює 120 поясам Шимона

Як бачимо, частина (тобто одна сторона чотирикутника) дорівнює цілому (сумі всіх сторін чотирикутника), адже в обох випадках ми отримуємо одне й те саме число — “120” чи “12”.

Важливо знати, що, згідно з ученням Церкви, частина священного адекватна цілому. Наприклад, часточка мощей святого угодника має однакову благодать з його мощами в цілому. Яскравим прикладом цього вчення є Євхаристія, під час якої вірні приймають Усього Христа, а не Його Частку. Таким чином, у містичному сприйнятті вимірів Успенського собору поняття “пояс” та “фут” є тотожними і перетікають одне в одне. Головного значення тут надається не одиниці виміру, а самому числу, що є ключем для розшифрування символіки храму.

Іл. 5. Параметри довжини та висоти Успенського собору, виражені у футах

якої було покладено число “4” (ми знаємо, що це було 4 фути), тоді образ стіни Небесного Єрусалима втілено і в розмірах однієї сторони бічного фасаду Успенського собору. Помноживши 4 фути (довжину одного пояса) на 30 (кількість поясів, що складають довжину чи висоту стін Успенського собору), отримаємо те саме число “120”, проте вже виражене у футах (іл. 5).

Згідно з Об'явленням, у параметрах стіни Небесного Єрусалима закладено ідею Божественної повноти, адже в них втілено апокаліптичне число “12”, помножене саме на себе: “12 зміряв

якої було покладено число “4” (ми знаємо, що це було 4 фути), тоді образ стіни Небесного Єрусалима втілено і в розмірах однієї сторони бічного фасаду Успенського собору. Помноживши 4 фути (довжину одного пояса) на 30 (кількість поясів, що складають довжину чи висоту стін Успенського собору), отримаємо те саме число “120”, проте вже виражене у футах (іл. 5).

він мура його на сто сорок чотири лікті міри людської, яка міра ангола” – говориться в Об'явленні (Об. 21:17). Так само, помноживши довжину Успенського собору на його висоту, виражені в футах (120×120), отримаємо 14 400 футів, тобто число “144”, яке символізує стіну Небесного Єрусалима.

Число “144”, згідно з Апокаліпсисом, символізує повноту праведників, що увійдуть до Царства Небесного: “І я глянув, – і ось Агнець стоїть на Сіонській горі, а з Ним сто сорок чотири тисячі, що мають Ім'я Його, написано на своїх чолах... Це ті, хто не осквернився з жінками, бо чисті вони. Вони йдуть за Агнцем, куди Він іде. Вони викуплені від людей, первістки Богів і Агнцеві, не знайшлося бо підступу в їхніх устах, бо вони непорочні!” – читаємо в Об'явленні (Об. 14:1,4,5).

Цікаво, що число “144” читається як спільне для горизонтальних та вертикальних вимірів Успенського собору, адже воно є результатом їхнього множення. Вважаємо, що це може символізувати вчення Церкви про прославлення святих як на землі (горизонтальний вимір), так і на Небі (вертикальний вимір). Вчення про прославлення праведників⁶⁷, вочевидь, було дуже важливим для мотивації подвигів Преподобних Отців Печерських, які зривалися світу в найсуворіших формах аскези. Згідно з цим ученням, праведник після смерті “не бачить тління”, що можна розуміти у кількох сенсах. З одного боку, це означає, що без особистого суду та посмертних митарств душа праведника переходить до Раю. З іншого – саме тіло праведника залишається нетлінним так само, як Тіло Пресвятої Богородиці під час Її Успіння. У богослужінні Успенського свята робиться особливий акцент на нетлінні як результаті святості Пресвятої Діви. Зокрема, у 6 пісні 1 канону співається: “Дает Тебе яже превыше естетства Царь всех Бог: в Рождестве бо Деву якоже сохрани, тако во гробе тело соблюде нетленно, и спрослави божественным преставлением, честь Тебе яко Сын Матере даруя”⁶⁸. У цьому сенсі нетлінність мощей святих Отців Печерських сприймалася як свідчення їхньої святості та того, що вони вгодили Богам. Прикметно також, що в святоотецьких читаннях на свято Успіння Богоматері, зокрема у “Слові” св. Андрія Критського, говориться про те, що під час Успіння Богородиці були присутні “души святих, кото-

⁶⁷ Макарий Д.Б., архиепископ Харьковский. Православно-догматическое Бого-слобие. СПб., Т. II. 1857. С. 411–422. Репринт.

⁶⁸ Скабалланович М. Указ. соч. С. 71.

рых книга Пень Песней в духовном смысле менуєт “девами”⁶⁹, тобто святі, які перебувають у Небесному Єрусалимі.

Есхатологічна тема Небесного Єрусалима та 144 тисяч (тобто повноти) праведників, що населяють позаземне місто, явлена в ієротопії Успенського собору, перегукується з темою посмертного воздаяння. Отже, особливого містичного змісту набуває практика поховання в цьому храмі. Судячи зі слів Києво-Печерського патерика, поховання у Великій Печерській церкві, так само, як і в печерах, сприймаються заporукою входження до Раю⁷⁰.

Симптоматично, що першим в Успенському соборі було поховано варяга Шимона – людину, яка стояла біля витоків створення сакрального простору Великої Печерської церкви. Йому першому в історії Православної Церкви преподобний Феодосій Печерський вклав у руку посмертну – “разрешительную” (рос.) молитву, яка допомагає потрапити до Царства Небесного. Слова молитви мають есхатологічний зміст, вони означають входження повноти праведників (144 тис. – М.Н.) у Небесний Єрусалим “наприкінці віків”: “приїдите благословеніи отца моего, наследуйте уготованное вам царство сконии мира”⁷¹. Бачимо також, що ще за свого життя преп. Феодосій виступає святим ходатаєм за померлих, отже він мислиться як очільник сонму руських преподобних, які разом з ним увійшли до 144 тис. праведників і одночасно духовно перебувають у священному просторі Києво-Печерського монастиря та Великої Печерської церкви.

Якщо бічні фасади Успенського собору являють цей храм як Небесний Єрусалим, то східний та західний фасади втілюють ті самі ідеї, але крізь призму образності Пресвятої Богородиці. Ширина та висота храму, складені по периметру (20+20+30+30), також становлять число “100”, що втілює Божественну Досконалість величного позаземного міста.

Якщо ж ми уявимо літургійний рух уздовж західного фасаду з півночі на південь, а потім – від підлоги до зеніту бані, тобто складемо ширину Успенського собору (20 поясів) з його висотою – (50 поясів), то отримуємо “70” чи “7” – число Церкви (7 таїнств, 7 дарів Святого Духа) (іл. 6). У цьому сенсі показовим є те, що під

⁶⁹ Скабаланович М. Указ. соч. С. 91.

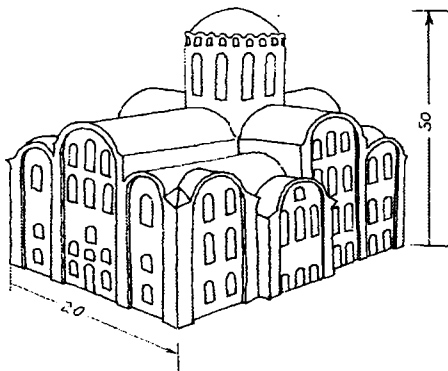
⁷⁰ Абрамович Д.І. Вказ пр. С. 8–9.

⁷¹ Там само. С. 5.

час ієрофанії у Влахернах Богородиця разом зі Своєю іконою надала грецьким майстрам мощі 7 мучеників, які було покладено в підвалини Великої Печерської церкви.

Прикметно, що число “7” є символом Богородиці – Небесного Єрусалима. Показовою в цьому ключі є мініатюра-фронтиспис рукопису Слів Григорія Назіанзіна (XII ст.), де представлено ікону Небесного міста-храму⁷². Небесний Єрусалим зображено як храм, увінчаний сімома куполами, його осердям є Богоматір, зображена в іконографічному типі “Богородиця на престолах з Немовлям попереду”. На думку багатьох дослідників, саме такий іконографічний тип мала знаменита чудотворна “намісна” ікона, передана з Влахерн до Києво-Печерського монастиря⁷³.

З огляду на есхатологічну символіку Успенського собору, слід зазначити, що, за уявленнями середньовічних містиків, число “7” передає динаміку реального часу, зміну його циклів. За тлумаченням святих отців, число “7” є священним, ним означається час теперішній – від сотворіння світу до Страшного суду. Сам план “Одкровення” має чітку семеричну структуру, можна сказати, що число “7” найчастіше згадується в “Апокаліпсисі” (41 раз). У каббалістичній числовій символіці “7” означає повноту розкриття космосу чи духовного світу⁷⁴. Основу такого бачення знаходимо вже в перших главах Буття, де постулюється семеричне ставлення до тварного світу: “И совершил Бог к седьмому дню дела Свои, которые Он делал, и почил в день седьмый от всех дел Своих, которые делал.

Іл. 6. Параметри ширини та висоти Успенського собору, сума яких дорівнює 70 поясам Шимона

⁷² Лидов А.М. Иеротопия... Іл. 6.

⁷³ Карабинов И. “Наместная” икона древнего Киево-Печерского монастыря // Известия Государственной академии материальной культуры. Л., 1927. Т. 5. С. 102–113; Пуцко В.Г. Велика Успенська церква печерського монастиря: походження і доля споруди й начиння // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври... С. 171.

⁷⁴ Сорокин В.В. От Бытия до Апокалипсиса. М., 1994. С. 64.

И благословил Бог седьмой день, и освятил его, ибо в оный почил от всех дел Своих, которые Бог творил и созидал” (Бут. 2;2–3). Таким чином, якщо символом тварного матеріального та духовного світу стають шість днів творіння, то сьомий день — це час освячення, подолання тварності та сходження до Бога, тобто “7” стає символом повноти богоспівкування, яке можливе у цьому світі. На наше переконання, всі ці ідеї, втілені в ієротопії Успенського собору, “читаються” в процесі зазначеного нами руху вздовж західного чи східного фасадів (з півночі на південь) і від підлоги до зеніта бані (з землі на Небо) — тобто від гіршого до кращого, що означає поступ земної історії до свого апогею.

Вважаємо, що західний та східний фасади Успенського собору сприймалися як стіна Небесного Єрусалима, яку в християнській традиції прообразує Богоматір. Це тим вірогідніше, що “Стіну Нерушиму” — Оранту, було зображено в центральній апсиді Великої Печерської церкви. Цікаво, що в купольній композиції Софії Київської з боку західного фасаду бачили саме 7 куполів⁷⁵, тоді як на сході — у консі центральної апсиди зображено Богоматір Оранту — “Стіну Нерушиму”. Про символіку цього образу доволі багато написано в науковій літературі. Однак уперше звернемо увагу на те, що саме в службі свята Успіння Богородиці, на честь якого збудовано кафедральний собор Києво-Печерського монастиря, образ Богоматері Оранти представлено найяскравіше. Так, у тропарі Успенського свята постає величний образ Богородиці-Заступниці вірних: *“Отходя как бы с воздетыми руками, Всенепорочная, — руками, которыми носила Бога во плоти, с дерзновением Матери Ты сказала к Рожденному: сохраняй во веки тех, которых Ты дал Мне, восклицаяющих Тебе: Создателя единого будем петь, избавленные, и превозносить во все века”*⁷⁶. У “Слові” св. Андрія Критського на Успіння Богоматері Пресвята Діва називається “Нерушимою Державою”⁷⁷.

На наш погляд, одним з найпоследовніше втілених в ієротопії Великої Печерської церкви є образ-парадигма Богородиці — “Лествиці Небесної”. У Ветхому Завіті “Лествиця” від землі на Небо явилася патріарху Іакову як прообраз Пресвятої Богородиці. Ця подія згадується у першій паремії свята Успіння. Подібне прообразування, як ми вже вказували, є і в житті преп. Феодосія, де йдеться

⁷⁵ Никитенко Н.Н. Указ соч. С. 188.

⁷⁶ Скабалланович М. Указ. соч. С. 79–80.

⁷⁷ Там же. С. 91.

про вибір місця для будівництва Успенського храму. У другій паремії Успенського свята змальовується бачення пророком Єзекіїлем зачинених дверей храму Небесного Єрусалима⁷⁸. Прикметно, що у священних вимірах Великої Печерської церкви явлено образ “Лествиці” Небесного Єрусалима, описаного пророком Єзекіїлем. Згідно з пророцтвом, її символіка пов’язана з числами “7”, “8” та “10”. Так, “лествиця”, яка вивисується до воріт “зовнішнього двору” Небесного Єрусалима, налічує 7 сходин (Єз. 40:20–26). Як ми показали, це число Богоматері – Церкви земної, яке “читається” з західного та східного фасадів Успенського собору (іл. 6). Також це число поступу земної історії до її апогею.

За Єзекіїлем, “лествиця”, що веде до воріт “внутрішнього двору” Небесного Єрусалима має 8 сходин (Єз. 40: 31–37). Вище ми побачили, що це число читається з бічних фасадів Великої Печерської церкви (іл. 3). Воно означає явлення Небесного Єрусалима на землі – останній етап земної історії – “нескінченний день восьмий”.

І, нарешті, “лествиця”, що веде до притвору храму Небесного Єрусалима, має 10 сходин (Єз. 40:49). У вимірах Успенського собору це число є сумою всіх складових у сприйнятті руху вздовж західного й південного фасадів та від підлоги до zenіту бані (іл. 2). Як ми побачили, це число “100”, яке уособлює “Божествену повноту” позаземного міста і вміщує всі інші числові параметри Успенського храму. Найбільше вражає те, що сума всіх параметрів, які в архітектурно-художньому образі Успенського собору втілюють ідею “Небесної Лествиці”, чи “Лествиці” Небесного Єрусалима, складає код числа “7” ($7+8+10=25=2+5=7$), що знову-таки символізує Богородицю – “Лествицю Небесну” (іл. 6, 3, 2).

Не випадковим є поєднання в ієротопії Великої Печерської церкви чисел “7” та “8”, які в сумі складають число “15”. В. М. Кирилін зазначає, що сакральна семантика числа “15” найбільш рельєфно проявилася саме в культурі Богоматері – у церковно-історичному переданні і апокрифічних сказаннях про її життя та Успіння, в еортології та богослужінні, у молитовній практиці середньовіччя, і навіть рефлекторно – в агіографічній літературі⁷⁹. Так, після встановлення культу Богоматері (VI ст.) у християнській Церкві було запроваджено щорічне святкування Успіння Богоматері саме 15 серпня. Згідно з Н.П. Кондаковим, у юліанському календарі, якого дотриму-

⁷⁸ Скабалланович М. Указ. соч. С. 38.

⁷⁹ Кирилін В.М. Указ. соч. С. 76–111.

валася Церква середніх віків, 15-те число відповідало 21-му числу ранніх коптських календарів, тобто дню, коли давньоєгипетська Церква щомісяця відзначала пам'ять Діви Марії. Євангеліє псевдо-Матфея також сакралізувало "15" як число Богоматері. У главах, присвячених батькам Богоматері, та її введенню до Єрусалимського храму, повідомляється, що праведний Іоаким вступив на шлях благочестя у 15 років, а Сама Діва Марія, поставлена "перед храмом Господа", "поднялась бегом на 15 ступеней, не оборачиваясь назад и не зовя родителей своих". За середньовіччя з кількістю сходин Єрусалимського храму співвідносили 15 степенних пісень чи пісень сходження, які, за переданням, виконувалися на сходах давньоєврейського святилища перед початком богослужіння – по одній пісні на кожній сходинці. Знаменно також, що у вертеп Різдва Христового – печеру під Богородичною церквою, віруючі потрапляли, спускаючись 15-ма сходами⁸⁰. Таким чином, семантика числа "15" була пов'язана з образом Богоматері-“Лествиці” та догматом Боговтілення – провідним для ієроtopії Києво-Печерської лаври.

Ідея “Лествиці Небесної” як містичного переходу з землі на небо читається в параметрах висоти Успенського собору. Згідно зі Сказанням, вона дорівнювала 50 поясам Шимона, тобто числу “5”. Це число єднання зі Спасителем земної Церкви, символом якої є Богоматір. Прикладом такого прообразування є храми, що увінчуються п'ятьма банями. П'ять бань символізують Христа та чотирьох Євангелістів, що означає союз Бога з людиною – єднання землі та неба.

Проте, окрім числа “50”, у вимірах висоти Успенського собору читається число “30”. Воно є стрижневим і для вимірів довжини храму. Це означає, що літургійний рух із заходу на схід (тобто вздовж бічного фасаду) ототожнюється тут з рухом знизу вгору як із досягненням досконалості. Причому, склавши показники довжини та висоти собору (30+30) (іл. 4), отримуємо “60” чи “6” – число, яке означає найбільшу творчу напругу в перемозі духу над плоттю, бажання уподібнитися Творцю: 6 днів Бог створював світ, а на шостий день Він створив людину, давши їй найвищий дар – дух.

Як показала Н.М. Нікітенко, так читається символіка числа “6” у купольній композиції Софії Київської. Згідно з її дослідженнями, число “6” тут також пов'язане з рухом із заходу на схід – від минулого до майбутнього. Як від вечірні – символу Спасіння у Ветхому Завіті, до утрєні – символу Спокути в Новому Завіті – 6 годин, так і над біч-

⁸⁰ Кириллин В.М. Указ. соч. С. 92.

ними фасадами Софії, що ведуть із заходу на схід, бачили 6 бань. Це означало виповнення часу, поступ Церкви до кінцевої перемоги⁸¹.

Напружений рух до досконалості описав видатний ігумен Синайського монастиря преп. Іоанн Лествичник (VII ст.) у знаменитий “Лествиці, що возводить на небо”. Цей твір був добре відомим на Русі. У монастирях він сприймався як посібник для подвижника. Твір описував “как бы лествицу утверждену, возводящую подвижников до небесних врат целыми и невредимыми, безопасными для падения”⁸². Життя ченця, згідно з преп. Іоанном, уявлялося як безперервний підйом сходами духовного самовдосконалення, що має 30 “етапів”, на яких душа навчається боротьбі з “пороками” та “страстями”. Окрім того, це сходження прирівнюється з досягненням “полноты возраста Господня”, оскільки “Лествиця” має 30 сходинок, що асоціюються з роками Христа, проведеними Ним на землі⁸³. Відповідно до цього бачення, св. Андрій Критський у “Слові” на Успенське свято говорить про те, що осягнення таїнства Успіння Богородиці мислиться як процес духовного “сходження” християнина в чеснотах: “взойдя в мужа совершенна, в меру возраста исполнения Христова”⁸⁴.

Яскравим прикладом іконографії “Лествиці Небесної” є ікона (поч. XII ст.) з монастиря св. Катерини на Синаї. Ікона є образом “Небесної Лествиці” – символу чернечого подвигу та духовного сходження на Небо, що явилася у видінні преп. Іоанну Лествичнику. На іконі тридцятьма сходами крок за кроком піднімаються ченці. Їх очолює святий Іоанн Лествичник, який найбільше наблизився до Бога. На ченців, що піднімаються сходами, чатують спокуси, на них полюють біси і намагаються зіштовхнути їх з праведного шляху. Чорну порожнечу пекла представлено у нижній частині ікони. Прикметно, що перші, найнижчі, сходи “Лествиці” зображено в лівому нижньому куті ікони, тоді як останні, найвищі, – у правому верхньому. Так само процес вимірювання довжини та висоти Успенського собору розпочинається із заходу на схід та від підлоги до zenіту бані.

Припускаємо, що 30 поясів, покладених у довжину та висоту Успенського собору, висловлюють ідею 30 сходин “Небесної Лествиці”, що возводить ченця на найвищий рівень духовної доскона-

⁸¹ Нікітенко Н.Н. Указ. соч. С. 190.

⁸² Лествица, возводящая на Небо, преподобного Иоанна Лествичника, игумена Синайской горы. М., 2002. С. 4.

⁸³ Там же. С. 470.

⁸⁴ Скабалланович М. Указ соч. С. 98.

лості. Водночас “Лествиця Небесна” символізує і Пресвяту Богородицю, завдяки допомозі та заступництву Якої здійснюється духовне сходження преподобних Отців Печерських – досягнення ними Небесного Єрусалима.

Розглядаючи символіку архітектурно-художнього образу Великої Печерської церкви, ми “прочитали” її в контексті середньовічної числової метафізики, в якій особливого значення надавалося числам від “1” до “10”, а також розкрили символічне значення чисел “12”, “50” та “15”. І, нарешті, покажемо, як у символіці Успенського собору явлене та читається одне з найважливіших у семантичному плані число “9”, без якого вся наведена нами символічна структура буде незакінченою, неповною.

Небесний Єрусалим, явлений в Одкровенні Іоанна Богослова, має рівні довжину, ширину та висоту, тобто є кубом. За прадавніми традиціями куб як символ універсуму передавався на площині двома квадратами з крапкою посередині. Причому сам квадрат з крапкою посередині розумівся як деяка цілісність, одиниця найвищого порядку. Чотири кути квадрата разом з крапкою були числом “5”. П’ятірку можна знайти в центрі так званого “магічного квадрата”, відомого на Сході. Якщо перший з квадратів уміщував числа від “1” до “5”, то другий, відповідно, від “6” до “9”. В результаті ця поширена в мистецтві середньовіччя космограма містила всі числа від “1” до “9”⁸⁵.

Храм завжди символізував універсум, у контексті ж створення сакрального простору Великої Печерської церкви числовій метафізиці відводилася провідна роль, отже, дев’ятка, яка “завершувала” собою семантичну структуру універсуму, мала надзвичайно важливе значення. Дев’ятка взагалі вважалася “унікальним” числом, що “підтверджує” структуру світобудови, символізовану числами. І справді, сума дев’ятки з будь-яким числом у результаті дає це число (наприклад, $9+5=14=1+4=5$), тобто “підтверджує” його. Недарма дев’ятка завершує собою семантичні образно-числові побудови. Згадаймо числову символіку стовпів, розміщених під аркадами Софійського собору, над якими зображено Христологічний цикл. Число граней кожного з п’яти стовпів – “8”, змінюється на “9” у останнього, шостого, стовпа, над яким зображено останню сцену циклу – П’ятидесятницю. Таким чином, число “9” означає тут кінець циклу

⁸⁵ Бондаренко И.А. Числа, буквы и слова в архаической картине мира. К постановке проблемы // Архитектура в истории русской культуры / Под ред. И.А. Бондаренко. М., 1996. С. 14–15.

земної історії, який символізується П'ятидесятницею. Водночас такий символізм вводить земну історію у вічність, сакралізує її через подію Викуплення, яка є провідною темою Христологічного циклу.

Оскільки число "9" знаменує завершення семантичного циклу, подивимося якого значення в символічно-архітектурному образі Успенського собору надано його куполу – архітектурній частині, яка увінчує храм.

Число "100" – символ Небесного Єрусалима, та одночасно – Богородиці, за концепцією середньовічної числової метафізики, є водночас "Божественною Одинницею". Саме тому, на нашу думку, Успенський храм у давні часи мав один купол. Згідно з християнською традицією, Богоматір також символізує Небесний Єрусалим. Містичний зв'язок між образами Небесного Єрусалима і Богородиці подано в Богородичному Акафісті, де Пресвята Діва називається "Дванадцятивратним градом" Апокаліпсиса. Отже, один купол Великої Печерської церкви, вочевидь, втілював стрижневу в ієротопії Успенського собору ідею-парадигму Богородиці – Небесного Єрусалима, що перегукується з загальною символікою цього храму.

Прикметно, що сакральне число, яке символізує купол Великої Печерської церкви – "1" – явлене і в числових параметрах, наданих храму за Сказанням, адже якщо висота стін храму дорівнювала 20 поясам Шимона, а висота всього храму – 30 поясам, то, відповідно, висота бані дорівнювала 10 поясам, чи "Божественній одиниці" (іл. 1). Окрім того, ми побачили, що в сприйнятті висоти Успенського собору 50 поясів Шимона означають не просто відстань від підлоги до zenіту купола, а сукупність реальної висоти храму (30) з висотою його стін (20), отже реальна висота храму (30) виступає тут часткою його висоти, яка, вочевидь, розумілася загальною чи сукупною висотою Великої Печерської церкви (50).

Як ми побачили, в трактовці символіки Успенського собору однаково велике значення мають обидва параметри його висоти – і "30" і "50", що означає середньовічний принцип рівності частки цілому. Якщо ж ми за тим самим принципом додамо до реальної висоти храму (30 поясів), висоту його бані (10 поясів), тобто, знову-таки, включимо до цілого його частку, то отримуємо 40 поясів Шимона або "4". Число "40" у християнській практиці було пов'язане з уявленнями про очищення від гріхів (здаймо Великому п'єст, який триває 40 днів, 40 років Бог водив євреїв пустелею для того, аби "очистити" цей народ), це число символізує надію та молитву в приготуванні до вічного життя. Отже, марно це число у свя-

щених вимірах Успенського собору пов'язане саме з висотою храму. Це може означати молитву та піст як шлях до неба – досягнення духовної досконалості – преподобія.

З іншого боку, кратне “40” число “4”, покладене в основу вимірів Великої Печерської церкви, є “четверицею”, яка утворює десятку, знову повертаючись до “Божественної одиниці”. Окрім того, склавши параметри ширини (20), довжини (30) та висоти (40) храму, отримаємо “90” чи “9”. Число “9” читається в символіці Успенського собору крізь образність його куполу, який водночас уподібнюється до Небесного Єрусалима – Богоматері – числа “100” чи “Божественної одиниці”. При цьому “9” стає тотожним “1”, оскільки в сумі з останнім знову-таки перетворюється на “Божественну одиницю” ($9+1=10=1$). Крізь цю числову символіку проглядає ідея Софії Премудрості Божої, вочевидь, втілена поєднанням образу Христа в zenіті куполу та Богоматері-Оранти в консі вівтарної апсиди. Річ у тім, що крізь містичне поєднання чисел “9” та “1” візантійська екзегеза розглядала ідею Премудрості Божої. Зокрема, в проповіді Іоанна Златоуста на Євангеліє від Луки (Лк. 15:8–10) читаємо: “І знову Премудрість, світоченосиця Христова, закріпивши свічку і поставивши її на свічнику хреста, всьому всесвітові освітлює шлях до благочестя. Свічкою цією користувалася Премудрість Божа, коли шукала загублену драхму, єдину з десяти, тим часом дев'ять ангельських драхм збрала воедино. Хто ж жона, що має десять драхм, треба, кохані мої мовити! То сама Премудрість Божа, що має десять драхм. Яких? Полічи: Ангели, Архангели, Начала, Влади, Сили, Престоли, Панування, Херувими, Серафіми, – і Адам первозданний. Ось цю драхму Адамову, диявольською підступністю вкрадену і в безодню житейську вкинену, і rozmaїтими гріховними насолодами засипану, Премудрість Божа, з'явившись, знову знайшла. Як знайшла, кохані? Зійшла з Небес, прийняла глиняну лампаду плоті, засвітила в ній світло Божества, закріпила на свічнику хреста, знайшла драхму, у дворі цьому і у вівтарні ангельській поклала її”⁸⁶.

В цьому уривку, як і в інших середньовічних богословських творах, присвячених цій темі, образи Христа і Премудрості перебувають між собою у відношеннях водночас і тотожності, і відмінності. На думку С. Аверинцева, саме “нечіткість меж образу Софії, відкритість цього образу вгору, в напрямі Бога-Слова, і вниз, в напрямі просвітленої “твари” істотно пов'язана із глибинною природою

⁸⁶ Цит. За Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. 2-е видання. К., 2004. С. 292–293.

самого поняття Премудрості. Адже у світі Софії частина дорівнює цілому, чия цілокупність вона вбирає в себе; у світі Софії нижче є подібним до вищого, чий образ воно вбирає⁸⁷.

За вченням Отців Церкви, саме Премудрість дає людині “нетлінність”, та навіть “богоподібність”, вона є тим єдиним посередником, що єднає людину з Богом, надає їй “преподобія”. Отже, символіка числа “9”, явленого у священних вимірах висоти та купола Великої Печерської церкви, так само як і число “40”, втілює одну з найголовніших ідей чернецтва — досягнення найбільшої духовної досконалості, богоподібності чи преподобія.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що в основу створення сакрального простору Великої Печерської церкви було покладено ідеї-парадигми, пов'язані з образністю Пресвятої Богородиці. Так, в ієротопії Великої Печерської церкви Богоматір явлена як “Премудрість Божа”, “Руно Орошенне”, “Врата Небесні”, “Вогняний Стовп”, “Стіна Нерушима”, “Лествиця Небесна” та “Свята Гора” — Небесний Єрусалим, священний модуль якого втілюється в легендарному поясі варяга Шимона. Числова символіка, що геніально передала багатоманітну образність храму, вочевидь, добре розумілася його сучасниками. Так, у Слові про створення Великої Печерської церкви читаємо, що князь Володимир Мономах збудував у Ростові церкву в “міру” Успенського собору, а його син Георгій, так само в цю “міру” створив церкву в Суздалі⁸⁸. Про вигляд ростовського храму свідчень не збереглося, а от храм у Суздалі не був точною копією Великої Печерської церкви, він був схожий на неї лише за формою, проте значно коротший — його довжина сягала не більше за 25 метрів⁸⁹. Як це розуміти? Вважаємо, що як “міра” Великої Печерської церкви, її “довжина, ширина та висотаю”, вочевидь, мислилися не суто математичні числові параметри, а втілені в них провідні образи-парадигми ієротопії храму. Таке ставлення до числа як до сакрального символу небесних істин знайшло відображення у Посланні апостола Павла до ефесян, в якому йдеться про таїну “домобудівництва”, чи творення Церкви, яка полягає в тому, “щоб ви (християни — М. Н.) могли зрозуміти, що є широта, та довжина, та глибина, та висота” (Еф. 3:18) — тобто долучилися до Премудрості Божої.

⁸⁷ Цит. За Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. 2-е видання. К., 2004. С. 293.

⁸⁸ Абрамович Д.І. Вказ. пр. С. 12.

⁸⁹ Воронин Н.Н. Зодчество северо-восточной Руси XII–XV вв. М., 1961. Т.1. С. 30.

Катерина Кобченко

УЧАСТЬ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА В ОРГАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ

Становлення вищої жіночої освіти в Російській імперії, а отже – і в Наддніпрянській Україні, – й особливо створення спеціальних Вищих жіночих курсів, яке припало на 1870-ті рр., було об'єктом гострої громадської дискусії. Оскільки це явище мало спричинити значні суспільні перетворення – зміну усталеної ролі жінки, розширення кола її обов'язків від виключно сімейних до громадських і професійних – воно сприймалося далеко не однозначно. В епіцентрі дискусії перебували насамперед науковці, викладачі вищої школи, від яких значною мірою й залежало: допомогти жінці здійснити її нові прагнення чи навпаки – загальмувати їх. Як і в суспільстві загалом, у науково-викладацькій корпорації відбувся розкол на прибічників і противників університетської освіти жінок. На боці прихильників опинилася чимала частина вчених-істориків, участь яких у організації вищої жіночої освіти була настільки помітною, що дає змогу спеціально розглянути це питання та назвати низку особистостей, які особливо відзначилися на ниві жіночої академічної освіти.

Так, істориками були засновники Петербурзьких і Московських вищих жіночих курсів – професори Костянтин Бестужев-Рюмін та Володимир Гер'є, директор Київських вищих жіночих курсів у 1881–1889 рр. професор Володимир Іконніков. І це не було звичайним збігом, бо для кожного з них це був результат свідомого, хоча й не завжди простого вибору. Будучи прибічниками вищої освіти жінок і розуміючи, що потрібно докласти зусиль для її розвитку, усі вони водночас усвідомлювали відповідальність та обсяг організаційної роботи на цій ниві, включно з подоланням численних бю-

рократичних перепон та спротиву недоброзичливців нової справи. Вже це все дає змогу говорити про помітну роль представників історичної науки у становленні університетської освіти жінок — звичайно, поряд з багатьма іншими науковцями як гуманітарного, так і природничо-математичного профілю.

Іще перед відкриттям Вищих жіночих курсів, коли з початком суспільної лібералізації наприкінці 1950-х — на початку 1860-х рр. жінки отримали змогу відвідувати університети вільними слухачками, одними з перших, хто вітав їх на своїх лекціях, були професори-історики. Так, відомо, що в цей час “в Петербургском университете... женщины слушали в основном историков Н.И. Костомарова, М.М. Стасюлевича, В.Д. Спасовича...”¹, й у цілому “большинство либерально настроенной профессуры столичного университета — К.Д. Кавелин, М.М. Стасюлевич, Н.И. Костомаров, А.В. Никитенко — выразили поддержку вольнослушательницам”². Цікавими є відгуки про присутність жінок на його заняттях самого Миколи Костомарова — колишнього київського, а на той час уже петербурзького професора. У жовтні 1860 р. в листі до Катерини Юнге, яка перед тим була однією з відвідувачок його лекцій, він відзначив: “Я продолжаю читать историю Новгорода; прекрасный пол начинает понемногу посещать меня”³. Досить красномовно передають ставлення М. Костомарова до присутності жінок на лекціях і його жартівливі вислови. Так, К. Юнге згадувала, як професор говорив, сміючись: “Ради прекрасного пола я готов на все!” — “Однако, если бы вам “прекрасный пол” приказал читать лекцию три часа подряд, вы бы наверное ответили, как ваш князь: не могу?” — “Я? да я читал бы три часа, стоя на одной ножке, если бы мне “прекрасный пол” приказал!”⁴

Після того, як за новим університетським Статутом 1863 р. жінкам було закрито доступ до університетів, у створенні та розбудові Вищих жіночих курсів помітну роль відіграли саме вчені-історики.

Професора історії Володимира Степановича Іконнікова було обрано на посаду завідувача Київських вищих жіночих курсів у

¹ Павлюченко Э.А. Женщины в русском освободительном движении: От Марии Волконской до Веры Фигнер. М., 1988. С. 144.

² Тишкин Г.А. Петербургские студентки-шестидесятницы // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки / Под ред. М.В. Нечкиной. М., 1986. С. 60.

³ Юнге Е.Ф. (урожд. графиня Толстая). Воспоминания (1843–1860 гг.). СПб, 1913. С. 305.

⁴ Юнге Е.Ф. Указ. соч. С. 225.

1881 р.⁵ Тож він перейняв таким чином обов'язки керівника закладу від засновника курсів проф. С. Гогоцького. Найвищою оцінкою діяльності професора В. Іконнікова на посаді директора Київських вищих жіночих курсів став відгук слухачок, зроблений на початку червня 1889 р. в момент закриття курсів: “Мы тем более ценим Ваш бескорыстный труд, Ваше горячее участие к драгоценному для нас учреждению, что знаем, как много нужно для этого энергии. Мы не забудем Ваших забот, Вашей отзывчивости на наши нужды”⁶.

Праці та енергії від керівника новоствореного закладу, який саме проходив через організаційне становлення та зазнавав негативного ставлення з боку влади, справді потрібно було чимало. Окрім безпосереднього виконання організаторсько-викладацьких обов'язків, включаючи сувору та регулярну звітність перед владою різних рівнів, завідувач (а водночас і голова педагогічної ради курсів) наражався на численні додаткові складнощі, часом несподівані. До них належали, зокрема, постійні клопотання про надання курсам та їхнім випускницям прав, про розширення курсу навчання та впровадження нових предметів й обґрунтування потреби в цьому. І хоча ця зовні тиха “паперова боротьба” у її головному пункті залишилася безрезультатною, адже ані Київські вищі жіночі курси, ані їхні слухачки протягом усього першого періоду діяльності курсів (1878–1889) ніяких прав не отримали, всі названі заходи забирали чимало часу та сил.

Так, заповіт полковника Олександра Безуса, згідно з яким усе його майно – будинок із садибою – переходило у власність Київських вищих жіночих курсів, оскаржували брати покійного. Це спричинило розслідування справи, у ході якого професор мусив дати письмові та усні роз'яснення, зокрема жандармським чином⁷. “Все это однако тревожит профессора, он боится соприкоснуться с какими-нибудь пасквильными или грязными процессами...”, – записала в щоденнику дружина професора Анна, на той час – уже випускниця курсів. Дружина завідувача Київських вищих жіночих курсів та член їхнього Опікунського комітету добре знала всі складнощі, з якими стикалася вища жіноча школа та її керівник. Виявляючи обережність, проф. В. Іконніков навіть сам дарунок зголо-

⁵ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 244, оп. 1.1, спр. 4, арк. 9.

⁶ Інститут Рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 46, спр. 306, арк. 1.

⁷ Там само, спр. 703, арк. 5–5 зв.

сився прийняти не відразу і, за власним свідченням, вагався, розуміючи, що це може призвести до певних ускладнень у роботі закладу, який ще не мав міцного становища⁸. Окрім того, все це відбувалося додатково до науково-викладацької та адміністративної діяльності проф. В. Іконнікова в Університеті Святого Володимира.

Тому не дивно, що професор В. Іконніков кілька разів намагався скласти з себе повноваження директора курсів “ввиду крайнього обременення заведовать ими”, проте залишався на посаді на прохання Педагогічної ради⁹. Адаже для викладачів Київських вищих жіночих курсів, заінтересованих у розвитку закладу, було важливим, щоб на чолі його стояв авторитетний учений, який мав ще й бездоганну репутацію в сенсі політичної “благонадійності”.

Професор В. Іконніков і після закриття Київських курсів виконував обов'язки “заведующего денежными средствами и имуществом оных” та “всегда изьявляя готовность оказывать возможное содействие по их возобновлению...”¹⁰. Як голова Розпорядчого комітету з організації курсів проф. В. Іконніков здійснив більшу частину підготовчої роботи щодо повторного відкриття курсів у 1906 р. — “должен был принимать ближайшее участие в устройстве помещения курсов и приеме многочисленных прошений”¹¹. Проте у зв'язку з погіршенням здоров'я він відмовився від подальшого виконання обов'язків керівника курсів. Але й надалі виявляв підтримку розвитку цього навчального закладу: став членом-засновником (водночас обраний почесним членом) Товариства допомоги слухачкам Вищих жіночих курсів у м. Києві¹², поповнював книжкові зібрання курсів¹³. І хоча проф. В. Іконніков ще з 1876 р. брав участь у підготовчих етапах організації Київських вищих жіночих курсів¹⁴, він не став їхнім засновником і першим керівником, “надавши” курсам своє ім'я, на відміну від засновника Петербурзьких вищих жіночих курсів, на честь якого останні було названо “Бестужевськими”. Проте в подальшому діяльність проф. В. Іконнікова з розбудови

⁸ ІР НБУВ. Ф. 46, спр. 593, арк. 1–5 зв.

⁹ Там само, арк. 2 зв.

¹⁰ Там само, спр. 85, арк. 1.

¹¹ Там само, арк. 1 зв.

¹² Державний архів Київської області. Ф. 2, оп. 228, спр. 232, арк. 14.

¹³ ІР НБУВ. Ф. 46, спр. 94, арк. 1.

¹⁴ Аландский П.И. Историческая записка о высших женских курсах, читанная на торжественном акте, состоявшемся 24 октября 1882 года, по случаю первого выпуска слушательниц // Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882). К., 1884. С. 2.

курсів було належно оцінено. Так, уже в ХХ столітті головну залу в приміщенні Київських вищих жіночих курсів прикрасив портрет проф. В. Іконнікова¹⁵, а студентки у результаті конкурсу історичних праць отримали право здобувати премію імені Заслуженого професора В.І. Іконнікова – золоту медаль. Правила її присудження було затверджено в 1914 р.¹⁶

Не менших зусиль доклали до розбудови вищої жіночої освіти й колеги професора В. Іконнікова – вчені-історики, а водночас – керівники Вищих жіночих курсів у Москві та Петербурзі, професори В. Гер'є та К. Бестужев-Рюмін. Так, організатор Московських Вищих жіночих курсів проф. В. Гер'є відзначив: "...вопрос о содействии высшему образованию русских девушек делался одним из интересов моей жизни, и я предался ему, как только получил к этому возможность"¹⁷. Не меншого напруження сил для організації та становлення курсів довелося докласти й засновнику Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів проф. К. Бестужеву-Рюміну; проте й віддача, яку він відчув від своєї праці була чималою. Вже наприкінці першого, 1878–1879 навчального року він написав: "Я верю в их (Петербургских ВЖК – К.К.) будущность и многого жду от них. Эта вера и это ожидание не пустое слово, и я не вдруг поверил даже и тогда, когда стал у дела; а теперь верю, и дело, взятое на себя из обязанности, стало близким и сердечным делом не только потому, что видел хорошие отношения к себе, отношения задушевные, сердечные, но и потому, что видел серьезное, строгое отношение к самому делу"¹⁸.

У 1870-х рр., одночасно з Київськими, планувалося відкриття Вищих жіночих курсів в Одесі; ініціативу з їхнього створення, розробку засад діяльності й навіть організацію підготовчих курсів узяв на себе професор історії Олександр Трачевський. І хоча йому не вдалося отримати дозвіл на відкриття курсів, зібрані проф. О. Трачевським кошти прислужилися уже тоді, коли Одеські вищі жіночі курси відкрилися в 1903 р. "Не даром я хранил эту лепту старых одесситов почти четверть столетия, уверенный в неизбежном осу-

¹⁵ ДАК. Ф. 244, оп. 1.1, спр. 25, арк. 1, 14.

¹⁶ Там само, оп. 17, спр. 385, арк. 1–2.

¹⁷ Цит за: Андреева И.Н., В.И. Герье – организатор высших женских курсов в Москве // Советская педагогика. 1987. № 9. С. 108.

¹⁸ Киреева Р.А., К.Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX века. М., 1990. С. 216.

щевлення ідеї вищого жіночого образования в близкой мне Одессе”, – відзначив тоді професор¹⁹.

Водночас керівники Вищих жіночих курсів, і зокрема проф. В. Іконніков, знаходили підтримку своїх “колег по цеху”. Одним з них був професор історії Університету Святого Володимира і Вищих жіночих курсів Федір Фортинський, “с искренним сочувствием отнесшийся к стремлению женщины постигнуть свет науки и знания вообще”²⁰. Саме він купив будинок, який, як уже згадувалося, Київські вищі жіночі курси отримали в спадок від О. Безуса: було вирішено здійснити продаж Фортинському “как предложившему за дом наибольшую цену”²¹. В тих непростих умовах, якими було обставлено діяльність Київських вищих жіночих курсів, “у Федора Яковлевича всегда было готовое слово, как в защиту самой идеи высшего образования для женщины, так и в извинение неизбежных при каждом новом явлении жизни недоразумений и ошибок”, – згадувала Анна Іконнікова²².

Відзначилися київські історики й іншими формами діяльності на користь курсів. Так, професори В. Антонович (у 1878–1879 рр.) та Ф. Фортинський (у 1881–1883 рр.) були помічниками засновника (завідувача). До обов’язків, пов’язаних з цією посадою входило, зокрема, головування в Опікунському комітеті курсів. Також кожен з них певний час виконував обов’язки скарбника Київських вищих жіночих курсів.

Професором, якого слухачки особливо цінували як викладача і людину, був Володимир Антонович²³. Вони самі дали оцінку його викладанню на курсах в одному з піднесених йому адресів, відзначаючи, що любов до України (“Юго-Западного края”) “передавалась от профессора к слушательницам и одухотворяла сырой материал исторических фактов. ... лекции Ваши были для нас лучшей школой научных занятий”. Інтерес до наукової роботи Володимир Антонович усіяко підтримував у своїх слухачках²⁴. Стримано-офі-

¹⁹ Цит. за: Смоляр Л.О. Минуте заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса, 1998. С. 97.

²⁰ Іконнікова А.Л. Воспоминания о деятельности Федора Яковлевича Фортинского на Высших Женских Курсах в Киеве // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. 1903. Кн. 17. Вып. 2. С. 69.

²¹ ДАК. Ф. 244, оп. 1.1., спр. 4, арк. 53.

²² Іконнікова А.Л. Указ. соч. С. 72.

²³ Див також: Кобченко К. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. К., 2007. С. 54–55, 58, 71–73.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. 1, спр. 8056, арк. 1 зв.

ційний стиль адреса доповнюють спогади курсистки Софії Єгунової-Щербини: "Серед слухачів і слухачок Антоновича, під впливом його лекцій, прокидалася цікавість до долі України, до її історії, географії, і в нас виникали гуртки для знайомства з різними галузями українознавства під керівництвом Вол. Бон. В одному з таких гуртків Вол. Бон. читав нам лекції з географії та етнографії України. Заняття йшли жваво, даючи багато нового, цікавого учасникам гуртка"²⁵. Професор В. Антонович у приватних лекціях керувався принципом спільного навчання молоді обох статей, чим практично стверджував цілковиту рівноправність жінок у навчанні та науковій роботі. У спілкуванні він був дуже близьким до студентства, незалежно від статі: "Він був єдиний з професорів на курсах і в університеті, що так близько стояв до молоді й, не дбаючи про особисту популярність, але во ім'я дорогих для нього принципів, намагався переводити їх у життя цієї молоді. І все студентство високо цінило Антоновича"²⁶.

Решта істориків і викладачів історичних та інших гуманітарних дисциплін на Київських вищих жіночих курсах, таких як І. Лучицький, О. Романович-Словатинський, П. Аландський, П. Терновський, Ю. Кулаковський та інші читали слухачкам ті самі лекції, що й студентам університету, практично стверджуючи рівноправність жіночого й чоловічого студентства. Проте кількість таких професорів могла бути й більшою: так, звільнення з університету у 1875 р. політично "неблагонадійного" доцента М. Драгоманова усунуло його від підготовки відкриття Київських вищих жіночих курсів, для яких він уже підготував програму лекцій з всесвітньої історії²⁷.

Професор Павло Аландський, який викладав на Київських курсах історію та літературу давніх Греції та Риму, у промові на урочистому акті з нагоди першого випуску слухачок у жовтні 1882 р. так означив наукові інтереси курсисток: "...стремление к высшему образованию у наших женщин вовсе не было результатом какого-нибудь модного увлечения, а явилось вследствие глубокого сознания в недостаточности сведений, вынесенных ими из средней школы и потребности расширить и пополнить их посредством правильных

²⁵ Єгунова-Щербина С. Пам'яті В.Б. Антоновича (Сторінка споминів) // Україна: Наук. двохмісячник українознавства / Під. ред. акад. М. Грушевського. К., 1918. Кн. 5. С. 95.

²⁶ Єгунова-Щербина С. Вказ. праця. С. 96.

²⁷ ДАК. Ф. 244, оп. 17, спр. 3, арк. 1.

систематических курсов”²⁸. Такого висновку професор дійшов у результаті кількарічного викладання на Київських вищих жіночих курсах, і його відгук був гідною й дуже важливою відповіддю їхнім недоброзичливцям. Адже робота курсів постійно супроводжувалася недовірою громадськості та преси, які підозрювали слухачок в аморальній поведінці та політичній “неблагонадійності” та поширювали про них різноманітні чутки, плітки і навіть наклепи. Промову було опубліковано і, як припускала Анна Іконнікова, саме під її впливом полковник О. Безус вирішив підтримати Київські курси, залишивши їм своє майно²⁹.

Після того, як прийом на курси було заборонено урядом і Київські вищі жіночі курси у 1889 р. припинили існування, їхні колишні викладачі активно включилися в роботу з організації та проведення публічних лекцій, розуміючи що для багатьох жінок ці лекції стануть єдиною можливістю продовжити освіту і почасти зможуть компенсувати відсутність занять на Вищих жіночих курсах. Тому лекції, які склалися з історико-філологічного та природничого циклів, було заплановано як дворічні. Активну участь у їхній організації та читанні взяли зокрема історики Ф. Фортинський, П. Голубовський, І. Лучицький (останній пізніше викладав у вищих жіночих школах С.-Петербурга). При цьому було схвалено пропозицію проф. Ф. Фортинського про те, щоб після виплати винагороди викладачам та покриття друкарських та інших потрібних витрат, “чистий доход со всех поступлений по лекциям исторического отделения... был отдан на пополнение сумм бывших Киевских женских курсов”³⁰.

До читання систематичних публічних лекцій звернулися також і колишні викладачі так само закритих Московських вищих жіночих курсів та інші вчені, які підтримували ідею жіночої освіти. До них, окрім В. Гер’є, належали, зокрема, В.О. Ключевський, М.С. Корелін, правник П.Г. Виноградов³¹.

Отже, викладачі розглядали закриття Вищих жіночих курсів як тимчасове явище і не тільки на полишали надії на відновлення курсів, а й активно сприяли йому. Так, звертання до Міністерства народної освіти, інших органів влади не припинялися, а з початком

²⁸ Аландский П.И. Указ. соч. С. 9.

²⁹ Иконникова А.Л. Указ. соч. С. 68.

³⁰ IP НБУВ. Ф. 66, спр. 209, арк. 3–3 зв, 6.

³¹ Москвин В.В., Баранов А.В., Дайч З.Г. и др. Московский педагогический государственный университет. 125 лет. М., 1997. С. 29–30.

XX ст. ще більше активізувалися. Вони супроводжувалися обґрунтуванням як потреби в самих курсах, так і матеріальних та організаційних засад їхньої роботи, виробленням нових принципів діяльності³².

Серед представників наступної генерації вчених-істориків, яким випало діяти на початку XX ст., теж були прихильники розвитку жіночої освіти. Так, ініціатором створення вищого освітнього закладу для жінок у Києві виступив історик Митрофан Довнар-Запольський, який уже наприкінці 1905 р. отримав дозвіл на відкриття трирічних “жіночих загальноосвітніх курсів” з гуманітарних наук³³. Проте восени 1906 р. відкрилися відновлені Київські вищі жіночі курси, на яких одразу було вирішено забезпечити системну університетську освіту, і які привабили велику кількість слухачок. Це дало новий поштовх розвитку вищої освіти жінок. Тож курси проф. М. Довнар-Запольського незабаром було реорганізовано в Комерційний інститут, який належав до небагатьох приватних вищих навчальних закладів Російської імперії, які працювали на засадах спільного навчання осіб обох статей; а сам професор М. Довнар-Запольський став окрім того професором відновлених Київських вищих жіночих курсів. Пізніше у роботі керованого ним студентського історико-етнографічного гуртка брали участь і деякі курсистки, передовсім – Наталія Полонська та Валерія Козловська³⁴.

Професор всесвітньої історії Микола Бубнов приступав до роботи на відновлених Київських вищих жіночих курсах уже маючи досвід викладання у вищій жіночій школі: у 1890–1891 рр. він, тоді ще магістрант Петербурзького університету, викладав на Бестужевських курсах історію стародавнього Риму³⁵. І це було для молодого науковця не лише способом додаткового приробітку. Адже питання участі або неучасті у справі вищої жіночої освіти було одночасно питанням її визнання та підтримки або ж заперечення, яке вирішував для себе кожен науковець. Особливо гострим це питання було у 1880-х – на початку 1890-х рр., тобто в період пану-

³² Докладніше про це: Кобченко К. “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів. К., 2007. С. 95–101.

³³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАІАК України). Ф. 442, оп. 658, спр. 176, арк. 11–15.

³⁴ ЦДАІАК України. Ф. 262, оп. 1, спр. 20, арк. 1–7 зв.

³⁵ С.-Петербургские Высшие Женские Курсы за 25 лет. 1878–1903: Очерки и материалы. СПб., 1903. С. 16.

вання офіційно-негативного ставлення до університетської освіти жінок. У подальшому проф. М. Бубнов, який неодноразово очолював державні екзаменаційні комісії при Університеті Святого Володимира, відзначав добрі знання слухачок та навіть підкреслював “большую старательность подготовки женщин” порівняно зі студентами³⁶.

Оскільки за час до відновлення КВЖК на початку ХХ ст. відбулася певна еволюція поглядів на жіноче студентство, викладачам уже не доводилося так запекло відстоювати потребу в університетській освіті жінок, яка поступово здобувала суспільне визнання. Тож чимало викладачів зосередилися на деяких інших організаційних питаннях вищої жіночої освіти, які були не менш гострими. Адже курси залишалися приватними закладами, тому організація навчання, створення науково-допоміжних установ та інші форми підтримки та заохочення пізнавальної та й наукової активності слухачок значною мірою залежали від викладачів. Переважна більшість з них ставилася до своїх обов'язків з ентузіазмом і виходила за межі формального читання лекцій та керівництва практичними заняттями. І знову не остання роль у цьому процесі належала історикам.

Так, зусиллями приват-доцента В. Данилевича, який викладав тут курс руських старожитностей, при Київських вищих жіночих курсах у 1913 р. було створено Археологічний музей з нумізматичним кабінетом та бібліотечним зібранням. Вченому вдалося залучити частину науковців та громадськості до поповнення музейних колекцій шляхом пожертв, завдяки чому, значною мірою, і було закладено основу музею. Для самих же слухачок робота з монтування та реєстрації колекцій та й просто відвідини музею стали справжньою школою, а тому вони виявили до музею велику цікавість та “живейшее участие”³⁷. Для деякого зі слухачок робота в музеї навіть стала місцем вибору наукового шляху, а для випускниці Київських вищих жіночих курсів Валерії Козловської, яку незабаром було призначено хранителем музею, — і місцем наукової та педагогічної роботи. Керівництво курсів підтримало ініціативу В. Данилевича, виділивши для музею приміщення у новоствореному будинку кур-

³⁶ ЦДАК України. Ф. 707, оп. 84, спр. 63, арк. 127 зв.

³⁷ Данилевич В. Отчет Археологического Музея высших Женских Курсов в Киеве за 1912/13 и 1913/14 академические годы // Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве / Под. Ред. прив.-доц. В.Е. Данилевича. К., 1914. Вып. I. С. 11–12.

сів, а також кошти на видання “Сборника Археологического Музея высших Женских Курсов в Киеве”, два випуски якого вийшли друком у 1914 році. Проте звільнення В. Данилевича з університету та курсів у 1915 р. спричинило припинення виходу збірника та помітно знизило навчальну та наукову активність музею.

При цьому зв'язок В. Даниловича з колишніми слухачками не перервався й опісля завершення ними навчання та остаточної реорганізації курсів. Так, у 1928 р. на той час уже фаховий археолог та нумізмат Людмила Кудь-Белова зверталася до свого вчителя В. Данилевича з подякою не лише за надіслану їй книгу, а й за своє становлення як науковця. Вона, зокрема, писала: “Дорогой Василий Ефимович, сколько раз в течение многих лет я мысленно благодарила Вас и посылала Вам пожелания возможных благ за то, что Вы развили во мне любовь к археологии, научили ее ценить и понимать. Теперь я счастлива сознанием, что на этом поприще, б.м. и я внесу свою лепту — и этим я обязана Вам... как же можно Вас забыть!?”³⁸.

Майбутній археолог Валерія Козловська саме завдяки сприянню приват-доцента В. Данилевича обійняла в жовтні 1914 р. посаду хранителя Археологічного музею³⁹; він же клопотався про видачу їй винагороди за виконану роботу. Відповідаючи наставнику, вона писала: “Приношу Вам свою искреннюю и глубокую благодарность за заботы обо мне. Я уверена, что без вашего содействия обо мне забыли бы совершенно. Приятно было узнать из Вашего письма, что факультет... лестно отозвался обо мне. Мне же всегда кажется, что я исполняю свои обязанности далеко не так удовлетворительно, как следовало бы”⁴⁰.

Надзвичайно важливими були також екскурсії, організовані викладачами для слухачок. Так, дякуючи за організацію поїздки до Москви наприкінці 1910 р. велика група слухачок (понад 30 осіб) писала своєму “юному духом товарищу-учителю” В. Данилевичу: “Ваша живая душа, Ваша любовь к науке вдохновляли нас и создавали какое-то особенно радужное настроение”⁴¹.

Викладач всесвітньої історії й методики історії та у 1915–1917 рр. декан історико-філологічного відділення Київських вищих жіночих курсів проф. Павло Ардашев заохотив групу слухачок до складання

³⁸ ІР НБУВ. Ф. 29, спр. 1161, арк. 1 зв. – 2.

³⁹ Там само, стр. 1845, арк. 1.

⁴⁰ Там само, стр. 1145, арк. 1.

⁴¹ Там само, стр. 1847, арк. 1.

“Критико-библиографического обзора учебной литературы по истории”. Робота, в якій взяло участь 29 слухачок, полягала в підборі та реферуванні рецензій на наявні навчальні видання з історії, що мало в майбутньому допомогти викладачам у підборі літератури. Для самих слухачок це стало школою методичної та бібліографічної роботи.

Безпосередньою роботою слухачок керувала асистентка з російської історії та методики історії на Київських вищих жіночих курсах Наталія Полонська, а сам проф. П. Ардашев узяв на себе функції остаточного редагування⁴². При цьому він виявив довіру до роботи як самих слухачок, так і їхньої керівниці. Він писав з цього приводу Н. Полонській: “... не охлаждайте стремлений составительниц обзора к обстоятельности: в случае нужды необходимые сокращения можно будет прсизвести потом. <..> Что же касается корректуры, то конечно она будет предоставлена Вам как автору: я же ограничусь лишь беглым просмотром корректурного оттиска (все-го лучше первого)”⁴³.

Не применюючи ролі науковців різних галузей у становленні вищої освіти жінок, все-таки слід відзначити, що роль представників історичної науки була у цій справі досить помітною і важливою: саме вони одними з перших позитивно відгукнулися на виклики часу, запросивши до своїх аудиторій жінок нарівні з чоловіками. Симптоматично, що незалежно від політичних переконань та навіть міжособистісних стосунків у науковому середовищі, переважна більшість учених прагнула виявити дієву підтримку пізнавальним прагненням жінок. Така підтримка переважно не обмежувалась, а на початковому етапі історії жіночої освіти й не могла обмежуватись тільки процесом викладання. Як правило, життя потребувало від професорів-прибічників жіночої освіти дієвішого відстоювання їхньої позиції, а часом і оборони вищих жіночих шкіл та їхніх вихованок шляхом відкритої полеміки, публічних виступів. Сюди ж належав значний обсяг організаційної роботи, здійснюваної часто на громадських засадах. Адже вищу жіночу школу доводилося будова-

⁴² Ардашев П. Предисловие // Критико-библиографический обзор учебной литературы по истории на русском языке с 1890 по 1912 год. Учебники по русской истории. Составлено группой слушательниц Историко-филологического отделения Высших Женских курсов в Киеве / Под. ред. проф. П.Н. Ардашева. К., 1913. С. VI–VII, XI–X. То же: MiNERVA. Сборник, издаваемый при Историко-Филологическом Семинарии Высших Женских Курсов в Киеве. К. 1913. Вып. II.

⁴³ IP НБУВ. Ф. I, стр. 9586, арк. 1–1 зв.

ти практично “з чистого аркуша”, не завдяки, а всупереч панівній урядовій політиці, для якої створення Вищих жіночих курсів спершу було тимчасовим заходом.

При цьому серед “служителів Кліо” практично неможливо знайти відвертих противників доступу жінок до наукових знань. Останні все ж частіше траплялися серед представників природничих наук, які намагалися знайти “природне” пояснення “нездатності” жінок повною мірою осягти “чоловічі” науки. Звичайно, засвоєння гуманітарних дисциплін, на відміну від природничих наук, не потребувало від жінок попередньої спеціальної підготовки, тому успіхи багатьох з них у цій царині були помітними. До того ж, знання з гуманітарних наук, зокрема з історії та іноземних мов, які дівчата здобували в середній школі, були переважно непоганими.

Водночас проходження курсу вищих наук математичного та природничого циклів потребувало базових знань, яких більшість потенційних студенток просто не мали: програми жіночої середньої школи були, особливо на час зародження вищої жіночої освіти, вкрай обмеженими. Тому не дивно, що чимало курсисток стикалися в цьому питанні зі значними труднощами, які дехто з противників жіночої освіти поспішав означити як “неспроможність” засвоєння природничих наук. Прикметно, що такими “консерваторами” на Київських вищих жіночих курсах виявилися саме вчені-природничники – хімік Ф. Гарнич-Гарницький та фізик М. Шиллер⁴⁴.

Проте успіхи жіночого студентства були не єдиною причиною активної участі професорів-істориків у справі вищої жіночої освіти. Насмілимося припустити, що передумовою їхньої одностайності в цьому питанні було знання ролі і впливів видатних жінок в історії. Тож, розуміючи це, кожен зі знавців минулого по-своєму усвідомлював, якими дієвими й корисними членами суспільства можуть стати жінки, які здобудуть систематичну наукову освіту.

⁴⁴ ЦДАІАК України. Ф. 707, оп. 262, спр. 2, арк. 37–41.

Євген Жарков

**ПЕРША ЄГИПЕТСЬКА ПОДОРОЖ АДРІАНА ПРАХОВА
1881–1882 рр.: РЕКОНСТРУКЦІЯ-ІТІНЕРАРІЙ
У СВІТЛІ ЗАПИСОК, ЛИСТІВ ТА СПОГАДІВ**

**“Шлях” до Єгипту Адріана Прахова:
ітінерарій-реконструкція через призму джерел**

Документально зафіксовано, що перший мандрівник зі східно-слов'янських земель потрапив до Єгипту в другій половині XIV ст. Близько 1370 р. Агрефеній зі Смоленська відвідав святу землю раннього монашества під час паломництва на Близькій Схід. Утім, відомості про стародавній Єгипет через пам'ятки писемності проникали на Русь ще від часів прийняття християнства. Наприкінці XVIII ст., коли в Європі розпочалося наукове вивчення давньоєгипетської історії і мистецтва, список російських вояжерів, які побували в Єгипті, значно розширився. Водночас у самій Російській імперії почали видаватися не тільки подорожні записки власних громадян, але й переклади історичних праць європейських авторів. Друкувалися також роботи вчених, зокрема спроби тлумачення ієрогліфічної писемності¹. Єгипет традиційно полонив “уми”: причини цього зачарування чудово визначив Василій Полетика у праці “Опыт рассуждения о первоначальных делах мира, о Древнем Египте, об Ассирианах, о Мидянах и о Персах” (1788): “Сия то прекрасная страна, как говорят писатели, первым гнездом была просвещенного рода человеческого”².

Після єгипетської експедиції Наполеона (1798) і видання багатотомного “Опису Єгипту”, а також виходу епохальної праці

¹ Петровский Н.С. Источники сведений о Древнем Египте в России в XI–XVIII веках // Замаровский В. Их величества пирамиды. 2-е изд. М., 1986. С. 387–406.

² Полетика В. Опыт рассуждения о первоначальных делах мира, о Древнем Египте, об Ассирианах, о Мидянах и о Персах. М., 1788. С. 69.

Ж.-Ф. Шампольйона (1824)³, який запропонував ключ до дешифрування єгипетських ієрогліфів, російські інтелектуали не просто захопилися єгипетськими старожитностями, а й запалали бажанням узяти участь у загальноєвропейському процесі вивчення історії Давнього Єгипту. Так, Гавриїл Батеньков публікує брошуру “О египетских письменях”⁴, де наводить об’єктивну характеристику і виклад відкриття Шампольйона. Директор Публічної бібліотеки, президент Академії мистецтв Олексій Оленін починає листування з цим видатним французьким ученим⁵, за яким об’єктивно закріплюється звання “батька єгиптології”. Саме тоді Академія наук купує в Мілані розкішну колекцію єгипетських старожитностей Франсуа Кастільйоне, що складалася з 900 предметів. Згодом саме ця колекція стане вагомою часткою єгипетської збірки Ермітажу. Але справжня епопея була пов’язана зі сфінксами часів Аменхотепа III, виконаними з рожевого асуанського граніту, які було знайдено на західному березі Луксора. Перш ніж зайняти місце на берегах Неви навпроти Академії мистецтв, вони подолали чималий шлях з Александрії до Санкт-Петербурга, а головне — буквально дивом були вирвані з рук французького уряду, який так само боровся за право їх придбати. Чималі колекції вивезли з Єгипту в 1830-ті рр. російські мандрівники Іван Бутеньов та Авраам Норов⁶.

А наукове вивчення давньоєгипетського мистецтва у Росії започаткували три праці. Першу написав вихованець Московського університету Павло Уланов на ступінь магістра словесності⁷. Друга належить перу Дмитра Єфімова. Вона вийшла у 1838 р. в Римі італійською мовою під назвою “Короткі відомості про єгипетську ар-

³ Champollion J.-F. Précis d system hiéroglyphique des ancient égyptiens, Ou recherches sur les elements premiers de cette écriture sacrée, sur leurs diverses combinations, et sur les rapports de ce systeme avec les autres methodes graphiques égyptiennes. Paris, 1824.

⁴ Кацнельсон И.С. Материалы для истории египтологии в России. Декабрист Г.С. Батеньков, автор первой русской книги о дешифровке иероглифов // Очерки по истории русского востоковедения. Сб. 2. М., 1956. С. 207–224.

⁵ Мачинский А.В. Переписка Ж.Ф. Шамполиона с А.Н. Олениным // Проблемы истории докапиталистических обществ. № 4. М., 1934. С. 72–89.

⁶ Норов А. Путешествие по Египту и Нубии в 1834–1835 гг. Ч. 1. СПб., 1840.

⁷ Уланов П.В. Рассуждения об отличительных свойствах памятников и о том, почему знаменитейшие из новейших художников не берут их себе за образец. М., 1818. См. о нем: Кацнельсон И.С. Из истории египтологии в России. Первая русская диссертация по древнеегипетскому искусству // Палестинский сборник. Вып. 4 (67). М.; Л., 1959. С. 182–185.

хітектуру”⁸. Третя — “Зодчество древнего Египта”⁹ — написана Адріаном Праховим і видана 1880 р. в Петербурзі, справедливо вважається першоосною у вивченні мистецтва Давнього Єгипту в Росії на університетському рівні. Її було представлено як докторську дисертацію і захищено на привселюдному засіданні Ради історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету 30 березня 1880 р.

Захист дисертації Адріана Прахова, а разом з тим і розробка, дослідження та викладання з відповідної тематики були уможливлені новим Статутом російських університетів 1863 р. Згідно з ним на історико-філологічних факультетах створювалася кафедра теорії та історії мистецтв. І, як свідчать збережені програми й конспекти лекцій професорів цієї кафедри, до кінця XIX ст. в усіх російських університетах давньоєгипетське мистецтво було гідно представлено у межах загальних і спеціальних курсів. Але саме Адріан Прахов, який обіймав цю кафедру в Петербурзькому університеті з 1873 р., першим захистив докторську дисертацію на давньоєгипетську тематику¹⁰. Монографія “Зодчество древнего Египта” складалася з трьох частин: 1. За яким принципом будувалися єгипетські гробниці Давнього царства; 2. Походження єгипетських колон; 3. Теорія єгипетського храму¹¹.

Положення й висновки дисертації, якщо й не були революційними, то, в будь-якому разі, досить оригінальними для свого часу. Дисертант піддавав критичному розбору й оцінці всі новітні європейські теорії. До реальних фактів, встановлених західними вченими, дослідник міг додавати свої, почасти фантастичні, припущення.

⁸ Efimov D.E. Brevi cenni sull' architettura egiziana. Roma, 1838. См. о нем: Струйский Д. О египетской архитектуре и трудах архитектора Д. Ефимова // Отечественные записки. Т. 2. 1840. С. 31—34.

⁹ Прахов А.В. Критические наблюдения над формами изящных искусств. Вып. 1. Зодчество древнего Египта. СПб., 1880.

¹⁰ Наголосимо, що за весь дореволюційний час, окрім Прахова, по кафедрі теорії та історії мистецтв в російських університетах професійно буде вивчати єгипетські старожитності лише один з формальних учнів Прахова — Володимир Мальмберг (вихованець Казанського університету, який викладатиме в університетах Юр'єва та Москви). Хоча деякі незначні нариси з єгипетського мистецтва мали й інші університетські викладачі цієї кафедри, і зокрема Карл Гьорц — перший професор теорії та історії мистецтв у Російській імперії (Московський університет).

¹¹ Прахов А.В. Критические наблюдения над формами изящных искусств. Вып. 1. Зодчество древнего Египта. СПб., 1880. С. 5.

Так, Прахов стверджував, що першою архітектурною формою, прообразом усіх пізніших єгипетських будівель був кочовий намет. Учений пропонував схему, за якою сформований єгипетський храм символізував небесний шлях, небосхил чи води небесні, якими щодня проїжджає човном бог сонця Ра за 12 годин. Звуження частин храму від пілону до мезену обумовлено тим, що храм складається з трьох наметів, послідовно вставлених один в одний, можливо, для того, щоб створювати уявлення кількох небес. Найтиповішою сакральною спорудою Єгипту Прахов уважав храм, присвячений богові Гору в Едфу. Відносно архітектурних деталей було зазначено, що колони зі своїми базами і капітелями, архітрави, настили підлог і дах вказували, що вся пізніша, кам'яна архітектура єгиптян повторювала форми, започатковані ще в наметових і дерев'яних будівлях. Отже, як головний результат своєї роботи Адріан Прахов визначав те, що і кам'яна гробниця, і храм походять від дерев'яних споруд.

Дисертацію сприйняли неоднозначно. Під час захисту два офіційні опоненти – професор К.Я. Люгебіль та доцент Ф.Ф. Соколов – заявили, що як нефахівці у справі мистецтва взагалі та єгипетської архітектури зокрема, вони не зможуть надати заперечень по суті, і тому обмежилися лише кількома зауваженнями щодо деталей. Особливо було відзначено перевагу роботи Прахова в тому, що він розглянув величезні малодосліджені атласи двох єгипетських експедицій: французької (під час походу Наполеона) і пруської (під керівництвом Лепсіуса). Робота російського вченого була самостійною: опоненти відзначили її цінність у тому, що в ній автор не слідував за чиймись готовими поглядами. Щоправда, під час захисту дисертації доцент Соколов несподівано для всіх зауважив, що “Прахов придает своему сочинению слишком большое значение, которого оно, может быть, и не имеет”¹². Але на загальну оцінку ця інвектива не вплинула.

Фундаментальний аналіз дисертаційного дослідження Прахова підготував художній критик В.В. Стасов. Він детально розглянув кожен розділ дисертації і в більшості випадків різко негативно охарактеризував висновки вченого. Зокрема, Володимира Васильовича

¹² Стасов В. Русское сочинение о египетской архитектуре [Критические наблюдения над формами изящных искусств. Сочинение Адриана Прахова. Вып. I. Зодчество древнего Египта. СПб., 1880] // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1880. № 9. С. 404.

здивувало те, що в роботі з теорії та історії єгипетської архітектури навіть не згадується про піраміди та технологію їхнього будівництва. Щоправда, на початку свого аналізу Стасов вказав на позитивні моменти дисертації Прахова. Це дослідження про єгипетську архітектуру критик не відносив “к разряду сочинений бесцветных, ничтожных или пустых. Оно есть результат долгого и прилежного изучения по памятникам, а в деле истории искусства это составляет самое редкое у нас исключение”¹³. На цьому й завершувався “позитив” від критика. Суть рецензії виявилася абсолютно протилежною. Почасті зауваження Стасова були слухними, але він зробив і чимало необ’єктивних закидів.

Що ж спонукало художнього критика опонувати мистецтвознавцю, та ще й з такої маловідомої тематики? Це питання просто інтригує у світлі засобів і методів, які використовував рецензент. Оскільки сам Стасов також не був досвідченим фахівцем з давньоєгипетської архітектури, він вирішив “підключити” до справи своїх західних кореспондентів. Найуразливішою ідеєю Прахова була теза про те, що першою архітектурною формою був кочовий намет. Стасов запитував: “Когда египтяне были кочевым народом, а не земледельческим?”¹⁴. А задля того, щоб підкріпити своє обурення фактами, він написав про свій подив консерватору Луврського музею Ревилью. Невдовзі було отримано відповідь французького вченого, яку Стасов поспішив додати до своєї рецензії: “Понятие о палатке совершенно чуждо Египту. Египтяне никогда не жили в палатках. Физическая география их страны противится этому. <..> Палатка принадлежит пастушеским народам, например, семитам, и потому-то еврейская Скиния Завета была ничто иное, как палатка. Но прилагать этот принцип к Египту – грубая ошибка”¹⁵. Таке однозначне несприйняття ідеї “намету” не можна назвати цілком об’єктивним, до того ж, Ревилью знав про положення дисертації Прахова тільки з листів Стасова. Натомість ідея Прахова про “намет” і сьогодні є актуальною, щоправда в дещо інших акцентах: значна частина сучасних єгиптологів упевнена, що центральну залу Храму Великого святкування у Карнаку, побудовану за часів пра-

¹³ Стасов В. Русское сочинение о египетской архитектуре [Критические наблюдения над формами изящных искусств. Сочинение Адриана Прахова. Вып. I. Зодчество древнего Египта. СПб., 1880] // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1880. № 9. С. 403.

¹⁴ Там же. С. 407.

¹⁵ Там же. С. 409–410.

вління Тутмоса III, було спроектовано саме за зразком намету (!), в якому фараон жив під час сирійського походу. Отже, можна визначити, що ідея Прахова не була безглуздою. Заангажування Стасова можна ширше розкрити за допомогою джерел особового походження. Найбільш показово це виражено в посланні Стасова до московського колеги Прахова по кафедрі теорії та історії мистецтв Федора Буслаєва. Стасов писав 18 січня 1881 р.: “...египетским искусством я уже занимался давно, конечно вовсе не для Прахова... Этот Прахов — человек крайне поверхностный и бросающийся поминутно от одного к другому: то он с ума сходит от греческой скульптуры и только ею и бредит, то перекидывается на египетскую архитектуру, то опять принимается за византийскую живопись”¹⁶.

Як бачимо, у ставленні Стасова до Прахова багато особистого несприйняття. Звідки ці інтенції? Вочевидь, така ворожість виникла з початку 1870-х рр., коли Стасов розраховував посісти кафедру теорії та історії мистецтв Санкт-Петербурзького університету, але натомість вона дісталася саме Адріану Прахову. До кінця 1870-х рр. учені прямо чи опосередковано критикували один одного в періодиці¹⁷. Про конфлікт Прахова і Стасова було відомо багатьом, тому на періодичні “перестрілки” між ними в пресі дивилися як на певну “потіху”.

Зберігся ще один анекдотичний епізод щодо оцінки “Зодчества древнего Египта”, який навів у спогадах художник М.В. Нестеров. Він повідомляв про Адріана Вікторовича буквально так: “Прахов давно был доктором истории искусства, считался необыкновенно даровитым ученым, и не любивший его Кондаков говорил, что докторская диссертация Прахова была так талантлива, что он, Кондаков, ложась спать, клал ее себе под подушку”¹⁸. Однозначно довірятися цьому свідченню не можна, оскільки Нестеров, очевидно, знав про цю історію тільки з чуток¹⁹.

¹⁶ Стасов В.В. Письма к деятелям русской культуры. Т. 1. М., 1962. С. 210–211.

¹⁷ Див. зокрема: Прахов А.В. В первый и в последний // Пчела. Т. 3. № 3. СПб., 1877. С. 47.

¹⁸ Нестеров М.В. Воспоминания / Подгот. текста, вступ. ст. и коммент. А.А.Ру-саковой. М., 1989. С. 153.

¹⁹ Прямих доказів спілкування Нестерова з Никодимом Кондаковим відшукати не вдалося, сумнівно також, щоб цей анекдот розповів митцю і учень Кондакова Дмитро Айналов, з яким вони близько спілкувалися в Італії. Точніше за все припустити, що цю історію Нестеров знав від когось з оточення самого Прахова, де вона й побутувала. Вірогідно, у спогадах Нестерова йшлося все-таки про магістерську дисертацію Прахова з історії грецького мистецтва, яку Кондаков справді оцінював дуже високо, незважаючи на те, що його власне дисертаційне дослідження свідомо було написано на противагу праховському.

Як же оцінюють дисертацію Прахова сучасні історики єгипетського мистецтва? М.О. Коростовцев та С.І. Ходжаш висловили ідею, що, спираючись “на весь опыт египтологии своего времени, он сумел не только обобщить некоторые вопросы, касающиеся истории развития египетской архитектуры, но и прийти к новым выводам, правильность которых во многом была подтверждена последующими исследованиями других авторов”²⁰. О.Д. Берлев, автор спеціального історіографічного огляду з російської єгиптології, визначає, що огляд давньоєгипетської архітектури Прахова і досі залишається найдокладнішою російськомовною працею в цій царині, але поряд з цим він уже застарів²¹.

Наприкінці ХІХ ст. дослідження Прахова про єгипетську архітектуру було, безсумнівно, подією для Росії і, фактично, означало, що російська наука про давньоєгипетське мистецтво заявила про себе на повний голос. Адріан Вікторович, безсумнівно, був захоплений Єгиптом. І чудовим підтвердженням цього може бути його прагнення невдовзі після захисту дисертації вирушити до цієї казкової африканської країни.

Така поїздка справді відбулася. Вона тривала протягом зими 1881 – весни 1882 рр. Наукова та мемуарна література подають дуже короткі відомості про неї: переважно це тільки короткі зазначення схеми маршруту. Ці повідомлення не просто неповні, але ще й у край не точні, а почасти – і просто помилкові. Так, похибки є і в спогадах сина Адріана Прахова Миколи (1958)²², і у статті М.О. Коростовцева та С.І. Ходжаш²³, і, нарешті, в новітній монографії “Русские в стране пирамид” Г.О. Белової та Т.О. Шеркової (2003)²⁴. В останній роботі прямо наголошується, що “сведения об этой поездке сохранилось немного”²⁵.

Зважаючи на очевидну неповноту розробки та суттєві помилки, допущені у перелічених працях, нарешті, враховуючи важливість

²⁰ Коростовцев М.А., Ходжаш С.И. Адриан Викторович Прахов (1846–1916) // Очерки по истории русского востоковедения. Сб. III. М., 1960. С. 116.

²¹ Берлев О.Д. Египтология // История отечественного востоковедения с середины XIX в. до 1917 г. М., 1997. С. 438.

²² Прахов Н.А. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. К., 1958. С. 211.

²³ Коростовцев М.А., Ходжаш С.И. Адриан Викторович Прахов (1846–1916) // Очерки по истории русского востоковедения. Сб. III. М., 1960. С. 117.

²⁴ Белова Г.А., Шеркова Т.А. Русские в стране пирамид. Путешественники, ученые, коллекционеры. М., 2003. С. 32.

²⁵ Там же. С. 32.

цієї подорожі для історії мистецтвознавчої та історичної наук, ми спробуємо її “відтворити”, оскільки для такої реконструкції маємо чималу кількість як опублікованих (але належно не актуалізованих названими авторами), так і раніше невідомих архівних джерел.

Окреслена далі джерельна база дає змогу реконструювати і генерарій подорожі Прахова до Єгипту. Окрім самої реконструкції, нас цікавить, як цей вояж вплинув на автора першої російської дисертації про давньоєгипетське мистецтво, як персональна “зустріч” з монументами могла спричинити зміни у свідомості вченого, його оцінках самого предмету студій та естетичному сприйнятті загалом. Окрім того, одним з ключових завдань нашої розвідки є з’ясування обставин збирання власної єгипетської колекції.

Джерелознавча локація. Насамперед відзначимо досить цікавий джерельний збірник “Хроніку семи художників”, присвячену Василю Дмитровичу Поленову та його сестрі²⁶. Ця книга, у якій джерела згруповано за хронологічним принципом, яскраво репрезентує величезну за обсягом пошукову роботу упорядника збірки Є.В. Сахарової. І що цікаво для нас, у дванадцятому розділі першої частини, яка охоплює 1881–1882 рр., якраз і подаються документи про подорож Поленова на Схід разом з А. Праховим та С. Абамелек-Лазаревим. У книзі вміщено 6 листів Поленова, написаних напередодні та під час східної подорожі, витяги з щоденника Н.В. Якунчикової, подорожніх записок А.В. Прахова та “східних” спогадів С.С. Абамелек-Лазарева.

Листи В.Д. Поленова до різних кореспондентів було підібрано таким чином, щоб послідовно і якнайповніше описати враження художника від побачених “заморських” місць. Листи емоційні, але разом з тим достатньо точні у фіксації подробиць: містять багато інформації про переміщення учасників подорожі, відвідання історичних місць, кліматичні умови тощо. Ці вибрані з загального корпусу епістолярій художника листи дають змогу зафарбувати більше половини білих плям стосовно єгипетської подорожі та виправити деякі історіографічні помилки.

Спогади Семена Абамелек-Лазарева в названому збірнику представлено доволі фрагментарно. Але, попри це, у них є важливі деталі, не відомі за іншими джерелами. Загалом ці спогади менш емоційні, але точні і сповнені позитивним настроєм автора. Напи-

²⁶ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроніка семи художників / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. 840 с.

сані вони були відразу після повернення до Петербурга, а з огляду на наявність у них точних дат, можна говорити, що під час їхнього написання використовувалися короткі дорожні нотатки²⁷.

Подорожні записки самого А.В. Прахова у збірнику представлено лапідарними уривками: всього по кілька речень записів за чотири дні. На час публікації рукопис цього джерела зберігався в приватному архіві спадкоємців Прахова. Нині документи вченого розділені між двома рукописними відділами: Державної Третяковської галереї в Москві (далі – ГТГ) та Державного Російського музею в Петербурзі (далі – РО ГРМ)²⁸. “Єгипетські” тексти Адріана Вікторовича відклалися саме у РО ГРМ. Подорожні записки Прахова виявилися “листами” за самоназвою і “щоденником” за призначенням та формою. Написані вони на великих аркушах in quarto з обох боків. У цих записках віддзеркалюються і система тогочасних єгиптологічних знань, і умови огляду пам’яток, і деякі інші подробиці, які нині певною мірою набувають етнографічного значення. Не дивно, що послання сповнені сентиментальними деталями, адже їх адресовано рідним.

Окрім того, до нашої реконструкції залучаємо й інші архівні матеріали з фонду Прахова у РО ГРМ.

- Список речей, які планувалося взяти в дорогу²⁹.
- Подання на історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету³⁰, яке дає змогу чітко бачити загальну мету поїздки.
- Спогади А.В. Прахова 1913 р. про “полювання” за старожитностями в Луксорі³¹ цікаві насамперед детальною розповіддю про проникнення вченого у світ гробкопачів. З огляду на те, що спогади було написано в кінці життя, через значний проміжок часу після подорожі, вони містять певну міфологізацію минулої події. Але разом з тим подають настільки детальну інформацію про один з єгипетських днів, що слід виділити цей рукопис як першорядний, зваживши ще й на те, що досі він ніяк не згадувався у наукових розвідках.

²⁷ Повний рукопис спогадів з особового архіву Абамелек-Лазарева у РГАДА нами не переглядався, оскільки опубліковані фрагменти повно охоплюють “єгипетські сюжети”.

²⁸ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 11, 211 лл.; ед. хр. 408, 20 лл.

²⁹ Там же, ед. хр. 406. 2 лл.

³⁰ Там же, ед. хр. 3. 1 л.

³¹ Там же, ед. хр. 437, л. 1–12.

• “Синій” блокнот Прахова, який був з ним під час подорожі, не має такого великого значення, як попередні джерела. Проте в ньому можна знайти неповну фіксацію місць перебування по днях, список відвіданих гробниць в Долині царів у Луксорі, нотатки про душевний стан власника тощо.

Для уточнення мети подорожі ми також використовували автобіографію Прахова, вміщену в ювілейному довіднику Санкт-Петербурзького університету³². Звісно, написана у 1898 р., вона відображала вже ретроспективний погляд, до того ж відповідала усталеному офіційному “етикету” довідника.

Для порівнянь були використані описи подорожей до Єгипту А. Норова та С. Фонвізіна³³. Незважаючи на часову різницю виникнення цих оповідей (перші – середини ХІХ в., другі – початку ХХ ст.), вони засвідчили, що як до, так і після перебування Прахова з компанією в Єгипті, у сфері обслуговування подорожніх по цій країні мало що змінювалося.

Нарешті, матеріальний бік справи, тобто вартість вояжу нам вдалося з’ясувати на основі листа А.В. Прахова до О.Ф. Бичкова³⁴. А зробити перший крок на шляху до реконструкції складу “єгипетської” колекції вченого спробуємо за допомогою виданого опису єгипетських скарабей, які зберігаються на пострадянському просторі³⁵, та огляду унікальної пам’ятки писемності зі збірки Прахова, за якою закріпилася назва “Papius Prachov”³⁶.

Поряд з блоком писемних джерел існує ще й величезний блок джерел зображальних, які, щоправда, становлять достатньо однотипну групу. Це подорожні натурні етюди Василя Поленова. В наш час у Державній Третьяковській галереї збереглося 22 “єгипетських” етюди художника³⁷. Практично всі ці етюди придбав Павло

³² Прахов А.В. Автобиография // Биографический словарь профессоров и преподавателей С-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1869–1899. Т. 2. СПб., 1898. С. 129–138.

³³ Норов А. Путешествие по Египту и Нубии в 1834–1835 гг. Ч. 1–2. СПб., 1840; Фонвизин С. Семь месяцев в Египте и Палестине. СПб., 1910.

³⁴ Рукописный отдел Российской национальной библиотеки (далі – РО РНБ). Ф. 120, ед. хр. 1148, л. 12–13 об.

³⁵ Ходжаш С.И. Древнеегипетские скарабеи. Каталог печатей и скарабеев из музеев России, Украины, Кавказа и Прибалтики. М., 1999.

³⁶ Papius Prachov собрания Б.А. Тураева / Предисл. Б.А. Тураева. А., 1927.

³⁷ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Серия “Живопись XVIII–XX вв.”. Т. 4. Живопись второй половины XIX в. Кн. 2: Н–Я. М., 2006. С. 107–111.

Третяков у самого автора 1885 р. після їхнього представлення на 13-му вернісажі Товариства пересувних художніх виставок³⁸. В останньому каталозі ГТГ, на нашу думку, не було дотримано задекларованого хронологічного порядку, а отже доходимо висновку, що з цієї подорожжю є чимало проблем і у мистецтвознавстві.

На етюдах Поленова можна побачити давні архітектурні пам'ятки, відвідані під час подорожі: Великі піраміди в Гізі, храми на острові Філе, в Едфу та Карнаку, а також — куточки єгипетських міст, величні краєвиди Нілу та, нарешті, портрети єгиптян (здебільшого тих, з ким доводилося спілкуватися). Роботи Василя Поленова, таким чином, — це унікальна візуальна хроніка подорожі, яка буквально “оживляє” всі текстові повідомлення: така візуалізація дає змогу, якщо і не стати учасником подій, що відбувалися 125 років тому, то, щонайменше, відчутти себе спостерігачем.

Отже, нині маємо чималий джерельний комплекс, який дає нам змогу репрезентативно і, в окремих моментах, детально реконструювати “єгипетську” частину близькосхідної подорожі Адріана Прахова.

Організація поїздки

Поїздка Адріана Прахова на Близький Схід, де першим пунктом значилося відвідання Єгипту, очевидно, була омріяною давно, але не запланованою заздалегідь. Про це може прямо свідчити клопотання Прахова від 4 листопада 1881 р., яке він подав у Раду історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. Вчений просив відрядити його з науковою метою на Схід з 15 листопада 1881 р. до початку травня 1882 р.

У клопотанні Прахов наводить широкі пояснення стосовно завдань майбутньої подорожі та її особливостей: “Мої научные занятия сосредоточивались в последнее время на изучении искусства Египта, Передней Азии, Греции и Рима и Византии. В течение 7 лет (с декабря 1873 года), я имел честь читать студентам III и IV курса историю искусств: египетского, вавилоно-ассирийского, персидского, финикийского, малоазиатского и греко-римского. Памятники византийского искусства вошли в сферу моих научных интересов с тех пор, как я предался изучению памятников отечественной

³⁸ Непрогнозована радянська політика в культурі та мистецтві негативно вплинула на цілісність цієї колекції. 64 етюди Поленова з краєвидами Єгипту, Близького Сходу і Греції у 1931–1935 гг. були передані із ГТГ в різні провінційні музеї СРСР.

старини. Следовательно, что для окончательного выявления моих частных вопросов и для лучшего понимания общего хода эстетической <жизни> в помянутых странах мне необходимо лично познакомиться как с этими странами, так и с сохранившимися в них зданиями, руинами и с возникшими в последнее время собраниями и музеями (например Афинским и Булакским)³⁹.

Прахов зумисно наголошував, що всі країни, які він запланував відвідати, особливо Єгипет, Палестина і Сирія, через кліматичні умови можуть бути доступними лише взимку. Окрім того, він зазначав, що на цей час має достатньо коштів, що може здійснити подорож, не обтяжуючи університет клопотанням про спеціальну матеріальну допомогу. На початку травня 1882 р. дослідник обіцяв повернутися з-за кордону, але не в Петербург, а до Києва для дослідження й реставрації давньоруських пам'яток. Цю роботу вченому доручило Російське археологічне товариство. Адріан Вікторович планував затриматись у Києві до початку осені й гадав, що зможе повернутися до столиці тільки після 1 жовтня 1882 р.⁴⁰

З клопотання, поданого на розгляд до Ради факультету, здається, що Прахова значно більше, ніж давньосхідне і античне, починає цікавити мистецтво Візантії, і саме у зв'язку з вивченням пам'яток Давньої Русі. Здається, ніби мистецтво Єгипту, якому було присвячена тільки-но захищена дисертація вченого, відходить на другий план. Зауваження, що йому цікаво вивчити монументальну архітектуру для кращого розуміння загальних принципів естетичного життя країн, про які він говорить в університетському курсі, є формулюванням для Міністерства народної освіти, яке визнавало тільки таку "прикладну" аргументацію відряджень. Загалом, може видатися, що для Адріана Прахова вже перед поїздкою було очевидно: мистецтво Стародавнього Сходу, і зокрема Єгипту, він не зможе досліджувати надалі, а вояж має на меті "прагматичний" огляд пам'яток задля поліпшення лекційних курсів в універ-

³⁹ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 3, л. 1–1 об.

⁴⁰ З різних обставин Прахову рідко доводилося проводити лекції та практичні заняття з початку семестру. Наприклад, зберігся недатований лист ученого до інспектора студентів Санкт-Петербурзького університету: "Покорнейше прошу сообщитъ гг. студентам III и IV курса историко-филологического факультета, что я начну лекции по истории греческого и восточного искусства после 19 сего октября, так как до этого времени буду занят в окружном суде исполнением обязанностей присяжного заседателя". (РО РНБ. Ф. 124, ед. хр. 3494. Л. 1).

ситеті й Академії мистецтв. Про це свідчить і бажання відвідати Булакський музей поблизу Каїра, де було зібрано чудову колекцію староегипетської пластики.

Всі ці висновки на підставі лише тексту клопотання Прахова корелюються спогадами його супутників. Зокрема, виявляється, що ідея поїздки, а отже й значна частина її організації, належала все-таки не Прахову, а відомому меценатові, археологу-любителю князю Семену Семеновичу Абамелек-Лазареву. Предки останнього у 1814–1815 рр. заснували Інститут східних мов, відомий як Лазаревський. Семен Абамелек-Лазарев саме у 1881 р. закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету і добре знав Прахова як викладача. Молодому князю належало безліч заводів на Західному Уралі, а також вугільні копальні, соляні промисли, золоті та платинові родовища. А оскільки він цікавився літературою, археологією та історією мистецтва, для подорожі на “батьківщину” людства не могло бути перешкод. Як бачимо, складалася непогана компанія: молодий доктор теорії та історії мистецтв, якому нещодавно минуло 35 років, та багатий і знатний університетський випускник. Але їм не судилося поїхати удвох.. Під час зборів Прахов отримав листа (датований 8 листопада) від свого приятеля художника Василя Поленова з Москви. Василій Дмитрович писав: “Сегодня узнал от Саввы (Мамонтова. – Є.Ж.), что Вы собираетесь странствовать на Восток, правда ли это? Я ведь тоже имею намерение предпринять такое путешествие, и если почему-либо не расстрою Ваших планов, то я бы несказанно рад совершить его вместе с Вами. Прошу Вас написать мне два словечка, но совершенно откровенно, подходит ли Вам это или нет, для меня это было бы совершенным обновлением. Если да, т. е. я не буду Вам помехой, то напишите мне в немногих словах приблизительный маршрут и время отправления, чтобы я мог приготовиться”⁴¹. Адріан Вікторович давно знав Поленова: зустрічався з ним у Римі, а 1877 р. Василій Дмитрович надавав свої роботи як ілюстрації для “Дневника русского добровольца” до журналу “Пчела”, де Прахов був одним з редакторів. Проте їхні стосунки було далеко не найближчими. Поленов 24 грудня 1876 р. писав О.Г. Мамонтовій: “Я рисую для господина Прахова мое путешествие в его журнал, хотя с весьма малым удовольствием, ибо направление его журнала и весь

⁴¹ Прахов Н.А. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. К., 1958. С. 224.

дух этого господина мне сильно антипатичен..."⁴². Це було в 1876 р., і з того часу, ймовірно, особиста антипатія притупилася. Окрім того, в ситуації, коли Василій Дмитрович напружено працював над картиною "Христос і грішниця" (завершена 1888, Державний Російський музей), йому була вкрай потрібною поїздка на Схід. Не можна сказати, щоб автор знаменитого "Московського дворика" цікавився Єгиптом, але мати справу зі східним мистецтвом йому доводилося, як і більшості вихованців Академії мистецтв. Ще в 1864 р. як вільний слухач Академії художник мав виконувати традиційну програму — "Ангел смерти убивает всех перворожденных египтян"⁴³. Його ескіз "Избиение первенцев египетских", на якому в перспективі можна розрізнити течію Нілу та піраміди, сьогодні зберігся в Третяковській галереї⁴⁴.

Здається, що Прахов і гадки не мав про ті ноти недовіри і непорозуміння, які щодо нього колись закралися у Василя Дмитровича, тому запрошення для Поленова було надіслав негайно, і вся компанія вирушила на південь. 19 листопада Н. В. Якунчикова записала в щоденнику: "Простилась с Поленовым перед его отъездом в Египет"⁴⁵. Сам Василій Дмитрович в одному зі "східних" листів так охарактеризував своїх супутників: "Путевые товарищи мои, люди ве-

⁴² Прахов Н.А. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. К., 1958. С. 210.

⁴³ Ймовірно, така програма викликала чималі труднощі у багатьох академістів. Зокрема, під час похорону А.В. Прахова І.Є. Рєпін розповідав про те, як йому довелося її виконувати. "Первую малую серебряную медаль в Академии получил, собственно говоря, не я, а мой друг Адриан. Дело было так: нам задали эскиз на библейскую тему „Ангел смерти избивает египетских первенцев". Надо было дать композицию со многими фигурами. Ну, с фигурами я, вероятно, как-нибудь и справился бы, но костюмы и вся обстановка сильно смущали, боялся не выдержать "стиль". А времени на изучение не было. Решил ничего не подавать. Вечером, накануне конкурсного экзамена, пошел к Праховым, рассказал за чаем о своих затруднениях. Мстислав Викторович сейчас же принес книги, стал показывать, объяснять. Адриан ушел, не говоря ни слова, как это случилось и раньше, в свою комнату заниматься. А на следующее утро принес мне совсем готовый эскиз. Я его только кое-где тронул, чтобы усилить светотень, подписал и подаа, ничего не меняя в композиции, только чтобы выполнить все академические формальности, как вдруг, совершенно неожиданно узнаю, что мне присуждена малая серебряная медаль за эскиз Адриана Викторовича. Вручая эту медаль его сыну, я своим признанием в круту его друзей сейчас возвращаю ее покойному Адриану Викторовичу" (Прахов Н.А. Рєпін в 1860–1880 гг. // Рєпін: Художественное наследство. М.; А. Т. 2. С. 21).

⁴⁴ Государственная Третяковская галерея (далі — ГТГ). Инв. № Ж-1427.

⁴⁵ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 290.

селье и не любящие много задумываться, наконец, растрепали мою смущенную душу и отрезвили кружасьуюся голову”⁴⁶. Це коротке визначення якнайкраще характеризує і Прахова, і Абамелек-Лазарева – авантюристів у кращому значенні цього терміна, тобто шукачів пригод та незвичних естетичних вражень.

Тут слід зробити маленький відступ і окреслити, як саме проходили збори. Що планувалося взяти в дорогу? В пригоді стануть чорнові нотатки Прахова, складені напередодні від’їзду в Єгипет. Два аркуші пожовтілого паперу включають список речей, які Адріан Вікторович запланував захопити з собою у долину Нілу. Такі списки традиційно готуються поспішно, напередодні від’їзду, тому навряд чи можна вловити в записах систему: спочатку Прахов нумерував потрібні йому речі, а після 34 позиції просто записував у стовпчик. Спробуємо розбити їх на групи.

Учений брав скромний гардероб: темне і світле вбрання й сорочки. Передбачаючи десятки верст ходьби, Адріан Вікторович декларує на аркуші три пари чобіт і черевики. Але такий скромний набір одягу та взуття міг бути пошкодженим у дорозі, тож до нього додавалися нитки, голка і наперсток. Формально до цієї категорії можна віднести і носовичок.

Не менша турбота була у Прахова щодо “похідних” умов життя в “заморських” країнах: з собою він хотів повезти плед чи ковдру, подушку і навіть розкладний стілець. Доданий до списку гамак навряд чи міг стати предметом розкошу, а був, скоріше, засобом відпочинку на час денної спеки. Попри календарну зиму, температура на Півдні Єгипту, в Асуані (де вчений також планував побувати), піднімалася до +30°C. Для вимірювання температури повітря Прахов не забув узяти з собою і термометр. Для тогочасного мандрівника не менш характерними були інші речі, які Адріан Вікторович записав до свого плану: барометр і компас. Так само гостро стояла й проблема безпеки: якщо призначення сокирки можна було б трактувати двозначно, то револьвер та рушниця, зазначені в списку, безсумнівно, були припасені для самозахисту і очевидно, що не стільки від людей, скільки від звірів. Про те, що було заплановано також виїзди в пустелю, свідчить бляшанка для води, а про пристрасть Прахова до чаю можна судити, виходячи ще з однієї позиції списку.

⁴⁶ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 291.

Втім, усі зазначені побутові речі не могли затьмарити головної, наукової, мети поїздки. Для записів побаченого було заготовлено певний запас блокнотів, паперу, чорнила і пір'я. Вочевидь, фотоапарата у Прахова та його друзів не було, бо в арсеналі вченого – пензлі, полотно й олійні фарби, навіть альбоми та акварель⁴⁷.

Цей чималий набір речей зумовив те, що Прахов зміг узяти в дорогу лише дві книжки. Першу позначено за автором: Масперо, а другу – за змістом: “по истории арабов”⁴⁸. Не дивно, що Адріан Вікторович бере в дорогу книжку Масперо. Саме в цей час зірка молодого французького вченого Гастона Каміля Шарля Масперо (до того ж, однолітка Прахова: обидва вони народились у 1846 р.⁴⁹) стрімко піднімається на небосхилі єгиптології. З початку 1880 р. Масперо бере активну участь у відкритті “текстів пірамід” у Саккара. І саме незадовго до приїзду Прахова в Єгипет Масперо став директором Служби старожитностей (після смерті 19 січня 1881 р. Огюста Марієта).

Маршрут

Ще в офіційному поданні про відрядження Прахов окреслив країни та місцевості, які було заплановано відвідати. За цим документом подорож мала проходити “по Єгипту, Палестине, Сириї, Греції и Византийским городам”⁵⁰. Ймовірно, що існував детальніший план, проте наразі про нього нічого не відомо, крім уже визначеного в поданні бажання відвідати Булакський музей в околицях Каїра та Афіньський музей. Реконструкція цього вояжу виявилася не дуже простою справою, про що свідчать історіографічні помилки, які ми будемо намагатися виправити. Ми ставимо за мету відновити схему тільки першої частини “східної” подорожі, а саме: маршрут до Єгипту та огляд країни пірамід, сфінксів і найраніших християнських монастирів.

Від Санкт-Петербурга до Александрії. Шлях вояжерів лежав через Орел і Київ. У першопрестольному граді вони затрималися на добу, щоб оглянути мозаїки, стінні розписи Софійського собору і Кирилівської церкви та відвідати школу малювання Миколи Мурашка.

⁴⁷ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 406, л. 1–1 об.

⁴⁸ Там же, л. 2.

⁴⁹ Рік народження – не єдиний збіг у їхніх біографіяx: і Прахов, і Масперо померли в 1916 р.

⁵⁰ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 3, л. 1 об.

Відстань, яку нині літак пролітає трохи більше, ніж за чотири години, у ті роки додалася за багато діб. Їхати до Єгипту було вирішено залізницею через Румунію і Болгарію, а звідти (з Варни) морем до Константинополя, де вояжери затрималися до 1 грудня, щоб оглянути Собор Св. Софії та інші пам'ятки. Тут слід виправити помилку сина Прахова Миколи, який стверджував, що “до Константинополя путь лежал по железной дороге”⁵¹. Листи Поленова повністю спростовують цю тезу.

Увечері 1 грудня 1881 р. пароплав “Корнилов” рушив з Константинополя і тримав курс на Александрію, а 6 грудня був уже в пункті призначення. Подорож Середземним морем була мало приємною через сильний шторм. Ще менше радісних відчуттів приносило і отара баранів, яка “паслася” на палубі впродовж усього плавання. Чудовим підтвердженням цьому служить робота Поленова “Пароход Корнилов в Средиземном море”⁵², створена на борту. За всієї схематичності етюду можна добре розгледіти захарашену корму. Щогла нахилена — на морі починається буря. Щоправда, інша робота художника — “Троада”⁵³, яка зображала малоазійський берег поблизу давньої Трої, де також підкреслено неспокійний стан моря, свідчить про те, що Поленов з приятелями все-таки знаходили час для споглядання і замальовок героїчних пейзажів. Незважаючи на підкреслено пустельний берег, Поленову вдалося відтворити відчуття історичного ландшафту, надра якого приховують спогади про античну спадщину.

На жаль, Александрія, місто, овіяне міфами і легендами давнини, навряд чи могла полонити Прахова та його супутників: речові пам'ятки регіону ще не були широко відкриті.

Каїр. Під кінець 7 грудня Прахов, Абамелек-Лазарев і Поленов вирушили до єгипетської столиці. “Вечером железною дорогою долетели до Каира. По дороге на станциях все смуглые и черные лица разных африканцев. Повсюду огни и живописные группы восточных фигур, греющихся вокруг. Изредка виднеются многочисленныя разветвления дельты Нила с отражающимися огоньками”⁵⁴, — так описує подорож Поленов. О десятій годині вечора вояжери прибули в Каїр і зупинились у “New Hotel”.

⁵¹ Прахов Н.А. Страницы прошлого. Очерки-воспоминания о художниках. К., 1958. С. 211.

⁵² ГТГ. Инв. № 2673.

⁵³ Там же. Инв. № 2675.

⁵⁴ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е. В. Сахарова. М., 1964. С. 296.

І знову слід виправити похибку, яка є в книзі “Русские в стране пирамид” Г.О. Белової та Т.О. Шеркової⁵⁵. У цій монографії можна прочитати про подорож Прахова: “От Александрии до Асуана небольшая экспедиция спускалась по Нилу с остановками в Каире, Луксоре, Эсне, Эдфу, Ком Омбо”⁵⁶. Очевидно, що наведений лист Поленова початок цієї схеми маршруту заперечує повністю. Надалі ми доведемо її повну хибність і, на відміну від авторів монографії, підтвердимо це оригінальними джерелами. (А в наведеній цитаті все поставлено з ніг на голову: взагалі парадоксально, що єгиптологи зі світовим ім'ям пишуть, що з Александрії можна “спускатися” Нілом).

8 грудня вранці російські мандрівники почали огляд мусульманських пам'яток Каїра – мечетей, базарів тощо. Найімовірніше, тоді ж Прахов, повернувшись увечері до готелю, робить досить пікантну замальовку у власному щоденнику. На чотирнадцятому аркуші він розміщує “Поездку каирской дамы по улицам”⁵⁷, яка й сьогодні вражає екзотичною позою і вбранням жінки: можна уявити, який ефект ця вершинця справила на російську компанію. Із ще більшим захопленням писав етюди Поленов. “Улица в старом Каире”, “Женщина из окрестностей Каира”, “Колодезь Девы Марии близ Каира”⁵⁸ – ось тільки початок списку його “єгипетських” робіт.

Наступного дня, тобто 9 грудня, мандрівники вирушили у столичне передмістя Булак, де вже чимало років приймав відвідувачів заснований Огюстом Маріетом Музей єгипетських старожитностей. Коли 1858 р. Служба старожитностей, очолювана ним, здобула офіційний статус, їй було виділено кілька приміщень у будинку старої Річкової компанії, де й розмістилася експозиція. Напередодні відвідин музею російськими екскурсантами (у січні 1881 р.) в його дворіку у стародавньому гранітному саркофазі було поховано самого Огюста Маріета. Для нього вивчення єгипетських артефактів стало змістом усього життя⁵⁹. Прахов наголошував на потребі

⁵⁵ Белова Г.А., Шеркова Т.А. Русские в стране пирамид. Путешественники, ученые, коллекционеры. М., 2003. С. 32.

⁵⁶ Там же. С. 32.

⁵⁷ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 11. Л. 14.

⁵⁸ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Серия “Живопись XVIII–XX вв.” Т. 4. Живопись второй половины XIX в. Кн. 2: Н–Я. М., 2006. С. 108.

⁵⁹ Прах О. Маріета перевозитимуть двічі разом з переїздами самого музею: у 1891 р. – до Гізи, неподалік від великих пірамід, а в 1902 р. його перепоховали у дворі перед новою будівлею музею на майдані Мідан ель-Тахрір у центрі Каїра.

оглянути колекції цього музею ще в своєму клопотанні, поданому до Ради історико-філологічного факультету. Доля сприяла йому, бо напередодні його візиту в музеї було виставлено колекцію царських мумій, знайдену на початку 1881 р. у схованці в Дейр ель-Бахарі. Але, судячи з листів Поленова, найбільшу увагу екскурсантів привернули до себе два експонати: скульптурне зображення Рахотепа і Нофрет та славнозвісний “Сільський староста”.

Третій каїрський день, тобто 10 грудня, був присвячений довгоочікуваній поїздки до пірамід у Гізу. Увечері того дня Прахов писав свій другий лист, оскільки напередодні отримав перше послання з Росії від своїх близьких. У “листі” Адріана Вікторовича опис вражень від пірамід і сфінкса займає 17 сторінок in quarto, списаних з обох боків. Загалом у цей день вдалося піднятися на вершину піраміди Хуфу (Хеопса), оглянути її зсередини, побачити сфінкса та піраміди Кафра (Хефрена) і Менкаура (Мікеріна). А 11 грудня було укладено контракт із драгоманом Димитрієм Пайопуло, який зобов'язувався влаштувати подорож Нілом. 12 грудня мандрівники втретє відвідали Булакський музей; 13-го взяли участь у богослужінні в коптському храмі; 14-го вони востаннє оглянули музей єгипетських старожитностей. Увечері пароплав “Булак”, де були заброньовані каюти, вирушив з Каїра на південь.

Від Каїра до Асуана та назад. За два дні, тобто 16 грудня, пароплав дістався Луксора (і під час нетривалої стоянки була нагода швидко оглянути один із храмів). 17-го була зупинка неподалік храму в Есні, а 18-го — в Едфу. Було прийнято такий план: до Асуана доїхати поштовим пароплавом, а там уже найняти дахабію, яка неспішно спускалася б униз за течією Нілу з усіма зупинками для огляду найважливіших пам'яток. Про те, що шлях з Каїра на південь був більш ніж оперативним, свідчить ремарка з листа В.Д. Поленова до С.І. Мамонтова від 24 грудня: “На пароході ми долетели до Асуана ($\frac{1}{2}$ градуса от тропиков) и теперь спускаемся”⁶⁰. Щоправда, не можна сказати, що це був безперервний “політ”: про це свідчать листи-записки А.В. Прахова. Так Прахов описував враження від виходів у пустелю під час зупинки пароплава “Булак” 18 грудня: “Мы с Basilio только что вернулись с чудной прогулки на берег; — писав Адріан Вікторович, — по сыпучим уступам песчаника вобра-

⁶⁰ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 300.

лись наверх, ушли дальше в пустынню и долго не могли оторвать глаз от величавого океана звезда, от величавой картины далекого аравийского берега с одиноким огоньком, от спокойного как сталь, блестящего Нильского потока, от суровых и в то же время чарующих масс нежного света неполной луны и глубоких теней. Я никогда не забуду этой ночи в пустыне!”⁶¹. Описану зупинку було зроблено поблизу Гебель-Сельселеха.

Вранці 19 грудня пароплав зупинявся неподалік храму в Ком-Омбо, а після обіду вже був у Асуані. Прахов з компанією свідомо відмовилися від допомоги корпорації Томаса Кука, яка в той час спеціалізувалася на організації круїзів Нілом. Її послугами користувалися переважно англійці, і саме на них було відповідно зорієнтовано і розважальний характер проведення таких круїзів.

У записках Прахова за 20 грудня можна прочитати: “...наконец, мы на нашем “дахабие” — огромной барке с салоном и спальнями”⁶². Дахабії — великі вітрильні кораблі — у чималій кількості і з дивовижною періодичністю курсували по Нілу. А плавання на них було доволі популярним серед європейців: невеличке зниження попиту на цей вид водного транспорту почало спостерігатися тільки з появою пароплавів у водах найбільшої африканської річки.

У спогадах, написаних на схилі життя (у 1913 р.), Адріан Вікторович мимохідь зробив кілька уточнень про орендоване судно. Там є зауваження, що на дахабії був “уютный обеденный стол”⁶³, і подобиці “корабельних” умов життя: “Мы наняли дахабию в Асуане, это была нубийская дахабия и стекло в ее окошечках не полагалось. Заботливый Димитраки затянул эти отверстия кисеей и этого было довольно. На узкой койке я лежал так, что у одного окошка приходилась голова, а у другого стопы”⁶⁴. Умови були дуже простими, але очевидно й те, що це цілком влаштовувало Прахова та його приятелів. Вони були молоді, сповнені енергії: усе було налаштовано на відпочинок, екскурсії і, нарешті... полювання. А воно, судячи з записок, велося не тільки на тварин, але й на старожитності. Вранці на палубі дахабії традиційно було порожньо — всі відпочивали, і “даже нубийский кот, опрометчиво убегавший днем от... белых

⁶¹ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 11, л. 34 об.

⁶² Там же, хр. 408, л. 18.

⁶³ Там же, ед. хр. 437, л. 1.

⁶⁴ Там же, л. 3—4.

лиц, спав в растяжку на сложенном парусе⁶⁵. Близьче до обіду пасажири розходилися гуляти околицями для огляду стародавніх руїн, і тільки під вечір усі збиралися на борту. Наскільки колоритними були враження від плавання, засвідчують і два етюди Поленова: портрети капітана і рульового дахабії⁶⁶. Героїв цих зображень написано в традиційних позах, властивих їхнім професіям, у класичних нубійських головних уборах.

Поки дахабія стояла пришвартованою в Асуані, Прахов, Поленов і Абамелек-Аазарев оглядали старожитності острова Філе. У записі від 23 грудня Адріан Вікторович зауважив: “Все три дня с утра и до ночи мы провели на острове Филэ в Нубии”⁶⁷. Добиратися туди потрібно було на віслюках, але це не лякало вояжерів. Дорога була виключно пустельною, але, тим не менше, мальовничою: величезні пагорби, ніби навалені рукою велетня, круглі кам’яні брили тонули в жовтому піску. Прахов писав: “Мы семенили поспешною рысью и через четверть часа были уже за границею Асуана в полной пустыне <..> В ярком сиянии утра вьются вверху ястреба с белыми крыльями, это те самые стервятники, которых так часто изображали древние египтяне на потолках храмов, — парящих в воздухе, — и которые были посвящены богине Мут”⁶⁸. Як відзначає у своїх записках Прахов, в Асуані також кипіла торгова діяльність, орієнтована на туристів. З одним лише застереженням, що “старожитностями” — справжніми і підробленими — тут спекулювали не так активно. На півдні Єгипту неважко було купити маленького сушеного крокодила чи прикраси, які нубійці просто знімали з себе: срібні сережки, ланцюжки, браслети⁶⁹. “Гробокопачів” у цьому регіоні традиційно було значно менше.

Тут маємо виправити ще одну історіографічну помилку. В 1960 р. М.О. Коростовцев і С.І. Ходжаш у статті, присвяченій Адріану Прахову, писали, що “маршрут и подробности... путешествия могут быть восстановлены по записям его неопубликованного дневника”⁷⁰. Їм він був доступний у витягах, які надіслав М.А. Прахов. І це призвело до необ’єктивного твердження, буцімто під час по-

⁶⁵ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 437, л. 4.

⁶⁶ ГТГ. Инв. №№ 2716, 2717.

⁶⁷ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 408, л. 18.

⁶⁸ Там же.

⁶⁹ Там же, л. 19.

⁷⁰ Коростовцев М.А., Ходжаш С.И. Адриан Викторович Прахов (1846–1916) // Очерки по истории русского востоковедения. Сб. III. М., 1960. С. 117.

дорожі 1881–1882 рр. Прахов відвідував пам'ятки не тільки Нубії, але й Судану. Але з повного тексту щоденника Прахова, записок і листів його супутників стає зрозуміло, що найпівденнішою точкою, яку їм вдалося відвідати, був острівець Філе, тому очевидно, що в Судані ніхто з них тоді не був (і не тільки в Судані: вони не доїхали навіть до Абу-Сімбела). Помилку з Суданом повторюють і автори книжки “Русские в стране пирамид” Г.О. Белова і Т.О. Шеркова⁷¹. (Виникнення такої неточності пов'язано з тим, що в Судані Прахов був під час своєї другої подорожі до Єгипту в 1886–1887 рр.).

Очевидно, вже 23 грудня дахабія стала спускатися річкою, але сильний північний вітер зовсім не сприяв руху вітрильного судна вниз по Нілу. Довелося невдовзі причалити до берега. Драгоман, повідомивши про те, що на березі бачили шакала, швидко розбудив почуття мисливців і особливо Абамелек-Лазарева, який відразу поспішно почав заряджати рушницю: починався спуск з корабля на берег. Абамелек з арабом пішли за шакалом, а Прахов з Поленовим вирушили на прогулянку околицями, освітленими місяцем. У своїх записках Адріан Вікторович змальовував нічну подорож: “По дороге я поднял священного жука, застав его на самом месте священнодействия; черный маленький Пта катал огромный шар... Затем мы попали в плантации “дурро”, здешнего хлеба. Высокие <колосья> подымались аршина на два над нашими головами. Тяжелые шишки иногда ударяли в лицо, и жутко и приятно было идти по узкой меже среди незнакомого хлеба, в чужой далекой стране при свете месяца, игравшего по длинным листьям... Плантация увела нас далеко, далеко, но мы сами пошли еще дальше по пескам. Возвращаясь мы захватили несколько колосьев “дурры”, вдали раздался выстрел, Абамелек палил в шакала мимо”⁷². Сам Прахов у моменті полювання зобразив себе осторонь (а можливо, просто не хотів тривожити рідних), але в одному з записників 1913 р., на схилі життя він наводив список усіх своїх пригод і, між іншим, назвав таку: “Охота на крокодилів с арабами”⁷³. Мабуть, прихований талант мисливця дрімав у душі

⁷¹ Белова Г.А., Шеркова Т.А. Русские в стране пирамид. Путешественники, ученые, коллекционеры. М., 2003. С. 32.

⁷² РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 11, л. 50 об. – 51.

⁷³ Там же, ед. хр. 437, л. 99 об.

Прахова та, окрім полювання на крокодилів, під час круїзу на дахабії, згаданого на схилі літ, він ще встигне провести “полювання на мумій” і тим самим буде змагатись у сміливості з Семеном Абамелек-Лазаревим.

Питання з “вітром” здається, вирішилось швидко. Течія невдовзі стала долати його, і дахабія попливла далі. Принаймні, вже наступного дня, 24 грудня, у листі до С.І. Мамонтова Поленов зазначає, що пише його на шляху до Едфу. Збереглося два етюди Поленова з зображенням храму в Едфу⁷⁴.

24 грудня рушили від Гебель-Сельсемка, а 25-го різдвяне надвечір'я святкували вже в Едфу, де дахабія стояла до вечора наступного дня. Вранці 27 грудня була зупинка в Ель-Кабі; 28-го причалили до берега у Луксорі.

Брак конкретних відомостей про огляд старожитностей між Асуаном і Луксором почасти компенсується передачею загального відчуття початку нільського круїзу в уже згаданому листі Поленова до Мамонтова від 24 грудня: “Мы уже спускаемся по Нилу, — пише Василій Поленов. — Любопытная река этот Нил: узкая полоска плодородной и обработанной земли с множеством финиковых пальм, сикомор, былых акаций идет между двумя грядами огромных масс песчаника, а в верхнем течении, гранита. Одни поля ярко зелены, со всходами, другие уже желтые, спелые и идет третья уборка, всюду работает человек, да какой курьезный, живописный”⁷⁵. В одному з наступних листів, коли Поленов з супутниками вже пройшов увесь передбачений програмою Ніл, він характеризував круїз як дуже цікаву подорож, але додавав, що є певні незручності: “Работаю я, сколько позволяет время. К сожалению, остановки всюду довольно коротки и поэтому не успеваю ничего сделать спокойно. Но до сих пор я доволен путешествием...”⁷⁶. Окрім створення пейзажних етюдів (як пам'яток старовини, так і замальовок місцевості) Поленов працював над портретами місцевих мешканців.

Закономірно, що ключовим пунктом круїзу мав стати Луксор та його знаменитий Карнакський храм — найбільший за розмі-

⁷⁴ Утім, не виключено, що етюди створено ще на шляху до Асуана під час зупинки поштового пароплава “Булак”.

⁷⁵ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 300.

⁷⁶ Там же. С. 301.

ром сакральний центр Давнього Єгипту. В Луксорі дахабія зупинялася з 28 грудня до 7 січня. Наведемо уривок з ретроспективного листа Поленова до матері від 25 січня 1882 р. із міста Порт-Саїд, останнього пункту перебування російських мандрівників у Єгипті. “Хорошая эта страна Египет, – повідомляв художник. – Нил составляет как бы улицу, на которой сосредоточено все движение и жизнь страны; по берегам находятся всякие достопамятности. Вообще путешествие по Нилу имеет характер интереснейшей прогулки, с центральным пунктом – Карнакским храмом, который так велик, что в нем одновременно происходит и гулянье, и охота на шакалов, и живопись, и завтраки, и пастбище овец, и многое другое. Я там сделал несколько удачных этюдов⁷⁷ с арабских обитателей страны”⁷⁸. Екскурсанти відвідали не лише храм Карнака, але й Луксор і заупокійні храми цариці Хатшепсут і Рамзеса II (Рамессеум) та інші пам’ятки на західному березі Нілу. Докладних відомостей про це наразі немає, якщо не враховувати ремарок Поленова з листа до матері, написаного в Єрусалимі 2 лютого 1882 р. Розповідаючи про складність погодних умов у Святій Землі, він ненароком згадує і Долину царів: “Раз только при осмотре царских могил, в ущелье Бибан-Эль-Молук упало несколько капель, и в горах раздался удар грома. Арабы нам объявили, что это случается через семь лет”⁷⁹. Таке явище в Луксорі справді рідкість⁸⁰.

Маленькі ремарки щодо Луксора збереглися і в синьому блокноті Прахова, який був у нього під час подорожі. Там, окрім замальовок єгипетських старожитностей та імен у картушах, є такі уривчасті записи, які спрощують датування всієї подорожі: “3 ян-

⁷⁷ Із цих етюдів у Третьяковській галереї зараз зберігся тільки один – “Саад и Ибрагим в Карнаке”. Згідно з останнім каталогом ГТГ, він датується 1881 р., в той час як “Храм бога Хонса в Карнаке” – 1882 р. Останню дату, ймовірно, за браком прямого датування самого Поленова, слід врахувати і для правильного датування названого портрета.

⁷⁸ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 303.

⁷⁹ Там же. С. 304.

⁸⁰ За 35 років, які видатний єгиптолог Говард Картер присвятив розкопкам у Долині царів, йому було відомо про чотири зливи: у 1898 та 1900 рр. і двічі у 1916. До того ж, останню з них, яка сталася о 4-й годині пополудню 1 листопада 1916 р., він бачив на власні очі. Тоді Велика північна ущелина поряд з Долиною царів перетворилася на греблю, яка щойно вибухнула, коли буквально тонни неспокійної води звалилися на каньйон і змітали все на своєму шляху.

варя. Западн. долина. Величавый пейзаж. <..> Продавець древностей. <..> Перевал через гори. Покупка. Інглиши. Чувство самотності. Діти <..> хорошенькая дівочка”⁸¹. Наприкінці ХІХ ст. вважалося, що всі гробниці у Долині царів розграбовано. Пізніше археологам вдалося відкрити практично непограбовані поховання Юїї та Туйї (1905 р.) і Тутанхамона (1922 р.) Але, незважаючи на брак внутрішнього антуражу, відвідання скельних поховальних споруд завжди становило неабиякий інтерес через можливість оглянути внутрішні сакральні розписи, що майже не постраждали. Судячи з записів Прахова, йому вдалося відвідати одинадцять гробниць, зокрема Сеті І, Рамзеса І, Рамзеса ІІІ та інших. Тож не дивно, що науковець робив замальовки, порівнював стилі – либонь усе це мало знадобитися йому як матеріал до лекцій в університеті та Академії мистецтв. Окрім того, чимало практичної інформації він дізнався під час відвідання так званої “Гробниці рабів”: там Прахов власноруч “полював” за муміями і старожитностями.

Подальше плавання Прахова, Поленова і Абамелек-Лазарева тривало з 7 до 15 січня. Зупинки й висадки на берег були у Дендері (8 січня), Гані (9 січня), Гірзі (11–12 січня, Бені-Гасані (14 січня). А на світанку 15 січня плавання Нілом добігло кінця. Останнім пунктом виявився Абу-Керкас (січня), Прахов записував: “Мы на суше <..>. Товарищи мои поотстали. А <бамелек> стал палить в красавцев коршунов. В <asilio> принялся рисовать <..>. На следующее утро мы с Basilio двинулись по местечку посмотреть, нет ли каких интересных архитектурных мотивов. Basilio вычерчивал все, что попадалось... Толпа сочувственно заглядывала в альбомчик... Особый восторг был, когда он стал зачерчивать львов с одного из порталов. Львы на задних лапах с тонкими усами, как у французов и даже с бакенбардами”⁸². Отже, круїз по Нілу зайняв трохи менше за місяць і був дуже насичений пам’ятками, подіями, зустрічами. Прощання капітана і екіпажу з вояжерами було традиційним жестом поваги, і це фіксує Прахов у своїх записках. А ось те, що Адріан Вікторович описує свої пошуки “архітектурних мотивів” разом з Поленовим, мабуть, засвідчує практику, яка існувала впродовж усього плавання. І не дивно, що багатий і славний Абамелек-Лазарев багато часу приділяв полюванню, тоді як два його освічених супутники шукали естетичних вражень.

⁸¹ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 407, л. 11.

⁸² Там же, ед. хр. 11, л. 110–114 об.

Як бачимо, хибним виявилось і твердження М.О. Коростовцева та С.І. Ходжаш про те, нібито Прахов повернувся в Каїр на вітрильній дахабії: очевидно, що на суходіл праховська компанія висадила-ся ще в Абу-Керкасі 15 січня 1882 р. і лише через два дні дісталася Каїра.

Завершення подорожі: Каїр, Саккара, Абусір, Порт-Саїд. Вочевидь, що наступного дня російські мандрівники дісталися Асьюта, там уже пересіли на залізницю і ввечері були в знайомому “New Hotel” у Каїрі, де запланували пробути ще п’ять днів до того, як вирушити в Палестину і Сирію. У єгипетській столиці було холодно й сумно. У синьому блокноті Прахова можна прочитати короткий запис від 17 січня: “Удовольствие от цивилизации. Бегу искать картона”⁸³. Ця маленька замітка свідчить, що більш дешевий спосіб подорожі на дахабії (а не пароплавом компанії Т. Кука) таїв у собі безліч поневірянь для звиклих до європейського способу життя осіб.

Протягом цього терміну головну екскурсію було знову організовано до пірамід, лише цього разу не в Гізу, а у Саккара й Абусір, куди вдалося вирушити залізницею. У спогадах Абамелек-Лазарева, записаних уже після повернення до Петербурга, можна прочитати: “Был жаркий день с тучами, но после полудня начался сильный ветер и стало довольно свежо, у Саккарской пирамиды мы видели шакала. Эта пирамида ужасной высоты, немногим меньше, чем Гизехские, далеко не так изящна, так как многие уступы обвалились...”⁸⁴. Як бачимо, Семен Семенович, знатний мисливець, знову був захоплений своїм хобі. Піраміда фараона Джосера не справила належного враження, хоча її й було виділено серед інших. Проте для Прахова, очевидно, така екскурсія була у вищій мірі цікавою: незважаючи на те, що у своїй дисертації про архітектуру Єгипту він не згадував пірамід, для його лекційних курсів це, безперечно, був важливий матеріал. Мабуть, обмеженістю світлового дня було викликане те, що мандрівники не оглянули пірамід у Дашурі, одна з яких – “ламана” піраміда Снофру (батька Хеопса) – була також етапною у розвитку давньоєгипетської архітектури.

Перший відтинок вояжу, тобто його єгипетська частина, завершувався. З Каїра російська компанія дісталася міста Порт-Саїд,

⁸³ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 407, л. 13.

⁸⁴ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 302.

звідки морем планувалося відпливти до Яффи. 25 січня Поленов посилав з Порт-Саїда листа матері, описуючи в казкових барвах нільську подорож. Але вже з Єрусалима 2 лютого Василій Дмитрович знову писав про те, що прощання з країною пірамід було не настільки приємним, бо в останній каїрський день сталася страшна буря, яка принесла з собою холодне повітря: “Буря была так сильна, что трое суток пароход не приходил в Порт-Саид и мы сидели у моря и ждали погоды. Порт-Саид, это — северный вход и выход Суэцкого канала, оживленнейший морской порт, тут стоят и проходят сотни огромных морских пароходов, под разнообразнейшими флагами и вымпелами, совсем особая жизнь”⁸⁵.

Таким чином, бачимо, що в Єгипет праховська компанія прибула 6 грудня 1881 р., а виїжджала з країни після 25 січня 1882 р.: виходить, що більш ніж півтора місяця було присвячено огляду пам’яток давнини в країні пірамід. Подорожні відвідали більшість ключових історичних місць Єгипту і, по суті, залишили без уваги тільки Абу-Сімбел, натомість усі інші місця, які так чи інакше фігурували в дисертації Прахова, було уважно вивчено. Чи був Єгипет головною складовою подорожі на Близький Схід? Видається, що ні: Поленову було потрібно шукати відповідні пейзажі та враження у Палестині для полотна “Христос і грішниця”, Абамелек-Лазарев найбільшим часом зробить визначне археологічне відкриття (в Пальмірі він знайде кам’яну плиту з написом, за допомогою якого з’явиться змога дешифрувати давню арамейську мову)... Сам Прахов... після всієї подорожі буде під набагато більшим враженням від пам’яток античних місць Греції. Тому доходимо висновку, що Єгипет був однією з рівноважних, але не головних частин цієї подорожі. Враження від відвідання долини Нілу було схожим на ефект бенгальського вогню: яскраві іскри під час подорожі переповнювали і етюди Поленова, і записки Прахова, і трохи згодом — спогади Абамелек-Лазарева. Але в результаті “єгипетські” етюди Поленова так і не послугують прямим матеріалом для створення жодної його картини, Прахов більше не напише жодної статті про мистецтво давнього Єгипту, і вже зовсім нічого казати про Абамелек-Лазарева, який досить швидко проміняє зацікавлення наукою на сферу державного управління.

⁸⁵ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 304.

Ключові пункти “єгипетської” подорожі

Попри нашу безапеляційність у щойно висловлених думках, наголосимо, що ціла низка місць при їхньому відвіданні справили чималий вплив на праховську компанію. Не виключено, що подальші розвідки покажуть, що наш вибір у дечому є суб’єктивним, але на сьогодні можемо виділити чотири пункти, які залишили в джерелах, і хотілося б думати, що й у свідомості Адріана Прахова та його приятелів найбільший слід.

Булакський музей у Каїрі. Подорожні відвідали його кілька разів. Уперше 9 грудня 1881 р. Цей музей, де зберігалися єгипетські старожитності, був визначним місцем, запланованим до огляду ще в Росії. Завдяки одному з листів Поленова знаємо, що найбільший вплив на оцінку єгипетського мистецтва справили статуї Рахотепа і Нофрет, а також “совершенно живая деревянная статуя толстого господина под названием Шейк Эль-белед”⁸⁶. Немає сумніву, що обидві названі високохудожні пам’ятки Давнього царства, відомі Прахову з наукової літератури, він понад усе хотів побачити і привернув до них увагу своїх супутників.

Статуї царевича Рахотепа та його дружини Нофрет належали до часу правління засновника IV династії фараона Снофру, їх було виконано з вапняку і розписано. Ці статуї виявив О. Маріет під час розкопок 1871 р. в Мейдумі. Подружжя сидить на прямокутних білих кріслах у традиційних позах. Прахов та його супутники були впевнені, що в зображених скляні очі, “которые смотрят, как живые”⁸⁷. Насправді подальші дослідження встановили, що очі портретованих виконано з кришталю і алебастру. Сьогодні мистецтвознавці, як і раніше, вважають цю пам’ятку одним з найвиразніших шедеврів Давнього царства, який, завдяки віртуозному виконанню деталей, вражає своєю життєвістю⁸⁸. Її опис – атрибут будь-якого путівника по Єгипетському музею в Каїрі і синтетичних монографій з давньоєгипетського мистецтва.

Інша статуя, яка зачепила естетичні почуття російських мандрівників, – дерев’яний “Шейк Ель-белед” періоду правління V династії. У перекладі з арабської це означає “сільський староста”, як його й досі називають багато єгиптологів. Статую було знайдено в

⁸⁶ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 297.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Сокровища Египта / Пер. с англ. Е. Ильиной и др. М., 2003. С. 79.

Саккара у 1860 р. О. Маріетом. Насправді вона дуже реалістично зображує жерця Каапера — огрядного чоловіка з ідеальною поставою, який усвідомлює свій достаток та високе суспільне положення, — але з огляду на те, що риси його обличчя і міцна статура настільки індивідуалізовані, робітники Маріета, які брали участь у розкопках, впізнали в ній старосту свого села. Скульптура, виконана з сикомори, є рідкісним зразком доброї збереженості витвору мистецтва, створеного з такого нетривкого матеріалу⁸⁹.

З іншого боку, в своєму листі Поленов після відвідин музею в Булаку, дає загальну оцінку єгипетського мистецтва, безсумнівно, навіяну як оглядом пам'яток, так і спілкуванням з їхнім чудовим знавцем Адріаном Праховим. “Вообще, что удивительно в египетском искусстве, — писал Василий Дмитриевич матери з Каира, — это, что оно является сразу на высшей точке своего развития, за которой идет застывшее повторение того же самого и постепенное падение. Изумительно!”⁹⁰. Для початку 80-х XIX ст. такий погляд, неприйнятний для нашого часу, є ще багато в чому виправданим. Адже тоді ще майже не було відкрито пам'яток архаїчного і амарнського періоду, які вносять суттєві корективи в розуміння тенденцій розвитку давньоєгипетського мистецтва.

Окрім того, поряд з музеєм був іще один історичний куточок — поховання його засновника. 14 грудня Василій Поленов зробив етюд “Могила Мариета в саду Булакского музея”⁹¹ і отже, зафіксував початковий вигляд цього місця, що згодом змінило не тільки зовнішність, але й дислокацію. В оточенні пальм та інших рослин надгробок ученого за всієї своєї монументальності гармонійно вписався в ландшафт. Це яскраве свідчення органічного взаємозв'язку музею та його засновника.

Великі піраміди. Піраміди Гізи, найвідоміший шедевр, який створили зодчі Давнього Єгипту, подорожні відвідали 10 грудня 1881 р. Оминути їх не міг ніхто, перебуваючи в Каїрі. Як їх відвідувала і оцінила праховська компанія, можна доволі чітко уявити на підставі автентичних джерел. Шлях до пірамід описав сам Прахов у записках з урахуванням найточніших подробиць. “Сегодня ранним утром мы втроем уселись в коляску с надлежащими запасами

⁸⁹ Сокровища Египта / Пер. с англ. Е. Ильиной и др. М., 2003. С. 72.

⁹⁰ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 297.

⁹¹ ГТГ. Инв. № 2680.

и поехали на весь день к пирамидам. День как на заказ, ни облачка! Солнце как родилось чистеньким, так без пятнышка и закатилось спать. Утро голубое и свежее. Мы переехали через Нил по львиному мосту, Каур-эль-Ниль, и покатали по отличной дороге, густо обсаженной с обеих сторон громадными деревьями зеленых акаций⁹². Шлях був дуже приємним, коляска часто їхала через затінені місця. Все нагадувало травень у Росії, з одним застереженням: тут, у Єгипті, одні поля були чорними з залишками води від розливу, інші вже зеленіли, а на третіх повним ходом ішло збирання врожаю... Далі в дорозі подорожнім довелося спостерігати чималу кількість фелаків на кукурудзяних плантаціях. А один з коней, запряжених у коляску, навіть упав, заплутавшись у маїсі. На щастя, ця неприємність затримала мандрівників ненадовго: в подальшому все було спокійно й цікаво. Трохи менш докладно, але так само емоційно описує подорож і Поленов у листі до матері: "...довольно холодно, теплое пальто очень впору. Пирамиды находятся на запад от Каира на самом рубеже песчаной Ливийской пустыни и плодородной долины Нила, верстах в двенадцати от города. К ним ведет по зеленым полям всходов высокая насыпь, усаженная акациями и сикоморами, — кусты и тенистые деревья"⁹³. Всі ці емоції і сентименти були більш ніж закономірними. Адже для людини, яка потрапляє в Єгипет з міст російської півночі і навіть Москви, африканська зима здається приголомшливою — необтяжливий вітерець, безліч чарівних пальм і квітів у долині Нілу та екзотичний шум східних міст і сіл справляють незабутнє враження.

Піраміди наближалися, і Поленов (Don Basilio, як прозвали його Прахов і Абамелек) попросив зробити зупинку для написання етюду цього загального краєвиду. "Тот час же появился араб с деревянными монетами, — писав Прахов, — за ним другой, третий, и когда мы тронулись, они в припрыжку пустились за нашею коляскою"⁹⁴. Торговці старожитностями зустрічалися подорожнім у всіх областях Єгипту: тому не дивно, що можна було зібрати під час вояжу досить оригінальну колекцію шляхом купівлі. Етюд Поленова, згаданий Праховим, зберігся в Третьяковській галереї⁹⁵. Він дуже доб-

⁹² РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 408, л. 1–1 об.

⁹³ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 297.

⁹⁴ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 408, л. 1 об.

⁹⁵ ГТГ. Инв. № 2683.

ре ілюструє письмові свідчення і Прахова, і самого Поленова: на передньому плані — зелені поля і зрошувальний канал, далі простору на рівному піщаному плато — три великі піраміди: Хуфу, Хафра і Менкаура. Це наближення до пірамід і зміна ракурсу (порівняно з краєвидом, який відкривався з даху готелю) хоч і привернуло увагу Поленова, але не вберегло його етюд від певної схематичності. Піраміда Менкаура здається непропорційно маленькою (хоча насправді вона набагато менша за дві інші), а піраміда Хуфу вища, ніж Хафра, тоді як це відомо тільки за дослідженнями, а в реальності піраміда Хафра, що стоїть на вищій платформі, зорозво завжди здається вищою. Але разом з тим, слід назвати ще одну корективу: зміну образу пірамід у свідомості Поленова. В академічній роботі Василя Дмитровича, присвяченій “побиттю первістків єгипетських”, піраміди було зображено в підкреслено темних холодних тонах, покликаних посилювати відчуття демонічності всього сюжету, нещадності ангела смерті. А в натурному етюді можна легко помітити почуття зачарування цими величними архітектурними спорудами, що передано через прозору млу і блакитну далеч безмарного горизонту.

З часу, коли натовпи європейських туристів почали проникати на територію Єгипту, плем'я бедуїнів, яке мешкало неподалік від великих пірамід під керівництвом місцевого шейха, організувало відому розвагу: кожного охочого піднімали на вершину Великої піраміди — усипальниці фараона Хуфу. В одному з пізніших європейських путівників 1902 р. можна прочитати: “Путешественник начинает восхождение в сопровождении двух бедуинов, которые держат его за обе руки. По желанию можно взять третьего (без дополнительной платы), который будет подталкивать сзади”⁹⁶. До цього короткого викладу умов сходження на піраміду тексти Прахова і Поленова додають чимало цікавих уточнень. Спробуємо виділити з них найважливіші моменти і порівняти враження від однієї події.

Для Прахова підйом на піраміду Хеопса видався занадто швидким, йому весь час хотілося зупинитися, оглянути місцевість з певної висоти. Зрозуміло, нічого, окрім непорозуміння не могли викликати захоплені крики арабів, які вітали вченого з “небувалим” подвигом — підкоренням вершини. Це були настільки штаповані фрази, що вони повторилися, коли араби внесли на майдан-

⁹⁶ Цит. по: Єгипет. Путеводитель / Пер. с англ. М. Семенкович и др. М., 2004. С. 135.

чик супутників Прахова. Тут знову почався потік пропонування різноманітних “старожитностей”. Та найбільше Адріана Вікторовича (як, до речі, і Поленова) вразив не величний вид згори, а пишна англійка, яку стандартно внесли на вершину. Мандрівники, що прибули до Єгипту з берегів Туманного Альбіону, змінювалися часто, тоді як російська компанія не поспішала спускатися, отже поки Прахов і Абамелек-Лазарев милувалися пейзажем, а Поленов писав етюд, їхній провідник устиг заснути. Адріан Вікторович докладно розмірковував: “На рубеже жизни и смерти раскинули мемфиские фараоны свое исполинское кладбище. Египтяне страшно скупились на плодородную землю, дорожили каждым ее клочком и потому храмы и мертвецов помещали всегда на возвышенностях песчаника, недоступных для розлива, притом мертвецов по-преимуществу на западной стороне за Нилом. Там, где закатывается солнце, туда в неведомую страну смерти уходили и покойники; умереть по-египетски значило — уйти в западные горы. Все Гизехское кладбище рисовалось перед нами как на плане”⁹⁷.

Дя Прахова був дуже прикрим стан справ, за якого одну з найвидатніших пам’яток давнини нещадно експлуатує у власних корисливих цілях напівграмотне місцеве населення, розуміння якого про ці величні архітектурні споруди не виходить за межі того, що, скажімо, “їх побудував фараон”. Учений вдається до певного прогнозування: “Под жалкий храп нашего проводника мне пришло в голову, что достопочтенной гробнице Хуфу предстоит с успехами цивилизации испытать, пожалуй, еще нечто лучшее, чем фарсы бедуинов. Европейцы, наконец, догадуются, что не стоит ломать себе ног по уступам в половину человеческого роста, явится смысленный аферист, устроит лестницу или даже фуникулерную рельсовую дорогу, наверху обнесет площадку надежными перилами, посадит музыкантов, пару мамзелей с содовой водой, раскинет, конечно, тент и могила Хуфу, чего доброго, очутится под кафе-шантаном”⁹⁸.

⁹⁷ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 408, л. 20–20 об.; 2–6 об.

⁹⁸ “Віщування” Адріана Вікторовича щодо майбутніх перспектив сходження на піраміду Хеопса, на щастя, справдилися не повною мірою. Ще в середині XIX ст. учені забили тривогу через зростання кількості написів на великій піраміді. Не меншою проблемою була й висока смертність: піраміду облюбували самогубці; не обходило і без нещасних випадків, що також призводило до загибелі “підкорювачів” піраміди. Щоправда, вже на початку XX ст. процес сходження став більш цивілізованим: кожному охочому продавали при цьому квиток, а на вершині подавали філіжанку кави. Все закінчилося тим, що за сто років після перебування Прахова з компанією в Єгипті, у 1980-ті рр. сходження на піраміду було офіційно заборонено.

Когда я спустился с пирамиды, что тоже вещь нелегкая, я, тем не менее, возблагодарил судьбу за то, что видел и влезал на гробницу фараона, без успехов цивилизации”⁹⁹.

Поленов у листі до матері деталізував лише одне: кожен мандрівник за сходження мав сплатити п’ять франків. В усьому іншому художник повторив інформацію Прахова. Докладніше Поленов розповів лише про складність спуску з піраміди, коли доводилося сідати навпочіпки, спускати ноги з каменю й потім зстрибувати на наступний. Резюме художника відповідне: “На другой день я еле передвигал ногами от боли в мускулах”¹⁰⁰.

Опис сходження на піраміду Хеопса і відповідні враження зі звернень Прахова до рідних і Поленова до матері, що цілком зрозуміло, схожі. Лист Адріана Вікторовича більш докладний, а ще він містить детальну інформацію про технологію будівництва пірамід, про ті свідчення, які залишили про ці кам’яні громади історики давнини — Манефон і Геродот та ін. Всі ці відомості, почерпнуті Праховим переважно з праць Карла Ріхарда Лепсіуса, вже багато в чому застаріли, але вже те, що він хоче дати своїм близьким загальне поняття про історію пірамід, варте пошани.

Зі спільності опису вражень від підкорення піраміди у листах Прахова і Поленова можна було б робити висновки про схоже чуттєве сприйняття дійсності. Утім, в реальності вони просто обмінювалися враженнями. Характерним у цьому сенсі є запис Прахова 23 грудня 1881 р.: “За чаем я читал приятелям мои записки. Когда я пишу, Нил плещется за нашими окнами, дахабия скрипит, вздрагивает, луна льет в окна целые потоки голубого света. Матросы спят. Абамелек тоже залег, опять пытавши счастье на охоте, мы с Basilio строчим”¹⁰¹. А 12 січня в листі до матері Поленов скаржить на брак часу для ведення записів і сподівається на повноту подорожніх нотаток Прахова: “Теперь мы уже проехали весь предполагаемый Нил, и возвращаемся. Очень интересное путешествие. К сожалению, не успеваю описывать. Адриан Викторович зато очень подробно и живо его изображает в своих записках”¹⁰². Але якщо

⁹⁹ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 408, л. 20–20 об.; 2–6 об.

¹⁰⁰ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 297–298.

¹⁰¹ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 408, л. 19.

¹⁰² В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 301.

повернутися до опису схеми “сходження” на велику піраміду та відомого ефекту, не можна не відзначити його симптоматичності. Якщо порівняти дані Прахова й Поленова з широковідомими записками Авраама Норова, який виконав той самий шлях на її вершину під час перебування у Єгипті в 1834–1835 рр., можна знову знайти чимало паралелей¹⁰³. Складається враження, що майже за п’ятдесят років у обслуговуванні приїжджих до країни фараонів мало що змінилося. У записках А. Норова схема сходження абсолютно аналогічна, опис околиць також дуже схожий – неспішно змінювалося життя в долині Нілу. А ось те, що Норов провів на піраміді дві години, вже дає змогу судити про типові прояви російської національної вдачі за певних умов. Адже так само і Прахов та його супутники не поспішали спускатися. Це магічне зачарування, в якому перебувають росіяни у Єгипті, не дивно: адже кожен з них, чи то вчений, чи то звичайний мандрівник, так чи інакше готувався до цієї подорожі задовго, підбирав і читав спеціальну літературу, проглядав альбоми. І, нарешті, мріяв. Таке виконання сподівань традиційно викликає бажання зупинити мить, що, фактично, чинить і компанія Прахова, і Авраам Норов, і інші російські мандрівники.

Адріан Прахов, і Василій Поленов не згадують лише про одну забавку перед якою не встояв Авраам Норов – це традиція написання власних імен на вершині піраміди.

Але сходження на піраміду Хеопса було, за традицією, лише початком огляду пам’яток Гізи. Незважаючи на різноманітні забобони щодо небажаності відвідин чужих могил, значна частина вояжерів мріяла увійти всередину пірамід і оглянути поховальні камери фараонів. Прахов з компанією не становили в цьому плані винятку. Щоправда внутрішність піраміди Хеопса не справила на них колосального враження: вузькі похилі коридори й зали – то низькі, що ледь можна пролізти крізь них, то високі, сповнені темрявою, навряд чи могли гарантувати інші враження, окрім відчуття жаху темниці. Поленов зауважив: “Жутко в этой глухой гробнице, с наслаждением дышишь после на свежем воздухе”¹⁰⁴. Схоже враження від відвідання піраміди залишилося й у Прахова. Як завжди більш точ-

¹⁰³ Норов А. Путешествие по Египту и Нубии в 1834–1835 гг. Ч. 1. Изд. 2-е. СПб, 1853. С. 218–221.

¹⁰⁴ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 298.

ний у деталях, він зазначив, що араби влаштовують внутрішню ілюмінацію, використовуючи магній. А вихід з піраміди також викликав у вченого не менше захоплення: “О, с каким удовольствием увидел я дневной свет, проникавший голубоватыми и фиолетовыми лучами в первый ход пирамиды, с каким восторгом внимала грудь первое веяние свежего воздуха! Наконец мы опять под солнечным светом!”¹⁰⁵.

Насамкінець подорожні оглянули сфінкса і давньоєгипетський храм поруч, нещодавно відкритий розкопками. Поленов описав побачене побіжно, тоді як захоплення Прахова було неприхованим: “Порог египетской пластики сторожит исполин, который тысячи лет производит на человечество неизгладимое впечатление. Пирамиды, сфинкс! Это одни из величайших открывений человеческой воли <..> Какая исполинская мысль окаменела в этой громаде. Какая ясность и точность художественного представления и какая отчетливость в понимании форм природы. Сфинкс смотрит вверх, смотрит в оцепенении существа, проникшего в что-то бесконечно важное”¹⁰⁶. Зрозуміло, що зустріч з пам’яткою, про яку професор чимало читав, чув, нарешті сам розповідав студентам, не могла залишитися осторонь його головної розповіді.

Але, що цікаво, піраміда Хуфу та Сфінкс дали Прахову привід для розлогіших розмірковувань про єгипетське мистецтво. Він зазначає: “Это взрыв молитвенного хора, это гимн мироздателью сотряс живую скалу, вдохнул в нее свой религиозный пыл и заставил упасть все излишние частицы материи, оставив только то, что было прокалено молитвой, и этот остаток есть исполинский лик египтянина в традиционной царской повязке с священным змеем на челе. Если бы египетское искусство не создало ничего больше кроме пирамиды Хуфу, Сфинкса и базальтового подземелья, оно все-таки было бы великим искусством!”¹⁰⁷. Така емоційна оцінка скульптури та архітектури Давнього Єгипту, можна припустити, відбилась і в університетських лекціях Прахова. Але чи цілком її зберіг Адріан Вікторович у майбутньому? На жаль, це невідомо. Але, ймовірно, певна корекція поглядів у науковця таки відбулася: попереду його ще чекала зустріч з безліччю пам’яток Верхнього Єгипту, з пірамі-

¹⁰⁵ РО ГРМ. Ф. 139, єд. хр. 408, л. 9.

¹⁰⁶ Там же, л. 15–16.

¹⁰⁷ Там же.

дами в Саккара і Абусирі, які, безсумнівно, мали справити на дослідника також неабияке враження.

Асуан і острів Філе. Єгипетський південь також залишив чимало вражень, хоча на нього відводилося не більше, ніж чотири дні (з 20 по 23 грудня 1881 р.). Вже після відплиття Поленов 24 грудня сповіщав Саву Мамонтова про власні враження: “Хорошее место Асуан, против него зеленый плодородный остров Элефантина, на нем живут абиссинцы и ходят, как ходил праотец Адам после изгнания из рая, а ребяташки придерживаются просто райского костюма. Дальше идут первые нильские катаракты, а за ними священный, а теперь волшебный остров Филе. Вот уже три недели, как мы не видели облаков, но от жары мы нигде не страдали, напротив того, теплое осеннее пальто, особенно по утрам, оказывало благотворительное действие”¹⁰⁸. Як бачимо, найяскравіше враження на Поленова, й, імовірно, однаковою мірою на Прахова і Абамелек-Лазарева, справив острів Філе, позначений у листі Поленова як “чарівний”. Ще не затоплені водами першої Асуанської греблі (1898–1902), і сам острів, і його давні руїни, воістину представляли найвеличніше і монументальне видовище. Свідченням цього може бути і те, що тут Поленов створив одну з найкращих єгипетських робіт “Храм Изиды на острове Филе”¹⁰⁹. Датована 1882 р., вона, ймовірно, свідчить про те, що художник цього разу скористався новим стилем¹¹⁰. Роботи Василя Дмитровича оцінює, зокрема, Т.В. Юрова¹¹¹.

Докладніше Поленов описував свої враження від Асуана вже по закінченні круїзу в листі до матері. І враховуючи, що саме цьому місту і його околицям він приділяє найбільше уваги в посланні, можна припустити, що саме тутешні місця справили на нього зі су-

¹⁰⁸ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 300–301.

¹⁰⁹ ГТГ. Инв. № 2718.

¹¹⁰ Нині, навіть коли записки Прахова та спогади Абамелек-Лазарева досліджені не в повній мірі, можна говорити однозначно, що частина етюдів Поленова датована не вірно. І в майбутньому, очевидно, слід буде переглянути послідовність створення етюдів.

¹¹¹ На думку дослідниці, найбільш вдалими роботами Василя Дмитровича були зображення прославлених пам'яток архітектури. Вона вважає, що на картині “Храм Изиды” художнику вдалося поєднати передачу “внутрішнього” світла, яке виходить з самого храму, з променями сонця, а завдяки контрасту кольорів картина набула виключної мальовничості (В.Д. Поленов. 1844–1927 / Сост. Т.В. Юрова. М., 1972. С. 18).

путниками найбільш блискучі і незабутні враження. “Асуан — торговий городок верхнього Єгипта, — повідомляв Василій Дмитрович, — і потому в нем можна видить множество различных африканских типов, попадаются джентльмены центральной Африки, у которых весь костюм состоит из веревочки с кисточками вокруг талии. На острове Элефантине часть населения состоит из верхних нубийцев, гуляющих почти, как Бог создал”¹¹².

Проте ключовою точкою єгипетського півдня був острів Філе. Про нього Поленов говорить з таким трепетом і увагою, що стає зрозумілим, що саме там він отримав найбільше душевне задоволення, яке, мабуть, і допомогло йому написати тутешній архітектурний пейзаж з максимально високою майстерністю. Своє враження художник окреслив коротко, але захоплено: “Часа полтора от Асуана вверх по Нилу, обойдя первую катаракту и пройдя через пустыню, находится священный остров Филэ с храмом Аиуки (Изиды), храмом Воскресения, с развалинами коптской древней христианской церкви и почти целым храмиком Тифониум. Остров и постройки в разрушении; но все это очень красиво и загадочно, как сон”¹¹³.

У Асуані й на його околицях Василій Дмитрович зробив чимало етюдів, зокрема: “Сикоморы на берегу Нила”, “Нубийская девочка из племени Барабра на острове Элефантина”, “Сиенитские граниты близ острова Филе”, “Первый нильский порог” та інші¹¹⁴. Це своєрідна хроніка найвиразніших картин, які запали в душу російським мандрівникам.

Як не парадоксально, очевидно через брак часу, компанія Прахова відмовилася від поїздки на південь країни задля відвідання скельного храму Рамзеса II в Абу-Симбелі — за визнанням багатьох учених і мандрівників, одного з найдосконаліших і найвеличніших храмів Давнього Єгипту.

Луксор. “Гробниця рабів”. А ось інший епізод часу зупинки експедиції в Луксорі блискуче описаний Адріаном Праховим у спогадах 1913 р., які досі залишаються у рукописі.

З цієї мемуарної записки стає зрозумілим, що в Луксорі російські мандрівники оглядали околиці за індивідуальним графіком,

¹¹² В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 302–303.

¹¹³ Там же.

¹¹⁴ ГТГ. Инв. №№ 2706, 2709, 2710, 2712.

незалежно один від одного¹¹⁵. Провідник Адріана Прахова – Ессад, що йшов біля віслучка, на якому їхав учений, – “мерным бесстрашным голосом деревенского учителя преподавал... сведения о Луксоре”¹¹⁶. З огляду на те, що Адріан Вікторович описує вечірні зорі за західними горами, цілком можливо, що в цей день було зроблено прогулянку саме на західний берег. Причому досить тривалу, враховуючи те, що він характеризує цю маленьку подорож як “долгий день [лазаний], тряски, подъемов, спусков и перелезаний под палящим солнцем”¹¹⁷, досить стомливу. І ось у цей момент починається неймовірна інтрига, чудово описана Праховим. Торговці старожитностями, які привертали увагу вченого по всій країні, були особливо активними у Луксорі в усі часи. Та, вочевидь, для Адріана Вікторовича інтерес у складанні власної єгипетської колекції не був самоціллю (що, втім, не завадило йому зібрати непогану колекцію), і він спромігся на виключно авантюрний крок. До цього його підштовхнула випадкова зустріч, начебто з традиційним торговцем старожитностями, розлого описана в мемуарах: “Неожиданно из-за угла бобовой плантации вынырнула фигура в синем балахоне, мужчина, судя по белой чалме на голове, но по громадным оттопыренным грудям как раз баба и баба здоровенная. <..> Что у него там за пазухой, – спрашиваю я Эссада. Оба смеются и обладатель толстых титек запускает лапу за пазуху и <начинает> таскать оттуда одну древность за другой: и спеленатых крокодилик, и стопы и руки мумий, и голубые бусы и т.д. и т.д. Это охотник за древностями, целый день шаривший в могилах и теперь в вечерней прохладе так же направляющийся к своему логовищу. Начался целый поток всяких предложений и глаз Озириса, и деревянных раскрашенных масок от гробов, и пр. и пр.”¹¹⁸. “Репертуар” речей, які називає Прахов, досить традиційний: мумії маленьких крокодилів були більш ніж поширені, адже давні єгиптяни незмінно муміфікували як людей, так і практично всіх тварин. Те саме можна сказати й про ювелірні прикраси, і про посмертні маски, які були атрибутом не тільки фараонів, але й звичайних вельмож.

¹¹⁵ Такий принцип буде використаний і в майбутньому. Так поки Прахов й Абамелек-Лазарев їздили у Пальмиру, Поленов подорожував по Сирії від Назарета до Баальбека через Баніас та Дамаск.

¹¹⁶ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 437, л. 1.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ Там же, лл. 1–2.

І тепер Прахов, який бажав дізнатися всю схему дій гробокопачів зсередини, робить несподівану пропозицію. Він умовляє “мисливця” взяти його з собою – і той після невеликих роздумів погоджується з вимогою отримати при цьому 20 франків. Така легка згода свідчить про те, що Адріан Вікторович не був першим європейцем, який захотів оплатити таку “забаву”, між іншим, доволі небезпечну. А вартість 20 франків, тобто учетверо більше, ніж Прахову, довелося сплатити за сходження на піраміду Хуфу, теж не була обтяжливою.

Сам Прахов на схилі літ розмірковував: “Был ли тут какой-либо риск?! Я об этом не думал; я заснул в каком-то праздничном, радужном ожидании”¹¹⁹. Ця деталь змальовує нам його як рідкісного авантюриста, який може піти на неймовірні вчинки заради поставленої мети. Адаже Адріан Вікторович і їхав до Єгипту, щоб оглянути пам’ятники, над інтерпретацією яких він працював ще в Росії, та дізнатися обстановку з старожитностями країни, що називається “з перших уст”.

На світанку наступного дня Прахов, Ессад та його безіменний знайомий вирушили “полювати” на місце, рекомендоване російському вченому як “гробниця рабів”. Вона розмішувалася в одній з ущелин на західному березі у Луксорі. Коли вдалося досягти пункту призначення, Адріан Вікторович звернув увагу на деякі деталі антуражу. І, між іншим, таку: “...по дороге у меня под ногами оказались лоскутья рваных саванов и в одном месте следы костра, сложенного из частей мумии. Того и смотри, что на предках варили кофе, а что грелись у пламени из их просмоленных членов, то уж это наверно”¹²⁰. Поки Прахов приходив до тями від того, що побачив, і вивчав обстановку, його провідники встигли роздягнутися і почали спускатися у темний отвір печери. В той момент у безлюдній ущелині можна було почути звуки мусульманської молитви, яку мемуарист охарактеризував як “тужливе виття”. Та робити щось не за планом було годі, й Адріан Вікторович, який і раніше не хотів довірятися чужому досвіду, пішов за своїми провідниками “в пекло”.

Те, що відбувалося в печері, можна вважати, перевершило будь-які очікування російського мистецтвознавця. Нині зрозуміло, що свої спогади (на відміну від подорожніх записок) він писав у розра-

¹¹⁹ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 437, л. 3.

¹²⁰ Там же, л. 7.

хунку як на своїх рідних, так і на абстрактних нащадків – це була найсправжнісінька, але доволі прикрашена сюжетно, фіксація історичної ситуації, що склалася навколо єгипетських старожитностей. Такі історії, слід сказати, непоодинокі: минуле й сьогодішнє “полювання” за єгипетськими артефактами віртуозно і емоційно викладено у книзі Петера Елебрахта “Трагедія пірамід. 5000 років розграбування єгипетських усипальниць”¹²¹. Ті факти й висновки, які пропонує П. Елебрахт на західноєвропейському матеріалі, цілком можливо підтвердити короткими російськими мемуарами Прахова.

Отже, ситуацію всередині печери досить образно описано: “Это был канал в скале такой низкий, что только и можно было пролезть, что на четвереньках, – згадував Адриан Прахов. – Мои предшественники подымали пыль, становилось душно, зловонно и на сердце „млосно”... Я попробовал приподняться, но скала сейчас же стукнула мою поша кулике. Беспросветно, как в могиле, и все душнее и жарче. Наконец руки мои попали во что-то мягкое, камень кончился, на ощупь это тряпье и вдруг полная горсть вонючей пыли от саванов мумий попала мне в нос и рот, невольно открывшийся при этом адском ползании на четвереньках. Во тьме что-то сверкнуло. О, ужас! Это мои проводники стали зажигать фонарик, захваченный ими в синем тряпье. Взорвет, мелькнуло у меня в уме”¹²². Брати участь у пошуках “здобичі” в Прахова зовсім не було сил, а головне, цього й не вимагалось. Досвідчені мисливці доклали чимало зусиль самі, й невдовзі здійнявся такий пил, що обмежив видимість і призвів до того, що вчений міг розрізнити лише фігури в профіль. І, зрештою, до двох силуетів арабів додався третій, який здавався вченому чимось на кшталт довгої сигари – “они нашли, наконец, среди невыносимой рвани целую мумию”¹²³.

Після нетривалого, але “болісного” перебування в чужій могилі вдалося знову вирватися на світ. Прахов коротко описав свій стан і жалюгідний вигляд своїх супутників. А далі дав коротке резюме: “Мы рожденные шакалы и гиены...”¹²⁴. Але відразу після написан-

¹²¹ Див. російський переклад цієї книги: Элебрахт П. Трагедия пирамид. 5000 лет разграбления египетских усыпальниц / Пер. с нем. М., 1984. 216 с.

¹²² РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 437, лл. 8–9.

¹²³ Там же, л. 10.

¹²⁴ Там же, л. 11.

ня цих рядків мемуаристу спала на думку ідея, що понад тридцять років тому в ущелині неподалік Луксора він був лише стороннім спостерігачем одного з маленьких актів багатоговікової драми розкрадання єгипетських старожитностей. І що ж? Усвідомивши це, він спішно закреслює початкове “ми”, і вирішує замінити його на “ети люди”, нібито виключаючи себе зі складу чорних гробокопачів. До його імені така слава навряд чи додавала особливо позитивної ваги.

Коли араби стали розгортати саван, Прахов звернув увагу на їхні злагоджені прийоми в цій справі, що відразу видавало професіоналів. Результат “полювання” навряд чи міг виправдати надії Адріана Вікторовича, матеріальний бік справи виявився найповсякденнішим, і цим закінчується мемуарний нарис ученого: “Когда развернули плечи и грудь, [оказалось] появилось обычное украшение на груди из низанных голубых стеклярусов, бус и священных символов. Это была единственная добыча, которую стоило забрать на память о женщине, пленявшей лет две тысячи тому назад...”¹²⁵.

Можна по-різному дивитися на цю історію. Зокрема, говорити про певну міру міфологізації Праховим свого сміливого вчинку. Але, тим не менше, здається очевидним, що небагато університетських професорів з Російської імперії, фахівців у різноманітних науках гуманітарного циклу, могли б заявити в “послужному списку” своїх практичних досліджень про щось подібне.

Враження від країни та населення

Але, як відомо, образ країни не може обмежуватися виключно місцями, які пов'язані з її минулим. Це враження досить часто коригується з урахуванням умов сучасності, і тут на перший план виступає людський фактор. При тому різко негативному ставленні до арабів, що можна простежити у Прахова, Поленов і Абамелек-Лазарев були більш терпимими до місцевих жителів. Василій Дмитрович згадував, що під кінець відвідин плато Гіза йому вдалося подружитися з бедуїнами. В англійцях, які подорожували від нудьги, араби традиційно вбачали лише можливість отримання бакшишу, тоді як до Поленова, який неодноразово сідав писати етюди навколишніх краєвидів, вони поставилися з найвищою повагою: відганя-

¹²⁵ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 437, л. 11–12.

ли від художника мух і найзапададлівіших “бакшишників”. Семен Абамелек-Лазарев записав у спогадах про єгипетських мешканців буквально таке: “Во всех их отношениях с вами чувствуется что-то искреннее, душевное, теплое, человеческое, которое в них напоминает русского простолюдина”¹²⁶.

А ось ще один фрагмент з листа Поленова до Сави Мамонтова, де художник не відділяє місцевості від тих, хто її населяє: “Славный народ эти африканцы... и все это на фоне красивых и величественных египетских развалин, которым по две, по три, а некоторым и по шести тысяч лет”¹²⁷. Але для самого Василя Дмитровича, окрім абстрактно-доброго відношення до всіх тубільців, характерним виявилось ще й “товаришування” з хлопчиком Джумою з острова Філе. Про це Поленов детально пише в одному з листів: “На острове Филе находится особое племя, которое по-русски называется баловниками. Впоследствии оказалось, что это племя обитает по всему Египту. Занятие этого народа состоит в приставании к ингламам для получения бакшиша. Надоедают вам эти баловники или бакшишники до одурения, пока с ними не войдешь в дружбу, и они не увидят, что вы человек работающий. Тогда они делаются деликатными и необычайно внимательными. Моим лейб-бакшишником был нубиец Джума, пресмышленный мальчуган. Главная его должность состояла в отмахивании от меня мух. Мы расстались с ним большими друзьями, он на память подарил мне свое опахало, состоящее из особой пальмовой метелки”¹²⁸. Портрет Джуми також зберігся серед етюдів Поленова¹²⁹. На ньому справа внизу є підпис-монограма і авторський напис: “ВП. Джума. 22 Д 81. На Филе”¹³⁰. Чому тут художник дає дату за старим стилем (22 грудня 1881 р.) незрозуміло, адже етюд самого храму на Філе він підписує 1882 р. Хлопчика було зображено саме з опахалом у руках, тим самим, яке художник описував у листі до матері. Очевидно, що того самого Джуму він мав на увазі, коли писав С. Мамонтову: “Особенно по-

¹²⁶ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 302.

¹²⁷ Там же. С. 300.

¹²⁸ Там же. С. 302–303.

¹²⁹ ГТГ. Инв. № 11148.

¹³⁰ Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. Серия “Живопись XVIII–XX вв.”. Т. 4. Живопись второй половины XIX в. Кн. 2: Н–Я. М., 2006. С. 108.

дружился я с нубийцами. Смышленные, ловкие, веселые, они нас совершенно пленили. Я чуть-чуть было не привез тебе прелестнейшего темнокожего мальчугана¹³¹. Поленов створив чимало портретів, і ця “галерея” африканських типів – ще одне яскраве підтвердження того великого позитиву, який вкладав Василій Дмитрович у спілкування з місцевими мешканцями: показово, що за всю подальшу подорож він намагає лише одного єврейського хлопчика...

Ще один фактор сприйняття країни – кліматично-метеорологічний – також, здається, сприяв складанню позитивного враження, якщо не враховувати останніх днів, коли різко похолоднішало, а на Середземному морі був страшенний шторм, що й затримало на деякий час від'їзд з Порт-Саїда до Палестинських берегів. Але ця складність мала швидко забутись, і не дивно, що Семен Абама-лек-Лазарев у ретроспективі наводить своє прощання з Єгиптом, у якому читається повне зачарування і закоханість у цей африканський край: “Кончилось путешествие по Египту. Жалко покидать эту дивную страну, дивную по плодородию, по красоте пейзажей, по величию и массе развалин и по прелести расы, ее обитающей”¹³².

Як відомо майже всім подорожнім, прикінцєве, що характеризує враження від країни, це кількість грошей, які слід витратити на вояж. Тому останнє, на що звернемо увагу, – це фінансовий бік справи. Подорож до Єгипту та інших країн Близького Сходу була задоволенням не з дешевих. Уже на виїзді з Єгипту В.Д. Поленов писав матері: “Если какая-либо картина продалась, то прошу Вас прислать мне в Афины рублей пятьсот. Путешествие по Нилу оказалось более дорогим, чем я рассчитывал, боюсь остаться без денег...”¹³³. А Прахов навіть називав конкретні суми. У листі до Афанасія Бичкова 1 січня 1885 р., де він повідомляв про потребу у відрядженні до Греції й Туреччини наступного літа (поки у Володимирському соборі йшли чорнові роботи), Адріан Вікторович стверджував, що розрахунок вартості цієї поїздки треба проводити на тій основі, “что во время нашего путешествия в 1881/2 г. каждому из нас троих день обходился в 50 р.”¹³⁴.

¹³¹ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 300–301.

¹³² Там же. С. 302.

¹³³ Там же. С. 303.

¹³⁴ РО РНБ. Ф. 120, ед. хр. 1148, л. 13 об.

Post scriptum

Наслідки подорожі. Як вплинули на Прахова півтора місяця в Єгипті? Здається, йому повною мірою вдалося оцінити масштаб тієї цивілізації, якій він присвятив своє дисертаційне дослідження. Після повернення він не написав жодної праці, присвяченої мистецтву Давнього Єгипту. І вичерпну відповідь на питання, якою була головна мета його подорожі на Близький Схід, він надає у автобіографії: “Зиму 1881–82 гг. А.В. П. провел в путешествии по Египту, Палестине, Сирии, Греции, Турции, причем главное внимание было обращено на христианские памятники в этих странах. Результатом этого путешествия была памятная записка, поданная в Константинополе имп. российскому послу (г. Новикову) об учреждении в Константинополе русского археологического института...”¹³⁵.

У 1886–1887 рр. Прахов знову вирушив на Схід, цього разу вже морем з Італії. Сам він записав: “...посетил Египет, Нубию и Судан, как страны сохранившие следы древней христианской церкви”¹³⁶. Супутником Прахова у цій експедиції був граф Р.А. Толстой. Історія цієї поїздки і нині залишається забутою. Щоправда, через кілька років після цього вояжу Є.Е. Картавцов, який подорожував Єгиптом, зустрів і найняв драгомана, котрий запевняв, що був провідником Прахова і графа Толстого у Верхньому Єгипті, Нубії і Судані. Насправді ж і ця поїздка підлягає реконструкції: на щастя, в архіві Прахова зберігся великий блокнот, списаний незадовго до смерті спогадами про минуле. Там є цілий розділ “Поездка в Верхний Египет и Судан”¹³⁷.

Єгипетська колекція Прахова: міф чи реальність? Перебуваючи в Луксорі, Адріан Прахов склав список того, що він мав придбати. Якщо стосовно намист і бісеру можна мати сумнів про те, якого часу були ці предмети, то папірус, розписані черепки і щось “від мумії”¹³⁸, як записано в синьому блокноті вченого, явно потрапляли до розряду “єгипетських старожитностей”. Судячи з усього, колекцію вчений формував протягом усієї подорожі, про що свідчать численні (наведені вище) свідчення про зустрічі з тор-

¹³⁵ Прахов А.В. Автобиография // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского С-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования. 1869–1899. Т. 2. СПб., 1898. С. 134.

¹³⁶ Там же. С. 136.

¹³⁷ РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 439, лл. 44–88.

¹³⁸ Там же, ед. хр. 407, л. 10 об.

говцями “антиками” і навіть персональне “полювання” за мумією, описане в спогадах.

На жаль, доля першої єгипетської колекції Адріана Викторовича, як стверджують М.О. Коростовцев і С.І. Ходжаш, була сумною. У нарисі, який вони присвятили ученому, було переказано лист М.А. Прахова від 26 квітня 1956 р.: “Сохранилась лишь меньшая часть коллекции А.В. Прахова. Большая часть ее погибла при следующих обстоятельствах: когда А.В. Прахов, С.С. Абамелек-Лазарев и В.Д. Поленов направлялись из Египта в Турцию, комиссионер гостиницы по ошибке сдал их багаж на другой пароход, который попал в сильный шторм на Черном море и затонул недалеко от Одессы. Погибли эстампы, рисунки, сделанные А.В. Праховым в Египте, и приобретенные им и С.С. Абамелек-Лазаревым древности”¹³⁹. Ймовірно, можна довіритися цьому свідоству, попри деякі неточності. Якщо наведена вище фраза “з Єгипту до Туреччини” просто некоректна (мандрівники вирушили з Єгипту до Палестини, яка цюправда, перебувала у складі Османської імперії), то інші факти, точніше їхня відсутність, змушують вважати, що якщо щось і затонуло, то зовсім за інших обставин. Характерно, що ніяких свідчень про втрату багажу під час плавання з Порт-Саїда до Яффи у листах В.Д. Поленова немає. А те, що його особистий багаж не було втрачено, підтверджується тим, що після приїзду з Яффи до Єрусалима він показував усі свої живописні роботи, зроблені в Єгипті, російському консулу (“...египетские мои этюды произвели огромный фурор”¹⁴⁰, — писав Поленов матері). Отже, етюди Василія Дмитровича неушкодженими доїхали до Москви.

Але, зрештою, повірити синові Прахова та його адресатам можна, оскільки Поленов розлучився зі своїми супутниками в Греції та самостійно повертався до Росії, тому закономірно, що багаж Адріана Прахова і Семена Абамелек-Лазарева сумна доля могла спіткати пізніше¹⁴¹.

¹³⁹ Коростовцев М.А., Ходжаш С.И. Адриан Викторович Прахов (1846–1916) // Очерки по истории русского востоковедения. Сб. III. М., 1960. С. 117.

¹⁴⁰ В.Д. Поленов, Е.Д. Поленова. Хроника семьи художников / Сост. Е.В. Сахарова. М., 1964. С. 304.

¹⁴¹ Наприкінці XIX століття Б.О. Тураев опрацював колекцію С. Абамелек-Лазарева. В описі єгипетських артефактів було зазначено нерозгорнуті папіруси та 17 предметів. В тому числі ушебті, мумії птахів та ін. (Тураев Б.А. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. XI. СПб., 1897. С. 142).

Поряд з цим, єгипетські артефакти в зібранні Прахова все ж були. Їхнє придбання найпростіше “списати” на другий єгипетський вояж вченого в 1886–1887 рр. і на те, що у 1882 р. “цінні” речі було здано в багаж не в повному обсязі, щось перебувало в Адріана Вікторовича “під рукою”. У цій детективній історії важливо відзначити, що від початку було некоректним повністю спиратися на свідство сина вченого. Адже йому на час повернення батька зі східної подорожі ледь виповнилося 4 роки (відповідно до формулярного списку, він народився 9 травня 1878 р.¹⁴²), а тому про всі подробиці подорожі він мав дізнатися набагато пізніше. Плаувався у цій історії і сам Адріан Вікторович: коли у 1899 р. він передав (продав?) Б.О. Тураєву папірус курсивного ієратичного письма, то запевняв, що він “приобретен им во время одного из путешествий по Египту в 1881–1882 гг. или в 1886–1887 гг.”¹⁴³.

Названий папірус, мабуть, був найціннішою річчю зі збірки А.В. Прахова. Коли він опинився в руках Б.О. Тураєва, то ще не був розгорнутим, але розколовся горизонтально на чотири окремих сувої, від яких, у свою чергу, відколосся багато дрібних шматочків. Сувої були сплюснені, що також сприяло руйнації пам’ятки. Борису Олександровичу вдалося правильно поєднати всі частини папірусу. Його висота виявилася 49 см, а загальна довжина трьох великих шматків – 121 см. Це справді був цілісний текст, оскільки дві останні колонки не було доведено до кінця, що умовно свідчило про закінчення документа. Ще в той час, коли папірус перебував у зібранні Прахова, Тураєв коротко повідомив про нього¹⁴⁴. Але перекласти папірус не вдалося. Та й датування вишло дуже умовним – епохою XXI–XXV династій.

Подібний папірус у дореволюційний час зберігався в музеї Казанського університету¹⁴⁵, що стало в нагоді Тураєву, і він у найзагальніших рисах окреслив зміст папірусу Прахова. Очевидно, папірус був частиною земельної книги одного з храмів. У ньому неодноразово згадуються Рамессей і храм Аменхотепа III, і такі божества, як Себек, Хонсу, Тот і Мут. Текст є списком різноманітних осіб з їх-

¹⁴² РО ГРМ. Ф. 139, ед. хр. 365, л. 1.

¹⁴³ Рарігус Ргаснов собрания Б.А. Тураева / Предисл. Б. А. Тураева. Л., 1927. С. 1.

¹⁴⁴ Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XII. СПб., 1899. С. 215.

¹⁴⁵ Тураев Б.А. Описание Египетского собрания Казанского Университета // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. XV. СПб., 1902. С. 121 (Папирус упомянут под № 163).

німи посадами, іменами, цифрами і мірами землі. Більшість рядків виділено попереду червоними крапками, зрідка — червоними лініями: це, мабуть, були відповідні контрольні знаки. Іноді червоним кольором написані окремі слова чи цифри, іноді так підбивалися підсумки¹⁴⁶. Нині папірус Прахова зберігається у Державному Ермітажі і залишається у розряді “непрочитаних”.

Набагато більше поталанило решті єгипетської колекції Прахова. У 1940 р. його спадкоємці продали її Державному музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна у Москві. До її складу входять скарабеї, амулети, предмети художнього ремесла, коптські тканини та інші пам’ятки¹⁴⁷. Чималий інтерес представляють прямокутна табличка світло-коричневого стеатиту¹⁴⁸ та скарабей з гірської породи, вкритий світло-коричневою глазур’ю¹⁴⁹, на яких поміщено картуш з особистим іменем фараона Тутмоса III — “Мен-хепер-ра”. На зворотному боці таблички вміщено те саме ім’я і знаки найкращих побажань, а композиція скарабея включає уклінну фігуру фараона в шоломоподібній короні праворуч від картуша і крилатий сонячний диск угорі. З великою часткою ймовірності можна сказати, що ці речі Прахов купив у торговців в Долині царів.

Під час перебування в Києві у 1890-х рр. художник Михайло Нестеров згадував про квартиру Прахова і її обстановку. Описуючи вітально, схожу на музей, де були мудровані меблі (на яких не можна було сидіти), художник перелічував такі “експонати”, як монети; медалі; золочені з вишитими імператорськими ініціалами крісла; старовинні тканини; перські килими; бронзу; слонову кістку; візантійські емалі і, нарешті... єгипетські старожитності¹⁵⁰. Зрозуміло, що володіння останніми тоді не було рідкістю навіть серед приватних осіб в університетських містах Російської імперії. Скажімо, батько Василя Поленова, мав чималу колекцію єгипетських скарабейів, отриману в 1835 р. від барона Кістера. Навіть далеко не

¹⁴⁶ Рарігус Ргаснов собрания Б.А. Тураева / Предисл. Б.А. Тураева. Л., 1927.

¹⁴⁷ Коростовцев М.А., Ходжаш С.И. Адриан Викторович Прахов (1846–1916) // Очерки по истории русского востоковедения. Сб. III. М., 1960. С. 117; Ходжаш С.И. Древнеегипетские скарабеи. Каталог печатей и скарабеев из музеев России, Украины, Кавказа и Прибалтики. М., 1999. С. 79, 86.

¹⁴⁸ Государственный музей изобразительных искусств им. А.С. Пушкина. Инв. № 7054.

¹⁴⁹ Там же. Инв. № 7052.

¹⁵⁰ Нестров М.В. Воспоминания / Подгот. текста, вступ. ст. и коммент. А.А. Русяковой. М., 1989. С. 156.

повний опис єгипетських пам'яток у російських музеях і зібраннях (зокрема й приватних), складений Б.О. Тураєвим¹⁵¹, показує, що в Російській імперії було чимало подібних приватних колекцій. І водночас небагато з їхніх власників мали честь похвалитися, що вони власноруч привезли їх з Єгипту (та й ті, хто привозив, могли абсолютно легально купити речі другорядного значення у крамниці Єгипетського музею в Каїрі). Самовідданість Прахова у прагненні самостійно побувати в одній з периферійних гробниць біля Луксора свідчить про те, що він справді захоплювався Єгиптом.

Вплив подорожі на університетську діяльність. Лекції Прахова були особливо популярними серед студентів. До 1890 р. принцип лекцій був таким: на третьому курсі Прахов викладав мистецтво древнього Сходу, а на четвертому — античне мистецтво. Вікентій Вересаєв, який був його слухачем напередодні переведення вченого з Петербурга до Києва, згадував: “С увлечением слушал я на четвертом курсе лекции по истории греческого искусства. Читал профессор Адриан Викторович Прахов, читал со страстью и блеском. Седоватый человек с холеным барским лицом, в золотых очках. <..> Читал Прахов в здании университета, в кабинете искусств, но часто назначал лекции свои в Эрмитаже или в Академии художеств — там читал прямо перед статуями...”¹⁵². У традиціях Адріана Вікторовича було активне залучення студентів до навчального процесу. Під час лекцій він вимагав від них естетичної оцінки окремих пам'яток, коригував визначення і захоплював до порівняльного аналізу. Особливу увагу він приділяв тим, хто був зацікавлений у вивченні мистецтва — цим студентам він пропонував прочитати реферати перед товаришами.

Після повернення зі східної подорожі Прахов міг читати лекції з історії єгипетського мистецтва, відкоригувавши частину власних оцінок: адже очевидно, що годі сподіватися мати повне враження про архітектуру, скульптуру й живопис лише за атласами. В архіві вченого поки що не вдалося відшукати його авторського конспекту єгипетського курсу. Але на користь того, що він, безсумнівно, був, свідчать великі рукописні програми з мистецтва Вавилону й

¹⁵¹ Тураев Б.А. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. XI. СПб., 1897. С. 113–164.

¹⁵² Вересаев В. Литературные портреты / Сост. Ю. Фохт-Бабушкина. М., 2000. С. 288.

Ассирії¹⁵³. А в курсі грецького мистецтва Адріан Вікторович детально зупинявся на взаємозв'язках античного і єгипетського зодчества¹⁵⁴.

Про те, що Прахов постійно удосконалював свої курси, чудово свідчить його проект збирання гравюр для навчального атласу “До історії мистецтв древнього світу”, який, на жаль, так і залишився невиданим. У ньому планувалося широко представити й давньоєгипетську архітектуру¹⁵⁵. Найвідоміші учні Прахова – О.А. Павловський і Ф.І. Шміт, які згодом займали кафедри теорії та історії мистецтв у Новоросійському й Харківському університетах відповідно, на вимогу свого професора вивчали античне мистецтво. А ось Наталя Фліттнер, яка слухала лекції Прахова на Вищих жіночих курсах у Петербурзі і вважала його одним зі своїх учителів, все своє життя присвятила вивченню й популяризації давнього мистецтва класичного Сходу. Так само можна згадати, що вихованець Казанського університету, в полі зору якого також було і єгипетське мистецтво, Володимир Мальмберг, хоча багато в чому й формально, але був учнем Прахова¹⁵⁶. Отже, враховуючи той факт, що у Н.Д. Фліттнер та В.К. Мальмберга було чимало учнів, можна визначити, що школа Прахова з мистецтва Сходу не зникла у Росії безслідно.

Останні спомини. Влітку 1913 р., коли для Адріана Вікторовича стало очевидним, що в Єгипті йому навряд чи доведеться побувати ще раз, він вирішив згадати й докладно записати найбільш пам'ятний епізод зі своєї першої подорожі до країни пірамід. І ось, 25 липня він бере чистий коричневий блокнот і в ньому на перших дванадцяти аркушах вміщує мемуарний нарис “Єгипет. Гробниця рабів”. А вже зовсім незадовго до смерті вченого, у 1916 р., з'являється опис другої подорожі у країну пірамід...

Як бачимо, Прахова пов'язувало з Єгиптом більш ніж достатньо: і власна докторська дисертація, і лекційні курси з давньосхідного мистецтва, які він читав з 1873 р. в Петербурзькому університеті та

¹⁵³ РО ГРМ. Ф. 139, єд. хр. 378. 18 лл.

¹⁵⁴ Там же, єд. хр. 3, л. 2.

¹⁵⁵ Там же, л. 1.

¹⁵⁶ Биографический словарь профессоров и преподавателей Юрьевского университета за сто лет его существования (1802–1902) / Под. ред. Г.В. Левацкого. Т. 1. Юрьев, 1902. С. 480.

Академії мистецтв, нарешті дві казкові подорожі, які він здійснив у країну пірамід та ще й колекція, привезена звідти. Факторів чимало: кожен з них ми намагалися розкрити. Наша розвідка має звернути увагу на те, що проблематика, гучно поставлена в книзі “Русские в стране пирамид” зовсім не закрита після виходу цього дослідження. Поставлені там питання можна активно розкривати, спираючись на архівні матеріали вчених, які відвідали Єгипет у ХІХ – на початку ХХ ст. Перспективність цієї теми очевидна: зацікавленість давньоєгипетським спадком характерна для європейської науки ще з часів походу Наполеона. Не меншою вона була і в Російській імперії. Проте, якщо європейці активно вивчають історію єгиптологічних досліджень, то російський матеріал, на жаль, залишається “в тіні”. За радянських часів склалася потужна єгиптологічна школа, яка існує і донині, проте праці з російської історіографії історії єгипетського мистецтва залишаються маргінальними.

Сподіваємося, що наше дослідження зможе дати поштовх до ґрунтовного вивчення персоналій істориків давньоєгипетського мистецтва: їхнього доробку, викладання і, нарешті, подорожей до країни, яка не тільки була у сфері їхнього вивчення, але й стала об’єктом мрій.

Андрій Чуткий

**ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В СТІНАХ
УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА:
НЕВІДОМІ ПЕРШІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

XIX ст. належить до найцікавіших і при цьому неналежно оцінених періодів історії України. Стан бездержавності зумовив те, що ця епоха не позначилася тим, що традиційно розглядається як головна родзинка громадянської історії: ані кардинальними політичними змінами, ані війнами чи блискучими правителями. Тож цій епосі діставалися переважно негативні позначення-тавро (на кшталт “ночі бездержавності” і т. п.). Натомість це якось не узгоджується з наступною епохою визвольних змагань початку ХХ ст. та подальшою боротьбою українців за свої права, яка зрештою завершилась наприкінці ХХ ст. черговим досягненням незалежності. Цілком зрозуміло, що подібний спалах національно-визвольної боротьби не міг відбутися на порожньому місці. Отже, цілком доцільно розглядати ХІХ ст. саме як підготовчий етап для подальшого національного злету, як час “пробудження” (так останнім часом починають іменувати ХІХ ст. у вітчизняній історичній науці¹). І це справді так, боротьба за незалежність (точніше – за право на самовизначення) українців перемістилася з площини військово-політичної у наукову. Цей процес почався ще з ХVІІ ст., коли оформилась філософсько-богословська ідея Києва як “Другого Єрусалима”, що об’єктивно протиставляло його Москві як “Третньому Риму”. Впродовж ХVІІІ ст. ця полеміка також точилася переважно в філософсько-богословській площині, але з постановням у ХІХ ст. нової активної освіченої групи європейського суспіль-

¹ Сарбей В.Г. Національне відродження України. К., 1999. 336 с.

ства, яка фактично ставала новою національною елітою, — інтелігенції, вістря цієї боротьби об'єктивно змістилось у площину науки та літератури.

Аналогічні процеси в XIX ст. відбувались і в інших поневолених народів Європи (особливо посилилися внаслідок Весни народів). Не відставали від цих тенденцій і українці. Тож саме в цих сферах (науці й літературі) освічені українські патріоти намагались віднайти підтвердження окремішності та самобутності українців, а отже своєю науковою діяльністю вони наближали оформлення уявлень про Україну як окрему країну, якій бракує лише політичної незалежності для повноцінного та щасливого майбуття. І тут українські мислителі-патріоти зробили ніяк не менше, аніж попередні покоління борців за незалежну Україну на ратному полі. Чого був вартий лише приклад Т.Г. Шевченка, чия творчість завдала русифікаторській політиці не меншого удару, ніж найпотужніша зброя. Тож діяльність українських інтелектуалів XIX (і не лише) століття, спрямовану на розвиток національної самосвідомості українців, варто розглядати саме як вияв їхньої опозиції Російській імперії та протистояння русифікаторській політиці влади (а фактично — як форму боротьби і з першим, і з другим). Позначилася ця тенденція і на вітчизняній історичній науці, яка саме у XIX ст. остаточно виділилась в окрему галузь наукових знань і так само, як і в інших європейських країнах, почала відігравати роль головного каналу поширення національної державної ідеології. Національно свідомі українські вчені-історики почали творити окрему схему історії України і однією з важливих її складових стала доба Галицько-Волинської держави.

Фактично, інформація про цей період історії України на початку XIX ст. була мізерною. Ця держава не вписувалась в історичні схеми країн-метрополій, які володіли українськими землями, тож про неї практично не згадували в офіційній російській чи австрійській історіографії. Але поступове накопичення фактів завдяки відкриттю все нових і нових писемних джерел створило базу для досліджень у цій сфері. Першим у Підросійській Україні до вивчення історії Галицько-Волинської держави вдавсь уже в першій половині XIX ст. М.О. Максимович, але він тільки зорієнтував наступних дослідників, намалював схему досліджень та окреслив джерельну базу, таким чином створивши своєрідний духовний заповіт для нащадків. Продовжив цю справу В.Б. Антонович, що з 1870 р. присту-

пив до викладацької діяльності в Київському університеті. Практично з самого початку роботи в Університеті Св. Володимира, розуміючи, що неможливо самотужки створити цілісну схему історії України, він почав залучати до цієї справи студентів, вибираючи з них найбільш здібних та схильних до наукової праці. Тож серед його учнів не було випадкових осіб. До того ж, В.Б. Антонович вирізнявся серед інших викладачів уважним ставленням до студентів, намаганням задовольнити їхні наукові інтереси, що, безперечно, притягувало до нього талановиту молодь. Антонович на початку 1870-х рр. читав лекції з історії Київської Русі та Литовсько-Руської держави, а також спеціальний курс з історії Галицько-Волинського князівства. Його лекції відзначались “високою науковою вагою”² і читались у проукраїнському дусі. Поряд з лекціями Антонович вів також і семінари, які були поважним додатком до його лекційних курсів, перетворюючись на своєрідні спецкурси. Семінарські заняття поділялись (тематично) на два напрями: одні стосувалися давньоруської історії (тобто історії Київської Русі та власне Галицько-Волинської держави), а інші – литовсько-польського періоду³.

Так було започатковано Київську історичну школу, яка стала однією з найвпливовіших не лише в Україні, але й у всій Російській імперії⁴. І вже своїм першим дипломникам (студентам історико-філологічного факультету випуску 1872–1873 рр.) В.Б. Антонович запропонував нову на той час тему на медаль: “Князювання Данила Галицького за російськими та іноземними джерелами”. Як свідчать документи, за цю тему взялися одразу п’ять студентів.

Особливо науковою та ґрунтовною, як нині відомо, була дипломна робота М. П. Дашкевича, яка, за свідченням сучасників, і через 35 років після її написання “остається одной из лучших работ по истории Галицкой Руси”⁵. Як одну з найкращих студентських ро-

² З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К., 1994. Кн. 1. С. 275.

³ Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Н.П. Дашкевича // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНА). К., 1908. Кн. 20. Вып. III. С. 77.

⁴ Див.: Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. Брянск, 1994. 76 с.

⁵ Памяти почетного члена Исторического Общества Нестора-летописца Н.П. Дашкевича // ЧИОНА. К., 1908. Кн. 20. Вып. III. С. 47.

бот її 1873 р. було опубліковано в періодичному виданні Університету Св. Володимира “Университетских известиях”, а також випущено окремою книгою⁶. Ця праця виявилася справді непересічною, не лише зважаючи на самостійність мислення її автора і новизну обраної теми, але й беручи до уваги колосальну кількість опрацьованого джерельного матеріалу та історіографії (Дашкевич фактично зібрав та систематизував, критично проаналізувавши всі відомі на той час джерела та публікації з цієї теми). Тож дипломна робота Дашкевича і дотепер по праву належить до найкращих праць з історії Галицько-Волинської держави та використовується сучасними дослідниками⁷. Мною ця праця також була детально проаналізована, тож відішлю читачів до відповідних розділів монографії про Дашкевича⁸.

Проте, окрім праці Миколи Дашкевича, як свідчать сучасники, тему “Князювання Данила Галицького за російськими та іноземними джерелами” обрали ще чотири студенти: М. Астряб, П. Брянцев, А. Павловський та К. Мурковський. Усі вони до літа 1872 р. подали свої роботи на розгляд історико-філологічного факультету, який відзначив їх так: Дашкевич отримав золоту медаль і його роботу надрукували в “Университетских известиях”. Між іншим, рукопис Дашкевича рецензував особисто Володимир Боніфатійович, давши йому високу оцінку⁹ (аналогічними були й відгуки інших фахівців на цю працю)¹⁰. Роботу Брянцева було відзначено срібною медаллю. “Сочинения же гг. Астряба и Павловского удостоены почетного отзыва. Что же касается до 5-го сочинения, студента Мурковского, то факультет признал вторую половину его труда за обя-

⁶ Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям // Университетские известия. К., 1873. № 6. Отд. II. С. 1–24. № 9. С. 25–80. № 10. С. 81–156; Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. К., 1873. 159 с.

⁷ Див. наприклад: Головки О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. К., 2001. С. 221.

⁸ Чуткий А. Микола Павлович Дашкевич (1852–1908). К., 2008. С. 114–117, 181–185.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (Далі – ІР НБУВ). Ф. І, спр. 1155, с. 2.

¹⁰ Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца // ЧИОНА. К., 1908. Кн. 20. Вып. III. С. 47, 77–78; 3 іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. К., 1994. Кн. 1. С. 280; Грушевський М.С. Микола Дашкевич // ЗНТШ. Львів, 1908. Т. 81. С. 146.

зательное сочинение”¹¹. Ще раз наголошу, що робота Дашкевича є справді фундаментальною науковою працею, яка могла цілковито заслуговувати на статус не лише дипломної, а й кандидатської роботи.

Але виникає запитання, а яким же був рівень дипломних робіт чотирьох інших студентів, що також писали свої дипломні роботи паралельно з М.П. Дашкевичем на запропоновану В.Б. Антоновичем тему “Князювання Данила Галицького за російськими та іноземними джерелами”. Нам відома лише їхня офіційна оцінка факультетською радою (як уже зазначалося, роботу Брянцева було відзначено срібною медаллю, Астряба та Павловського – почесним відгуком, а роботу Мурковського, до того ж лише її другу частину, визнано за обов’язковий твір). Проте жоден дослідник ніколи не вивчав самих цих робіт. І хоча вони й можуть розглядатись як менш вартісні (спираючись на думку Антоновича та інших тогочасних викладачів університету), але потрібно все-таки вивчити їх безпосередньо, аби робити власний вмотивований висновок про їхню наукову цінність. На щастя, після спеціально проведеної пошукової роботи мені вдалося відшукати праці всіх цих студентів в архіві Університету Св. Володимира.

Висновок, зроблений на підставі порівняльного вивчення текстів усіх цих праць (включно з працею Дашкевича) дає змогу в основному погодитись із висновком, який свого часу зробив історико-філологічний факультет Київського університету. Проте, хоча ці роботи й було визнано менш цінними порівняно з роботою Дашкевича, вони мають і низку оригінальних ідей та положень, які були або можуть бути розвинуті задля кращого розкриття історії Галицько-Волинської держави. Та й самі по собі вони заслуговують на увагу як прояв першої спроби дослідити цю невідому на той час сторінку вітчизняної історії.

Отже, робота Павла Брянцева (обсягом 267 стор. – тобто не поступалася обсягу праці Дашкевича) була виконана до травня 1872 р. і подана на розгляд історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира¹². Так само як і робота Дашкевича, ця праця характеризується чіткою структурою, а саме складається з таких

¹¹ Протоколи засідань Совета Университета Св. Владимира // Университетские известия. К., 1873. № 2. С. 16–17.

¹² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). Ф. 16, оп. 473, спр. 100.

розділів: Вступ; Стислий огляд князівства Галицького від часів Володимира Святого до смерті Романа Великого; Князювання Данила Романовича (I. Період перший від 1205 по 1249 р. (Боротьба Данила Романовича з претендентами на Галицький стіл та боярщиною), II. Другий період князювання Данила Романовича від 1249 р. до 1264 р. або до смерті його (ставлення Данила до папи й татар та боротьба його з цими останніми), III. Внутрішня діяльність Данила Романовича¹³). Зміст роботи також характеризується самостійністю та критичністю мислення автора; системним та синтезним підходом до джерел та історіографії, а також максимально повним залученням як перших, так і останньої. На особливу увагу заслуговує детальний та чітко структурований розгляд різних політичних комбінацій та союзів у період боротьби за Галич по смерті Романа Мстиславича. Також висвітлено внутрішнє життя регіону в період князювання Данила Романовича, який “составляет самое высшее процветание Галиции”¹⁴. Акцентується увага й на татарській навалі, яка кардинально змінила хід історії у Східній Європі, але підкреслюється, що Галичина не потрапила в залежність від татар¹⁵. При цьому звеличується політичний хист Данила Романовича, який зміг зберегти незалежність своєї держави завдяки грі на суперечностях між папою й татарами, і в цьому Данило зміг перехитрити обох¹⁶. Щоправда, татарам таки вдалося приборкати опір Данила, але останній все одно “отстоял автономию своих владений”¹⁷. Загалом, Брянцев (на відміну від Дашкевича) збільшив наголос на політичній історії Галицько-Волинської держави, зменшивши виклад її соціально-економічного розвитку. Проте і в цій площині цікавими є висновок П. Брянцева про те, що Данило Романович “старался облучшени быта простого народа”¹⁸ та більш професійний виклад питань пов’язаних з державним управлінням (він охарактеризував

¹³ Зазначу, що Брянцев, на відміну від Дашкевича, постійно іменував Данила не “Галицьким”, а Романовичем. І це правильніше: Данило походив з династії волинських князів і в Галичі володарював меншу частину свого життя. Але в сучасній історіографії (вочевидь, услід за Дашкевичем) усталалося саме позначення Данило Галицький.

¹⁴ ДАК. Ф. 16, оп. 473, спр. 100, с. 181.

¹⁵ Там само. С. 181.

¹⁶ Там само. С. 181–186.

¹⁷ Там само. С. 207.

¹⁸ Там само. С. 261.

Галицько-Волинську державу, попри боярську опозицію, як необмежену монархію). Отже, загалом праця П. Брянцева не набагато поступається дипломній роботі М. Дашкевича, а тому цілком заслуговує на публікацію.

Щодо робіт М. Астряба та А. Павловського, відзначених почесними відгуками, то тут заради справедливості слід зробити певне коригування. Робота Андрія Павловського поступається двом попереднім за обсягом (124 стор.)¹⁹, але позначена тенденцією до самостійності висновків та аналізування викладеного матеріалу, а також зіставленням даних різних джерел. Водночас праця Матвія Астряба хоча й дещо більша (149 арк.)²⁰, але по суті є простим перекладом літописного оповідання про князювання Данила Галицького. Посилаєнь на джерела в ній небагато (переважно – на літопис за Іпатіївським списком); зроблена спроба структурного поділу роботи (що цілком зрозуміло в зв'язку з чималим її обсягом), але вона завершилась невдало – виділено 10 розділів без будь-якої суттєвої системи; наявна низка грубих недоліків (наприклад, поїздки Платона Карпіні до татар датовано 1846 р.)²¹. До позитивних моментів можна віднести досить доступний стиль та скрупульозний виклад перебігу боротьби за Галич по смерті Романа Мстиславича.

Натомість робота студента К. Мурковського хоч і найменша за обсягом (32 арк., хоча події в ній доведені лише до навали татар, тож можна припускати що це лише частина його праці)²², але більше відповідає положенням про наукову роботу, навіть і сучасним, порівняно з працею згаданого М. Астряба. Зокрема, в ній чітко обгрунтовано актуальність теми: “Княжение Даниила Галицкого представляет выдающееся явление в истории Юго-Западной России XIII в.”²³. Також акцентується на важливості вирішення проблеми, кому історично належить цей регіон, через загострення національного протистояння у Галичині в сучасну дослідникові епоху: “Кто из четырех (русин (цей термін досить цікавий, оскільки напевно позначає українців, але ніяк не росіян – А. Ч.), поляк, тевтон или угр) законный, по вековому праву владе-

¹⁹ ДАК. Ф. 16, оп. 473, стр. 100 (другий зошит).

²⁰ Там само, стр. 290.

²¹ Там само, арк. 115 зв.

²² Там само, стр. 452.

²³ Там само, арк. 1.

тель этой, не обиженной дарами природы территории”²⁴. При цьому робиться не менш прагматичний та неупереджений висновок про те, що “ключ к правильному решению его в руках науки”²⁵. Далі проводиться критичний розбір джерельної бази та історіографії досліджуваної теми (тут те саме, що і в Дашкевича, але в стислому викладі). Основний зміст дослідження охоплює період від 1199 р. (утворення єдиної Галицько-Волинської держави) і до татарської навали на Південну Русь. Праця, вочевидь, є незавершеною. Але попри малий обсяг (ще раз хочу наголосити, що вона, вочевидь, дійшла до нас не повністю) праця К. Мурковського настільки чітко вибудована і наукова, що може бути названа третьою з-поміж цих п’яти за своєю вагою та оригінальністю викладеного матеріалу.

Проте хочу зазначити, що окрім цих п’яти робіт, присвячених історії Галицько-Волинського князівства, вдалося віднайти ще одну студентську роботу (також виконану під керівництвом В.Б. Антоновича і в той самий час) на тему “Общественное устройство и княжеская власть в Галицко-Русском княжестве в связи с событиями его истории с древнейших времен до смерти Даниила Романовича”²⁶. Про неї ніхто ніколи не згадував, але дарма – в ній міститься низка досить оригінальних ідей, окремі з яких були розвинуті іншими дослідниками згодом, а деякі й досі очікують на поглиблене дослідження. Та повернімося до цієї роботи. Праця (обсягом 30 арк.) виконана Василем Ширавським у квітні 1872 р. в м. Холм Люблінської губернії і надіслана до Університету Св. Володимира. Роботу рецензував В.Б. Антонович і визнав її (так само як і colloquium) “удовлетворительными”²⁷. Попри назву (виклад історії Галичини з найдавніших часів) абсолютна частина цієї праці присвячена тому самому періоду, що й дипломна робота Дашкевича та його однокурсників – періоду князювання Данила Галицького (арк. 9–30). Справді, на початку дослідження В. Ширавський стисло розповідає про заселення східними слов’янами Галичини та становлення й розвиток Галицького та Волинського князівств (арк. 1–6 зв.) – тут по-

²⁴ ДАК. Ф. 16, оп. 473, спр. 452, арк. 1 зв.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само, спр. 24.

²⁷ Там само, арк. 1.

дано цілком стандартну і добре відому інформацію, зокрема про правління Володимира Володаревича та Ярослава Осмомисла, про останнього князя з династії Ростиславичів Володимира, який оцінюється як “самая ничтожная личность из всей династии Ростиславичей” (арк. 6 зв.). Далі В. Шираєвський докладніше зупиняється на діяльності Романа Мстиславича (арк. 6 зв. – 9), “одним из замечательных дел которого было соединение Волыни и Галиции в одно Галицко-Волынское княжество”²⁸. Досить точно датує цю подію (1199 р.), а також загибель Романа (1205 р.). Решта ж роботи – це опис діяльності Данила Галицького (з елементами аналізування матеріалу, який черпається переважно з кількох літописів та низки іноземних джерел і праць галицьких дослідників середини ХІХ ст.). Розповідається про тривалий шлях Данила до галицького престолу і запеклий опір цьому галицького боярства; про підступність поляків і угорців та про остаточну перемогу Данила над ворогами у Ярославській битві; про будівництво міст (зокрема Холма). Потім стисло оповідається про історію Галичини від смерті Данила Галицького до її остаточного захоплення Польщею у 1387 р. як “время постепенного возвышения внешнего, укрепления внутреннего и благоприятных и даже влиятельных отношений к соседним державам”²⁹. При цьому Галицко-Волинське князівство розглядається саме як рівноправний суб’єкт відносно сусідніх держав, а отже – і воно де-факто визнається за самостійну державу. Після цього Шираєвський знову повертається до опису діяльності Данила Галицького, зокрема до його відносин з татарами, наголошуючи на тому, що в Галичині татарські впливи були незрівнянно меншими порівняно з Північною Руссю, зокрема, що “в земле Романовичей ни дани, не переписки, ни баскаков никогда не было”³⁰. Інтерес становить і ще одне його цікаве міркування: про те, що Галицко-Волинське князівство опинилось між двох “самых могущественных тогда держав в мире – именно среди державы татарских ханов и римских пап”, і хоча воно поступалося їм обом але зберігало самостійність, граючи на їхньому протистоянні і бажанні залучити Галицко-Волинське князівство на свій бік³¹. Остання і найоригі-

²⁸ ДАК. Ф. 16, оп. 473, стр. 24, арк. 6 зв.

²⁹ Там само, арк. 15 зв. – 16.

³⁰ Там само, арк. 22.

³¹ Там само, арк. 20–20 зв.

нальніша частина цієї роботи стосується більш загальних моментів, а саме: статусу князя в Галичині (арк. 27), соціальної структури, особливо бояр, та причин їхнього особливого становища порівняно з іншими землями Русі (арк. 27 зв. – 29), городян (арк. 29 зв. – 30 зв.). Судячи з тексту, ця праця є незавершеною (вочевидь, до нас дійшов не весь її текст).

Таким чином, проаналізувавши ці перші праці з історії Галицько-Волинської держави, які, за винятком роботи М.П. Дашкевича, дотепер були невідомі, можна уявити ту базу (як джерельну та історіографічну, так і панівні уявлення про тему), на якій розпочиналося вивчення цієї теми вітчизняної історії в стінах Київського університету у 70-х роках позаминулого століття. Тепер можна назвати і людей, причетних до повернення історичної пам'яті та інтересу до теми, а саме В.Б. Антоновича як ініціатора її досліджень (а якщо копнути глибше, то слід згадати і М.О. Максимовича як ідейного предтечу Антоновича, роль якого за браком місця доводиться опустити, відіславши читачів до повного видання його творів); а також перших студентів-дослідників цієї теми: М. Астряба, П. Брянцева, К. Мурковського, А. Павловського, В. Шираєвського, ну, і звісно ж, – М. Дашкевича. Кожен з них зробив посильний внесок у цю справу. Але їх, як не дивно, об'єднало одне – полпри роль першопрохідців (у випадку Антоновича – до того ж ще й ініціатора та головного її популяризатора; а щодо Дашкевича – і найбільшого вкладника у вивчення цієї вагомий сторінки вітчизняної історії), усі вони були змушені відійти від вивчення цієї теми в подальшому. Антонович перейшов до мікроісторичних досліджень та Литовсько-польського періоду історії. Дашкевич зазнав тієї ж еволюції, що і його вчитель, і навіть більше – не отримавши вакансії по кафедрі історії мусив перекваліфікуватись у дослідника історії західноєвропейських літератур (і хоча й вивчав історію України далі, але через відмінність офіційної тематики не міг приділяти їй усіх сил). Решта ж цих першопрохідців узагалі відійшла від активної наукової діяльності – університет не міг забезпечити жодного з них посадою по відповідній кафедрі. Така тенденція була також не в останню чергу зумовлена й невідповідністю та небажаністю для влади досліджень, які об'єктивно підривали ідею про існування в минулому лише росіян та позаісторичність українців.

Та так чи інакше, але цей перший у Києві спалах справді наукової діяльності щодо вивчення історії Галицько-Волинської держави 1870-х рр. не зміг (через незалежні від його учасників чинники) зберегтися та повністю використати свої перші досягнення. Тому українським вченим, які підходили до вивчення історії Галицько-Волинської держави згодом, часто доводилося повторювати та відкривати те, що вже було зроблено. Тож хотілося б, аби на сучасному етапі вдалося перевидати хоча б найзнаковіші праці дореволюційних істориків, присвячені Галицько-Волинській державі (та іншим напрямкам історичних досліджень) аби повернути їхню наукову спадщину до активного наукового обігу та зробити надбанням ширших кіл дослідників та решти зацікавлених читачів.

**ПЕРЕЛІК ДОПОВІДЕЙ, ВИГОЛОШЕНИХ
НА ЗАСІДАННЯХ ПРОСЕМІНАРІЮ
(1996–2008 рр.)¹**

1996

Біляшівський Богдан. Деякі аспекти функціонування парафіяльних шкіл на теренах Гетьманщини і Слобожанщини у XVIII ст.

Борук Валерій. “Релігія” Григорія Сковороди.

Верхогляд Вікторія. Діяльність вченого комітету при Міністерстві Віросповідань.

Грачова Софія. Загальноруське та регіональне літописання XV – початку XVII ст. як джерело до історії східної політики Великого Литовського князя Вітовта.

Єгоров Владислав. Міське самоврядування в Україні в період XIV–XV ст.

Задорожна Оксана. Протестантизм в Україні XVI–XVII ст.

Кононенко Андрій. Київський Синопис 1674 р. як джерело до історії політичної думки: генеза ідеології та історіософії твору.

Кресін Олексій. Формування української державної ідеї в добу Козаччини.

Лозова Тетяна. Проблеми керівництва духовним життям в монастирях Київської єпархії XVIII ст.: старчество.

Салій Костянтин. Київська єпархія: проблеми взаємодії між церковною та світською верхівками.

Ульяновський Василій. “Третя складова” історико-церковної школи Київської духовної Академії.

Чуткий Андрій. Політична діяльність волинських Мстиславичів в другій половині XII ст.: боротьба за гегемонію у Південній

¹ Реєстр тем неповний і охоплює лише доповіді, внесені до журналів засідань та друкованих випусків “Просемінарію”.

Русі та початок змагань за утворення єдиної Галицько-Волинської держави.

Шевченко Тетяна. Самосвідомість шляхти руських воєводств: етнічна, релігійна, станова (від Люблінської унії до початку Визвольної війни Хмельницького).

Шинкаренко Віталій. Оцінка діяльності ордену св. Василя Великого на Україні.

Яременко Максим. Монаше життя за даними Києво-Печерського Патерика.

1997

Ананьєва Тетяна. “Записки разные” митрополита Евгения Болховитинова: попытка прочтения в общебиографическом контексте.

Біленький Сергій. Київська гімназія: Questione della lingua або межі польської ідентичності.

Грачова Софія. Літописні повісті про битву на Ворсклі.

Довбищенко Михайло. Уніатський нобілітет Волині першої половини XVII ст. (погляд на проблему з позиції нових методологічних підходів).

Домарацька Катерина. “Предназначенные для хранения в Военно-топографическом депо” (до історії архіву монастиря Св. Єлисавети).

Семесько Катерина. Археографічна експедиція в монастир Святої Катерини на Сінайському півострові.

Сокирко Олексій. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини у боротьбі з турецько-татарською експансією 1676–1681 рр.

Стародуб Андрій. Два листи Івана Огієнка.

Старченко Наталія. Публічність як домінанта культурної традиції: Волинь у другій половині XVI ст.

Ульяновський Василь. Мотив “пронесення чаші” в релігійно-церковній діяльності Бориса Годунова: 1604–1605 рр.

Харченко Вадим. Відоме про Невідомого (Володимир Антонович в анекдотах).

1998

Ананьєва Тетяна. Евгенистика sub specie историографии.

Біленький Сергій. Іларіон Київський: риторика влади, влада риторики.

Грачова Софія. Образ Литви у псковському літописанні.

Кириченко Катерина. Баркулабівський літопис: спроба інтерпретації авторського задуму.

Кононенко Андрій. Методологічні засади київського “Синопису” як феномену історіографії та історіософії Середньовіччя.

Нікітенко Надія. Петро Могила і Софія Київська.

Рибаків Дмитро. Возникновение важнейших политологических концепций Нового времени в царствование Алексея Михайловича.

Стародуб Андрій. Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні 1918–1921 рр.

Ульяновський Василій. Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір “Изложение о Православней истинне нашей вере”.

Яременко Максим. Поменник Київського Пустинно-Миколаївського монастиря: історія обителі через його призму.

1999

Біленький Сергій. Гуманітарні дисципліни в Київському університеті: “загальна світова історія” та її викладання (на прикладі професора В. Циха).

Кириченко Катерина. Пошуки образу: Литва очима літописців Північної Русі та Новгородської землі XIII–XIV ст.

Кононенко Андрій. Київський Синопис 1674 р. як ідеологічний феномен української історіографії.

Аеп'явко Сергій. Козацтво після Лівонської війни (1582–1584 рр.).

Марголіна Ірина. Заснування та функціонування Київської Кирилівської церкви.

Нікітенко Надія. Іван Мазепа і Св. Софія Київська.

Рибаков Дмитро. Феномен культурного зламу XVII ст. в Росії: проблеми визначення та аналіз процесу.

Сокирко Олексій. Рицарі “другого сорту”: найманці у легітимному порядку Гетьманщини.

Стародуб Андрій. Українська державність 1917–21 рр. “очима” центральної влади Російської Православної Церкви: еволюція несприйняття.

Ульяновський Василій. Наукові інституції Нью-Йорка: україністичні студії.

Ульяновський Василій. Світ іконопису XV ст.: Андрій Рубльов.

Чуткий Андрій. Проблема “національного” в житті й творчості Миколи Дашкевича.

Яременко Максим. Бібліотека київського Пустинно-Миколаївського монастиря XVIII ст.: “життя” книг.

2000

Банько Марина. Білорусько-литовське літописання як джерело до історії унійного процесу на українських землях.

Біленький Сергій. Академічний раціоналізм, політика і релігія: російська словесність у Київському університеті між 1834–1845 роками.

Гулевич Владислав. Київська тематика архіву Сапег.

Дудка Ольга. Громадська та політична діяльність Павла Житецького.

Івакін Всеволод. Рід князів Вишневецьких за даними родинного архіву.

Кириченко Катерина. Войшелк: литовський князь і православний монах.

Кузьмук Олексій. Поменник Межигірського монастиря: спроба контент-аналізу.

Марущенко Ірина. Діяльність та значення “Руської Трійці” в суспільно-політичному житті Західної України XIX ст.

Нікітенко Надія. Богословіє в тексті і контексті св. Софії Київської.

Прокоп'юк Оксана. Київський собор і монастир св. Софії в історіографії.

Рибаків Дмитро. Християнський дискурс в історії та історіографії sub specie релевантності (критичний підхід до однієї новітньої монографії).

Сокирко Олексій. Побут Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст. у речовому вимірі (на прикладі найманого війська).

Телятник Надія. Феномен святості і чудес в Києво-Печерській лаврі XIX ст.

Ульяновський Василій. Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір.

Ульяновський Василій. Методологія та методи наукової діяльності вченого: суб'єктивний досвід історика.

Харченко Вадим. Володимир Антонович у 1864–1884 роках: трансформація ідейно-тактичних засад і початки політики.

Чуткий Андрій. Роман Мстиславович: руський князь-“західник”.

2001

Банько Марина. Образ Полоцької землі (X–XIII ст.) у білорусько-литовському літописанні: до постановки питання.

Баран Олександр. Східний кордон Тмутараканського князівства XI ст.

Кириченко Катерина. Литва в галицько-волинському літописанні.

Кириченко Катерина. Столиця Міндаугаса — перша столиця Литви? (до постановки проблеми).

Кузьмук Олексій. Межигірський монастир і запорозьке козацтво у XVII–XVIII ст.

Нікітенко Мар'яна. Образ Святої Землі у сакральній топографії Києво-Печерської лаври.

Прокоп'юк Оксана. Києво-Софійський кафедральний монастир: реалізація статусу.

Сінкевич Наталя. Виникнення та діяльність осередків католицьких монаших орденів на Волині: історіографія.

Сокирко Олексій. Львівська методична сесія.

Ульяновський Василь. Потенційні можливості білоруських архівів та історіографії.

Яременко Максим. Формування особового складу київських монастирів 1721–1740 рр.

2002

Банько Марина. “Повість про Полоцьк” у білорусько-литовському літописанні.

Білоус Наталя. Київський міський уряд XVI – першої половини XVII ст.

Гулевич Владислав. “Наїзди” у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (розвиток і еволюція права на прикладі наїздів).

Кириченко Катерина. Московська редакція “Летописца Великих князей Литовских” 20-х рр. XVI ст.: місце Скороченого Литовського літопису у білорусько-литовському літописанні.

Кириченко Катерина. Повідомлення про Ольгерда у “Посланні Спиридона-Сави” та споріднених з ним пам’ятках: спроба текстологічного аналізу.

Кузьмук Олексій. Ставропігія Києво-Межигірського монастиря.

Омельчук Володимир. Народне повстання 1734–1738 рр. на Правобережній Україні: ідейно-організаційні засади.

Прокоп’юк Оксана. Бібліотека Києво-Софійського кафедрального монастиря.

Русакова Юлія. Таємниці печерської канцелярії: грамота Андрія Боголюбського кінця XVI ст.

Сінкевич Наталя. Джерела до історії католицьких монастирів Волині.

Чуткий Андрій. Професор М.П. Дашкевич в Університеті св. Володимира: ювілейні нотатки.

Ульяновський Василь. Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій.

Яременко Максим. Біографічні відомості про чернецтво київських неставропігійних чоловічих монастирів 70–80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела.

2003

Біляшівський Богдан. Переписи населення Слобідської України першої третини XVIII ст.

Гулевич Владислав. “Помочники” в наїздах — хто вони? (на актовому матеріалі Білорусі другої половини XVI ст.).

Кириченко Катерина. Новий епізод з життя рукопису: Познанська збірка XVI ст.

Кузьмук Олексій. Запорожці в Києві.

Лось Валентина. Міжконфесійні аспекти родинного життя уніатів на Правобережній Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.

Прокоп'юк Оксана. Формування братії кафедрального Софійського монастиря: основні шляхи та особливості.

Сінкевич Наталя. Фундації домініканських монастирів на Волині: XIV— перша половина XVII ст.

Чуткий Андрій. “Професорська культура” в Університеті св. Володимира.

2004

Гулевич Владислав. Залагодження конфліктів у шляхетському середовищі ВКЛ в першій половині XVI ст.

Кириченко Катерина. Проблема Галицько-волинського літопису як джерела легендарної частини II Білорусько-литовського зводу.

Кириченко Катерина. Топос пущі (лісів) у літературі ВКЛ на переломі XV—XVI ст.

Лось Валентина. Майнові конфлікти уніатського та православного духовенства на Правобережній Україні (початок XIX ст.).

Прокоп'юк Оксана. Поменник як історичне джерело: особливості складання пам'ятки та поминальна практика.

Рибаків Дмитро. Земельний казус дяка Івана Тімофєєва на тлі атрибутції “Временніка” про події смуті початку XVII ст.

Сінкевич Наталя. Релігійні культу, пропаговані домініканськими монастирями Волині: спроба аналізу.

Сокирко Олексій. Грошове жалування і матеріальний стан охотницьких полків Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст.

Щербак Юрій. “Похвала Великому князю Вітовту”: спроба текстологічного аналізу.

2005

Егоров Владислав. Публіцистична спадщина Миколи Костомарова і проблема русифікації підросійської України.

Захарченко Роман. Nova ecclesia Derohivensis: 1600 чи 1750? (документальний аспект проблеми датування пам’ятки сакрального будівництва Правобережжя XVIII ст.).

Калініч Ганна. Київське духовенство початку ХХ ст.: спроба мікροстатистичного аналізу.

Кириченко Катерина. Історія ВКЛ в українській історіографії 1991–2004 рр.: основні тенденції.

Кізлова Антоніна. Явлені чудотворні ікони Богородиці в Україні XV–XVII ст.

Кузьмук Олексій. Державні та магнатські замки Волині і Поділля в XIV–XVII ст.

Нетудихаткін Ігор. Інформаційний потенціал родинних магнатських архівів для реконструкції побуту шляхти і магнатурії другої половини XVI – першої половини XVII ст. (архіви Потоцьких і Замойських).

Прокон’юк Оксана. Повсякденне життя канцелярських службовців Київської духовної консисторії.

Сінкевич Наталя. Основні проблеми взаємовідносин волинських домініканських монастирів з орденськими провінціями.

Щербак Юрій. Поняття “Шляхетного Дому” на зламі середньовіччя та ранньонового часу (на матеріалі панегіриків, гербових віршів та присвят до друкованих видань).

2006

Бабакова Олена. Твори портретного мистецтва XVI – першої половини XVII ст. як історичне джерело.

Вахонєєв Віктор. Середньовічна фортеця Pondico в Східному Криму.

Жарков Євген. Образ людини пізнього середньовіччя в її тестаменті: Михайло-Богуш Боговитинович.

Калініч Ганна. Автобіографія проф. Київської духовної Академії Іоанна Королькова.

Кізлова Антоніна. Шанування мощей Св. Вмц. Варвари у середині XVII – середині XIX ст.: соціальний аспект.

Мінець Юлія. Історія виникнення і особливості християнського чернецтва за візантійськими агіографічними джерелами.

Нетудихаткін Ігор. “Анатомія” творення образу князя Криштофа Збарзького в портреті невідомого автора.

Русакова Юлія. Історія “грамоти” Андрія Боголюбського.

Сінкевич Наталія. Бібліотеки домініканських монастирів на Волині у першій половині XVII ст.

Щербак Юрій. “Щоденник” Федора Євлашевського: структура інформації та причини написання (попередні нотатки).

2007

Бабакова Олена. Світ “матеріального” у системі цінностей княжого Дому початку XVII ст.: Реєстр скарбу князів Острозьких у Дубні 1616 р.

Вахонєєв Віктор. Феномен грецької колонізації Боспору Кімерійського.

Довбищенко Михайло. Подвижник християнського милосердя: луцький канонік Бальгазар Тишка.

Жарков Євген. Професор Григорій Павлуцький: університетська кар’єра та система викладання.

Захаров Денис. Проблема легітимності гетьмана Івана Виговського.

Калініч Ганна. Зміна поколінь білого духовенства у м. Києві наприкінці XIX – на початку XX ст.

Кізлова Антоніна. Молитовні дари до святинь Києва: середина XVII – середина XIX ст.

Коберник Катерина. Становлення курсу церковної археології в КДА: аналіз програм дисципліни.

Нетудихаткін Ігор. “Приховані дії” в портреті генерального обозного Василя Дуніна-Борковського (1702 р.).

Русакова Юлія. Побутування списків фальшованої грамоти Андрія Боголюбського в останній чверті XVII – першій половині XVIII ст.

Сінкевич Наталя. Стосунки домініканських монастирів Волині з навколишнім соціумом (XVII–XVIII ст.).

Сопронюк Артем. Культ святих воїнів на Волині у XV–XVI ст.

Ульяновський Василій. Кирилівська братія XVIII ст.: проблема діалогу сакрального і профанного.

Щербак Юрій. Спроба аналізу релігійності Федора Євлашевського.

2008

Бабакова Олена. Фундаційна діяльність Януша Острозького після конверсії на римо-католицизм як вияв його релігійності.

Журавльов Ярослав. Панегірик Яремі Вишневецькому авторства студентів Києво-Могилянської академії.

Калініч Ганна. Листування Феофана і Петра Лебединцевих.

Кізлова Антоніна. Документальні джерела з історії шанування святинь Києва кінця XVIII – початку XX ст.

Коберник Катерина. Церковна археологія в КДА на початку XX ст.: криза в історії розвитку курсу.

Козлов Денис. Перша промова митрополита Платона (Городецького) у св. Софії: текстологічний аналіз.

Кравченко Ірина. Християнські імена в Ісландії XI – першої половини XIII ст.

Нетудихаткін Ігор. Портрет Василя Дуніна-Борковського: етапи формування образу.

Побережник Олександра. Проблема дитинства в білорусько-литовському літописанні.

Русакова Юлія. Фальшована грамота Романа Галицького 1240 р. у контексті земельного питання Києво-Печерської лаври та уніатської митрополії.

Сінкевич Наталя. “Відомість про київські печери” Мартіна Благановського середини XVIII ст.

Сопронюк Артем. “Хроніка” Феодосія Софоновича.

Шульга Яна. Поменник Пустинно-Миколаївського монастиря як джерело з історії паломництва та шанування монастирських святинь: географічний аспект.

Щербак Юрій. Спостереження над рукописом Федора Євлашевського: мовні особливості та робота автора.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Бабакова Олена – студентка 5 курсу магістратури кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Біляшівський Богдан – молодший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Вахонєєв Віктор – студент 4 курсу бакалаврату кафедри археології і музеєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гордієнко Дмитро – випускник бакалаврату Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Довбищенко Михайло – кандидат історичних наук, докторант Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Жарков Євген – студент 5 курсу магістратури кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Задорожна Оксана – науковий співробітник Науково-дослідного Центру “Спадщина Києво-Могилянської академії” Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Калініч Ганна – аспірантка 1 року навчання кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кізлова Антоніна – аспірантка 1 року навчання кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кобченко Катерина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету

Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Корнієнко Вячеслав – старший науковий співробітник відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника “Софія Київська”.

Марголіна Ірина – кандидат історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника “Софія Київська”.

Нікітенко Мар’яна – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Нікітенко Надія – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу науково-історичних досліджень Національного заповідника “Софія Київська”.

Прокоп’юк Оксана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Рибаків Дмитро – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Русаків Юлія – провідний науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

Сінкевич Наталя – кандидат історичних наук, завідувач сектору науково-дослідного відділу Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Сокирко Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Стародуб Андрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Чуткий Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії економічних вчень та економічної історії Київського національного економічного університету ім. В. Гетьмана (КНЕУ), директор Музею історії КНЕУ.

Щербак Юрій – аспірант 2 року навчання кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Яременко Максим – кандидат історичних наук, завідувач Науково-дослідного Центру “Спадщина Києво-Могилянської академії” Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Історичний факультет
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

ПРОСЕМІНАРІЙ

Медієвістика.
Історія Церкви, науки і культури

Випуск 7

Обкладинка
Л. Демірської

Комп'ютерна верстка
Л. Єгорової

Підписано до друку 01.07.2008 р. Формат 60×84/16.
Наклад 300 прим. Зам. №697
Підготовлено до друку та надруковано в друкарні ПП Мошака М.І.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2а.
тел. (03849) 9-09-45, 2-42-76. Тел./факс: (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.

